

Biblioteka

Izveštaji

4

Biblioteka

Izveštaji

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 2000.
PRAVO I PRAKSA U SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI I MEĐUNARODNI
STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Urednik

Vojin Dimitrijević

Izdavač

Beogradski centar za ljudska prava

Za izdavača

Vladan Joksimović

Korektor

Jasna Alibegović

Fotografija na koricama

Milan Aleksić

Tehnički urednik

Mirko Milićević

ISBN 86-7202-039-1

Štampa

Dosije, Beograd

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 2000

PRAVO I PRAKSA U SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI
I MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Beogradski centar za ljudska prava
Beograd, 2001

Sadržaj

Skraćenice.....	13
Predgovor.....	19
Uvod.....	21
I LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA	29
1. Ljudska prava u pravnom poretku	29
1.1. Uvod.....	29
1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima	30
1.3. Međunarodna ljudska prava i SR Jugoslavija.....	31
2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava.....	33
2.1. Redovni pravni lekovi.....	33
2.2. Ustavna žalba.....	35
3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava	38
3.1. Opšta i fakultativna ograničenja	38
3.1.1. Opšta ograničenja	38
3.1.2. Fakultativna ograničenja.....	39
3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme, „izvanredne opšte javne opasnosti“	40
3.2.1 Opšte	40
3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja	41
3.2.3. Vanredno stanje	43
4. POSEBNA PRAVA.....	45
4.1. Zabrana diskriminacije	45
4.1.1. Opšte	45
4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima.....	48
4.1.2.1. Promet nepokretnosti	48
4.1.2.2. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala.....	49
4.1.2.3. Izbeglice i državljanstvo	49
4.2. Pravo na život	50
4.2.1. Opšte	51
4.2.2. Krivično zakonodavstvo	53
4.2.3. Pobačaj.....	53
4.2.4. Postupak u vezi sa smrtnom kaznom	54

4.2.5. Upotreba prinude od strane državnih organa.....	55
4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	57
4.3.1. Opšte.....	57
4.3.2. Krivično zakonodavstvo	59
4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni	61
4.3.4. Upotreba prinude od strane policije.....	62
4.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode ..	63
4.4.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti.....	63
4.4.1.1. Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode.....	64
4.4.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi.....	66
4.4.1.3. Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku	67
4.4.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode	69
4.4.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode	70
4.4.2. Postupanje s licima lišenim slobode	71
4.4.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva	71
4.4.2.2. Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih	74
4.4.2.3. Kazneno-popravni režim.....	75
4.5. Pravo na pravično suđenje	75
4.5.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova	77
4.5.2. Pravičnost i javnost rasprave	78
4.5.2.1. Pravičnost rasprave	78
4.5.2.2. Javnost rasprave i javnost presude.....	78
4.5.3. Garantije optuženima za krivična dela.....	82
4.5.3.1. Pretpostavka nevinosti	82
4.5.3.2. Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume	83
4.5.3.3. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem.....	83
4.5.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja	84
4.5.3.5. Zabrana suđenja <i>in absentia</i> i pravo na odbranu	85
4.5.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka.....	86
4.5.3.7. Pravo na prevodioca.....	86
4.5.3.8. Zabrana samooptuživanja	86
4.5.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku.....	87
4.5.3.10. Pravo na žalbu.....	87
4.5.3.11. Pravo na odštetu.....	88

4.5.3.12. <i>Ne bis in idem</i>	88
4.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske.....	89
4.6.1. Privatnost	89
4.6.1.1. Pristup ličnim podacima	90
4.6.1.2. Seksualna autonomija	91
4.6.1.3. Krivična zaštita privatnog života	91
4.6.2. Stan (dom).....	91
4.6.3. Prepiska.....	92
4.6.4. Čast i ugled	94
4.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti	94
4.8. Sloboda izražavanja	98
4.8.1. Opšte	99
4.8.2. Ograničenja slobode medija novim propisima u Republici Srbiji donetim krajem 1998. godine.....	101
4.8.3. Osnivanje i rad elektronskih medija	102
4.8.4. Odredbe krivičnih zakona	103
4.8.5. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju.	105
4.9. Pravo na slobodu mirnog okupljanja	108
4.9.1. Opšte	108
4.9.2. Zabrana javnog skupa	111
4.10. Sloboda udruživanja	112
4.10.1. Opšte	113
4.10.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana	114
4.10.3. Udruživanje stranaca.....	116
4.10.4. Ograničenja.....	117
4.10.4.1. Zabrana organizacije.....	117
4.10.4.2. Ostala ograničenja.....	119
4.10.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije.....	119
4.10.6. Pravo na štrajk	123
4.11. Pravo na mirno uživanje imovine	124
4.11.1. Opšte	125
4.11.2. Eksproprijacija	125
4.11.3. Promet nepokretnosti	127
4.11.4. Nasleđivanje.....	128
4.11.5. Promene oblika svojine u korist državne svojine	129
4.12. Prava pripadnika manjina	129

4.13. Politička prava	134
4.13.1. Opšte	134
4.13.2. Aktivno i pasivno biračko pravo.....	137
4.13.3. Izborni postupak	139
4.13.3.1. Izborne komisije	139
4.13.3.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala .	140
4.13.3.3. Razlozi za poništavanje izbora	140
4.13.3.4. Pravni lekovi	140
4.14. Posebna zaštita porodice i deteta	142
4.14.1. Zaštita porodice.....	143
4.14.2. Brak.....	144
4.14.3. Posebna zaštita deteta	145
4.14.3.1. Opšte	145
4.14.3.2. „Mere zaštite... koje zahteva položaj maloletnika“	145
4.14.3.3. Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku	146
4.14.3.4. Rođenje i lično ime deteta	148
4.15. Državljanstvo	149
4.15.1. Opšte	149
4.15.2. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ	150
4.15.3. Sticanje jugoslovenskog državljanstva	152
4.16. Sloboda kretanja	153
4.16.1. Opšte	153
4.16.2. Ograničenja.....	153
4.17. Ekonomska i socijalna prava	154
4.17.1. Pravo na rad	155
4.17.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada	157
4.17.3. Pravo na socijalno obezbeđenje.....	159
4.17.4. Pravo na zaštitu porodice.....	164
4.17.5. Pravo na zdravlje	168
4.17.6. Stanovanje.....	172
4.17.7. Lica s umanjnim telesnim i mentalnim sposobnostima	175
4.17.8. Ishrana.....	175
4.17.9. Siromaštvo	175
4.17.10. Obrazovanje	176
5. Zaključak	177
II LJUDSKA PRAVA U PRIMENI	181

1. Uvodne napomene	181
1.1. Istraživačka građa	181
1.2. Domaća štampa	181
1.3. Izveštaji domaćih nevladinih organizacija	184
1.4. Izveštaji međunarodnih organizacija	184
2. Posebna prava	185
2.1. Zabrana diskriminacije	185
2.1.1. Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti	185
2.1.2. Diskriminacija zbog političke pripadnosti	186
2.1.3. Diskriminacija po drugim osnovama	188
2.2. Pravo na život	189
2.2.1. Situacija u opštinama Preševo, Bijanovac i Medveđa	189
2.2.2. Suđenja zbog kršenja prava na život tokom intervencije NATO	191
2.2.3. Politički motivisana ubistva	192
2.2.4. Ugrožavanje života nemarkom	197
2.3. Zabrana mučenja	198
2.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode ..	201
2.4.1. Masovna lišavanja slobode	201
2.4.2. Pobune u zatvorima	204
2.4.3. Trgovina belim robljem	205
2.5. Pravo na pravično suđenje	207
2.5.1. Suđenja kosovskim Albancima	207
2.5.2. Suđenja strancima	213
2.5.3. Ostala suđenja	214
2.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske	217
2.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti	218
2.8. Sloboda izražavanja	221
2.8.1. Proganjanje novinara i privatnih medija	221
2.8.2. Primena zakona o informisanju	225
2.8.3. Drugi pritisci na privatne medije	230
2.8.4. Kršenja slobode izražavanja građana	233
2.8.5. Pritisci na novinare u Crnoj Gori	234
2.9. Sloboda mirnog okupljanja	234
2.10. Sloboda udruživanja	236
2.11. Pravo na mirno uživanje imovine	238

2.12. Prava pripadnika manjina	240
2.12.1. Albanci u Srbiji i Crnoj Gori	240
2.12.2. Muslimani	242
2.12.3. Bugari.....	242
2.12.4. Manjine u Vojvodini	243
2.13. Politička prava	244
2.13.1. Izbori na saveznom nivou	244
2.13.2. Predizborna kampanja.....	245
2.13.3. Pravo na izbor narodnih predstavnika	249
2.13.4. Epilog saveznih izbora.....	251
2.13.5. Masovne demonstracije 5. oktobra 2000.	253
2.13.6. Promene od 6. oktobra	254
2.13.7. Prevreteni parlamentarni izbori u Srbiji.....	257
2.13.8. Crna Gora.....	258
2.14. Posebna zaštita porodice i deteta	260
2.14.1. Pravo na socijalno obezbeđenje	261
2.15. Pravo na državljanstvo.....	262
2.16. Sloboda kretanja	262
2.17. Ekonomska i socijalna prava	264
2.17.1. Socijalno obezbeđenje	264
2.17.2. Pravo na obrazovanje.....	268
2.17.3. Zdravstvena zaštita	268
2.17.4. Pravo na stanovanje	270
2.17.5. Socijalna sigurnost i prava osetljivih društvenih grupa.....	271
III LJUDSKA PRAVA U PRAVNOJ SVESTI GRAĐANA JUGOSLAVIJE	273
1. Uvodne napomene	273
2. Shvatanje ljudskih prava.....	276
3. Posebna prava	280
3.1. Zabrana diskriminacije	280
3.2. Pravo na život	284
3.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	285
3.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode	287
3.5. Pravo na pravično suđenje	287
3.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske.....	290

3.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti	291
3.8. Sloboda izražavanja	293
3.9. Sloboda mirnog okupljanja	297
3.10. Sloboda udruživanja	298
3.11. Pravo na mirno uživanje imovine	301
3.12. Prava pripadnika manjina	302
3.13. Politička prava	302
3.14. Posebna zaštita porodice i deteta	304
3.15. Pravo na državljanstvo	305
3.16. Sloboda kretanja	307
3.17. Ekonomska i socijalna prava	308
4. Ostvarivanje ljudskih prava	309
5. Zaključak	311
IV GLAVNI PROBLEMI – 2000.	313
1. Kosovo i Metohija	313
1.1. Uvod.....	313
1.2. Stanje ljudskih prava u 2000. godini	316
1.2.1. Međuetničko nasilje.....	317
1.2.2. Političko nasilje.....	321
1.3. Kriminal.....	322
2. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal).....	325
2.1. Kadrovske promene u toku 2000.	325
2.2. Istrage.....	325
2.3. Optužnice	328
2.4. Presude i suđenja	331
2.5. Reakcije vlasti u SR Jugoslaviji.....	337
2.6. Reakcije građana SR Jugoslavije.....	342
3. Istina i pomirenje	348
3.1. Predlozi za uspostavljanje komisija za istinu i pomirenje.....	348
3.2. Rezultati ispitivanja javnog mnjenja.....	350
4. Položaj Roma u SR Jugoslaviji.....	354
4.1. Učešće u ukupnoj populaciji.....	354
4.2. Pravni položaj	355
4.3. Stvarni položaj	356
4.3.1. Policijsko nasilje.....	356

4.3.2. Nasilje od strane privatnih lica	357
4.3.3. Diskriminacija.....	359
4.3.4. Etnička distanca	359
4.3.5. Školstvo	360
4.3.6. Političko organizovanje	362
4.4. Položaj Roma na Kosovu posle intevencije NATO.....	362
4.5. Položaj raseljenih Roma s Kosova.....	364
V LJUDSKA PRAVA U SFRJ I SRJ U PERIODU OD 1983. DO 2000.	366
Dodatak I — Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ	377
Dodatak II — Indeks saveznih i republičkih propisa koji se pominju u ovoj knjizi .	379
Ustavi	379
Savezni propisi.....	379
Propisi Republike Srbije	381
Propisi Republike Crne Gore	383

Skraćenice

AI – Amnesty International

ANEM – Asocijacija nezavisnih elektronskih medija

CeSID – Centar za slobodne izbore i demokratiju

Crna Gora – Republika Crna Gora

dok. UN – dokument Ujedinjenih nacija

DOS – Demokratska opozicija Srbije

EKPS – Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda od 4. novembra 1950.

FHP – Fond za humanitarno pravo

HRW – Human Rights Watch

ICTY – Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju

IWPR – Institut za izveštavanje o ratu i miru

Izveštaj 1998 – Ljudska prava u Jugoslaviji 1998, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1999.

Izveštaj 1999 – Ljudska prava u Jugoslaviji 1999, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2000.

JCPD – Jugoslovenski centar za prava deteta

JUKOM – Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava

KFOR – Međunarodne vojne snage na Kosovu

KVM – Kosovska verifikaciona misija

KZ – Krivični zakon

MOR – Međunarodna organizacija rada

MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova

NATO – Severnoatlantski pakt

NUNS – Nezavisno udruženje novinara Srbije

OEBS – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju

„OVK“ – „Oslobodilačka vojska Kosova“

„OVPBM“ – „Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe“

PESK – Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima od 16. decembra 1966.

PGP – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima od 16. decembra 1966.

PZ – Porodični zakon Republike Crne Gore

RIK – Republička izborna komisija

RTS – Radio televizija Srbije

SDB – Služba državne bezbednosti

SIK – Savezna izborna komisija

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

Sl. glasnik – Službeni glasnik

Sl. list – Službeni list

SR CG – Socijalistička Republika Crna Gora

Srbija – Republika Srbija

SRJ – Savezna Republika Jugoslavija

SRS – Socijalistička Republika Srbija

SUS – Savezni ustavni sud

UN – Organizacija ujedinjenih nacija

UNDP – Program Ujedinjenih nacija za razvoj

UNESKO – Organizacija UN za obrazovanje, nauku i kulturu

UNICEF – Fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci

Univerzalna deklaracija – Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Rezolucija Generalne skupštine UN br. 217 A(III) od 10. decembra 1948.

UNHCR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice

UNHCHR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava

UNMIK – Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu

Ustav Crne Gore – Ustav Republike Crne Gore od 13. oktobra 1992.

Ustav Srbije – Ustav Republike Srbije od 28. septembra 1990.

Ustav SRJ – Ustav Savezne Republike Jugoslavije od 27. aprila 1992.

VJ – Vojska Jugoslavije

ZBPO – Zakon o braku i porodičnim odnosima

ZIKS – Zakon o izvršenju krivičnih sankcija

ZINP – Zakon o izboru narodnih poslanika

ZKP – Zakon o krivičnom postupku

ZOE – Zakon o eksproprijaciji

ZORO – Zakon o osnovama radnih odnosa SRJ

ZPUN – Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti

ZPP – Zakon o parničnom postupku

ZUP – Zakon o opštem upravnom postupku

ZUS – Zakon o upravnom sporu

Predgovor

Izveštaj o stanju ljudskih prava u Saveznoj Republici Jugoslaviji 2000. godine izradili su saradnici Beogradskog centra za ljudska prava u nastojanju da jugoslovenskoj i stranoj javnosti pruže najvažnija obaveštenja o tome kako se međunarodno zajemčena ljudska prava poštuju i stvarno uživaju u SRJ. Želja Centra bila je da istraži što više vidova u kojima se ljudska prava ispoljavaju, regulišu, uživaju, ograničavaju ili krše, kao i najvažnije okolnosti koje na to utiču.

Ovo je treći izveštaj te vrste koji Centar objavljuje. On se može čitati s osloncem na prethodna dva, one za 1998. i 1999, naročito ako se želi istražiti poreklo najnovijih zbivanja.

Izveštaj je podeljen na pet delova.

U prvom se opisuju i analiziraju ustavni, zakonski i podzakonski propisi koji se tiču ljudskih prava i porede se s međunarodnim standardima i obavezama koje SRJ ima po međunarodnim ugovorima. Ovaj deo počiva na obimnoj građi prikupljenoj u Centru.

Drugi deo posvećen je praksi, tj. stvarnom uživanju ljudskih prava u SRJ. Da bi se dala što tačnija slika, saradnici Centra se nisu oslonili samo na sopstvena istraživanja, već su sistematski pratili sredstva javnog informisanja u SRJ i prikupili sve dostupne izveštaje organizacija koje se bave ljudskim pravima, međunarodnih i jugoslovenskih, vladinih i nevladinih. Obilje tako dobijenih podataka, često protivrečnih, nije uvek dozvoljavalo Centru da zauzme kategoričan stav, ali su informacije i njihovi izvori verno preneseni da bi čitalac mogao da stvori sopstvenu sliku.

Kao i 1998. godine, Centar je i krajem 2000. sproveo istraživanje stanja pravne svesti o ljudskim pravima u SRJ na velikom uzorku ispitanika, čiji se rezultati ovom prilikom saopštavaju.

Sveobuhvatan i temeljit izveštaj o stanju ljudskih prava tokom jedne kalendarske godine ne može se izraditi bez ukazivanja na šire probleme, koji uslovljavaju odnos prema pitanjima ljudskih prava. Zato četvrti deo sadrži sažete prikaze onih tema koje su izgledale najvažnije u tom pogledu. Oni se bave stanjem na Kosovu i Metohiji, radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, pokušajima obrazovanja tela za utvrđivanje istine i ustanovljavanje poverenja u SFRJ i na prostorima bivše SFR Jugoslavije i položajem Roma u SRJ.

Isto tako, daje se i opšta ocena stanja ljudskih prava u SRJ, utvrđena na isti način kao i 1998. i upoređena sa stanjem 1983. godine.

Rad na izveštaju počeo je 1. januara 2000. i završen je 20. januara 2001. Poslednja faza istraživanja bila je naročito otežana, jer su se promene u pravu i u praksi, nastale dramatičnim obrtom u Srbiji 5. oktobra 2000, događale sve do poslednjeg dana

decembra. Centar se nada da će čitaoci imati razumevanja ako neke od njih nisu u potpunosti i sasvim verno registrovane.

Centar zahvaljuje svim saradnicima na izradi Izveštaja, naročito onima koji nisu iz njegovog sastava, na izuzetnom zalaganju i požrtvovanju u ovom napornom istraživačkom radu. Među njima je i majstor fotografije Milan Aleksić, koji Centru već treći put ustupa svoj rad bez ikakve naknade.

Uvod

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) je zvanično stvorena usvajanjem Ustava od 27. aprila 1992. Ipak, ona je, kao politički savez rukovodstava republika Srbije i Crne Gore, postojala i pre toga – praktično tokom cele krize u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) i oružanih sukoba na njenoj teritoriji. Pod uticajem raznih dezintegrativnih procesa, SFRJ je i formalno nestala, ostavljajući iza sebe pet novih država: SRJ, Sloveniju, Hrvatsku, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.

SRJ je jedna od država – sukcesora SFRJ, pa je prema tome obavezuju svi međunarodni ugovori o ljudskim pravima koje je ova ratifikovala. Njih nije bilo malo, ali za vreme trajanja SFRJ nije zabeležen nijedan slučaj da neki sud ili drugi državni organ u SFRJ primeni međunarodni propis u praksi, iako je to po ustavu bilo moguće.

SFRJ je bila „socijalistička“ država, u kojoj je postojala nešto mekša varijanta „realnog socijalizma“ – marksizam je bio zvanična državna ideologija, dok je komunistička partija (Savez komunista Jugoslavije) imala monopol u vođenju svih državnih poslova. Podela vlasti nije postojala ni formalno. U takvoj, partijskoj, državi, pravo nije moglo da igra bitnu ulogu i bilo je podređeno političkim odlukama partijskog vrha, koji je personalno i funkcionalno bio isprepleten s formalnom državnom strukturom.

Svi ustavi SFRJ (kao i njenih federalnih jedinica) proklamovali su prava ljudi i građana, koja su se, međutim, lako mogla ograničiti zakonima i podzakonskim aktima ili jednostavno zanemariti u praksi. Uz to, ustavi nisu sadržali potpun katalog ljudskih prava, na čije je poštovanje SFRJ bila obavezana ratifikovanim međunarodnim ugovorima. Poslanici u poslednjem sazivu skupštine SFRJ, koji su skoro svi bili i članovi Saveza komunista Jugoslavije, priznali su i sami ovu manjkavost tada važećeg ustava: Savezno veće skupštine je 16. maja 1990. utvrdilo nacrt ustavnih amandmana, kojima je, između ostalog, trebalo da se u ustav unesu garantije nekih do tada neproklamovanih ljudskih prava, kao što su npr. sloboda savesti i veroispovesti, pravo na privatnu svojinu i privatnu sferu, zabrana diskriminacije na osnovu političkih uverenja i socijalnog porekla, pa čak i zabrana torture!¹ Ipak, do izmena i dopuna Ustava nije došlo, pošto nije bio ispunjen uslov da sve republike podrže amandmane.

SFRJ je ipak uživala glas „slobodnije“ države od ideološki joj bliskih „socijalističkih“ zemalja. To naročito važi za vreme posle 1948, kada se zbio sukob Komunističke partije Jugoslavije i njenog vođe, Josipa Broza Tita, s međunarodnim vrhom komunističkog pokreta, oličenim u Informativnom birou komunističkih partija (nasledniku Kominterne) i generalnom sekretaru Komunističke partije SSSR, Josifu Staljinu. Tada je režim u Jugoslaviji pokazao čvrstinu u svom otporu celokupnom socijalističkom bloku, ali je vremenom, suočen s izazovom svog legitimiteta, počeo da snižava nivo represije, pa čak i

¹ Nacrt amandmana na Ustav SFRJ, *Skupštinski pregled*, br. 406, Beograd, 21. maj 1990.

da prihvata neke liberalne reforme.² Liberalizacija se nije odnosila na užu političku sferu, ali su nove mere u oblasti ekonomije i uprave praktično značile napuštanje ideološkog dogmatizma i slabljenje centralne birokratije. Ovo se odražavalo i na ljudska prava. U drugoj polovini sedme decenije ograničena je svemoć političke policije. Građani SFRJ su počeli lakše da dobijaju pasoše, bez potrebe da traže izlazne vize. Ipak, komunistička vlast još nije priznavala pravo na izlazak iz zemlje, na šta je bila obavezna po Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, koji je ratifikovala 1971.

Kao član-osnivač Pokreta nesvrstanosti, grupacije koja je neko vreme igrala važnu ulogu u međunarodnim odnosima, SFRJ je imala veći uticaj u Ujedinjenim nacijama i drugim univerzalnim organizacijama od onoga koji bi joj po veličini i moći pripadao. Njeni odnosi s „kapitalističkim“ Zapadom, „socijalističkim“ Istokom i „nesvrstanim“ Jugom bili su u poslednjim decenijama njenog trajanja dobri, što joj je omogućilo da igra aktivnu diplomatsku ulogu. Jedna od povoljnih posledica za njene državljane bili su sporazumi o ukidanju viza sa skoro svim zemljama sveta.³

Poslednji Ustav SFRJ, onaj od 1974, u skladu sa željom da se favorizuje „radnička klasa“, bio je podelio državljane SFRJ na „radne ljude“ i „građane“, pri čemu je samo prva kategorija mogla da uživa sva proklamovana prava. Sistem socijalističkog samoupravljanja, kome je inače taj Ustav bio posvećen više no bilo čemu drugome, nije oslobodio „radne ljude“ u odnosu na partijsku vlast, ali im je dopuštao određeni stepen saodlučivanja na radnom mestu. Nekonformistički iskazi običnih ljudi, čak i prekori pretpostavljenima, nisu po pravilu doveli do teških posledica i krivičnog gonjenja. Međutim, sistem je strogo vodio računa o delovanju intelektualne elite, koju je i ekonomski sputavao državnim vlasništvom nad medijima, izdavačkim i filmskim preduzećima, pozorištima, univerzitetima i naučnim ustanovama. Otpor intelektualaca suzbijao se i policijskim zastrašivanjem i drugim drastičnim sredstvima, kakvo je bilo otpuštanje univerzitetskih nastavnika posle studentskih protesta 1968. godine. „Verbalni delikt“, odnosno član Krivičnog zakonika koji je inkriminisao svaku izjavu koja bi mogla da „uznemiri javnost“, ukinut je tek 1988. godine.

Sama pomisao na obrazovanje opozicionih stranaka bila je opasna. U obračunu s ljudima koji su pokušavali da se politički organizuju vlast nije birala sredstva: „disidenti“ su se sve vreme hapsili i kažnjavali. Sloboda nepolitičkog udruživanja bila je skućena, pa čak i formalno zavisna od Komunističke partije, tj. njene transmisije u vidu Narodnog fronta (kasnije Socijalističkog saveza radnog naroda), bez čijeg se odobrenja nijedno udruženje građana nije moglo registrovati. Izbori su bili prazan ritual. Ustavom od 1974. godine izbori su i pravno izgubili značaj time što su prestali da budu neposredni i zamenjeni su višestepenim „delegatskim“ izbornim sistemom.

² Uz sukob s Kominternom vezan je surov progon simpatizera SSSR i Staljina. Bez ikakvog suđenja hiljade ljudi su upućene na izdržavanje „administrativne mere“ internacije na izolovanim ostrvima u Jadranskom moru (među kojima je najpoznatiji Goli Otok).

³ Kada su izbili oružani sukobi u Sloveniji i Hrvatskoj, ova okolnost je olakšala mnogim građanima SFRJ da potraže utočište u inostranstvu.

Opisivanje uzroka krize koja je na isteku devete decenije nastala u SFRJ i dovela do njenog nestanka nije predmet ovog Izveštaja. Čitalac bi ipak trebalo da vodi računa da su pri kraju postojanja ove države, a naročito u oružanim sukobima koji su izbili 1991. godine, osnovna ljudska prava opasno ugrožavali i kršili svi politički akteri, od onih koji su se izdavali za državne organe pa do raznih kriminalnih grupa, koje su svoja dela pokušavale da oplemene tobožnjim ratovanjem za nacionalne interese ili za oslobođenje nekog od jugoslovenskih naroda. Niko od osumnjičenih prekršilaca humanitarnog prava, čija su pravila bila uzorno inkorporisana u Krivični zakon SFRJ i uputstva vojsci za postupanje u oružanim sukobima, do kraja 2000. nije ozbiljno krivično gonjen ni u jednoj državi nastaloj na tlu SFRJ, pa ni u SRJ.

U poslednjem periodu, koji započinje zaoštavanjem političke krize u SFRJ, u Srbiji i Crnoj Gori su odlučujuću političku ulogu imale komunističke partije, odnosno njihovi naslednici: Socijalistička partija Srbije (SPS) u Srbiji i Demokratska partija socijalista (DPS) u Crnoj Gori. Iako su obe stranke poricale vezu s komunističkom prošlošću, i dalje je ostajalo malo ljudi u saveznoj i republičkim vlastima koji nisu bili funkcioneri SKJ pre 1992. godine. Komunistički indoktrinirana Jugoslovenska narodna armija (JNA) takođe je promenila ime u Vojsku Jugoslavije i proglašena je apolitičnom, ali je sve do 2000. ostala odana vladajućem komunističko-nacionalističkom projektu i nepromenjena u pogledu višeg kadra, sem što su iz njega izašli ili su udaljeni mnogi pripadnici nesrpske i necrnogorske narodnosti a kasnije i oficiri koji su izgledali politički nepoćudni.

Prvi znakovi ozbiljnijeg razilaženja među bivšim komunistima pojavili su se tek 1996. u Crnoj Gori, da bi u idućoj godini doveli do otvorenog rasepa u tamo vladajućoj DPS. Iz sukoba je kao pobednik izašlo reformsko krilo, predvođeno Milom Đukanovićem; ono je preuzelo vlast u Crnoj Gori i stupilo u koaliciju s crnogorskim opozicionim strankama slične orijentacije. Rasplet unutarpartijskog konflikta u DPS i promena političkih prilika u Crnoj Gori brzo su doveli do sukoba između vlade te federalne jedinice, na jednoj strani, i vlade Srbije i savezne vlade (koja je do 5. Oktobra 2000. još uvek bila pod kontrolom SPS i predsednika SRJ Slobodana Miloševića), na drugoj strani. Zaoštavanje tog sukoba obeležilo je i prvi deo 2000. godine. Međutim, uprkos promena nastalih u jesen te godine posle saveznih izbora, zahtevi u Crnoj Gori da se raspiše referendum o daljem ostajanju te republike u SRJ ne samo da nisu nestali, nego su se pojačali.

Savezna vlast i vlast u Srbiji bile su do pred kraj 2000. u rukama koalicije triju političkih stranaka: dve od njih (Socijalistička partija Srbije – SPS i Jugoslovenska levica – JUL) nominalno pripadaju levici a treća (Srpska radikalna stranka – SRS) izjašnjava se kao krajnja desnica. Saveznik na saveznom nivou bila je crnogorska Socijalistička narodna partija (SNP), nastala od otepljenih članova DPS. Čak je i predsednik vlade SRJ bio iz redova SNP, iako je ta stranka izgubila izbore u Crnoj Gori.

Najveći obrt od nastanka SRJ – za ljudska prava i demokratiju – desio se septembra i oktobra 2000. godine. Iz razloga koji još nisu sasvim jasni, tadašnji predsednik SRJ Slobodan Milošević je jula putem njemu poslušne većine u Skupštini SRJ i uz energično protivljenje vlasti i vladajućih stranaka u Crnoj Gori, sproveo ozbiljne izmene u Ustavu SRJ i neočekivano za 24. septembar raspisao izbore na saveznom nivou. Najvažniji

ustavni amandmani ticali su se neposrednog izbora Predsednika SRJ i poslanika u Veću republika (gornjem domu) saveznog parlamenta.⁴

Kao najozbiljniji protivnik Slobodana Miloševića i stranaka koje su ga podržavale istupila je koalicija od 18 srbijanskih stranaka pod nazivom Demokratska opozicija Srbije (DOS). Njen kandidat za predsednika SRJ, koji je dao i ime celoj predizbornoj koaliciji, bio je dr Vojislav Koštunica, predsednik Demokratske stranke Srbije (DSS). Izbore su bojkotovale vladajuće stranke u Crnoj Gori (od prethodnih izbora poznate kao koalicija „Da živimo bolje“) a na neizlazak na izbore pozvale su i crnogorske vlasti, objašnjavajući svoj stav nelegitimnošću ustavnih promena, izvedenih bez učešća zakonitih predstavnika Crne Gore. Odziv birača u Crnoj Gori bio je stoga nizak.

Bojkot u Crnoj Gori nije bitno uticao na rezultate predsedničkih izbora zbog malog udela crnogorskih birača u ukupnom biračkom telu. Kao što su uporno predviđali istraživači javnog mnjenja, kandidat DOS je pobedio svog najvažnijeg protivnika, samog Slobodana Miloševića. Iznenadenje je bilo što je Koštunica tu pobedu izvojevao još u prvom izbornom krugu. Međutim, mali odziv crnogorskih birača doveo je dotle da su poslanici koji zastupaju Crnu Goru u Skupštini SRJ postali skoro isključivo kandidati Miloševiću bliske SNP i njoj srodnih malih crnogorskih partija.

Ishodom predsedničkih izbora od 24. septembra teške neizvesnosti nisu otklonjene. Naime, dok je rezultat bio predvidljiv, nije bilo sigurno da li će Milošević i njegove strukture biti spremni da predaju vlast dobitniku. Naravno, one su pružile žilav otpor, koristeći, kao i u ranijim sličnim prilikama, sva raspoloživa sredstva. Pored agresivne propagande putem režimskih medija, prepune pretnji i uvreda, na delu su opet bile korumpirane izborne komisije i nesamostalni sudovi, koji su na svaki način hteli da falsifikuju izborne rezultate, da ponove, pa konačno i da ponište izbore.⁵

Postizborna manipulacija pojačala je opšte nezadovoljstvo stanjem u zemlji, koje se dramatično izrazilo generalnim štrajkom i masovnim demonstracijama u Srbiji, čiji je vrhunac bio 5. oktobra, kada su demonstranti preplavili Beograd i zauzeli zgrade Savezne skupštine i Radio-televizije Srbije. Posle početne intervencije, policija i vojska odustale su od nasilja prema građanima pa je Milošević konačno morao da prizna poraz.

Istovremeno, održani su i izbori za lokalne vlasti u Srbiji, gde je ranija opozicija ojačala svoj povoljan položaj. Pored kontrole nad većim brojem mesta, promena se odnosi i na to što je Srpski pokret obnove (SPO) ostao van DOS i sam izašao na lokalne (kao uostalom i na predsedničke) izbore, gde je pretrpeo težak poraz. Na talasu opšte pobede DOS, njegovi funkcioneri došli su na čelo opština i tamo gde je bivša koalicija još zadržala većinu.

Vojislav Koštunica je tako postao nesporni šef države, ali je DOS u saveznom parlamentu morala da ulazi u nagodbe s crnogorskom SNP. U saveznoj vladi prepustila joj je neke resore, uključujući i mesto premijera.

⁴ Podrobno u I.4.13.

⁵ Podrobno u I.4.13. i II.2.13.

S obzirom na podelu nadležnosti između savezne države i republika, pobjeda DOS i izmena celog političkog sistema nisu bile potpune bez promena u Srbiji. One su delimično počele privremenom nagodbom između starih i novih snaga, oličenom u prelaznoj vladi, sastavljenoj od pripadnika DOS, SPS i SPO, ranije opozicione partije koja je ostala van DOS i doživela nedvosmisleni izborni poraz. Vlada ovakve vrste nije mogla mnogo da postigne pa se za prave promene čekalo na izbore za Skupštinu Srbije, koji su održani 23. decembra 2000. i doveli do visoke pobjede DOS (176 mesta od mogućih 250 u Skupštini Srbije). Do kraja 2000. nova Skupština Srbije nije se mogla konstituisati zbog uzastopnih žalbi jedne od članica poražene vladajuće koalicije, SRS. Ove su žalbe početkom 2001. odbijene pa je obrazovanje Vlade Republike Srbije postalo moguće.

Većina političkih stranaka u SRJ na rečima su pobornice ljudskih prava, ali su od početka sukoba u SFRJ opterećene potrebom da se nacionalno-patriotski predstave i legitimišu. Zato su za njih od prvenstvene važnosti kolektivna prava srpskog naroda, čije je ostvarenje navodno preduslov za uživanje individualnih prava. Isto se odnosi i na političke stranke etničkih manjina, čija je glavna tema pravo na samoopredeljenje, koje treba da dovede do nezavisnosti (Albanci) ili do obimne autonomije, teritorijalne ili personalne (druge manjinske stranke). Kao i u drugim evropskim zemljama u tranziciji, i u SRJ je očigledna nesposobnost većine političkih stranaka da u svoje redove privuku pripadnike različitih etničkih grupa, većinskih i manjinskih. To predstavlja svojevrsno osiromašenje političkog života.

SRJ je ostala etnički nehomogena zemlja. Prema rezultatima poslednjeg popisa (1991) SRJ ima 10.394.026 stanovnika, od kojih su 7.023.814 Srbi i Crnogorci (67,5%), a ostali Albanci, Mađari, Muslimani, Romi, Slovaci i pripadnici drugih etničkih grupa. Preovlađujuća zvanična srpsko-crnogorska nacionalistička retorika odbija od vlasti trećinu stanovnika i slabi njihovu građansku lojalnost, što, sa svoje strane, doprinosi stvaranju začaranog kruga nepoverenja.

Poštovanje ljudskih prava, naročito ekonomskih i socijalnih, ugroženo je i teškom ekonomskom situacijom. Takoreći odmah po svom proglašenju, SRJ se našla pod udarom sankcija Ujedinjenih nacija, proglašene zbog učešća organa SRJ u ratu u Bosni i Hercegovini. Sankcije su, zajedno s ratovima, doprinele kriminalizaciji jugoslovenskog društva.

Nove vlasti nisu za kratko vreme mogle mnogo i nedvosmisleno da promene stanje u oblasti ljudskih prava. Zakonodavne promene su otežane zbog odnosa snaga u saveznom parlamentu i neobavljenih izbora za Skupštinu Srbije. Napredak je ipak postignut jednostavnim ignorisanjem najgorih zakona, čemu je doprinela i dugo očekivana reaktivacija ustavnog sudstva, pa su iz zakona konačno počele da se brišu neke neustavne odredbe.⁶

⁶ Vidi npr. Odluku o ocenjivanju ustavnosti odredaba člana 191 stav 2 tačka 3 i 4, člana 196, člana 210 stav 1 i člana 417 stav 2 Zakona o krivičnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 71/2000.

Najupadljiviji napredak desio se na međunarodnom planu. SRJ je napustila neplodno insistiranje na međunarodnom kontinuitetu sa SFRJ i primljena je u članstvo Ujedinjenih nacija i nekih njihovih specijalizovanih ustanova. Ona se vratila i u Organizaciju za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS). Zahtev koji je SRJ podnela za učlanjenje u Savet Evrope ozbiljno se razmatra a jugoslovenski parlamentarci su ponovo stalni gosti Parlamentarne skupštine te organizacije.

Konačno, civilno društvo, koje je u Srbiji preživljavalo uz ogromne smetnje, takoreći polulegalno, posle 5. oktobra deluje u mnogo boljim uslovima. Nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava ne moraju više da trpe policijsko šikaniranje i primenu represivnih propisa i mogu da računaju na otvorenu podršku i pomoć međunarodnih organizacija, vladinih i nevladinih, te da stupaju u transparentne veze s njima.

Ljudska prava u pravnim propisima

I
LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM
PROPISIMA

1. Ljudska prava u pravnom poretku SR Jugoslavije

1.1. Uvod

Jugoslovenski propisi se u ovom izveštaju posmatraju u odnosu na građanska i politička prava zagaranтовana međunarodnim ugovorima koji obavezuju SRJ. Pre svega se razmatra saglasnost jugoslovenskih propisa s pravima u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (PGP), koji je osnovni međunarodni instrument u ovoj oblasti. Naravno, uzeti su u obzir i standardi iz međunarodnih ugovora koji se bave pojedinim ljudskim pravima (npr. UN Konvencija protiv mučenja i Konvencija o pravima deteta).

Jugoslovenski propisi se porede i s odredbama Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKPS). Beogradski centar za ljudska prava se nada da će, SRJ postati članica Saveta Evrope i ratifikovati EKPS.⁷ Ali, pre toga, ona mora da uskladi svoje propise i svoju praksu sa EKPS. Zbog toga bi ovaj izveštaj trebalo da bude prvi korak u sveobuhvatnoj i detaljnoj analizi usklađenosti jugoslovenskih propisa sa standardima EKPS.

U izveštaju se razmatraju svi jugoslovenski (savezni i republički) propisi relevantni za određeno pravo. Naravno, analiza se ne zadržava samo na tekstu propisa, nego obuhvata i njihovo tumačenje u sudskoj praksi (ako je ima). Usklađenost jugoslovenskih propisa s međunarodnim standardima procenjuje se kroz sledeće elemente:

- a) da li se pravo uopšte zajemčuje;
- b) ako je tako, kako je formulisano u jugoslovenskim propisima i da li se, i u kojoj meri, ta formulacija razlikuje od formulacije PGP (EKPS);
- c) da li garancije određenog prava u jugoslovenskim propisima, kao i njihovo tumačenje od strane državnih organa, obezbeđuju isti obim i isti sadržaj prava kao PGP (EKPS);
- d) da li su ograničenja prava koja predviđaju jugoslovenski propisi šira ili uža nego što dozvoljava PGP (EKPS);
- e) da li postoje delotvorni sudski pravni lekovi za zaštitu određenog prava?

Izveštaj je pisan tokom 2000. godine i odnosi se na propise koji su bili na snazi 31. decembra 2000. godine.

⁷ Vlasti SRJ su početkom novembra 2000. izrazile želju da SR Jugoslavija bude primljena u članstvo ove organizacije <<http://press.coe.int/press2>>.

1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) je, prema Ustavu od 27. aprila 1992, savezna država zasnovana na ravnopravnosti građana i njenih republika članica – Srbije i Crne Gore (čl. 1 Ustava SRJ). Ustav proklamuje načela vladavine prava i podele vlasti (čl. 9 i 12). Ustav SRJ i ustavi republika članica posvećuju posebne odeljke ljudskim pravima i osnovnim slobodama (odelj. II Ustava SRJ; odelj. II Ustava Srbije; dio II Ustava Crne Gore). Osim građanskih i političkih prava, o kojima će ovde biti reči, zajemčuju se i ekonomska, socijalna i kulturna prava, kao što su pravo na rad, pravo na socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu i pravo na obrazovanje. Po Ustavu, SRJ „priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo“ (čl. 10).

Ljudska prava i slobode se neposredno ostvaruju na osnovu Ustava SRJ ali su ograničeni „jednakim slobodama i pravima drugih i kada je to ovim Ustavom utvrđeno“ (čl. 9, st. 3), kao i utvrđivanjem načina njihovog sprovođenja putem zakona (čl. 67, st. 2).

Neki zakoni nasleđeni od SFRJ su u skladu s odredbama Ustava SRJ. Ustavni zakon za sprovođenje Ustava SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 1/92), propisuje da se Ustav SRJ primenjuje od dana kada je proglašen, osim ako u pogledu primene pojedinih ustavnih odredbi taj zakon ne odredi drugačije (čl. 1). Prema Ustavnom zakonu, svi savezni zakoni za koje nije izričito određeno da prestaju da važe, primenjivaće se „do njihovog usklađivanja s Ustavom u rokovima određenim ovim zakonom...“ (čl. 12). Ovi rokovi su produžavani više puta, a veliki broj zakona ni osam godina posle proglašenja Ustava još nije usklađen s novim Ustavom. U oblasti ljudskih prava ova neusklađenost može da ima teške posledice, jer se zadržavanjem zakona bivše SFRJ Ustavom zagarantovana prava posredno ograničavaju.

1.3. Međunarodna ljudska prava i SR Jugoslavija

SRJ obavezuju međunarodni ugovori o ljudskim pravima koje je ratifikovala SFRJ. Preambula Ustava SRJ govori o „neprekinutom subjektivitetu Jugoslavije“. Savezna skupština je dala izjavu da će poštovati sve međunarodne obaveze koje je prihvatila bivša SFRJ. Prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, PGP bi u svakom slučaju obavezivao sve države nastale iz SFRJ, jer kada se PGP jednom ratifikuje, prava garantovana u njemu pripadaju ljudima koji žive na teritoriji države ugovornice, bez obzira na to da li se ona raspala na više država.⁸

Prema Ustavu SRJ, ratifikovani međunarodni ugovori predstavljaju sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka i kao takvi deo su saveznog prava. Položaj međunarodnih

⁸ „The rights enshrined in the Covenant belong to the people living in the territory of the State party. Once the people are accorded the protection of the rights under the Covenant, such protection devolves with territory and continues to belong to them, notwithstanding change in government of the State party, including dismemberment in more than one State...“ (kurziv naš). Vidi st. 4 Opšteg komentara br. 26(61) o pitanjima vezanim za kontinuitet obaveza prema Paktu o građanskim i političkim pravima, Komitet za ljudska prava, dok. UN CCPR/C/21/Rev.1/Add.8, 8. decembar 1997).

ugovora je u hijerarhiji pravnih akata viši i od saveznih i od republičkih zakona.⁹ Iz ovoga proizilazi zaključak da jedino odredbe Ustava SRJ imaju veću pravnu snagu od ratifikovanih međunarodnih ugovora. Nisu samo međunarodni ugovori koje je SRJ ratifikovala sastavni deo jugoslovenskog prava, nego je to i međunarodno običajno pravo (čl. 16). Međutim, u praksi su državni organi i sudovi malo vodili računa o odredbama međunarodnih ugovora o ljudskim pravima.

SFRJ je ratifikovala sve važnije univeralne međunarodne ugovore o ljudskim pravima: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Međunarodnu konvenciju o ukidanju diskriminacije prema ženama, Konvenciju o pravima deteta, Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka itd. (Vidi Dodatak I).

SFRJ je potpisala, ali nikada nije ratifikovala, Fakultativni protokol uz PGP. Fakultativni protokol nije ratifikovala ni SRJ. Međutim, SFRJ je priznala pravo na podnošenje individualnih predstavi Komitetu protiv mučenja na osnovu čl. 22 i mogućnost međudržavne predstave na osnovu čl. 21 Konvencije protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka. Ustav Crne Gore predviđa pravo svakog na „obraćanje međunarodnim institucijama radi zaštite svojih sloboda i prava zajamčenih Ustavom“ (čl. 44, st. 2). Međutim, ostvarenje ovog prava pre svega zavisi od spremnosti savezne države da ratifikuje Fakultativni protokol.

Savezna vlada razmotrila je Informaciju o odnosima Savezne Republike Jugoslavije i Saveta Evrope i konstatovala da postoji interes SR Jugoslavije da bude primljena u Savet. Vlada će predložiti Saveznoj skupštini da se ubrza ratifikacija konvencija Saveta Evrope. Saglasno tome, savezni ministar za inostrane poslove podneće u ime Savezne vlade zahtev generalnom sekretaru Saveta Evrope za prijem Savezne Republike Jugoslavije po uobičajenoj proceduri.¹⁰

2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava

@Clan 1 = Član 2, st. 3 PGP:

@Clan 2 = Države članice ovog pakta se obavezuju:

⁹ Prema Ustavu SRJ, Savezni ustavni sud odlučuje o „saglasnosti *zakona*, drugih propisa i opštih akata *s Ustavom... i s potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima*“ (kurziv naš, čl. 124, st. 1, tač. 2). Iz ovoga jasno proizilazi da svi zakoni, pa i savezni, moraju da budu u saglasnosti s međunarodnim ugovorima. Uz to, Ustav određuje da SRJ „u dobroj veri“ izvršava međunarodne ugovore koje je ratifikovala (čl. 16, st. 1).

¹⁰ Saopštenje sa sednice Savezne vlade od 7. novembra 2000, <<http://www.gov.yu/ yu/institucije/saoptenja/2000/00saop0711.html>>.

@Clan 2 = a) da garantuju da se svako lice čija su prava i slobode priznati ovim paktom povređeni, može koristiti pravom žalbe, čak i ako su ih povredila lica u vršenju svojih zvaničnih dužnosti;

@Clan 2 = b) da garantuju da će nadležne sudske, upravne ili zakonodavne vlasti ili svaka druga nadležna vlast prema propisima države, rešavati o pravima lica koje podnosi žalbu, i da prošire mogućnosti podnošenja žalbe pred sudom;

@Clan 2 = c) da garantuju da će nadležne vlasti povoljno rešiti svaku žalbu koja bude smatrana opravdanom.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

2.1. Redovni pravni lekovi

Ustav SRJ propisuje da „slobode i prava garantovana ovim Ustavom uživaju sudsku zaštitu.“ (čl. 67, st. 4). Slične odredbe sadrži i Ustav Srbije (čl. 12, st. 4). Ustav Crne Gore (čl. 17) garantuje pravo na zaštitu prava „u zakonom utvrđenom postupku“, što može da znači da nije uvek obezbeđena sudska zaštita. Međutim, u Crnoj Gori je sudska zaštita u krajnjoj instanci ipak obezbeđena ustavnim žalbom Ustavnom sudu Crne Gore, ako se ispune još neki uslovi.

Stranke i sudovi se retko pozivaju na međunarodne ugovore. Međutim, za pravo na delotvorni pravni lek nije nužno da žrtva kršenja ljudskih prava garantovanih međunarodnim ugovorima može neposredno da se pozove na njih pred domaćim sudom. Dovoljno je da se njen zahtev sadržinski poklapa s nekim pravom garantovanim međunarodnim ugovorom, bez obzira da li je to izričito navedeno ili ne.¹¹

U slučaju kršenja ljudskih prava zaštita se ostvaruje u građanskom ili krivičnom sudskom postupku ili u upravnom postupku. Koji će put povređeno lice izabrati, ne zavisi samo od prava koje je povređeno nego i od toga kako je povređeno i koja se vrsta zadovoljenja traži. O konkretnim pravnim lekovima govori se u odeljcima koji se bave određenim pravima.

Što se krivičnog postupka tiče, za izvesna krivična dela postupak je moguće pokrenuti po privatnoj tužbi, dok za ostala to može činiti samo javni tužilac. U drugom slučaju, tek ako javni tužilac nađe da nema osnova za krivično gonjenje, to može da učini oštećeni (čl. 60 ZKP). U praksi se često dešavalo da javni tužilac jednostavno ne pokreće krivični postupak zbog kršenja ljudskih prava od strane državnih organa i na taj način sprečava da žrtve same pokrenu postupak. Ovo se naročito dešavalo u slučajevima teških kršenja ljudskih prava kao što je, na primer, mučenje ili ponižavajuće postupanje od strane policije. Javni tužioci često nisu obaveštavali oštećenog da su odustali od krivičnog gonjenja, što bi morali da učine po službenoj dužnosti u roku od 8 dana (čl. 60, st. 1 ZKP). Zbog tog propusta javnog tužioca oštećeni može da izgubi mogućnost da sam

¹¹ Vidi, na primer, presude Evropskog suda u slučajevima *Soering protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 161, 1989, st. 120 i *Vilvarajah protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 215, 1991, st. 122.

preduzme gonjenje za krivično delo, jer on postupak mora da nastavi u roku od tri meseca od dana kada je javni tužilac odbacio krivičnu prijavu, odnosno odustao od gonjenja, bez obzira da li je o tome bio obavešten ili ne (čl. 60, st. 4 ZKP).

Delotvornost pravnih lekova za kršenje ljudskih prava u praksi SRJ je poslednjih godina dovedena u pitanje višestrukim nepridržavanjem ustavnih i zakonskih propisa od strane državnih organa: 1) tužioci često odugovlače s pokretanjem krivičnih postupaka u slučajevima kršenja ljudskih prava; 2) sudska vlast je do skora bila pod velikim političkim uticajem izvršne vlasti i sudovi su veoma retko bili spremni da donesu presudu protiv države ili državnih službenika i pruže zadovoljenje žrtvama kršenja. Ovo je naročito bio slučaj kada su ljudska prava kršili pripadnici policije; 3) postoje mnogobrojni navodi da se namerno odugovlače sudski postupci u kojima se rešava o tužbama žrtava kršenja; 4) postoje veliki problemi i odugovlačenja s izvršenjem sudskih presuda. Policija često ne saraduje sa sudskim izvršiteljima i tako onemogućava izvršenje pravosnažnih sudskih presuda.

Posle promena od 24. septembra – 5. oktobra 2000. pa sve do kraja godine, nisu zabeleženi slučajevi pokretanja krivičnih postupaka i donošenja sudskih odluka koje bi značili raskid s do sada ustaljenom praksom odugovlačenja i nepokretanja sudskih postupaka ili neizvršavanja donetih presuda.

2.2. Ustavna žalba

Ustavna žalba je specifičan pravni lek za zaštitu ljudskih prava, uveden Ustavom SRJ od 1992. godine, a postoji i u Ustavu Crne Gore. Ustavna žalba se podnosi Saveznom ustavnom sudu (Ustavnom sudu Crne Gore) zbog povrede „pojedinačnim aktom ili radnjom sloboda i prava čoveka i građanina utvrđenih ovim Ustavom“ (čl. 124, st. 1, tač. 6 Ustava SRJ; čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Za povrede ljudskih prava opštim aktima (zakonima, uredbama i sl.) nije moguće podneti ustavnu žalbu, čak ni ako ti akti samim svojim postojanjem neposredno krše ustavom garantovana ljudska prava. Jedina mogućnost da se oni napadnu jeste da se podnese inicijativa za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti, koju ustavni sud nije obavezan da prihvati (čl. 127 Ustava SRJ).

Ljudska prava „utvrđena“ Ustavom SRJ koja se mogu ustavnom žalbom zaštititi nabrojana su u članovima 19 do 66 Ustava. U ta prava spadaju i ljudska prava iz međunarodnih ugovora koje je SRJ ratifikovala ili koja po članu 10 Ustava SRJ „priznaje i jamči“ na osnovu međunarodnog prava; ona po članu 16 predstavljaju, kao opšteprihvaćena međunarodnopravna pravila, sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka. Ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore je dozvoljena samo kada „takva zaštita nije u nadležnosti Saveznog ustavnog suda“ (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Međutim, Ustavni sud Crne Gore nikad u praksi nije razjasnio ovu odredbu i ona se do sada nije pokazala kao prepreka za podnošenje ustavne žalbe.

Ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu mogu podneti samo lica čija su prava povređena, savezni državni organ nadležan za ljudska prava i prava manjina (po svojoj inicijativi ili u ime oštećenog), kao i nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava, u

ime lica čije je pravo povređeno (čl. 37 Zakona o Saveznom ustavnom sudu, *Sl. list SRJ*, br. 36/92). Do sada nijedna ustavna žalba nije podneta od strane državnog organa nadležnog za ljudska prava. Što se tiče ovlašćenja nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu u ime pojedinca, Sud je tumačio restriktivno, zauzevši stav da nevladine organizacije mogu da podnesu ustavnu žalbu samo na zahtev povređenog lica (rešenja Už. br. 1/95 od 22. februara 1995. i 2/95 od 11. oktobra 1995, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 245–246 i 261–262). Ovakvo tumačenje potpuno obesmišljava ovlašćenje nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu: one (njihovi advokati) bi u svakom slučaju mogle da podnesu ustavnu žalbu kao punomoćnici lica čija su prava prekršena (čl. 20, st. 1 Zakona o Saveznom ustavnom sudu). Takođe, treba napomenuti da nije predviđeno da podnosilac ustavne žalbe može da ostane anoniman za javnost.

Najviše rasprava je izazvala odredba da se ustavna žalba može podneti samo „kada nije obezbeđena druga pravna zaštita“ (čl. 128 Ustava SRJ). Iako su neki komentatori zastupali mišljenje da ovu odredbu treba tumačiti tako da je prvo nužno iscrpiti sve redovne pravne lekove (bilo sudske ili neke druge), Savezni ustavni sud je stao na stanovište da je ustavna žalba moguća samo onda kada ni formalno, ni teorijski u datom slučaju nije obezbeđena nikakva pravna zaštita:

...protiv konačnog rešenja Republičkog zavoda za tržište rada nezadovoljna strana ima pravo da povede upravni spor pred Vrhovnim sudom Srbije. ...Sud je utvrdio da je podnosiocu ustavne žalbe obezbeđena druga pravna zaštita pred nadležnim redovnim sudom, *koju je i koristio*. ...Iz tih razloga... sud je ...odlučio da ustavnu žalbu odbaci (kurziv naš; rešenje Už. br. 10/95 od 10. maja 1995, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 256. Vidi, takođe, rešenja Už. br. 19/95 i 21/95, *ibid*, str. 259 i 265).

Tako je Sud praktično sveo ustavnu žalbu na virtuelni pravni lek, jer je u jugoslovenskom pravnom sistemu nominalno obezbeđena pravna zaštita za skoro sve slučajeve kršenja ljudskih prava.

Na sličan način, Ustav Crne Gore predviđa da se ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore može podneti samo „kada nije obezbeđena druga sudska zaštita“ (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). U praksi Ustavnog suda Crne Gore ova odredba se tumačila na isti način kao na saveznom nivou – ustavna žalba dopustiva je navodno samo kada uopšte nema sudske zaštite, a ne kada su iscrpeni sudski pravni lekovi (vidi, na primer, rešenje Ustavnog suda Crne Gore U. br. 62/94 od 15. septembra 1994).

Savezni ustavni sud i Ustavni sud Crne Gore uopšte ne razmatraju da li je neki oblik pravne zaštite delotvoran ili ne. Važno je samo da je zakonom predviđen put pravne zaštite, pa makar samo na papiru. U jednom slučaju pred Saveznim ustavnim sudom, odbačena je ustavna žalba na ćutanje državnih organa u prvom stepenu i po prigovoru, u postupku izdavanja odobrenja za zaključenje ugovora o nepokretnosti (vidi I.4.11.3). Prema mišljenju suda, postojala je pravna zaštita, odnosno prigovor drugostepenom

organu, iako je zbog ćutanja ovog organa ustavna žalba i podneta (vidi rešenje U.ž. br. 21/95, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 265).¹²

3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava

@Clan 1 = Član 4 PGP:

@Clan 2 = 1. U slučaju da izuzetna opšta opasnost ugrozi opstanak nacije i da je to objavljeno službenim aktom, države članice ovog pakta mogu da preuzmu, u onom strogom obimu u kojem to stanje zahteva, mere koje odstupaju od obaveza predviđenih ovim paktom, pod uslovom da te mere ne budu u nesaglasnosti s ostalim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da nemaju za posledicu diskriminaciju zasnovanu samo na rasi, boji, polu, jeziku, veri ili socijalnom poreklu.

@Clan 2 = 2. Prethodna odredba ne dopušta nikakvo odstupanje od članova 6, 7, 8 (tač. 1 i 2), 11, 15, 16 i 18 ovog pakta.

@Clan 2 = 3. Države članice ovog pakta koje se koriste pravom odstupanja moraju odmah da preko generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, saopšte ostalim državama članicama odredbe od kojih su odstupile, kao i razloge ovog odstupanja. One će istim putem ponovo obavestiti o tome kada budu prestale s ovim odstupanjima.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

3.1. Opšta i fakultativna ograničenja

3.1.1. Opšta ograničenja

Opšti osnov za ograničenje ljudskih prava prema jugoslovenskim ustavima su poštovanje sloboda i prava drugih (čl. 9, st. 4 Ustava SRJ; čl. 11 Ustava Srbije; čl. 16, st. 2. Ustava Crne Gore) i zabrana zloupotrebe prava (čl. 67, st. 3 Ustava SRJ; čl. 12, st. 3 Ustava Srbije; čl. 16, st. 3 Ustava Crne Gore). Ustavne odredbe ne razrađuju detaljnije ova dva opšta osnova za ograničenje.

Svi jugoslovenski ustavi imaju sličnu opštu odredbu koja reguliše „ostvarivanje“ ljudskih prava (Ustav SRJ čl. 67, st. 2; Ustav Srbije čl. 12, st. 1 i 2; Ustav Crne Gore čl. 12, st. 1, tač. 1). Prema članu 67, st. 2 Ustava SRJ način ostvarivanja pojedinih sloboda i prava čoveka može se zakonom propisati u dva slučaja: 1) kada je to ustavom predviđeno, i 2) kada je to neophodno za njihovo ostvarivanje. U prvom slučaju, sam ustav određuje da se zakonom propisuje način ostvarenja pojedinih prava. To ne mora nužno da znači ograničenje prava, iako činjenica da ustav ostavlja zakonu da razradi ostvarenje nekog prava stvara mogućnost izvesnog sužavanja polja primene tog prava (vidi, na primer, u pogledu „prigovora savesti“ – I.4.7). Iako ustav ne govori o ograničenjima nego o

¹² Vidi opširnije V. Đurić, *Ustavna žalba*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2000.

„načinu ostvarivanja“ može se reći da ova odredba u određenoj meri obuhvata inherentna ograničenja (ograničenja *per definitionem*) koja odgovaraju prirodi prava. Drugo, ovom odredbom se priznaje da određena prava nisu neposredno sprovodiva i da sam ustav na to može izričito da ukaže kada određuje da se način njihovog sprovođenja određuje zakonom.

U drugom slučaju, zakonom se može odrediti način sprovođenja ljudskih prava *ako je to neophodno za njihovo ostvarivanje*. Ova odredba takođe govori o ljudskim pravima koja nisu neposredno sprovodiva i ostavlja mogućnost parlamentu da zakonom odredi način njihovog ostvarivanja. Međutim, za razliku od prethodnog slučaja, ovde ustav ne određuje koja su prava neposredno sprovodiva a koja nisu, već se ta ocena ostavlja parlamentu. Time se stvara mogućnost zloupotrebe i zakonskog ograničavanja neposredno sprovodivih prava. Do sada, ni u praksi parlamenta ni u praksi sudova nije dato bliže tumačenje o tome koja su prava neposredno sprovodiva, a koja nisu. Treba dodati da ova odredba može doći u suprotnost s odredbom člana 67, st. 1 koja podvlači da se slobode i prava ostvaruju „na osnovu Ustava“.

3.1.2. Fakultativna ograničenja

Ustavi predviđaju i tzv. fakultativna ograničenja koja sami utvrđuju. Ustav Srbije izričito pominje da je ljudska prava moguće ograničiti i onda kada je to „ustavom utvrđeno“ (čl. 11 Ustava Srbije). Iako ustavi SRJ i Crne Gore nemaju ovakvu izričitu odredbu o mogućnosti ustavnog ograničenja ljudskih prava, oni propisuju posebna ograničenja određenih ljudskih prava onim odredbama u kojima se o tim pravima govori. Na primer, Ustav SRJ sadrži odredbu prema kojoj se sloboda mirnog okupljanja odlukom nadležnog organa može ograničiti „radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine“ (čl. 40, st. 2), kao i da se sloboda kretanja može ograničiti saveznim zakonom „ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ“ (čl. 30, st. 2).

Jugoslovenski pravni sistem ne prihvata primenu principa proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava; on se ne pojavljuje ni u sudskoj praksi. Jugoslovenski pravници nemaju običaj da kod ograničenja ljudskih prava traže ravnotežu između opšteg (javnog) interesa koji opravdava ograničenje i interesa koji stoji iza pojedinog ljudskog prava.

3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme „izvanredne opšte javne opasnosti“

3.2.1. Opšte

Ustavi SRJ i Srbije predviđaju odstupanje od pojedinih zagarantovanih ljudskih prava u vreme ratnog stanja. Ustavi za odstupanje (suspenziju, derogaciju) donekle nespretno koriste izraz ograničenje, što može da dovede do zabune. Ustav Crne Gore ne predviđa da se njime zagarantovana ljudska prava mogu derogirati u vanrednim prilikama.

Uočljiv je i nesklad između Ustava SRJ i Ustava Srbije, u odnosu na pitanje kako se na osnovu Ustava Srbije uopšte mogu neka prava derogirati, kada je prema Ustavu SRJ proglašenje ratnog stanja u isključivoj nadležnosti Savezne skupštine ili vlade (čl. 77, st. 1, tač. 7, čl. 78, i čl. 99, st. 1, tač. 10). Uz to, pošto Ustav SRJ sadrži potpunu listu ljudskih prava, derogacija ljudskih prava iz srbijanskog ustava ne bi imala nikakvog smisla jer bi građanima ionako ta prava bila garantovana saveznim ustavom, na šta republički organi ne mogu da utiču. Međutim, treba imati u vidu da je srbijanski ustav pisan kao ustav nezavisne države i da postoje velike teškoće u primeni saveznog ustava, što uvek ostavlja mogućnost da Ustav Srbije bude upotrebljen kao pravni osnov za odstupanje od ljudskih prava u doba ratnog stanja.

3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja¹³

Prema Ustavu SRJ, Savezna skupština proglašava ratno stanje, stanje neposredne ratne opasnosti i vanredno stanje (čl. 78, st. 3), a kada Savezna skupština nije u mogućnosti da se sastane to čini Savezna vlada uz pribavljeno mišljenje predsednika SRJ i predsednika skupštinskih veća (čl. 99, st. 1, tač. 11). Ako Savezna skupština ne može da se sastane, Savezna vlada je ovlašćena i da donosi akte o pitanjima iz nadležnosti Savezne skupštine, po istom postupku, s tim što samo za vreme ratnog stanja (a ne za vreme neposredne ratne opasnosti ili vanrednog stanja) vlada može da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava.

Aktima donetim za vreme ratnog stanja, mogu se, dok to stanje traje, ograničiti pojedine slobode i prava čoveka i građanina, osim onih u članovima 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 35. i 43. ovog ustava. Savezna vlada dužna je ove akte podneti na potvrdu Saveznoj skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sastane. (Ustav SRJ čl. 99, st. 11)

Iz ove odredbe proizilazi da je i Savezna skupština, ako je u mogućnosti da zaseda, umesto vlade, nadležna da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava za vreme ratnog stanja.

Ustav Srbije sadrži slična rešenja, ali prema njemu predsednik Srbije ima pravo da, kada Narodna skupština ne može da se sastane, proglasi ratno stanje uz pribavljeno mišljenje predsednika vlade (čl. 83, st. 1, tač. 6 Ustava Srbije). Predsednik Srbije samostalno ili na predlog vlade može za vreme ratnog stanja da donosi akte kojima se ograničavaju pojedina ljudska prava, koje podnosi Narodnoj skupštini na odobrenje onda kada ona bude u mogućnosti da se sastane (*id.* tač. 7). U ovom pogledu Ustav Srbije je u neskladu sa saveznim ustavom pošto je proglašenje ratnog stanja, neposredne ratne opasnosti i vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije.

To što oba ustava predviđaju da se akti kojima se derogiraju određena ljudska prava moraju podneti saveznoj odnosno republičkoj skupštini, čim budu u mogućnosti da se

¹³ U vezi s uredbama koje su ograničavale pojedina prava i slobode za vreme ratnog stanja u SRJ 1999. godine, vidi opširnije: *Izveštaj 1999*, I.3.2.4.

sastanu, u skladu je sa standardima OEBS u ovoj oblasti (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).¹⁴

Odstupanje od pojedinih ljudskih prava za vreme ratnog stanja, prema saveznom i srpskom ustavu, u skladu je s obavezom iz člana 4 PGP da do derogacije može doći kada „opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost“. Međutim odredbe ovih ustava su liberalnije jer ograničavaju mogućnost derogacije samo na ratno stanje, za razliku od PGP koji dozvoljava derogaciju i u drugim vanrednim situacijama. Iz ustava proizilazi da ratno stanje mora biti zvanično proglašeno, što je u skladu s PGP.

Ni Ustav SRJ, ni Ustav Srbije ne predviđaju da mere odstupanja u vreme ratnog stanja moraju da budu srazmerne opasnosti koja pretili državi, odnosno da budu „u obimu strogo određenom zahtevima situacije“ (čl. 4 PGP; *Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, st. 28.7). Pošto jugoslovenski pravni sistem ne prihvata princip proporcionalnosti u vezi s ograničenjem ljudskih prava, ovaj nedostatak pruža mogućnost saveznim ili republičkim vlastima da iskoriste ratno stanje za potpunu suspenziju pojedinih ljudskih prava, bez obzira da li bi to bilo opravdano i vezano za opasnost koja pretili državi.

Ustav Srbije ne sadrži odredbu koja bi određivala prava od kojih nema odstupanja u vreme ratnog stanja, što može dovesti do kršenja člana 4 st. 1 i 2 PGP. Priznaje se diskreciono pravo predsednika republike u ovom pogledu (čl. 83, tač. 7). Prema tome, po srpskom ustavu se u doba ratnog stanja može odstupiti od svih prava.

Savezni ustav predviđa da u doba ratnog stanja nema odstupanja od određenih prava, ali prava koja on štiti od derogacije (čl. 99) ne odgovaraju u potpunosti pravima navedenim u PGP. U skladu s PGP, savezni ustav predviđa da mere derogacije ne smeju da predstavljaju odstupanje od zabrane diskriminacije na osnovu rase, pola, jezika, veroispovesti ili društvenog porekla. Savezni ustav predviđa zabranu diskriminacije i po dodatnim osnovima i navodi političko ili drugo uverenje, obrazovanje, imovinsko stanje i druga lična svojstva (čl. 20). Dalje, nije dozvoljeno odstupanje u odnosu na zabranu mučenja (čl. 22, st. 1 i čl. 25), princip legaliteta u krivičnom pravu (čl. 27) i slobodu savesti (čl. 35 i 43).

Međutim, najveći nedostatak saveznog ustava je u tome što se uopšte ne govori o zabrani derogacije prava na život (čl. 6 PGP, čl. 21 Ustava SRJ), koje nije ni pomenuto među pravima od kojih nema odstupanja! Takođe, nije zabranjeno odstupanje od zabrane ropstva i držanja u ropskom položaju (čl. 8 PGP), zabrane zatvaranja zbog neizvršenja ugovorne obaveze (čl. 11 PGP), niti od prava na priznanje pravne ličnosti (čl. 16 PGP), pošto ova prava nisu izričito zajemčena Ustavom SRJ. Ali, savezni ustav prihvata, za razliku od PGP, još neka prava od kojih ne može biti odstupanja, kao što su: pravo na nepovredivost privatnosti, ličnih prava, kao i pravo na lično dostojanstvo i sigurnost (čl.

¹⁴ Vidi takođe Pariske minimalne standarde o normama ljudskih prava u vanrednom stanju, Odsek A, st. 2, *The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency*, 1984; ILA, *Report of the Sixty-First Conference Held at Paris*, London, 1985; 79 AJIL 1072 (1991).

22), pravo na jednaku zaštitu prava, uključujući i pravo na žalbu (čl. 26), *ne bis in idem* (čl. 28), pravo na fer suđenje (čl. 29) i slobodu izražavanja mišljenja (čl. 35).

3.2.3. Vanredno stanje

Ustav SRJ ne predviđa da se ljudska prava mogu derogirati u vreme vanrednog stanja ili neposredne ratne opasnosti. Ustav Srbije takođe ne govori o tome da se ljudska prava mogu derogirati u bilo kojim okolnostima osim ratnog stanja. Međutim, republički Zakon o vanrednom stanju (*Sl. glasnik RS*, br. 19/91–636) predviđa da predsednik Srbije, koji na predlog vlade proglašava vanredno stanje, može da donosi naredbe i druge akte za otklanjanje tog stanja kojima se može: „utvrditi radna obaveza; ograničiti sloboda kretanja i nastanjivanja; ograničiti pravo na štrajk, ograničiti sloboda zbora i drugog okupljanja; ograničiti sloboda političkog, sindikalnog i drugog delovanja“ (čl. 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju).

Kao što je već rečeno, Ustav Srbije izričito predviđa da za vreme ratnog stanja predsednik može da donosi akte kojima se ograničavaju prava i slobode (čl. 83, tač. 7 Ustava). Nasuprot tome, za vreme vanrednog stanja on može donositi akte „za preduzimanje mera koje takve okolnosti vanredno stanje iziskuju, u skladu s Ustavom i zakonom“. Ograničenja ljudskih prava se ne pominju. Ako je za ograničenje ljudskih prava u vreme najveće opasnosti po zemlju – ratnog stanja – trebalo izričito ustavno ovlašćenje, onda se nedostatak takvog ovlašćenja u okolnostima manje opasnosti – vanrednog stanja – ne može tumačiti kao odobrenje za donošenje odluka o ograničavanju ljudskih prava. U tom smislu je odredba člana 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju verovatno neustavna. Zakon o vanrednom stanju je protivan Ustavu Srbije, koji je, kao što je već napomenuto, u tom delu protivan Ustavu SRJ, prema kome je proglašenje vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije.

Derogacije prava prema srbijanskom Zakonu o vanrednom stanju ne podležu ratifikaciji parlamenta, što nije u skladu sa standardima OEBS (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).

Za razliku od ograničenja ljudskih prava u doba ratnog stanja, za vreme vanrednog stanja, prema Ustavu Srbije, preduzimaju se mere „koje takve okolnosti iziskuju“ (čl. 83, st. 8 Ustava Srbije). Uz to, Zakon o vanrednom stanju uvodi neku vrstu proporcionalnosti – cilj mera usvojenih u doba vanrednog stanja je da se „u što kraćem roku i sa što manje štetnih posledica, obezbedi otklanjanje vanrednog stanja“ (kurziv naš; čl. 5, st. 2 Zakona). Lista prava koja se mogu ograničiti u doba vanrednog stanja u skladu je sa čl. 4, st. 2 PGP.

4. POSEBNA PRAVA

4.1. Zabrana diskriminacije

@Clan

1

=

Član 2, st. 1 PGP:

@Clan 2 = Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju i garantuju svim licima koja se nalaze na njihovoj teritoriji i koja potpadaju pod njihovu nadležnost, prava priznata ovim paktom bez obzira naročito na rasu, boju, pol, jezik, veru, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje, rođenje ili svaku drugu okolnost.

@Clan 1 = Član 26 PGP:

@Clan 2 = Sva su lica jednaka pred zakonom i imaju pravo bez ikakve diskriminacije na podjednaku zaštitu zakona. U tom smislu, zakon mora da zabranjuje svaku diskriminaciju i da obezbedi svim licima podjednaku i uspešnu zaštitu protiv svake diskriminacije, naročito u pogledu rase, boje, pola, jezika, vere, političkog ili drugog ubeđenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovnog stanja, rođenja ili svakog drugog stanja.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.1.1. Opšte

U pogledu zabrane diskriminacije, SR Jugoslaviju obavezuju, osim odredaba PGP i Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije protiv žena, Konvencija MOR br. 11 o zapošljavanju i izboru zanimanja, kao i Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja.

Ustav SRJ (čl. 20), Srbije (čl. 13) i Crne Gore (čl. 15) sadrže odredbe o zabrani diskriminacije. Zabranu diskriminacije najpotpunije reguliše Ustav SRJ (čl. 20):

Građani su jednaki bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, polu, jezik, veru, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje i drugo lično svojstvo.

Svi su pred zakonom jednaki.

Svako je dužan da poštuje slobode i prava drugih i odgovoran je za to.

Ova odredba se bitno razlikuje po svom obuhvatu od obaveze koju SRJ ima prema članu 26 PGP. S jedne strane, Ustav SRJ, na isti način kao prvi deo člana 26 PGP, garantuje da su svi jednaki „pred zakonom“ (*before the law; devant la loi*), što znači da jemči da se postojeći zakoni prema svima primenjuju na jednak način. Međutim, Ustav SRJ, kao i republički ustavi, samo građanima garantuje pravo na „podjednaku zaštitu zakona“, koje takođe proističe iz člana 26 PGP (*equal protection of the law; une égale protection de la loi*). Pravo na podjednaku zaštitu zakona podrazumeva dve vrste obaveza: zabranu

diskriminacije putem zakona i drugih propisa i obavezu da se zakonom garantuje jednaka i delotvorna zaštita protiv svake diskriminacije. Doslovno tumačenje st. 1, člana 20 Ustava SRJ dovodi do zaključka da se lica koja se kao stranci, izbeglice i apatridi nalaze na teritoriji Jugoslavije, mogu podvrgnuti diskriminaciji putem zakona. Ovde treba imati u vidu i odredbu Ustava SRJ koja govori o tome da „stranac u SRJ ima slobode, prava i dužnosti utvrđene Ustavom, saveznim zakonom i međunarodnim ugovorima“ (čl. 66, st. 1), što znači da stranci u SRJ mogu da se pozivaju na zaštitu od diskriminacije jedino na osnovu PGP i drugih međunarodnih ugovora koji obavezuju SRJ. Iako međunarodni ugovori o ljudskim pravima, prema članu 16 Ustava, imaju u SRJ veću pravnu snagu od zakona, jugoslovenski sudovi nemaju običaj da u svojim odlukama uzimaju u obzir međunarodne ugovore, posebno one o ljudskim pravima, te bi ustavna zaštita protiv diskriminacije morala da se detaljnije reguliše.

Priroda diskriminacije u članu 20 Ustava SRJ formulisana je kao u međunarodnim instrumentima. Ustav SRJ kao razlog za diskriminaciju navodi i „drugo lično svojstvo“, i na taj način, kao i PGP i EKPS, ostavlja mogućnost zabrane diskriminacije i po osnovima koji nisu izričito navedeni. Standard „lično svojstvo“ predstavlja u stvari zamenu za izraz „status“ korišćen u PGP i EKPS.

Ustav Crne Gore u pogledu definisanja zabrane diskriminacije sadrži jedno originalno rešenje (čl. 15) i, za razliku od drugih međunarodnih ili domaćih akata, ne navodi izričito posebne oblike diskriminacije:

Građani su slobodni i jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo.

Svi su pred zakonom jednaki.

Činjenica da Ustav Crne Gore ne navodi uobičajene osnove diskriminacije, već zabranjuje pravljenje razlike prema bilo kakvoj „posebnosti ili ličnom svojstvu“ može otvoriti put za šire tumačenje diskriminacije, koje bi uz tradicionalne, uključilo i neku mogućnost pojave novih oblika diskriminacije. Ustavni sud Crne Gore do sada nije imao prilike da tumači ovu odredbu.

Ustav Srbije (čl. 13) sadrži odredbu o zabrani diskriminacije koja glasi:

Građani su jednaki u pravima i dužnostima i imaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima bez obzira na rasu, pol, rođenje, jezik, nacionalnu pripadnost, veroispovest, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje ili koje lično svojstvo.

U Ustavu Srbije nema odredbe o jednakosti svih pred zakonom, što je nesumnjivo veliki propust. Takođe, u njemu se govori samo o „građanima“. Konačno, diskriminacija je zabranjena samo onda kada potiče od državnih i drugih organa. To može da znači da po Ustavu Srbije država nema ustavnu obavezu da sprečava diskriminaciju onda kada se kao njeni nosioci pojavljuju drugi društveni subjekti. Ovo može imati značajnog efekta u vezi s diskriminacijom u zapošljavanju (vidi Konvenciju MOR br. 111).

Ipak, prema jugoslovenskim krivičnim zakonima svi oblici diskriminacije prema građanima su krivično delo, a kažnjiva je i diskriminacija u upotrebi jezika i pisma (čl. 60 i 61 KZ Srbije; čl. 43 KZ Crne Gore; čl. 154 KZ SRJ). Tako, prema članu 60 KZ Srbije:

Ko na osnovu razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, političkom ili drugom ubeđenju, etničkoj pripadnosti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju, uskrati ili ograniči prava građana utvrđena ustavom, zakonom ili drugim propisom ili opštim aktom ili ratifikovanim međunarodnim ugovorom, ili ko na osnovu ove razlike daje građanima povlastice ili pogodnosti, kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina.

Proglašavanjem diskriminacije za krivično delo ispunjena je obaveza iz člana 2 st. 1(a) Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, prema kojoj sve države ugovornice treba da „zabrane rasnu diskriminaciju koju sprovode lica, grupe ili organizacije“. Takođe, KZ SRJ, u saglasnosti sa članom 4 Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, zabranjuje izazivanje rasne mržnje i netrpeljivosti (čl. 134 KZ SRJ; vidi I.4.8.5).

4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima

4.1.2.1. Promet nepokretnosti. – Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti (*Sl. glasnik SRS*, br. 42/89) pretrpeo je od stupanja na snagu do danas najoštrije kritike zbog svojih diskriminatorских odredbi. On diskriminatorно ograničava pravo na mirno uživanje imovine. Glavni cilj donošenja ovog zakona bio je, navodno, da se očuva etnička ravnoteža i spreči da pripadnici manjinske etničke grupe na određenom delu državne teritorije Srbije otuđuju svoju imovinu i iseljavaju se pod pritiskom. Njegovu diskriminatorску prirodu posebno potvrđuje činjenica da se taj zakon ne primenjuje u Vojvodini (čl. 1), u kojoj živi etnički mešano stanovništvo. Glavni razlog njegovog donošenja bio je, pre svega, sprečavanje iseljavanja Srba s Kosova, a ne očuvanje etničke ravnoteže u odnosu na sve etničke grupe koje žive na Kosovu. Zakon je predvideo i kažnjavanje u slučaju zaključenja ugovora o raspolaganju imovinom bez odobrenja vlasti, s tim što se kažnjavaju samo kupci, a to su u praksi bili većinom Albanci, a ne i prodavci, koji su uglavnom bili Srbi. Primena ovog zakona ukinuta je za teritoriju Kosova i Metohije Uredbom UNMIK, br. 10 od 13. oktobra 1999.

4.1.2.2. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala. – Na osnovu postojećeg krivičnog zakonodavstva krivično delo silovanja postoji samo onda kada je pasivni subjekt žena koja nije u braku s učiniocem krivičnog dela (čl. 103 KZ Srbije; čl. 86 KZ Crne Gore). Krivični zakoni ne govore o silovanju žena od strane muževa. Ovo važi i za krivična dela prinude na obljubu i obljuje nad nemoćnim licem (čl. 104 i 105 KZ Srbije; čl. 87 i 88 KZ Crne Gore). Time se polazeći od bračnog statusa dolazi do diskriminacije među ženama.

Kod svih ovih krivičnih dela (osim silovanja gde je žrtva uvek žena) muškarci mogu biti žrtve samo ako se nad njima vrši protivprirodni blud, što implicira homoseksualni odnos. Postoji krivično delo protivprirodnog bluda, koje ustvari inkriminiše homoseksualno

silovanje (čl. 110, st. 1 KZ Srbije; čl. 91 KZ Crne Gore). Međutim, krivični zakoni jednostavno ne inkriminišu situaciju u kojoj je muškarac žrtva a žena učinilac silovanja, prinude na obljubu, obljube nad nemoćnim licem, kao i (samo u KZ Srbije, čl. 107) obljube zloupotrebom službenog položaja.

4.1.2.3. Izbeglice i državljanstvo. – Položaj i prava izbeglica u SRJ regulisani su relevantnim međunarodnim instrumentima, pre svega Konvencijom o statusu izbeglica od 1951. i Protokolom o statusu izbeglica od 1967. godine. U ovoj oblasti propise su donele i Srbija (Zakon o izbeglicama Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92) i Crna Gora (Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92). Ovi propisi su doživeli mnoge kritike jer neopravdano sužavaju pojam i prava izbeglica. Prema Zakonu o izbeglicama Srbije (čl. 1) izbeglice su:

Srbi i građani drugih nacionalnosti koji su usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkog uverenja bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije.

Da je reč o diskriminatorском zakonu potvrđuje činjenica da njegov tekst počinje rečima „Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti“. Time se izdvajaju pripadnici srpskog naroda od ostalih izbeglica, mada njihov pravni i socijalni status mora da bude istovetan. Osim toga, Zakon se odnosi samo na izbeglice s teritorije bivše SFRJ, koje su progonile vlasti bivših jugoslovenskih republika, te nije jasno kako bi se mogao primenjivati na izbeglice iz drugih zemalja, van teritorije bivše SFRJ.

Problem diskriminacije u vezi s izbeglicama se javlja i povodom Zakona o državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96; vidi opširnije I.4.15). Prema odredbama ovog zakona, svi državljani bivše SFRJ koji su imali prijavljeno prebivalište na teritoriji SRJ na dan 27. aprila 1992. – uključujući i mnoge izbeglice koje su dobile prebivalište u SRJ do tog datuma – mogu ako nemaju drugo državljanstvo na osnovu zahteva, steći jugoslovensko državljanstvo (čl. 47). Međutim, lica koja su na teritoriju SRJ izbegla posle 27. aprila 1992. mogu dobiti jugoslovensko državljanstvo samo na osnovu diskrecione odluke Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova, koje ceni „opravdanost razloga u podnetom zahtevu“ i vodi računa o „interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije“ (čl. 48). Na taj način su izbeglice koje su našle utočište na teritoriji SRJ posle 27. aprila 1992. neopravdano stavljene u nepovoljniji položaj u pogledu sticanja jugoslovenskog državljanstva u odnosu na lica koja su izbegla pre tog datuma.

4.2. Pravo na život

@Clan 1 = Član 6 PGP:

@Clan 2 = 1. Pravo na život je neodvojivo od čovekove ličnosti. Ovo pravo mora da bude zakonom zaštićeno. Niko ne može da bude proizvoljno lišen života.

@Clan 2 = 2. U zemljama gde smrtna kazna nije ukinuta, smrtna presuda se može izreći samo za najteže zločine, shodno zakonodavstvu na snazi u času kada je delo počinjeno i ne može da bude u suprotnosti s odredbama ovog pakta ni s Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Ova kazna se može primeniti samo na osnovu pravosnažne presude koju je doneo nadležni sud.

@Clan 2 = 3. Kada lišenje života predstavlja zločin genocida, podrazumeva se da nijedna odredba ovog člana ne ovlašćuje državu članicu ovog pakta da odstupi na bilo koji način od bilo koje obaveze preuzete na osnovu odredaba Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

@Clan 2 = 4. Svaki osuđenik na smrt ima pravo da zatraži pomilovanje ili zamenu kazne. Amnestija, pomilovanje ili zamena smrtno kazne mogu se odobriti u svim slučajevima.

@Clan 2 = 5. Smrtna kazna se ne može izreći za zločine koje su počinila lica koja nisu navršila 18 godina i ne može se izvršiti nad bremenitim ženama.

@Clan 2 = 6. Nijedna odredba ovog člana se ne može uzeti kao razlog za odlaganje ili sprečavanje ukidanja smrtno kazne od strane države članice ovog pakta.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.2.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi garantuju neprikosnovenost ljudskog života (čl. 21, st. 1 Ustava SRJ; čl. 14, st. 1 Ustava Srbije; čl. 21, st. 1 Ustava Crne Gore). Upotreba prideva „neprikosnoven“ služi da se istakne fundamentalna priroda prava na život. S druge strane, dok Ustav SRJ ne predviđa smrtnu kaznu i određuje da se ona ne može izreći za dela propisana saveznim zakonom (čl. 21, st. 2 Ustava SRJ), ustavi Srbije i Crne Gore dozvoljavaju smrtnu kaznu: „Smrtna kazna se može izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike teških krivičnih dela“ (čl. 14, st. 2 Ustava Srbije; čl. 21, st. 2 Ustava Crne Gore). To dovodi do paradoksalne situacije da se ne može propisati smrtna kazna za neka od najtežih krivičnih dela koja su u nadležnosti federacije kao što su, na primer, ratni zločin, genocid ili međunarodni terorizam, a može za neke oblike ubistva koji su u nadležnosti republika članica.

S obzirom da PGP zahteva da se „smrtna presuda može izreći samo za najteže zločine“ (čl. 6, st. 2), formulacija ustava Srbije i Crne Gore, da se smrtna kazna može samo izuzetno propisati i izreći za „najteže oblike teških krivičnih dela“, u skladu je s međunarodnim standardima.

Ustavi takođe sadrže i garantije u oblasti pravičnog suđenja za krivična dela, među koja spada i načelo *nulla poena sine lege* (čl. 27 Ustava SRJ; čl. 23 Ustava Srbije; čl. 25 i 26 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.5). Ovo je u skladu sa članom 6, st. 2 PGP po kome se smrtna presuda može izreći samo u skladu sa zakonodavstvom na snazi u vreme izvršenja krivičnog dela i po kome ova kazna može biti primenjena samo na osnovu konačne presude koju je doneo nadležni sud.

Država ima posebne obaveze u pogledu lica koja su lišena slobode ili im je sloboda ograničena. Nepružanje medicinske pomoći, hrane, mučenje ili neuspjeh da se spreči samoubistvo lica lišenih slobode mogu da predstavljaju povredu člana 6, st. 1 PGP. U tom smislu jugoslovenski ustavi proklamuju nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, poštovanje ljudskog dostojanstva, kao i zabranu svakog nasilja nad licem lišenim slobode (čl. 25, st. 1 i 2 Ustav SRJ; čl. 28 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.3).

U vezi s pravom na život, države takođe imaju obavezu da preduzmu i aktivne mere za sprečavanje nehranjenosti, poboljšanja zdravstvene zaštite i druge mere socijalne politike usmerene na smanjenje smrtnosti i produženje životnog veka (vidi Opšti komentar Komiteta za ljudska prava br. 6/16 od 27. jula 1982). Tako jugoslovenski ustavi proklamuju pravo na zaštitu zdravlja s tim što „deca, trudnice i stara lica imaju pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih izvora ako to pravo ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, a druga lica po uslovima utvrđenim zakonom“ (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije; čl. 57 Ustava Crne Gore).

Ustav SRJ ne zabranjuje derogaciju od prava na život u slučaju ratne opasnosti, što je u suprotnosti s PGP. Ustav Srbije takođe dopušta derogaciju ljudskih prava u doba ratnog stanja, i pritom uopšte ne pominje da postoje prava koja se ne mogu ograničiti (vidi opširnije I.3.2).

4.2.2. Krivično zakonodavstvo

Krivični zakoni republika članica i federacije sadrže krivična dela kojima se štiti pravo na život, a nadležni javni tužilac ima obavezu da ih goni po službenoj dužnosti. Krivični zakon SRJ i republički krivični zakoni se razlikuju prema oblastima krivičnog zakonodavstva koje regulišu. Tako KZ SRJ propisuje krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, kao što su genocid (čl. 141), ratni zločini (čl. 142–144), protivpravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja (čl. 146) i podsticanje na agresivni rat (čl. 152). Inkriminisanje ovih krivičnih dela je u skladu i s obavezama SRJ prema drugim međunarodnim ugovorima, kao što su Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida i ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 1949. i dodatni protokoli o međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima od 1977. godine.

Republički krivični zakoni na gotovo identičan način propisuju krivična dela koja su uperena protiv života (čl. 47 KZ Srbije; čl. 30 KZ Crne Gore). Propisana kazna je najmanje pet godina za ubistvo i najmanje deset godina ili smrtna kazna za njegove kvalifikovane oblike.

KZ Srbije u članu 51 st. 1 sankcioniše krivično delo navođenja na samoubistvo i pomaganja u samoubistvu: „Ko navede drugog na samoubistvo ili mu pomogne u izvršenju samoubistva, pa ovo bude izvršeno, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina“ (isto čl. 34, st. 1 KZ Crne Gore). Iz ovoga proizilazi da jugoslovensko zakonodavstvo ne priznaje ubistvo iz milosrđa (eutanziju), čak ni kao olakšavajuću okolnost kod pomaganja u samoubistvu. Zanimljivo je da je u Kraljevini Jugoslaviji, pre

Drugog svetskog rata, postojao privilegovani oblik ubistva – ubistvo iz milosrđa, što znači da je eutanazija bila priznata kao olakšavajuća okolnost.

4.2.3. Pobačaj

Pobačaj je regulisan republičkim zakonima, Zakonom o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/95) i Zakonom o uslovima i postupku prekida trudnoće Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 29/79). Prema ovim zakonima prekid trudnoće se može izvršiti samo na zahtev bremenite žene, a Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije traži i izričitu pismenu saglasnost. Zahtev bremenite žene za prekidom trudnoće je dovoljan uslov do desete nedelje gestacije (čl. 6 srbijanskog, čl. 2 crnogorskog zakona).

Posle desete nedelje gestacije svaki prekid trudnoće se smatra „izuzetnim prekidom trudnoće“ i može se izvršiti samo u sledećim slučajevima:

- 1) radi spasavanja života žene ili otklanjanja teškog narušavanja njenog zdravlja (zdravstveni razlozi);
- 2) kada postoji mogućnost da se dete rodi s teškim telesnim ili duševnim nedostacima (eugenički razlozi);
- 3) kada je do začeća došlo izvršenjem krivičnog dela, na primer, silovanjem (socijalni razlozi).

U prvih deset nedelja trudnoće o pobačaju odlučuje lekar, a posle toga, do navršene dvadesete nedelje trudnoće, konzilijum lekara. Posle dvadesete nedelje o prekidu trudnoće odlučuje etički odbor zdravstvene ustanove.

4.2.4. Postupak u vezi sa smrtnom kaznom

Zakon o krivičnom postupku (ZKP, *Sl. list SFRJ*, br. 26/86) predviđa da optuženi za krivična dela za koja se može izreći smrtna kazna imaju obaveznog branioca. Ako je smrtna kazna izrečena, osuđeni ima pravo na branioca i u postupku po vanrednim pravnim lekovima (čl. 70, st. 2 i 4).

Takođe, ZKP propisuje da se osuđeni na smrtnu kaznu ne može odreći prava na žalbu ili odustati od žalbe (čl. 361, st. 4). U slučaju kada je izrečena ili potvrđena smrtna kazna, predviđena je mogućnost žalbe trećestepenom sudu (to mogu biti vrhovni sudovi republika ili Savezni vrhovni sud, čl. 391, st. 1 ZKP).

Zakoni o pomilovanju obe republike predviđaju da se molba za pomilovanje mora podneti po službenoj dužnosti, ako je sam osuđeni nije podneo (čl. 4, st. 3 Zakona o pomilovanju Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 49/95 i 50/95; čl. 5, st. 3 Zakona o pomilovanju Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 16/95). Na taj način sprovedena je obaveza iz člana 6, st. 4 PGP.

U skladu s članom 6, st. 5 PGP, krivični zakoni Srbije i Crne Gore propisuju nad kojim grupama lica se ne može izvršiti smrtna kazna. Tako u članu 3a Zakona o dopunama Krivičnog zakona Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 27/94) stoji:

Smrtna kazna se ne može propisati kao jedina glavna kazna za određeno krivično delo.

Smrtna kazna ne može se izreći licu koje u vrijeme izvršenja krivičnog dela nije navršilo osamnaest godina, niti bremenitoj ženi.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/94) precizira ovu odredbu:

Smrtna kazna ne može se izvršiti nad osuđenim licem koje je teško telesno ili duševno bolesno, dok ta bolest traje, kao ni nad ženom za vrijeme trudnoće i do navršene tri godine života deteta (čl. 9, st. 2).

Na ovaj način se poštuje tumačenje PGP, prema kome se smrtna kazna ne može izvršiti nad bremenitom ženom i nakon porođaja jer bi se to kosilo s osnovnim načelima humanosti. Sličnu odredbu sadrži KZ Srbije, ali s jednim važnim nedostatkom – zakon nigde ne pominje da se smrtna kazna ne može izvršiti nad maloletnicima (čl. 7, st. 1 KZ Srbije).

4.2.5. Upotreba prinude od strane državnih organa

Zakoni o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97) i Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/94) propisuju uslove za primenu prinude nad osuđenima. U srbijanskom zakonu stoji da se prinuda prema osuđenome primenjuje samo ako je neophodno da se spreče: „1) bekstvo; 2) fizički napad na drugo lice; 3) samopovređivanje; 4) prouzrokovanje materijalne štete; 5) aktivan i pasivan otpor pri izvršenju zakonitog naređenja službenog lica.“ (čl. 136). Ista odredba postoji i u crnogorskom zakonu (čl. 61).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije prilično detaljno propisuje kada je dozvoljena upotreba vatrenog oružja (čl. 138). Njegove odredbe se uglavnom oslanjaju na slične odredbe u Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije. Međutim, i ovde treba uzeti u obzir i podzakonske akte koji regulišu upotrebu sile, kao što je Pravilnik o načinu i uslovima upotrebe sredstava prinude u ustanovama za izdržavanje kazne zatvora (*Sl. glasnik SRS*, br. 30/78). Ovaj Pravilnik dozvoljava upotrebu vatrenog oružja, s mogućim smrtonosnim posledicama, prilikom bekstva osuđenika iz ustanove zatvorenog tipa, bez obzira na visinu izrečene kazne (čl. 4, st. 1, tač. 1). To znači da obezbeđenje može upotrebiti silu koja može za posledicu da ima smrt osuđenika bez obzira da li je on višestruki ubica ili sitni lopov. Ipak, izvesnu kontrolu nad upotrebom sile u ovakvim slučajevima omogućavaju odredbe Pravilnika. One propisuju da se mora upotrebiti ono sredstvo prinude koje će u datoj situaciji po posledicama biti najlakše za lice prema kome se primenjuje; da se pre upotrebe vatrenog oružja lice u bekstvu mora upozoriti (prvo

povikom a zatim pucanjem u vazduh); da je zabranjena upotreba oružja kada se lice u bekstvu krije u grupi ljudi, pa postoji opasnost da bi se mogli ugroziti njihovi životi.

Zakoni o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91) i Crne Gore (*Sl. list. RCG*, br. 24/94) propisuju ovlašćenja pripadnika policija da upotrebe silu. Ova ovlašćenja su takođe razrađena u podzakonskim aktima, na veoma detaljan način. Zakon Srbije propisuje da se vatreno oružje može koristiti samo ako upotrebom drugih sredstava prinude ne mogu da se postignu postavljeni ciljevi zaštite različitih dobara (čl. 23, st. 1, tač. 1–6). Između ostalog, vatreno oružje se može upotrebiti da se „odbije napad na objekat“ (tačka 6). U ovom slučaju oduzimanje života ne bi potpalo ni pod jedan od izuzetaka koje EKPS dozvoljava, a ne bi ni zadovoljilo test „striktno proporcionalnosti“ (*Stewart protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, No. 10044/82, 39 DR 162, 1982, str. 171). Slične odredbe se mogu naći i u Zakonu o unutrašnjim poslovima Crne Gore (čl. 17 i 18), uz dodatnu ogradu da je pripadnik policije dužan da upozori lice pre nego što upotrebi vatreno oružje (čl. 19, st. 2).

4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

@Clan 1 = Član 7 PGP:

@Clan 2 = Niko ne može biti podvrgnut mučenju ili svirepim, nehumanim ili unižavajućim kaznama ili postupcima. Posebno je zabranjeno da se neko lice podvrgne medicinskom ili naučnom eksperimentu bez njegovog slobodnog pristanka.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.3.1. Opšte

Pored obaveze o zabrani mučenja koju ima prema članu 7 PGP, Jugoslaviju obavezuje i Konvencija UN protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni ili postupaka (u daljem tekstu: Konvencija protiv mučenja), koju je ratifikovala SFRJ. Prilikom ratifikacije priznata je i nadležnost Komiteta protiv mučenja u odnosu na prijem međudržavnih (čl. 21, st. 1) ili individualnih predstavki (čl. 22, st. 1).

Zabrana mučenja se nalazi i u jugoslovenskim ustavima. Analiza odredbi Ustava SRJ (čl. 22 i 25) u potpunosti se može primeniti i na ustave Srbije i Crne Gore (čl. 26 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore). Prema Ustavu SR Jugoslavije:

Jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava.

Jamči se lično dostojanstvo i sigurnost čoveka (čl. 22).

Jamči se poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne.

Zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem koje je lišeno slobode, odnosno kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja i izjava.

Niko ne sme biti podvrgnut mučenju, ponižavajućem kažnjavanju i postupanju.

Zabranjeno je vršiti na čoveku, bez njegove dozvole, medicinske i druge ogleda (čl. 25).

Može se postaviti pitanje o potrebi prihvatanja dve posebne odredbe radi obezbeđenja poštovanja ljudske ličnosti. Mogući odgovor je da član 22 utvrđuje opštu zabranu mučenja i sličnih postupaka, tj. obavezu poštovanja nepovredivosti fizičkog i psihičkog integriteta. Tako ovaj član pokriva i delovanje privatnih subjekata, a ne samo državnih organa. Sledstveno tome, član 25 bi trebalo samo da razrađuje opštu obavezu iz člana 22, i to u odnosu na državu i njene službenike kojima je zabranjeno mučenje i slično postupanje „u krivičnom i svakom drugom postupku“. Na taj način je naglašena odgovornost državnih organa, a posebno policije, koja ima veliki udeo u sprovođenju krivičnog postupka.

Stavovi 3. i 4. člana 25 preuzimaju formulaciju člana 7 Pakta, ali ne u celini, jer je izostavljena zabrana svirepih ili nehumanih postupaka i kazni. Sličan propust napravljen je i u formulaciji poslednjeg stava člana 25, kojim je zabranjeno vršenje medicinskih i drugih eksperimenata bez pristanka pojedinca. Međutim, nigde se izričito ne kaže da taj pristanak mora da bude „slobodan“. Po shvatanju većine komentatora, upravo ta reč je ključna u čitavoj formulaciji zabrane vršenja eksperimenata u članu 7 PGP.

Savezni ustav garantuje i pravo na naknadu štete pričinjene zbog „nezakonitog ili nepravilnog rada“ službenog lica ili državnog organa, što bi trebalo da podrazumeva i naknadu štete u slučajevima mučenja i sličnog postupanja (čl. 123). Naknada štete se može ostvariti u građanskom postupku, ali i u samom krivičnom postupku protiv izvršilaca krivičnih dela, koja sankcionišu mučenje i slične postupke (čl. 103 ZKP SRJ).

Prema Ustavu SRJ, zabrana mučenja se ne može suspendovati ni u vreme ratnog stanja. Međutim, prema Ustavu Srbije, u doba ratnog stanja moguće su derogacije bez ograničenja (vidi I.3.2.2).

4.3.2. Krivično zakonodavstvo

Konvencija protiv mučenja predviđa da svi akti mučenja i sličnog postupanja moraju da budu zabranjeni krivičnim zakonom, kao i da se prilikom propisivanja kazni za ova dela mora voditi računa o njihovoj „ozbiljnoj prirodi“ (čl. 4). Inkriminacija zabrane mučenja se nalazi u više krivičnih dela protiv službene dužnosti. Ova krivična dela se u saveznom zakonu odnose samo na službena lica koja rade za saveznu državu (Glava XIX KZ SRJ). Najvažnije krivično delo inkriminisano ovim zakonom je zlostavljanje u vršenju službe (čl. 191, KZ SRJ):

Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavlja, nanosi mu teže fizičke ili duševne patnje, zastrašuje ga, vređa ili uopšte prema njemu postupa

na način kojim se povređuje njegovo ljudsko dostojanstvo, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Iako se izraz „mučenje“ izričito ne spominje, izvršenje ovog krivičnog dela obuhvata, između ostalog, i nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji, koje odgovora pojmu mučenja. Uz to, ovo krivično delo je sveobuhvatne prirode i odnosi se i na izvršenje kazni. Značajan element bića ovog dela je da ostavlja po strani *nameru*, za razliku od definicije mučenja iz Konvencije protiv mučenja (čl. 1). Ovim krivičnim delom je obuhvaćeno i zastrašivanje, čak i onda kada nema za posledicu nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji. Zabranjeni su i zlostavljanje, vređanje i povreda ljudskog dostojanstva, čime su obuhvaćene i radnje koje bi se mogle svrstati u nehumano ili ponižavajuće ponašanje, zavisno od okolnosti.

Savezni krivični zakon inkriminiše takođe iznuđivanje iskaza (čl. 190 KZ SRJ). Kazna zatvora od tri meseca do pet godina predviđena je za službeno lice koje u vršenju službe „upotrebi silu, pretnju, ili drugo nedopušteno sredstvo ili nedopušten način u nameri da iznudi iskaz ili neku drugu izjavu od okrivljenog, svedoka, veštaka ili drugog lica“. Kazna zatvora od najmanje godinu dana zaprećena je ako je iznuđivanje iskaza ili izjave bilo „praćeno teškim nasiljem“ ili ako su usled iznuđenog iskaza nastupile osobito teške posledice za okrivljenog u krivičnom postupku.

Komitet protiv mučenja je kritikovao SRJ zbog toga što jugoslovenski krivični zakoni ne sadrže odredbu kojom bi mučenje samo po sebi bilo krivično delo, u skladu sa članom 1 Konvencije protiv mučenja. Komitet je preporučio da SRJ uvede ovo krivično delo i da pri tom u celini preuzme definiciju mučenja iz Konvencije.¹⁵

Iako KZ SRJ ne sadrži odredbu kojom se izričito inkriminiše iznuđivanje iskaza upotrebom eksperimenata i drugih medicinskih intervencija, član 190 zabranjuje iznuđivanje iskaza „drugim nedopuštenim sredstvom“. Moglo bi se tumačiti da pod ovu formulaciju potpadaju eksperimenti i medicinske intervencije, kao očigledno nedopuštena sredstva.

Konvencija protiv mučenja zabranjuje ne samo mučenje koje vrši službeno lice ili lice koje nastupa u tom svojstvu, već i kada se žestok bol ili patnje nanose na njegov podsticaj, uz njegovu saglasnost ili pristanak. KZ SRJ inkriminiše podstrekavanje na zlostavljanje u vršenju službe, iznuđivanje iskaza ili povredu ravnopravnosti građana, ali se postavlja pitanje da li se može naći osnov za odgovornost službenog lica koje se s mučenjem saglasi ili na njega pristane. U tom slučaju bi se, zavisno od okolnosti, mogle primeniti i odredbe sledećih članova KZ SRJ: član 174 (zloupotreba službenog položaja), 182 (nesavestan rad u službi), 199 (neprijavljivanje krivičnog dela – ako se za takvo delo može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža).

S obzirom na ozbiljnost zločina mučenja, čini se da zaprećena kazna za delo zlostavljanja u vršenju službe (čl. 191 KZ SRJ) – od tri meseca do tri godine zatvora – nije dovoljno

¹⁵ Vidi primedbe i komentare Komiteta protiv mučenja povodom izveštaja SRJ, dok. UN CAT/C/YUGO od 16. novembra 1998, st. 10 i 17.

visoka. S druge strane, pokušaj izvršenja ovog krivičnog dela nije inkriminisan, pošto je zaprećena kazna ispod minimuma neophodnog da bi se i kaznio pokušaj.

Način na koji KZ Srbije i KZ Crne Gore regulišu zabranu mučenja nalikuje rešenju iz saveznog Krivičnog zakona. KZ Srbije predviđa krivična dela iznuđivanja iskaza (čl. 65 KZ Srbije; čl. 47 KZ Crne Gore) i zlostavljanje u službi (čl. 66 KZ Srbije; čl. 48 KZ Crne Gore). Analiza odgovarajućih odredbi KZ SRJ u potpunosti je primenljiva i na republičke krivične zakone. Ipak postoje razlike:

Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavi, uvredi i uopšte prema njemu postupi na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine (čl. 66 KZ Srbije; slična odredba i u KZ Crne Gore čl. 48).

Treba primetiti da je formulacija krivičnog dela zlostavljanja u službi nepotpuna, jer nedostaje zabrana nanošenja „težih fizičkih ili duševnih patnji“ i „zastašivanja“ predviđena KZ SRJ (čl. 191), kao i Konvencijom protiv mučenja (čl. 1). Republički zakon inkriminiše prinudu (čl. 62, st. 1 KZ Srbije), ali to ne može da ispravi propust zabrane izazivanja patnji: prvo, primena sile ne mora uvek da podrazumeva bol, i drugo, gonjenje se za prinudu preduzima po privatnoj tužbi, osim ako je ona učinjena pretnjom ubistvom ili teškom telesnom povredom.

4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni

Prema Zakonu o krivičnom postupku SRJ, pritvor, osim istražnog sudije, može da odredi i policija (čl. 196 ZKP, vidi Odluku Saveznog ustavnog suda, *Sl. list SRJ*, br. 71/2000, I.4.4.1.1). Ovaj pritvor može da traje najduže 72 časa. Praksa je pokazala da upravo u tih 72 časa policijskog pritvora dolazi do najtežih povreda zabrane mučenja i sličnih postupaka. Proceduralne garantije tokom policijskog pritvora su slabe. Tako, na primer, tokom prvih 24 sata policija nije obavezna da pritvoreniku omogući branioca. Ove odredbe jugoslovenskog zakonodavstva je kritikovao i Komitet protiv mučenja, prema čijem mišljenju dužinu policijskog pritvora treba ograničiti na najviše 48 sati, a uhapšenom licu omogućiti neograničen pristup braniocu neposredno po hapšenju.¹⁶

Prema ZKP SRJ, ne sme se „vređati... ličnost i dostojanstvo“ pritvorenika (čl. 201). Takođe, nije dozvoljeno iznuđivanje priznanja ili izjava od „okrivljenog ili drugog lica u postupku“. Takođe, ako pritvorenik to zahteva, može ga posetiti lekar, pod nadzorom istražnog sudije (čl. 203, st. 1). Što se ispitivanja tiče, ono se mora vršiti na taj način da se „u punoj meri poštuje ličnost okrivljenog“ (čl. 218, st. 7). Uz to, „prema okrivljenom ne smeju se upotrebiti sila, pretnja ili druga slična sredstva... da bi se došlo do njegove izjave ili priznanja“. Takođe, izričito su zabranjene bilo kakve medicinske intervencije ili sredstva koja mogu da utiču na volju okrivljenog pri davanju iskaza (čl. 259, st. 3).

Kada govori o pravima pritvorenika ZKP pre svega pominje prava „okrivljenih“, odnosno lica kojima je pritvor odredio istražni sudija, prema članu 192. S druge strane,

¹⁶ *Ibid*, st. 12 i 17.

svaka osoba u policijskom pritvoru nije nužno „okrivljeni“. Naravno, pravilno tumačenje odredbi ZKP bi nužno podrazumevalo primenu pomenutih garantija i na lica u policijskom pritvoru.

Položaj osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne definisan je i detaljnije opisan u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97). Ovaj zakon reguliše položaj i prava osuđenika, među kojima se na prvom mestu nalazi pravo na čovečno postupanje. Članom 56 obavezuju se sva lica da poštuju dostojanstvo osuđenog i zabranjuje ugrožavanje njegovog telesnog i duševnog zdravlja. Članovima od 57 do 103 uređuje se odnos prema osuđeniku.

Ovaj zakon sadrži i odredbu o položaju lica prema kome se sankcija izvršava (čl. 5). Iako ova odredba ne predviđa apsolutnu zabranu mučenja i sličnih postupaka, ona uopšteno predviđa da se osuđeniku ograničavaju prava „samo u granicama nužnim za izvršenje sankcije, a u skladu sa zakonom“.

4.3.4. Upotreba prinude od strane policije

Prema Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91), policija ima obavezu da prinudu primenjuje tako da se proizvede „najmanje štetnih posledica“ (čl. 3). Upotreba prinude od strane policije je bliže regulisana Pravilnikom o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude (*Sl. glasnik RS*, br. 40/95). Prema članu 2 Pravilnika ovlašćeno službeno lice:

... upotrebljava sredstva prinude tako da službeni zadatak obavi sa najmanje štetnih posledica po lice protiv koga sredstvo prinude upotrebi i samo za vreme dok postoje razlozi ... zbog kojih je sredstvo prinude upotrebljeno.

Pri upotrebi sredstava prinude ovlašćeno službeno lice je dužno da čuva život čoveka i ljudsko dostojanstvo (čl. 3). Sredstva prinude predviđena ovim pravilnikom su: fizička snaga, službena palica, sredstva za vezivanje, specijalna vozila, posebno dresirani psi, konjica, hemijska sredstva i vatreno oružje. Kontrolu upotrebe sredstava prinude vrši neposredno nadređeni starešina, u roku od 24 časa od momenta upotrebe (čl. 31, st. 1). Opravdanost i pravilnost upotrebe sredstava prinude ocenjuje starešina koga je za to ovlastilo ministarstvo unutrašnjih poslova. Ako su sredstva prinude upotrebljena na neopravdan ili na nepravilan način, ovaj starešina predlaže ministru policije da preduzme određene mere (čl. 31, st. 4).

4.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

4.4.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti

@Clan 1 = Član 9 PGP:

@Clan 2 = 1. Svaki pojedinac ima pravo na slobodu i na bezbednost svoje ličnosti. Niko ne može biti proizvoljno uhapšen ili pritvoren. Niko ne može biti lišen slobode osim iz razloga i shodno postupku koji je predviđen zakonom.

@Clan 2 = 2. Svako uhapšeno lice obaveštava se u trenutku hapšenja o razlozima hapšenja kao što se u najkraćem roku obaveštava pismenim putem o svakoj optužbi koja je podignuta protiv njega.

@Clan 2 = 3. Svako lice koje je uhapšeno ili pritvoreno zbog krivičnog dela biće u najkraćem roku predato sudiji ili nekoj drugoj vlasti zakonom ovlašćenoj da vrši sudske funkcije, i mora u razumnom roku da bude suđeno ili oslobođeno. Pritvaranje lica koja čekaju na suđenje nije obavezno, ali puštanje na slobodu može biti uslovljeno garancijama koje obezbeđuju dolazak lica u pitanju na pretres, kao i svim drugim radnjama postupka a, u datom slučaju radi izvršenja presude.

@Clan 2 = 4. Svako lice koje je lišeno slobode usled hapšenja ili pritvora ima pravo da podnese žalbu sudu kako bi ovaj rešavao bez odlaganja o zakonitosti pritvora i naredio njegovo puštanje na slobodu ako pritvor nije zasnovan na zakonu.

@Clan 2 = 5. Svako lice koje je žrtva nezakonitog hapšenja ili pritvora ima pravo na naknadu štete.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.4.1.1. Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode. – Osnovni smisao člana 9 PGP je obezbeđenje proceduralnih garancija koje će sprečiti samovoljno i nezakonito lišenje slobode. Država potpisnica mora da precizno definiše slučajeve u kojima je lišenje slobode opravdano, kao i da obezbedi sudsku kontrolu zakonitosti lišenja slobode. Uz to, prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, ovaj član zajamčuje i pravo na ličnu bezbednost, koje državama nameće obavezu da preduzmu „razumne i odgovarajuće“ mere da zaštite lični integritet svakog pojedinca od povreda koji mu drugi mogu naneti (vidi slučaj *Delgado Paéz protiv Kolumbije*, br. 195/85, st. 5.5).

Jugoslovenski ustavi garantuju pravo na ličnu slobodu (čl. 23 Ustava SRJ, čl. 22 Ustava Crne Gore, čl. 15 Ustava Srbije). Tako, prema Ustavu SRJ „svako ima pravo na ličnu slobodu“ (čl. 23). Uz to, Ustav SRJ (čl. 22, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 20, st. 2) garantuju i pravo na „sigurnost čoveka“. Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Zahtev za zakonitim lišenjem slobode i zabrana samovolje iz člana 9 st. 1 PGP ne odnose se samo na lišenje slobode u krivičnom postupku, nego na sve slučajeve lišenja slobode, npr. usled duševne bolesti, skitnje, zavisnosti od alkohola ili narkotika itd. Jugoslovenski ustavi koriste termine „lišenje slobode“ i „pritvaranje“, pri čemu se termin „pritvor“ odnosi isključivo na krivične slučajeve,¹⁷ dok termin „lišenje slobode“ obuhvata sve slučajeve lišenja slobode, a ne samo krivične. Ipak, ustavne odredbe ne prave preciznu

¹⁷ Tako prema čl. 24 Ustava SRJ, čl. 16 Ustava Srbije i čl. 23 Ustava Crne Gore „lice za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo može... biti pritvoreno i zadržano u pritvoru“.

razliku između ove dve kategorije, pa tako član 23 Ustava SRJ koji govori o lišenju slobode, u nekim svojim odredbama govori o pravu lica lišenog slobode „da uzme branioca koga izabere“ (st. 5) ili da mora biti „upoznato da nije dužno ništa da izjavi“ (st. 4), što može da dovede do zaključka da se i odredbe o lišenju slobode odnose samo na krivične stvari. Identične nedostatke ima i član 22 Ustava Crne Gore, dok Ustav Srbije ovakve garantije ni ne sadrži.

Ustav SRJ propisuje da je lišenje slobode dopušteno samo „u slučajevima i po postupku koji su utvrđeni saveznim zakonom“ (čl. 23, st. 2). To znači da bi u republičkim zakonima o unutrašnjim poslovima, kao i drugim republičkim zakonima koji sadrže odredbe o lišenju slobode (npr. zakoni o prekršajima), bilo moguće samo ponoviti odredbe saveznih zakona, a nikako predvideti druge osnove ili drugačiju proceduru lišenja slobode.

U pogledu pretpostavki za određivanje pritvora postoji nesaglasnost Ustava Srbije sa Ustavom SRJ, koji u članu 24 propisuje da neko lice može biti pritvoreno samo ako „postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo“ i „ako je to neophodno radi vođenja krivičnog postupka“. Nasuprot tome, član 16 Ustava Srbije, predviđa mogućnost određivanja pritvora i kada je to „neophodno radi ... bezbednosti ljudi“.

Neusklađenost postoji u vezi s tim koji organi mogu da odrede pritvor. Naime, Ustav SRJ predviđa da se pritvor može odrediti samo odlukom nadležnog suda (čl. 24, st. 1), a ne i „odlukom drugog nadležnog organa“ kako je to dopuštao prethodni Ustav iz 1974. godine. Tako su odredbe ZKP koje daju mogućnost određivanja pritvora od strane policije (čl. 196) ili nenadležnog istražnog sudije (čl. 194) u suprotnosti s Ustavom SRJ, ali zbog stalnog odlaganja roka za usklađivanje ZKP s Ustavom one i dalje važe, dok istovremeno nije moguće osporavati njihovu ustavnost. Ova neusklađenost predstavlja jedan od verovatno najznačajnijih problema vezanih za zaštitu ljudskih prava u krivičnom postupku.

Bivša Savezna vlada je u toku juna 2000. godine podnela Saveznoj skupštini na usvajanje predlog Zakona protiv terorizma. U samom predlogu nalazilo se više odredbi koje bi kršile pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i pravo na fer suđenje. Zakon je ozbiljno pretio da uvede nove osnove za lišenje slobode, pravo zadržavanja i dokaze koji se mogu koristiti u postupku. Srećom, ovaj predlog je 30. juna 2000. godine Savezna skupština dala na dalju doradu, a kasnije se nikada nije našao na dnevnom redu.

Savezni ustavni sud doneo je Odluku o ocenjivanju ustavnosti odredaba člana 191. stav 2. tačka 3. i 4, člana 196, člana 210. stav 1. i člana 417. stav 2 Zakona o krivičnom postupku, kojom je utvrdio da određivanje pritvora iz razloga uznemirenja građana zbog načina izvršenja krivičnog dela, posledica i drugih okolnosti dela i otklanjanje opasnosti u pogledu bezbednosti ljudi nisu razlozi za određivanje pritvora, kao i da određivanje pritvora od strane organa unutrašnjih poslova pre pokretanja istrage nije u saglasnosti s Ustavom SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 71/2000).

4.4.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi. – Drugi stav člana 9 PGP garantuje pravo svakog uhapšenog lica da bude obavešteno o razlozima lišenja slobode

„u trenutku hapšenja“ i pravo na obaveštenje o ma kakvoj optužbi protiv njega, i to bez odlaganja, odnosno „u najkraćem roku“ (*promptly*). Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže odredbu o pravu lica lišenog slobode da „odmah na svom, ili jeziku koji razume, bude obavešten o razlozima lišenja slobode“ (čl. 23, st. 3 Ustava SRJ; čl. 22, st. 2 Ustava Crne Gore). Ove odredbe su u skladu i s nešto preciznijom garancijom EKPS, jer govore da se lice lišeno slobode mora obavestiti o razlozima hapšenja i o optužbi „na jeziku koji razume“ (čl. 5, st. 2 EKPS). Međutim, Ustav Srbije ne pruža ove garancije licima lišenim slobode. Na sličan način, u vezi s pritvorom, savezni i crnogorski ustav sadrže odredbu o pravu pritvorenog lica da mu se uruči „obrazloženo rešenje u času pritvaranja ili najdocnije u roku od 24 časa od pritvaranja“ (čl. 24, st. 2 Ustava SRJ, čl. 23, st. 2 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Odredbe ZKP i u ovom delu nisu u skladu s Ustavom SRJ. Naime, u Zakonu ne postoji obaveza policijskih organa da u trenutku lišenja slobode (tj. odmah) daju obaveštenje o razlozima za lišenje slobode. Tako, na primer, policija ima dužnost da „lice bez odlaganja sprovede nadležnom istražnom sudiji“ (čl. 195, st. 1), ali se može desiti da zbog „neotklonjivih smetnji nije bilo moguće da se ni u roku od 24 časa lice lišeno slobode sprovede“ (st. 2), čime se rok u kome će lice saznati zašto je lišeno slobode dodatno produžava. Nasuprot ovome, oba republička zakona o unutrašnjim poslovima propisuju da je, u slučajevima lišenja slobode predviđenim njima,¹⁸ „ovlašćeno službeno lice Ministarstva obavezno ... odmah upoznati lice lišeno slobode o razlozima lišenja slobode“ (čl. 15, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Crne Gore, čl. 11, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije).

Što se tiče obaveze saopštavanja optužbe u najkraćem roku, čini se da su odredbe ZKP u skladu s međunarodnim standardima, pošto okrivljeni već na prvom ispitivanju „mora biti obavešten o delu za koje se tereti i osnovima optužbe“ (čl. 4, st. 1), odnosno istražni sudija je dužan da pre saslušanja okrivljenom saopšti „zašto se okrivljuje i osnove sumnje koji postoje protiv njega“ (čl. 218, st. 2).

4.4.1.3. Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku. – Ovo pravo se primenjuje samo na krivične slučajeve i njime se garantuje izvođenje, u najkraćem roku, pred „sudiju ili nekog drugog službenika zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije“, a potom i suđenje u razumnom roku ili oslobađanje. Šta znači termin „u najkraćem roku“ teško je odrediti, ali se čini da taj rok ni i u izuzetnim slučajevima ne može biti duži od četiri dana, a u normalnim okolnostima on mora biti mnogo kraći (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Brogan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 145, 1978, st. 33). Termin „neko drugo lice zakonom ovlašćeno da vrši pravosudne funkcije“ znači da to mora biti neki nezavisan i nepristrasan organ, nezavisan pre svega od izvršne vlasti i tužioca, koji ima

¹⁸ Član 11 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije predviđa „zadržavanje lica“, ako „se uspostavljanje javnog reda i mira i sprečavanje ugrožavanja bezbednosti ili odbrane zemlje ne može postići na drugi način“ (st. 1), kao i kada se „identitet (lica) ne može utvrditi legitimisanjem ili na drugi način“ (st. 2). Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore ne koristi termin „zadržavanje“, već lišenje slobode, a kao razlog se pored potrebe uspostavljanja javnog reda i mira navodi „bezbednost saobraćaja“ (čl. 15, st. 1).

ovlašćenje da uhapšeno lice oslobodi ili uputi u pritvor (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Schiesser protiv Švajcarske*, A 34, 1991, st. 31).

U jugoslovenskom pravu, po pravilu, pritvor određuje ili istražni sudija ili veće, po službenoj dužnosti ili na predlog javnog tužioca. Ako odlučuje istražni sudija može se smatrati da odlučuje sudija „ili neki drugi službenik zakonom ovlašćen da vrši pravosudne funkcije“ (vidi *mutatis mutandis* odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Bezicheri protiv Italije*, A 164, 1989, st. 20). Prema ZKP, pritvor u određenim slučajevima može da odredi i policija (čl. 196), što nije u skladu s međunarodnim standardima. Već je pomenuto da ova odredba nije u skladu ni s Ustavom SRJ (vidi I.4.4.1.1).

Kada su u pitanju rokovi, odredbe ZKP su u skladu s međunarodnim standardima, pošto se zahteva da lice zatečeno u izvršenju krivičnog dela, koje svako može lišiti slobode, bude „odmah predato istražnom sudiji“ (čl. 191, st. 4), odnosno da lice koje policija liši slobode iz ma kog razloga predviđenog u ZKP bude „bez odlaganja sprovedeno nadležnom istražnom sudiji“ (čl. 195, st. 1).

Lice kome je određen pritvor ima pravo da mu se sudi u razumnom roku ili da bude oslobođeno. U jugoslovenskom pravu trajanje pritvora vremenski je ograničeno samo u periodu do početka suđenja, a ne i tokom suđenja, kada se zahteva samo periodična kontrola opravdanosti daljeg trajanja pritvora.

U skladu s međunarodnim standardima, a sledeći ustavne odredbe koje zahtevaju da trajanje pritvora bude svedeno na „najkraće vreme“ (čl. 24, st. 3 Ustava SRJ i čl. 23, st. 3 Ustava Crne Gore; „najkraće nužno vreme“, čl. 16, st. 2 Ustava Srbije), ZKP ne samo što ponavlja ove garancije već i obavezuje „sve organe koji učestvuju u krivičnom postupku i organe koji im pružaju pravnu pomoć da postupaju s naročitom hitnošću ako se okrivljeni nalazi u pritvoru“ (čl. 190, st. 2). Takođe, pritvor će se ukinuti „čim prestanu razlozi na osnovu kojih je bio određen“ (st. 3). Prema zakonskom tekstu, ukidanje nije uslovljeno predlogom stranaka, ali ni predlog stranaka nije isključen. Međutim, nasuprot tome, Vrhovni sud Srbije je zauzeo stanovište prema kome „u toku istrage okrivljeni i njegov branilac nisu ovlašćeni da stavljaju predlog za ukidanje pritvora, pa zbog toga po predlogu branioca okrivljenog kojim je tražio ukidanje pritvora protiv okrivljenog ne treba odlučivati“ (Kž. II 403/81).

Sva tri ustava propisuju da pritvor može da traje najduže tri meseca po odluci prvostepenog suda i da se može produžiti odlukom višeg suda još za tri meseca. Rok trajanja pritvora počinje da teče od dana pritvaranja, a „ako se do isteka tih rokova (3 + 3 meseca) ne podigne optužnica, okrivljeni se pušta na slobodu“ (čl. 24, st. 4 Ustava SRJ; čl. 16, st. 3 Ustava Srbije; čl. 23, st. 4 Ustava Crne Gore). ZKP samo detaljnije, ali u osnovi na isti način, reguliše pitanje trajanja pritvora u redovnom postupku (čl. 197), dok u skraćenom postupku trajanje pritvora do podnošenja optužnog predloga ograničava na osam dana bez mogućnosti produženja (čl. 433, st. 2), a u postupku prema maloletnicima na tri meseca (čl. 474, st. 2).

Trajanje pritvora posle podignute optužnice nije vremenski ograničeno i ono može biti onoliko koliko traje postupak, s tim što je sudsko „veće dužno po isteku dva meseca od pravnosnažnosti poslednjeg rešenja o pritvoru ... da ispita da li još postoje razlozi za pritvor i da donese rešenje o produženju ili ukidanju pritvora“ (čl. 199, st. 2 ZKP). U skraćenom postupku, veće je „dužno da svakih mesec dana ispita da li postoje razlozi za pritvor“ (čl. 433, st. 3 ZKP).

4.4.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode. – Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode se odnosi na one slučajeve u kojima je do lišenja slobode došlo odlukom nekog drugog organa, a ne suda (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *De Wilde, Ooms i Versyp protiv Belgije*, A 12, 1971, st. 76). Prema Ustavu SRJ, samo sud može odrediti pritvor licu za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo (čl. 24). Međutim, u drugim slučajevima Ustav SRJ ne predviđa pravo na sudsko preispitivanje osnovanosti (zakonitosti) lišenja slobode. Doduše, Ustav svakome „jamči pravo na ... pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu“ (čl. 26, st. 2), ali pravo na sudsku procenu opravdanosti lišenja slobode garantovano članom 9, st. 4 PGP se ne može poistovetiti s pravom na žalbu u slučaju povrede nekog prava. Istovetna situacija je i u ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 12, st. 2, 15 i 22, st. 2 Ustava Srbije; čl. 17, st. 2 i 22 Ustava Crne Gore). Republički zakoni o unutrašnjim poslovima (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91; *Sl. list. RCG*, br. 24/94) predviđaju da lice lišeno slobode u skladu s odredbama ovih zakona može da se žali ministru (čl. 16 ZUP Crne Gore; čl. 12 ZUP Srbije), ali se ne pominje pravo na žalbu sudu, što nije u skladu s međunarodnim standardima.

4.4.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode. – Ustav SRJ propisuje da „lice koje ... je bez osnova bilo lišeno slobode, ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom“ (čl. 27, st. 4). Identično rešenje imaju i Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) i Ustav Srbije (čl. 23, st. 4). Uz to, Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže generalnu odredbu o pravu na naknadu štete u svim slučajevima u kojima je licu pričinjena šteta „nezakonitim ili nepravilnim radom ... službenog lica ili državnog organa, ili organizacije“ (čl. 123, st. 1 Ustava SRJ; čl. 25, st. 1 Ustava Srbije). Ustav Crne Gore takvu odredbu nema.

ZKP pravo na naknadu štete daje i za nezakonito i za neosnovano/neopravdano lišenje slobode. Nezakonitim se smatra svako lišenje slobode bez zakonom propisanih osnova, u trajanju dužem od zakonom propisanog ili neuračunavanje vremena lišenja slobode u izrečenu kaznu.

Postupak u vezi s naknadom štete ima dve faze: upravnu i sudsku (parnični postupak). Lice lišeno slobode treba da podnese zahtev organu uprave „radi postizanja sporazuma o postojanju štete i vrsti i visini naknade“ (čl. 542 u vezi s čl. 545, st. 4). Ako zahtev ne bude usvojen ili ako državni organ ne donese odluku u roku od tri meseca od dana podnošenja, oštećeni može podneti sudu tužbu za naknadu štete. Takođe, ako je postignut sporazum samo u pogledu dela zahteva, oštećeni može tužbu podneti u pogledu ostatka zahteva (čl. 543, st. 1).

Zakoni o unutrašnjim poslovima Srbije i Crne Gore takođe predviđaju da lice koje je lišeno slobode „bez osnova ... ili duže od roka ... ima pravo na naknadu štete“ (čl. 11, st. 6 ZUP Srbije, čl. 15, st. 4 ZUP Crne Gore).

4.4.2. Postupanje s licima lišenim slobode

@Clan 1 = Član 10 PGP:

@Clan 2 = 1. Sa svakim licem koje je lišeno slobode postupa se humano i sa poštovanjem dostojanstva neodvojivog od čovečije ličnosti.

@Clan 2 = 2. a) Okrivljena lica su, osim u izuzetnim slučajevima, odvojena od osuđenih lica i podvrgnuta posebnom režimu koji odgovara njihovom statusu neosuđivanih lica;

@Clan 3 = b) mladi okrivljeni su odvojeni od odraslih i o njihovim slučajevima se rešava što je moguće pre.

@Clan 2 = 3. Kazneni režim obuhvata postupak s osuđenicima čiji je glavni cilj njihovo popravljanje i socijalna rehabilitacija. Mladi prestupnici su odvojeni od odraslih i podvrgnuti režimu koji odgovara njihovim godinama i njihovom zakonskom statusu.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.4.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva. – Sva ograničenja koja nisu inherentna samoj prirodi lišenja slobode, odnosno životu u zatvorenom okruženju, zabranjena su. Član 10 u stvari dopunjava član 7 PGP, koji sadrži opštu zabranu mučenja, surovog, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (vidi I.4.3).

Sva tri jugoslovenska ustava, na isti način „jamče ... poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne“ (čl. 25, st. 1 Ustava SRJ; čl. 24, st. 1 Ustava Crne Gore, čl. 26, st. 1 Ustava Srbije).

Savezni krivični zakon određuje da se učiniocu krivičnog dela određena prava mogu oduzeti ili ograničiti pri izvršenju krivične sankcije „samo u meri koja odgovara prirodi i sadržini te sankcije“ i „samo na način kojim se obezbeđuje poštovanje ličnosti učinioca i njegovog ljudskog dostojanstva“ (čl. 6 KZ SRJ; vidi *mutatis mutandis* čl. 6, st. 2 KZ Srbije). Takođe, u krivičnom postupku je zabranjeno „vređanje ličnosti i dostojanstva okrivljenog“ (čl. 201, st. 1 ZKP).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (ZIKS Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 25/94) propisuje da se prema osuđenom licu „postupa čovječno i na način kojim se obezbeđuje poštovanje njegove ličnosti, dostojanstva i održavanje njegovog tjelesnog i duševnog zdravlja“ (čl. 15, st. 1). Slična odredba postoji i u vezi s maloletnicima koji izdržavaju vaspitne mere, s tim što se tu još i naglašava da s njima treba postupati „na način koji odgovara njihovom psiho-fizičkom razvoju“ (čl. 107, st. 2).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (ZIKS Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97) propisuje da „svako mora poštovati dostojanstvo osuđenog“, kao i da niko ne sme ugroziti njegovo telesno i duševno zdravlje (čl. 56). Maloletnici kojima je izrečena zavodska vaspitna mera ili maloletnički zatvor imaju ista prava kao i punoletni zatvorenici, s tim što se ona mogu i proširiti (čl. 218, st. 1). Na žalost, ZIKS Srbije nije posebno zaštitio prava maloletnika kojima je izrečena neka od disciplinskih mera ili mera pojačanog nadzora, kao što je to učinio crnogorski zakon (ZIKS Crne Gore, čl. 107, st. 2). Konačno, prema srbijanskom zakonu, lice na obaveznom psihijatrijskom lečenju i čuvanju „ima ista prava i obaveze kao i lice koje izdržava kaznu zatvora, ako potrebe lečenja drukčije ne zahtevaju“ (ZIKS Srbije, čl. 191).

Prema ZIKS Srbije, zatvorske vlasti su dužne da osuđene upoznaju s njihovim pravima i obavezama, a „tekst ... zakona i akt o kućnom redu dostupni su osuđenom za sve vreme izdržavanja kazne“ (čl. 51, st. 2 i 3). Ovo pravilo se shodno primenjuje i na pritvorenike, maloletne osuđenike, kao i lica koja se nalaze na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 314, 218, st. 1 i čl. 191). ZIKS Crne Gore nema odredbu o pristupu informacijama o garantovanim pravima. Jugoslovenski propisi ne zahtevaju izričito da obuka zatvorskog osoblja mora da obuhvati i upoznavanje s odredbama o zaštiti prava osuđenika.

Prema odredbama ZIKS Srbije, nadzor nad osuđenim licima lišenim slobode vrši uprava za izvršenje zavodskih sankcija (čl. 9, st. 1 i 346, st. 1 ZIKS Srbije). Stručnost rada „zatvorske bolnice, psihijatrijskog zavoda i zdravstvenih službi u zavodima nadzire Ministarstvo za zdravlje“ (čl. 353). Uz to, zakonitost izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi nadzire sud koji je meru izrekao u prvom stepenu (čl. 195, st. 1). Primenu mere pritvora nadzire „predsednik okružnog suda na čijem je području sedište zavoda u kome se izvršava pritvor“ (čl. 320; vidi takođe i čl. 205 ZKP koji detaljno reguliše kako se i u kojim intervalima nadzor sprovodi). Prema ZIKS Srbije, osuđenici imaju pravo „da se bez prisustva zaposlenih i postavljenih lica u zavodu prituže ovlašćenom licu koje nadzire rad zavoda“ (čl. 103, st. 4). U Crnoj Gori kontrolu zakonitosti izvršenja kazne zatvora, maloletničkog zatvora i mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja vrši Ministarstvo pravde (čl. 21, 69, 82 ZIKS Crne Gore). Nadzor nad izvršavanjem vaspitne mere vrši organ starateljstva, dok sud koji ju je izrekao kontroliše zakonitost izvršenja (čl. 113).

Pravo žalbe osuđenih lica na uslove pod kojima izdržavaju kaznu je veoma ograničeno i nedovoljno precizno regulisano. Prema ZIKS Srbije, osuđeni ima pravo pritužbe upravniku „zbog povrede prava ili drugih nepravilnosti“ (čl. 103, st. 1), a ako ne dobije odgovor ili nije njime zadovoljan, može podneti pismenu predstavku direktoru Uprave“ (st. 3). Na žalost, srbijanski zakon ne propisuje rok u kome direktor uprave mora ispitati pritužbu. ZIKS Crne Gore sadrži još nepovoljnije rešenje, prema kome osuđeni ima samo „pravo pritužbe starješini organizacije“ (čl. 34, st. 2), bez naznačenja roka za odgovor i bez daljeg prava žalbe. Prema ZIKS Srbije sve pomenuto važi i za pritvorenike (čl. 314), maloletne osuđenike koji se nalaze u zavodu ili maloletničkom zatvoru (čl. 218, st. 1), kao i za lica na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 191). Nasuprot tome, ZIKS Crne Gore ne govori o pravu pritužbe ovih lica.

4.4.2.2. *Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih.* – Prema PGP (čl. 10, st. 2) optužena i osuđena lica se moraju razdvojiti „osim u izuzetnim okolnostima“, dok se optužena maloletna lica moraju, bez izuzetka, odvojiti od punoletnih, uz zahtev da se o „njihovom slučaju odluči što je moguće pre“.

ZKP propisuje da se „po pravilu, u istu prostoriju ne mogu ... smeštati lica koja su na izdržavanju kazne s licima u pritvoru“, dok ZIKS Crne Gore (čl. 16, st. 4) i ZIKS Srbije (čl. 312, st. 1) predviđaju, bez izuzetka, odvajanje pritvorenika od osuđenika, što je u potpunosti u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, ZIKS Srbije sadrži i opšte pravilo da „pritvorenik boravi u zavodu pod istim uslovima kao i osuđeno lice, ako Zakonom o krivičnom postupku nije drukčije određeno“ (čl. 314), koje dovodi u pitanje zahtev PGP (čl. 10, st. 2a *in fine*) da se optužena lica u načelu podvrgavaju „posebnom postupku koji odgovara njihovom položaju neosuđenih lica“.

Što se pritvora tiče, ZKP dopušta izuzetke od bezuslovnog pravila da maloletnici moraju biti odvojeni od punoletnih lica, ali ih ograničava na slučajeve kada sudija za maloletnike oceni da bi „usamljenje maloletnika duže trajalo, a postoji mogućnost da se maloletnik stavi u prostoriju s punoletnim licem koje na njega ne bi štetno uticalo“ (čl. 475). Ipak, izgleda da je reč o nedopuštenom odstupanju od standarda postavljenog članom 10, st. 2b PGP. ZIKS Crne Gore propisuje da „punoljetna i maloljetna lica izdržavaju kaznu zatvora i maloljetničkog zatvora, po pravilu, odvojeno“ (čl. 16, st. 3), ali ne precizira u kojim slučajevima su odstupanja dopuštena. Jedino ZIKS Srbije ne dopušta izuzetke u ovom pogledu, pa čak predviđa da se punoletna lica kojima je izrečena kazna maloletničkog zatvora, kao i maloletnici koji za vreme izvršenja ove kazne postanu punoletni, smeštaju „u posebno odeljenje zavoda“ (čl. 282).

4.4.2.3. *Kazneno-popravni režim.* – Prema PGP, osnovni cilj postupanja s osuđenima treba da budu njihovo prevaspitanje i društvena reintegracija. Prema KZ SRJ, svrha kažnjavanja je „sprečavanje učinioaca da čini krivična dela i njegovo prevaspitanje ... vaspitni uticaj na druge da ne čine krivična dela ... jačanje morala i uticaj na razvijanje društvene odgovornosti i discipline građana“. ZIKS Crne Gore (čl. 14) govori da je svrha zatvorske kazne „resocijalizacija osuđenog lica“, dok ZIKS Srbije ne govori posebno o svrsi kažnjavanja.

4.5. Pravo na pravično suđenje

@Clan 1 = Član 14 PGP:

@Clan 2 = 1. Svi su jednaki pred sudovima i sudovima pravde. Svako lice ima pravo da njegov slučaj bude raspravljan pravično i javno pred nadležnim, nezavisnim i nepristrasnim sudom, ustanovljenim na osnovu zakona koji odlučuje o osnovanosti svake optužbe podignute protiv njega u krivičnim stvarima ili o osporavanju njegovih građanskih prava i obaveza. Može se narediti isključivanje javnosti za vreme trajanja cele rasprave ili jednog dela u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, ili ako to interes ličnog života stranaka zahteva, ili još ako to sud smatra apsolutno potrebnim iz razloga posebnih okolnosti slučaja kada bi javnost štetila

interesima pravde, ipak, svaka presuda doneta u krivičnim ili građanskim stvarima biće javna, osim ako interes maloletnika zahteva da se postupa drukčije ili ako se rasprava odnosi na bračne sporove ili na starateljstvo dece.

@Clan 2 = 2. Za svako lice koje je optuženo za krivično delo pretpostavlja se da je nevinno dok njegova krivica ne bude zakonski ustanovljena.

@Clan 2 = 3. Svako lice koje je optuženo za krivično delo ima, uz potpunu ravnopravnost, prava bar na sledeće garancije:

@Clan 3 = a) da bude obavешteno u najkraćem roku, na jeziku koji razume i u pojedinostima, o prirodi i razlozima optužbe koja je podignuta protiv njega;

@Clan 3 = b) da raspolaže potrebnim vremenom i olakšicama u vezi s pripremanjem svoje odbrane i da opšti s braniocem koga ono bude izabralo;

@Clan 3 = c) da mu bude suđeno bez velikog zakašnjenja;

@Clan 3 = d) da prisustvuje raspravi i da se samo brani ili da ima branioca koga je izabralo; ako nema branioca, da bude obavешteno o svom pravu da ga ima i, svaki put kad to zahtevaju interesi pravde, da mu se dodeli branilac po službenoj dužnosti besplatno, ako nema mogućnosti da ga nagradi;

@Clan 3 = e) da sasluša ili da predloži da drugi saslušaju svedoke koji terete optuženog i da izdejtstvuju dolazak i saslušanje svedoka odbrane pod istim uslovima kao i svedoka optužbe;

@Clan 3 = f) da dobije besplatno pomoć tumača ako ne razume ili ne govori jezik na kojem se vodi rasprava;

@Clan 3 = g) da ne bude prinuđeno da svedoči protiv samoga sebe ili da prizna krivicu.

@Clan 2 = 4. Postupak koji se primenjuje na mladiće koji nisu punoletni prema krivičnom zakonu vodiće računa o njihovim godinama i o interesu njihovog prevaspitanja.

@Clan 2 = 5. Svako lice oglašeno krivim za počinjeno krivično delo ima pravo da zatraži da, shodno zakonu, viši sud ispita odluku o krivici i presudi.

@Clan 2 = 6. Ako konačno izrečena krivična presuda bude docnije poništena ili ako je dato pomilovanje zbog toga što nova ili naknadno otkrivena činjenica dokazuje da se radilo o sudskoj grešci, lice koje je izdržalo kaznu na osnovu ove osude biće obeštećeno shodno zakonu, ukoliko se ne dokaže da je ono u potpunosti ili delimično krivo za neblagovremeno otkrivanje nepoznate činjenice.

@Clan 2 = 7. Niko ne može biti gonjen ili kažnjen zbog krivičnog dela u vezi kojeg je već bio oslobođen krivice ili osuđen pravosnažnom presudom prema zakonu i krivičnom postupku svake zemlje.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.5.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova

Proklamaciju da su sudovi samostalni i nezavisni i vezani samo ustavom, zakonom i drugim opštim aktima sadrže Ustav Srbije (čl. 96, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 100), ali ne i Ustav SRJ. Sva tri ustava proglašavaju načelo podele vlasti (čl. 12 Ustava SRJ; čl. 9 Ustava Srbije; čl. 5 Ustava Crne Gore). Međutim, nezavisnost sudova ne zavisi toliko od ustavnih odredbi, koliko od same prakse. Opšte je uverenje da u SRJ sudovi nisu u potpunosti nezavisni. U nekim slučajevima, kao što je na primer poništavanje rezultata lokalnih izbora u Srbiji u novembru 1996. godine u kome su sudovi, uključujući i Vrhovni sud Srbije, imali ogromnu ulogu kao i uloga Saveznog ustavnog suda u pokušaju prepravljavanja rezultata predsedničkih izbora 2000. godine, tvrdnje o pristrasnosti sudova i njihovoj podložnosti političkim uticajima pokazale su se tačnim (vidi I.4.13).

Načelo sudske nezavisnosti, pored faktičkog, nije do kraja sprovedeno ni na normativnom planu. Primera radi, nadzor nad radom sudske administracije (pravosudna uprava) i formiranje sudskog budžeta, nisu povereni samom sudu niti podeljeni između suda i izvršne vlasti, već se nalaze izvan njihovog uticaja. Republički zakoni o sudovima poverili su odgovornost za obavljanje poslova pravosudne uprave isključivo ministarstvu pravde (čl. 32 Zakona o sudovima Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 46/91, 60/91, 18/92 i 71/92, čl. 27 Zakona o sudovima Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 20/95), dok na utvrđivanje sudskog budžeta sudovi nemaju nikakvog uticaja.

Sudska funkcija je stalna (čl. 101, st. 1 i 126. st. 2 Ustava Srbije, čl. 5, st. 1 Zakona o sudovima Srbije; čl. 103, st. 1 Ustava Crne Gore), a ograničeni mandat imaju sudije Saveznog suda i Saveznog ustavnog suda (devet godina – čl. 109, st. 2 i 125, st. 2 Ustava SRJ), kao i Ustavnog suda Crne Gore (devet godina – čl. 111, st. 2 Ustava Crne Gore). Takođe, garantuje se tzv. princip nepokretnosti sudije – zabrana premeštanja bez njegove saglasnosti – osim kod vojnih sudova (čl. 101, st. 5 Ustava Srbije i čl. 53 i 54 Zakona o sudovima Srbije; čl. 103, st. 4 Ustava Crne Gore i čl. 27 Zakona o sudovima Crne Gore). Sudijama se takođe zabranjuje obavljanje drugih javnih i profesionalnih delatnosti, a ograničava im se i mogućnost političkog organizovanja (čl. 42, st. 4; 109, st. 6 i 125, st. 4 Ustava SRJ; čl. 100 i 126, st. 4 Ustava Srbije, čl. 5, st. 2 Zakona o sudovima Srbije; čl. 106 i 111, st. 5 Ustava Crne Gore, čl. 28, st. 1, tač. d Zakona o sudovima Crne Gore).

Odredbe o nezavisnosti vojnih sudova su u mnogo čemu problematične. Iako se proglašava nezavisnost i samostalnost vojnih sudova (čl. 138, st. 2 Ustava SRJ i čl. 2 Zakona o vojnim sudovima, *Sl. list SRJ*, br. 11/95), sudije i sudije-porotnici vojnih sudova postavljaju se, a ne biraju (čl. 26, st. 1 Zakona o vojnim sudovima), a za predsednike i sudije vojnih sudova važe isti propisi „kojima su uređeni odnosi u službi i prava, dužnosti i odgovornosti vojnih lica“ (čl. 41 i 42). Takođe, sudija vojnog suda „može biti razrešen dužnosti ako je aktom nadležnog organa smanjen broj sudija u vojnom sudu“ (čl. 37, st. 1), što dovodi u pitanje princip stalnosti sudijske funkcije koji je proklamovan i u Zakonu o vojnim sudovima (čl. 28, st. 1–3). Osim toga, kod

privremenog upućivanja na rad u drugi vojni sud ne traži se pristanak, odnosno saglasnost sudije (čl. 40), kao što je to predviđeno u ostalim zakonima o sudovima.

4.5.2. Pravičnost i javnost rasprave

4.5.2.1. Pravičnost rasprave. – Zahtev za pravičnošću rasprave je naročito važan u krivičnom postupku, gde omogućava proširenje prava okrivljenog izvan taksativno navedenih minimalnih prava koja mu pripadaju. Kada se ispituje pravičnost, postupak se ceni u celosti, tako da kumulacijom nedostataka koji sami za sebe ne bi predstavljali povredu čl. 14, može doći do povrede zahteva za pravičnim suđenjem. U tom smislu, naročito se garantuje usmenost i kontradiktornost rasprave, zabranjuje se korišćenje nezakonito pribavljenih dokaza, obavezuje se tužilaštvo da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog.

Procesne radnje se, po pravilu, preduzimaju usmeno. U skladu s tim, pravilo je da se sva pismena (optužnica, nalaz veštaka i sl) na glavnom pretresu iznose usmeno (čitaju se). Kada drugostepeni sud odluku donosi u sednici veća a ne na osnovu rasprave, doneta odluka je, po pravilu, zasnovana na spisima. Načelo neposrednosti zahteva da sudska odluka bude zasnovana na činjenicama koje je sud sam utvrdio (npr. saslušanjem svedoka a ne čitanjem zapisnika). Iz ovog načela proizilazi i obaveza suda da svoju presudu zasnuje samo na dokazima izvedenim na glavnom pretresu (čl. 347, st. 1 ZKP).

Jedan od najvažnijih elemenata koje zahteva garancija pravičnosti suđenja je kontradiktornost postupka (*audiatur et altera pars*). Na taj način se uspostavlja jednakost stranaka i doprinosi utvrđivanju istine. Prema ZKP, okrivljeni ima pravo „da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist“ (čl. 4, st. 2). Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi – okrivljeni ima pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 131, st. 5); da prisustvuje izvođenju pojedinih istražnih radnji i da aktivno učestvuje, a istražni sudija je dužan da obavesti njega i njegovog branioca „o vremenu i mestu obavljanja istražnih radnji, osim kada postoji opasnost od odlaganja“ (čl. 168). Braniocu i okrivljenom može se uskratiti da prisustvuju izvođenju pojedinih istražnih radnji „kad to zahtevaju posebni razlozi odbrane ili bezbednosti zemlje“ (čl. 168, st. 5 u vezi s čl. 73, st. 2) Ova prava mogu biti privremeno uskraćena sve do podizanja optužnice. Propisno sastavljena optužnica mora biti dostavljena okrivljenom bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru „u roku od 24 sata po prijemu“ (čl. 266, st. 1). Isti smisao ima i odredba člana 369 ZKP o obaveznom dostavljanju primerka žalbe protivnoj stranci na odgovor. Nepoštovanje ovih odredbi predstavlja bitnu povredu krivičnog postupka.

Kontradiktornost se najlakše i najpotpunije ostvaruje na usmenom glavnom pretresu. Ravnopravnost strana u krivičnom postupku dovedena je u pitanje odredbom ZKP prema kojoj se o sednici veća pred drugostepenim sudom javni tužilac uvek obaveštava (čl. 370, st. 3), a optuženi i njegov branilac samo ako su to zahtevali ili ako sud smatra da je to „korisno za razjašnjavanje stvari“ (čl. 371, st. 1). Neobaveštavanje branioca o održavanju sednice drugostepenog suda kada je on to zahtevao predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka.

Prema ZKP, sudska odluka ne može da se zasniva na izvesnim vrstama zapisnika i obaveštenja kao što su, na primer, obaveštenja koja je policija pribavila van krivičnog postupka (čl. 151, st. 3), izjave koje je okrivljeni dao bez prisustva branioca ili pod prinudom (čl. 218, st. 10; vidi i čl. 228 i 244, st. 1), koje se moraju „izdvojiti“. Ipak, ako okrivljeni to izričito zahteva, i ovi dokumenti se mogu koristiti na glavnom pretresu (čl. 84, st. 1). Međutim, u izuzetnim slučajevima, kada su u pitanju krivična dela za koja je propisana kazna zatvora od dvadeset godina ili smrtna kazna, sud može odlučiti da se izjave date bez prisustva branioca ili obaveštenja koja je policija prikupila van krivičnog postupka koriste i bez pristanka okrivljenog, ako se ne mogu razjasniti važne činjenice u postupku, a sud smatra da bi njihovo korišćenje doprinelo razjašnjenju stvari (čl. 84, st. 2). Ali, „osuđujuća presuda ne može se zasnovati isključivo na izjavama na koje se odnose ovi zapisnici i obaveštenja“ (čl. 86). Na ovaj način, daje se mogućnost sudu da koristi inače nedozvoljene dokaze, i to baš u slučajevima kada se okrivljenom mogu izreći najteže kazne, gde bi trebalo da važe i najveće garancije pravičnog suđenja. Ove odredbe ZKP stavljaju u bolji položaj tužioca i time dovode u pitanje načelo jednakosti strana.

Umesto da sadrži obavezu tužilaštva da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog, ZKP u članu 15 predviđa da su „sud i državni organi koji učestvuju u krivičnom postupku dužni da istinito i potpuno utvrde činjenice koje su od važnosti za donošenje zakonite odluke“ (st. 1), kao i da „sa jednakom pažnjom ispituju i utvrde kako činjenice koje terete okrivljenog tako i one koje mu idu u korist“ (st. 2). ZKP predviđa i mogućnost razmatranja i prepisivanja spisa koji se nalaze kod javnog tužioca na osnovu njegove (tužiočeve) dozvole (čl. 131, st. 2). Pošto ne sadrže izričito pravo odbrane na pristup svim materijalnim dokazima i bezuslovnu obavezu tužioca da joj sve dokaze stavi na uvid, ove odredbe su suprotne standardima EKPS (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Edwards protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 247 B, 1992, st. 36).

4.5.2.2. Javnost rasprave i javnost presude. – Pored opšte odredbe o javnosti rada svih državnih organa (čl. 10), Ustav Srbije sadrži i posebnu odredbu o javnosti rasprave pred sudom (čl. 97, st. 1). S druge strane, Ustav SRJ ima samo odredbu o javnosti rada svih državnih organa (čl. 122, st. 1), a Ustav Crne Gore o javnosti rasprave pred sudom (čl. 102). Zakon o Saveznom sudu (*Sl. list SRJ*, br. 27/92) propisuje da je rad Suda javan i navodi na koji se način to obezbeđuje, npr. javnošću rasprave pred Sudom, obaveštavanjem javnosti o radu Suda (čl. 6, st. 1 i 2). Republički zakoni o sudovima nemaju posebne odredbe o javnosti rasprave, ali takve odredbe sadrže odgovarajući procesni zakoni.

U krivičnom i građanskom postupku važi opšte pravilo da su glavni pretres odnosno glavna rasprava javni i da im mogu prisustvovati punoletna lica (čl. 287 ZKP; čl. 306 Zakona o parničnom postupku (ZPP), *Sl. list SFRJ*, br. 4/77). Isključenje javnosti na glavnom pretresu protivno zakonu predstavlja bitnu povredu odredbi krivičnog i parničnog postupka i osnov je za ulaganje žalbe na presudu (čl. 364, st. 1, tač. 4 ZKP; čl. 354, st. 2, tač. 12 ZPP).

Prema ZKP, u postupku prema maloletnicima javnost je uvek isključena (čl. 482 ZKP). Takođe, predviđeno je da se javnost može isključiti „po službenoj dužnosti ili po predlogu stranaka, ali uvek po njihovom saslušanju“ ako je to potrebno radi čuvanja tajne, javnog reda, zaštite morala, zaštite interesa maloletnika ili zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice. Ovi osnovi su opšte gledano u skladu sa standardom PGP, osim poslednjeg – „zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice“ – za koji se čini da je preširoko postavljen.

Slične odredbe sadrži ZPP, koji predviđa da se u parničnom postupku javnost može isključiti „za celu glavnu raspravu ili jedan njen deo ako to zahtevaju interesi čuvanja službene, poslovne ili lične tajne, interesi javnog reda ili razlozi morala“ (čl. 307, st. 1). Javnost se može isključiti i kada se merama za održavanje reda ne bi moglo obezbediti nesmetano održavanje rasprave (čl. 307, st. 2).

U krivičnom i u parničnom postupku izreka presude se mora uvek javno pročitati, bez obzira da li je tokom postupka javnost bila isključena ili ne (čl. 352, st. 2 ZKP; čl. 336, st. 3 ZPP). Međutim, saopštavanje razloga presude zavisi od toga da li je javnost bila isključena, i ako jeste, „veće će odlučiti da li će i ukoliko isključiti javnost prilikom objavljivanja razloga presude“ (čl. 352, st. 4 ZKP; slično čl. 336, st. 3 ZPP). Shodno rešenju o isključenju javnosti u postupku prema maloletnicima, ZKP predviđa da je za objavljivanje toka postupka i donete odluke neophodna dozvola suda (čl. 461, st. 1), ali da se nikada ne sme navesti „ime maloletnika i drugi podaci na osnovu kojih bi se moglo zaključiti o kom je maloletniku reč“ (čl. 461, st. 2).

4.5.3. Garantije optuženima za krivična dela

4.5.3.1. Pretpostavka nevinosti. – Prema jugoslovenskom pravu, svako ima pravo da „ne bude smatran krivim za krivično delo dok to ne bude utvrđeno pravnosnažnom odlukom suda“ (čl. 27, st. 3 Ustava SRJ; čl. 23, st. 3 Ustava Srbije; čl. 25, st. 3 Ustava Crne Gore). Iako se ova formulacija donekle razlikuje od formulacije PGP, prema kojoj „svako ima pravo da se smatra nevinim“ sve dok se njegova krivica ne dokaže, praktične razlike nema i obe formulacije imaju iste pravne posledice: oslobađaju okrivljenog tereta da dokazuje da nije kriv i obavezuju sud da ako nije s izvesnošću utvrdio krivicu postupi onako kako je povoljnije za okrivljenog – *in dubio pro reo* (u slučaju sumnje u korist okrivljenog).

ZKP na isti način kao i ustavi garantuje načelo pretpostavke nevinosti (čl. 3), a načelo *in dubio pro reo* razrađuje u odredbi prema kojoj sud ima obavezu da donese oslobađajuću presudu i kada usled nedostatka dokaza krivica okrivljenog nije dokazana, iako je sumnja ostala (čl. 350, st. 1, tač. 3). Teret dokazivanja je isključivo na tužiocu, što proizilazi pre svega iz odredbi koje ga obavezuju da u optužnom aktu uvek navede i dokaze na kojima zasniva svoju optužbu (čl. 158, st. 3 i 262, st. 1, tač. 5 ZKP).

4.5.3.2. Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume. – Okrivljeni mora biti obavešten o krivičnom delu koje mu se stavlja na teret i materijalnim činjenicama koje to potkrepljuju. ZKP ovo pravo svrstava u osnovna načela (čl. 4, st. 1), ali ga ponavlja i u okviru odredbi o ispitivanju okrivljenog nalažući da se okrivljenom pri

prvom ispitivanju saopštava „zašto se okrivljuje i osnovi sumnje koji stoje protiv njega“ (čl. 218, st. 2). Navedena odredba shodno se primenjuje i na osumnjičenog, odnosno „lice za koje postoje osnovi sumnje da je izvršilo krivično delo“ (čl. 156, st. 3 ZKP) i/ili „protiv koga se zahteva sprovođenje istrage“ (čl. 159, st. 2 i 4) i/ili u slučaju podizanja neposredne optužnice (čl. 160, st. 2), odnosno i pre pokretanja krivičnog postupka. Optužnica se „dostavlja okrivljenom koji je na slobodi bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru – u roku od 24 sata po prijemu“ (čl. 266, st. 1).

4.5.3.3. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem. – Obaveza osiguranja dovoljnog vremena za spremanje odbrane okrivljenom predstavlja jedno od osnovnih načela ZKP (čl. 11, st. 3). Međutim minimalni rokovi koje ZKP predviđa za pripremanje odbrane su isuviše kratki (u redovnom postupku osam dana – čl. 281, st. 3, u skraćenom postupku tri dana – čl. 439, st. 3). Osim toga, kada dođe do usmene izmene optužnice na glavnom pretresu, predviđena je samo mogućnost, a ne dužnost prekida glavnog pretresa radi pripremanja odbrane (čl. 337, st. 2). Takođe, treba naglasiti da se osiguranje dovoljnog vremena za spremanje odbrane ne odnosi i na ispitivanje okrivljenog u prethodnom postupku, gde se između obaveštenja o delu i osnovima optužbe i ispitivanja ne ostavlja nikakav razmak vremena. Naime, okrivljenom se prilikom prvog ispitivanja ostavlja rok od 24 sata da osigura branioca, ali se pre toga ne upoznaje s predmetom optužbe i okolnostima koje ga terete.

Kada je reč o drugostepenom postupku, iako ne postoji posebna odredba u ZKP, sudska praksa zauzela je stav da žalbeni sud „prilikom upućivanja obaveštenja o sednici veća ... mora voditi računa da se strankama ostavi dovoljno vremena da se pripreme za sednicu“ (vidi stav Saveznog suda u odluci SS Kzs. 24/76). Nedostatak delimično otklanja i odredba člana 369 ZKP o obavezi dostavljanja žalbe protivnoj stranci i mogućnosti podnošenja odgovora u roku od 8 dana.

Pravo okrivljenog „da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist“ (čl. 4, st. 2 ZKP), jedna je od pretpostavki bez koje okrivljeni ne bi mogao da organizuje i vrši svoju odbranu i koju je ZKP svrstao u osnovna načela postupka. Njena konkretizacija ostvaruje se putem niza odredbi kojima se okrivljenom daje pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 131, st. 5), kao i pravo da prisustvuje izvođenju pojedinih istražnih radnji i da aktivno u njima učestvuje (čl. 168). Navedena prava okrivljenom mogu biti privremeno uskraćena „u toku prethodnog postupka do podizanja optužnice ... kad to zahtevaju posebni razlozi odbrane ili bezbednosti zemlje“ (čl. 73, st. 2).

Pismeni i usmeni kontakt između okrivljenog koji je u pritvoru i branioca, isključen je pre prvog ispitivanja okrivljenog (čl. 74, st. 1). Ovo je u suprotnosti sa ustavom garantovanim pravom lica lišenog slobode da uzme branioca (čl. 23, st. 5 Ustava SRJ; čl. 22, st. 5 Ustava Crne Gore; Ustav Srbije nema takvu odredbu). Osim toga, okrivljeni koji se nalazi u pritvoru tek nakon okončanja istrage ili neposrednog optuženja može slobodno i bez nadzora da se dopisuje i razgovara sa svojim braniocem (čl. 74, st. 2 i 3 ZKP). To znači da do tada okrivljeni nema branioca, iako ga je formalno uzeo. I ovo je

suprotno Ustavu SRJ, koji pravo na branioca postavlja kao ustavno pravo okrivljenog (čl. 29, st. 1).

4.5.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja. – Prema ZKP (čl. 14), sud ima obavezu „da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemogući svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku“. Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi ZKP (npr. čl. 175, čl. 181, čl. 279, st. 2, čl. 292, čl. 356, st. 1). U postupku prema maloletnicima ZKP zahteva posebnu hitnost (čl. 462, 479 i 484).

4.5.3.5. Zabrana suđenja in absentia i pravo na odbranu. – Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže zabranu suđenja u odsustvu, ako je lice „dostiž(no) sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka“, dok Ustav Crne Gore takvu odredbu nema (čl. 29 st. 2 Ustava SRJ; čl. 24, st. 2 Ustava Srbije). Prema ZKP, suđenje u odsustvu je dopušteno samo izuzetno, i to u slučajevima kada je do odsustva došlo krivicom optuženog, na primer, ako je optuženi „u bekstvu ili inače nije dostižan državnim organima, a postoje naročito važni razlozi da mu se sudi ako je odsutan“ (čl. 300, st. 3 i 4; za skraćeni postupak vidi čl. 442, st. 3). Osim toga, okrivljeni kome se sudi u odsustvu mora imati branioca čim se donese rešenje o suđenju u odsustvu (čl. 70, st. 3). Maloletniku se nikada ne može suditi u odsustvu (čl. 454, st. 1). Na zahtev lica koje je osuđeno u odsustvu ili njegovog branioca, krivični postupak će se ponoviti (čl. 410). U ovom delu propisi SRJ su u skladu s međunarodnim standardima.

Ustav SRJ garantuje pravo na odbranu, koje je bliže regulisano ZKP. Prema Ustavu SRJ (čl. 29):

Svakome se jamči pravo na odbranu i pravo da uzme branioca pred sudom ili drugim organom nadležnim za vođenje postupka.

Niko ko je dostižan sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka ne može biti kažnjen ako mu, u skladu sa saveznim zakonom, nije bilo omogućeno da bude saslušan i da se brani.

Svako ima pravo da njegovom saslušanju prisustvuje branilac koga izabere.

Saveznim zakonom se određuje u kojim slučajevima okrivljeni mora imati branioca.

Okrivljeni može sam da se brani samo onda kada zakon nije predvideo da je odbrana obavezna (čl. 11, st. 1 i 2 ZKP). U svakom slučaju, sud ima obavezu da ga obavesti da ima pravo na branioca (čl. 13, 67, st. 2, 183, st. 3 i 193, st. 1). Postavljeni branilac javlja se u dva slučaja: kada je reč o obaveznoj odbrani a okrivljeni nije uzeo branioca i kada se okrivljeni koristi siromaškim pravom. Zakon izričito nabraja slučajeve u kojima okrivljeni mora da ima branioca, i od koga momenta u postupku: ako je nem, gluv ili nesposoban da se sam uspešno brani ili se postupak vodi zbog krivičnog dela za koje se može izreći smrtna kazna; ako je optužen za krivično delo za koje se može izreći kazna zatvora preko deset godina; ako se okrivljenom sudi u odsustvu (čl. 70). Umesto branioca postavljenog po službenoj dužnosti, okrivljeni uvek može uzeti drugog branioca (čl. 72, st. 1). Osim toga, okrivljeni može tražiti da predsednik suda „razreši postavljenog

branioca koji neuredno vrši dužnost“, a ovaj to može učiniti i po sopstvenoj inicijativi, ali uz saglasnost okrivljenog (čl. 72, st. 4). Što se siromaškog prava tiče, ZKP predviđa da se okrivljenom koji prema svom imovnom stanju ne može snositi troškove odbrane može, a ne mora, postaviti branilac, kada se postupak vodi za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 3 godine (čl. 71).

4.5.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka. – Tokom čitavog postupka okrivljeni može zahtevati da se pozovu novi svedoci ili veštaci ili da se pribave drugi novi dokazi (čl. 282, 322, st. 4, 335, i 336). Posledice neodazivanja pozivu suda ili odbijanja svedočenja iste su bez obzira da li je svedoka ili veštaka predložio tužilac ili okrivljeni. Okrivljeni, po odobrenju predsednika veća, može neposredno postavljati pitanja svedocima i veštacima (čl. 327).

4.5.3.7. Pravo na prevodioca. – Ustav SRJ u članu 49 propisuje da se svakome „jamči pravo da u postupku pred sudom upotrebljava svoj jezik i da se u tom postupku upozna sa činjenicama na svom jeziku“. Ustav Srbije ima identičnu odredbu (čl. 123, st. 2). Nasuprot tome, Ustav Crne Gore predviđa da „pravo na upotrebu svog jezika u postupku pred državnim organima“ imaju samo pripadnici nacionalnih i etničkih grupa (čl. 72), ali ne predviđa pravo svakog lica na tumača.

Prema ZKP, stranke, svedoci i drugi učesnici u postupku imaju pravo da u postupku upotrebljavaju svoj jezik i u tu svrhu se obezbeđuje usmeno prevođenje (čl. 7). Kada je „optuženom, njegovom braniocu ... protivno njihovom zahtevu uskraćeno pravo da na glavnom pretresu upotrebljavaju svoj jezik i da na tom jeziku prate glavni pretres“ postoji bitna povreda krivičnog postupka (čl. 364, st. 1, t. 3).

4.5.3.8. Zabrana samooptuživanja. – Okrivljenom je priznato pravo da se brani ćutanjem time što mu se još prilikom prvog ispitivanja saopštava „da nije dužan da iznese svoju odbranu niti da odgovara na postavljena pitanja“ (čl. 218, st. 2), ali uz pouku „da time može otežati prikupljanje dokaza za svoju odbranu“ (čl. 218, st. 3). Okrivljeni takođe ima pravo da se ne izjasni o optužbi i da ne iznese svoju odbranu (čl. 316, st. 5).

Takođe, ZKP zabranjuje korišćenje „sile, pretnje ili drugih sličnih sredstava da bi se došlo do okrivljenikove izjave ili priznanja“ (čl. 218, st. 8). Takođe, odluka se ne može zasnivati na iskazu okrivljenog koji je pribavljen protivno ovoj zabrani (čl. 218, st. 10). Uz to, organ koji vodi postupak mora „da i pored priznanja okrivljenog prikuplja i druge dokaze“ (čl. 223), a sud ima obavezu da izvede i druge dokaze i kada optuženi prizna delo na glavnom pretresu (čl. 323).

4.5.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku. – Prema PGP (čl. 14, st. 4), postupak koji se vodi protiv maloletnika mora da bude prilagođen njihovom uzrastu i potrebi prevaspitanja. U SRJ krivičnopravni status maloletnika nije regulisan posebnim zakonima, već posebnim celinama u okviru zakona koji se primenjuju na punoletne učinioce krivičnih dela. Tako, ZKP u posebnoj glavi (XXVII) reguliše postupak prema maloletnim učinocima krivičnih dela. Odredbe ove glave primenjuju se ako lica koja su izvršila krivično delo kao maloletnici u vreme pokretanja postupka nisu navršila 21

godinu (čl. 452, st. 1). Neke od odredbi primeniće se i na mlađa punoletna lica (čl. 452, st. 2).

Pripremni postupak sprovodi sudija za maloletnike, dok se glavni pretres vodi pred većem za maloletnike. Za sudije-porotnike zahteva se posebna specijalizacija. Postupak protiv maloletnika nije otvoren za javnost, ali ona ne mora biti potpuno isključena – dopuštena je tzv. ograničena/stručna javnost (čl. 482). Takođe, za maloletnike važi apsolutna zabrana suđenja u odsustvu (čl. 454). Maloletnik se ne može odreći prava na žalbu niti odustati od već izjavljene žalbe. Konačno, sud ima značajnu ulogu u nadzoru i daljem odlučivanju o izrečenoj vaspitnoj meri (čl. 491 i 492).

4.5.3.10. Pravo na žalbu. – Ustav SRJ (čl. 26, st. 2 i čl. 119) „svakome ... jamči pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu“. Istovetnu odredbu sadrže i Ustav Crne Gore (čl. 17, st. 2) i Ustav Srbije (čl. 22, st. 2).

Drugostепенost je pravilo bez izuzetka – žalba protiv presude prvostепенog suda nikad nije isključena, a pod određenim uslovima dopuštena je i trostepenost odlučivanja (čl. 391, st. 1, tač. 3 ZKP). Problem sa sudom trećeg stepena kao „višim sudom“, nastaje kada u prvom stepenu sudi okružni sud, pošto je viši (drugostепенi sud) Vrhovni sud, a u republici nema višeg suda trećeg stepena, pa u trećem stepenu odlučuje veće istog (Vrhovnog) suda, samo u drugom sastavu (pošto čl. 39, st. 1, tač. 5 ZKP isključuje od suđenja sudiju koji je učestvovao u donošenju odluke koja se pobija žalbom). Ista situacija je kod vojnih sudova, gde u drugom i trećem stepenu uvek sudi Vrhovni vojni sud, ali u različitim većima (čl. 20 Zakona o vojnim sudovima).

Pored žalbe na presudu, kao redovnog pravnog leka, osuđenom licu je na raspolaganju i nekoliko vanrednih pravnih lekova: zahtev za ponavljanje krivičnog postupka, zahtev za vanredno ublažavanje kazne i zahtev za vanredno preispitivanje pravnosnažne presude (glave XXIII i XXIV ZKP).

4.5.3.11. Pravo na odštetu. – Ustav SRJ predviđa da „lice koje je bez osnova osuđeno za krivično delo ... ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom“ (čl. 27, st. 4). Gotovo identičnu odredbu sadrži Ustav Srbije (čl. 23, st. 4), dok Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) predviđa samo pravo na naknadu štete.

4.5.3.12. Ne bis in idem. – Međunarodni standardi (čl. 14, st. 7 PGP i Protokol 7 čl. 4, st. 1 EKPS) predviđaju da se „nikome ... ne može ponovo suditi niti se može ponovo kazniti ... za delo za koje je već bio pravnosnažno oslobođen ili osuđen“. EKPS, za razliku od PGP, dopušta odstupanje od ovog načela – postupak se može ponoviti „ako postoje dokazi o novim ili novo otkrivenim činjenicama ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla da utiče na njegov ishod“ (čl. 4, st. 2 Protokola br. 7 uz EKPS).

Odredbom člana 28 Ustava SRJ nije na odgovarajući način formulisano načelo *ne bis in idem*, pošto Ustav zabranjuje ponovnu osudu i/ili kažnjavanje, a ne – što je suština ovog

načela – ponovno pokretanje krivičnog postupka za isto krivično delo protiv lica protiv koga je takav postupak već vođen i pravnosnažno okončan. Mnogo je bolje rešenje Ustava Crne Gore prema kome „niko ne može dva puta odgovarati za isto kažnjivo djelo“ (čl. 27). Ustav Srbije uopšte ne sadrži odredbu o ovom procesnom načelu.

U ZKP načelo *ne bis in idem* nije posebno definisano, ali je nesumnjivo da je ono u određenom obimu prihvaćeno, pa je na primer povreda ovog načela osnov za donošenje odbijajuće presude. Međutim, u izvesnim slučajevima odstupanje od načela *ne bis in idem* dopušteno je, pa do ponavljanja postupka pod određenim uslovima može doći i na štetu okrivljenog (čl. 403 i 404 ZKP).

4.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

@Clan 1 = Član 17 PGP:

@Clan 2 = 1. Niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u njegov privatni život, u njegovu porodicu, u njegov stan ili njegovu prepisku, niti nezakonitih povreda nanesenih njegovoj časti ili njegovom ugledu.

@Clan 2 = 2. Svako lice ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvih mešanja ili povreda.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.6.1. Privatnost

Prema opšteprihvaćenom tumačenju međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima, privatni život obuhvata identitet, integritet, intimu, autonomiju i seksualnost jedinke, kao i komunikaciju s drugima. Prema Ustavu SRJ „jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava“ (čl. 22, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Crne Gore sadrži istovetnu formulaciju (čl. 20, st. 1 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije propisuje: „ljudsko dostojanstvo i pravo na privatni život čoveka su nepovredivi“ (čl. 18 Ustava Srbije).

4.6.1.1. Pristup ličnim podacima. – Ustav SRJ u članu 33 izričito garantuje zaštitu ličnih podataka:

Jamči se zaštita podataka o ličnosti.

Zabranjena je upotreba podataka o ličnosti van namene za koju su prikupljene.

Svako ima pravo da bude upoznat s prikupljenim podacima o ličnosti koji se na njega odnose, kao i pravo na sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe.

Prikupljanje, obrada, korišćenje i zaštita podataka o ličnosti uređuju se saveznim zakonom.

Sličnu odredbu sadrži Ustav Crne Gore (čl. 31), dok Ustav Srbije takođe jamči zaštitu podataka o ličnosti, ali ne propisuje sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe, kao ni pravo pojedinca da bude upoznat s podacima koji se na njega odnose (čl. 20 Ustava Srbije).

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (*Sl. list SRJ*, br. 24/98) uređuje zaštitu ličnih podataka. Zakon predviđa da se lični podaci mogu prikupljati, obrađivati i koristiti samo za svrhe koje on određuje, a u druge svrhe samo na osnovu pismene saglasnosti građana (čl. 13). Takođe, predviđeno je da građanin može zahtevati podatke koji se vode o njemu ili uvid u njih, kao i brisanje podataka koji nisu u skladu sa zakonom i zabranu korišćenja netačnih podataka (čl. 12). Međutim, građanin ne može da koristi ova prava ako je reč o zbirkama ličnih podataka koje se vode u skladu s propisima o kaznenoj evidenciji i propisima o evidenciji u oblasti bezbednosti SRJ (čl. 13). Ovako široko određivanje osnova za nedozvoljavanje pristupa podacima praktično obesmišljava pomenuta prava građana, a državnim organima ostavlja široku diskreciju da podatke uskrate.

4.6.1.2. Seksualna autonomija. – Pravo SRJ ne zabranjuje dobrovoljni seksualni odnos punoletnih homoseksualaca (iznad 18 godina starosti). Krivični zakoni inkriminišu dobrovoljni seksualni odnos homoseksualaca u kome je jedno lice mlađe od 18 godina, za šta je propisana kazna do jedne godine zatvora (čl. 110, st. 4 KZ Srbije; čl. 91, st. 4 KZ Crne Gore).

4.6.1.3. Krivična zaštita privatnog života. – Krivični zakoni sankcionišu povrede prava na privatni život. Tako su, na primer, krivična dela neovlašćeno fotografisanje (čl. 195a KZ SRJ; čl. 71 KZ Srbije; čl. 55 KZ Crne Gore), objavljivanje tuđeg spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma ličnog karaktera (čl. 71a KZ Srbije; čl. 56 KZ Crne Gore) i neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

4.6.2. Stan (dom)

Ustav SRJ propisuje da je stan nepovrediv i da službeno lice može da uđe u stan i vrši pretres samo na osnovu odluke suda (čl. 31, st. 1 i 2). Pretres se mora vršiti u prisustvu dva svedoka (čl. 31, st. 3).

Službeno lice sme ući u tuđi stan ili druge prostorije i bez odluke suda i vršiti pretres bez prisustva svedoka, ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela ili radi spasavanja ljudi i imovine, na način predviđen saveznim zakonom (čl. 31, st. 4).

Ustavi Srbije i Crne Gore na isti način garantuju pravo na nepovredivost doma (čl. 21 Ustava Srbije; čl. 29 Ustava Crne Gore).

Savezni Zakon o krivičnom postupku reguliše pretres stana i lica (čl. 206–210 ZKP). U izuzetnim slučajevima, policija može i bez naredbe suda da izvrši pretres (čl. 210, st. 1). U ovim slučajevima, pretres se može obaviti i bez svedoka, ako ih nije moguće naći, a postoji opasnost od odlaganja (čl. 210, st. 3). Kada policija izvrši pretres bez naredbe

suda, dužna je da o tome odmah podnese izveštaj istražnom sudiji ili javnom tužiocu ako istraga još nije pokrenuta (čl. 210, st. 5).

Odredba ZKP o pretresu bez naredbe suda nije u skladu s Ustavom SRJ, jer uvodi druge osnove zbog kojih se takav pretres može izvršiti. Neustavna je, dakle, mogućnost da se pretres vrši zbog toga što se očigledno drugačije ne mogu obezbediti dokazi ili zbog privođenja lica koje treba pritvoriti ili prinudno dovesti, a koje nije učinilac krivičnog dela (nego, na primer, saobraćajnog prekršaja).

Odredba čl. 210 st. 1 ZKP u delu koji glasi ako je očigledno da se drukčije ne bi mogli obezbediti dokazi „službena lica organa unutrašnjih poslova mogu i bez naredbe da uđu u tuđi stan ili druge prostorije i da po potrebi izvrše pretresanje“ po odluci Saveznog ustavnog suda nije u skladu s Ustavom SRJ i predstavlja nedozvoljeno odstupanje od nepovredivosti stana (*Sl. list SRJ*, br. 71/2000).

Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore (*Sl. list RCG* br. 24/94), u članu 13, st. 3 predviđa da „ovlašćena službena lica“ mogu ući u stan i izvršiti pretres bez odluke suda i bez prisustva svjedoka, „ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela i spasavanja ljudi i imovine“. Bez obzira što ova formulacija poštuje izuzetke propisane članom 31, st. 4 Ustava SRJ, cela odredba je neustavna jer se izuzeci od garancije nepovredivosti stana mogu predvideti samo saveznim zakonom. Takođe, nije predviđena nikakva kontrola ovih postupaka, što otvara prostor za zloupotrebe.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost doma. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su narušavanje nepovredivosti stana (čl. 192 KZ SRJ; čl. 68 KZ Srbije; čl. 50 KZ Crne Gore) i protivzakonito pretresanje (čl. 193 KZ SRJ; čl. 69 KZ Srbije; čl. 51 KZ Crne Gore).

U jugoslovenskoj sudskoj praksi se pojam stana široko tumači, kao svaka prostorija koja ljudima faktički služi za stanovanje, odnosno za kraći ili duži boravak. Kao stan se smatra i svaka prostorija koju određeno lice zakonski poseduje bez obzira da li zaista u njoj i boravi.

4.6.3. Prepiska

Pojam prepiske ne obuhvata samo pisma, nego i sve oblike komunikacije na daljinu (telefon, telegram, teleks, telefaks, kao i druga mehanička ili elektronska sredstva komunikacije). Ustav SRJ jamči tajnost pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 32, st. 1). Ovo pravo se može ograničiti zakonom, ali može se odstupiti samo na osnovu odluke suda, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za odbranu SRJ (čl. 32, st. 2). Ovakvu odredbu sadrže i oba republička ustava (čl. 30 Ustava Crne Gore; čl. 19 Ustava Srbije).

Zakon o krivičnom postupku bliže reguliše odstupanja od prava na tajnost pisma. Istražni sudija može narediti da mu poštanske, telegrafске i druge saobraćajne organizacije predaju (uz potvrdu) pisma, telegame i druge pošiljke koje su upućene okrivljenom ili koje on odašilje (čl. 214, st. 1). Izdate pošiljke otvara istražni sudija u prisustvu dva

svedoka. Pri otvaranju će se paziti da se ne povrede pečati, a omoti i adrese će se sačuvati. O otvaranju se sastavlja zapisnik (čl. 214, st. 3).

Kada se okrivljeni nalazi u pritvoru, a ispitan je, branilac može s njim da se dopisuje i razgovara (čl. 74, st. 1). Ipak, istražni sudija može narediti da se prepiska između branioca i okrivljenog prosleđuje tek pošto je on pregleda ili da okrivljeni samo u njegovom prisustvu razgovara s braniocem (st. 2). Čini se da je ovo pravilo preširoko postavljeno i da bi moglo da predstavlja povredu prava na fer suđenje.

Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti (*Sl. list SFRJ*, br. 15/84), donet za vreme bivše SRFJ, još uvek na snazi, predviđa značajna odstupanja od nepovredivosti prepiske i drugih sredstava komunikacije:

Funkcioner koji rukovodi organom koji vrši poslove državne bezbednosti može ... svojim rešenjem odrediti da se u pogledu pojedinih lica i organizacija preduzmu određene mere kojima se odstupa od načela nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 24).

Savezni ustavni sud je povodom inicijative za ocenu ustavnosti čl. 24 navedenog zakona, doneo odluku da je ova odredba bila u skladu s Ustavom bivše SFRJ, ali ne i u skladu s čl. 32. Ustava SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 15/2000).

Status osuđenika je regulisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97). Ovim zakonom je predviđeno da osuđeni ima neograničeno pravo na dopisivanje (čl. 65 i 66).

Zakon o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/ 1991) predviđa postupak na osnovu koga policija može da kontroliše pisma i druga sredstva komunikacije (čl. 13). Na zahtev republičkog javnog tužioca ili republičkog ministra unutrašnjih poslova, Vrhovni sud Srbije može dozvoliti kontrolu pisama ili prisluškivanje, ako je neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za bezbednost i odbranu Srbije. O predlogu odlučuje Vrhovni sud Srbije, to jest njegov predsednik ili sudija koga ovaj odredi. Na osnovu odluke suda, ministar naređuje „mere kojima se prema pojedinim licima i organizacijama odstupa od načela nepovredivosti tajne pisma“ (čl. 13, st. 3). Ovaj zakon nije u skladu ni s Ustavom Srbije ni s Ustavom SRJ, pošto kao jedan od osnova za kontrolu pisama predviđa „bezbednost“ Srbije, što nije kao osnov navedeno niti u jednom od ovih ustava.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost prepiske i druge komunikacije. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su povreda tajnosti pisama ili drugih pošiljaka (čl. 194 KZ SRJ; čl. 72 KZ Srbije; čl. 52 KZ Crne Gore) i neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

4.6.4. Čast i ugled

U skladu s članom 17 PGP krivični zakoni republika predviđaju krivična dela klevete i uvrede (čl. 92 i 93 KZ Srbije; čl. 76 i 77 KZ Crne Gore). Takođe, kao posebno krivično

delo propisano je iznošenje ličnih i porodičnih prilika (čl. 94 KZ Srbije; čl. 78 KZ Crne Gore) određenog lica, koje može škoditi njegovoj časti ili ugledu.

4.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

@Clan 1 = Član 18 PGP:

@Clan 2 = 1. Svako lice ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Ovo pravo podrazumeva slobodu ispovedanja i primanja vere ili ubeđenja po svom nahodjenju, kao i slobodu da tu veru ili ubeđenje ispoljava pojedinačno ili zajedno s drugima, kako javno tako i privatno, kroz kult, vršenje verskih i ritualnih obreda i veronauku.

@Clan 2 = 2. Niko ne može biti predmet prinude kojom bi se kršila sloboda njegovog ispovedanja ili primanja vere ili ubeđenja po njegovom nahodjenju.

@Clan 2 = 3. Sloboda ispoljavanja vere ili ubeđenja može biti predmet samo onih ograničenja koja predviđa zakon a koja su nužna radi zaštite javne bezbednosti, reda, zdravlja ili morala, ili pak osnovnih prava i sloboda drugih lica.

@Clan 2 = 4. Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja, a u datom slučaju zakonitih staratelja, da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim sopstvenim ubeđenjima.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

Svi jugoslovenski ustavi garantuju slobodu misli i savesti (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 45 Ustava Srbije; čl. 34, st. 1 i 2 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustavi SRJ i Crne Gore izričito garantuju slobodu ubeđenja. Sloboda ubeđenja, misli i savesti, kao i sloboda veroispovesti, apsolutni su i ne mogu se ograničiti ni za vreme ratnog stanja. U okviru opšte zabrane diskriminacije (čl. 20 Ustava SRJ) pominju se i vera, politička i druga uverenja kao zabranjeni osnovi diskriminacije. Takođe, prema Ustavu SRJ (čl. 137, st. 2), dozvoljen je „prigovor savesti“.

Sloboda veroispovesti je takođe zajemčena jugoslovenskim ustavima (čl. 43 Ustava SRJ; čl. 41 Ustava Srbije; čl. 11 i 34 Ustava Crne Gore). Treba istaći da su same ustavne odredbe o slobodi veroispovesti prilično šture, tako da ne obuhvataju neke od važnih elementa koje sadrže međunarodni standardi. Prema članu 43 Ustava SRJ:

Jamči se sloboda verovanja, javnog ili privatnog ispovedanja vere i vršenja verskih obreda.

Niko nije dužan da se izjašnjava o svom verskom uverenju.

Ustavi Srbije (čl. 41) i Crne Gore (čl. 11 i 34) na gotovo istovetan način određuju sadržaj slobode veroispovesti. To su verovanje, ispovedanje vere i vršenje verskih obreda. Pored toga, ovi članovi sadrže i odredbu o odvojenosti verskih zajednica od države. Verske zajednice su slobodne u vršenju verskih poslova i obreda. One mogu osnivati verske škole i dobrotvorne organizacije. Država ih može materijalno pomagati.

Prema PGP, sadržaj prava na slobodu veroispovesti čini sloboda ispoljavanja svog verovanja veroispovedanjem, obavljanjem obreda, pohađanjem službe i nastavom. Ustav Srbije pod slobodom veroispovesti obuhvata slobodu verovanja, ispovedanja vere i vršenja verskih obreda, ali ne i versku nastavu. Ustav, doduše, ostavlja mogućnost verskim zajednicama da osnivaju verske škole, ali verska nastava nije definisana kao sastavni deo prava pojedinca na slobodu veroispovesti, već kao jedna od aktivnosti verskih zajednica.

Pored toga, prema članu 18, st. 4 PGP, države članice su se obavezale „na poštovanje slobode roditelja i, u slučaju potrebe, zakonskih staratelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svom vlastitom ubeđenju“. Međutim, ni savezni, ni republički ustavi ne garantuju ovo pravo. Kada se ova odredba tumači zajedno s odredbama člana 13, st. 3 i 4 PESK,¹⁹ proizilazi da roditelji imaju pravo da osnivaju privatne škole da bi svoju decu obrazovali prema svojim verskim ubeđenjima. Međutim, u SR Jugoslaviji privatna lica ne mogu da osnivaju osnovne škole, to može da čini samo država (čl. 9 Zakona o osnovnoj školi Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92; čl. 17 Zakona o osnovnoj školi Crne Gore, *Sl. list RCG*, 34/91). Prema tome, SRJ ne izvršava svoje obaveze prema članu 18, st. 4 PGP i članu 13, st. 3 i 4 PESK.

Ustav SRJ predviđa i pravo na „prigovor savesti“ (čl. 137, st. 2), što je u skladu s novom tendencijom priznavanja ovog prava kao dela prava na slobodu savesti i veroispovesti.²⁰

Građaninu koji zbog verskih ili drugih razloga savesti ne želi da ispuni vojnu obavezu pod oružjem, omogućiće se da vojnu obavezu u Vojski Jugoslavije ispuni bez oružja ili u civilnoj službi, u skladu sa saveznim zakonom.

Ovo je pravo detaljnije regulisano Zakonom o vojsci Jugoslavije, prema kome regruti koji se pozovu na „prigovor savesti“ služe vojni rok u dvostrukom trajanju – 24 meseca. Prema Zakonu, regrut mora 15 dana po primanju poziva za regrutaciju da pismeno zahteva civilno služenje vojnog roka. Međutim, država nema obavezu da ga informiše o mogućnosti civilnog služenja vojnog roka. Ako propusti taj rok, ne može se više pozivati na prigovor savesti. O zahtevu u roku od 60 dana odlučuje regrutna komisija. Na njenu odluku može se podneti prigovor, a protiv konačnog rešenja nije dozvoljen upravni spor.

Najznačajnija razlika između jugoslovenskih ustavnih rešenja i međunarodnog standarda prava na slobodu veroispovesti vezana je za slobodu promene veroispovesti ili ubeđenja.

¹⁹ Po članu 13 st. 3 i 4 PESK:
3. Države članice ovog pakta se obavezuju da poštuju slobodu roditelja... da izaberu za svoju decu i druge ustanove koje mogu da se propišu ili da se usvoje od strane države po pitanju školovanja i da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece prema svojim sopstvenim ubeđenjima.
4. Nikakva se odredba iz ovog člana ne može tumačiti kao da narušava slobodu pojedinca i pravnih lica da osnivaju i upravljaju školama pod uslovom da principi izneti u tački 1 ovog člana budu poštovani i da obrazovanje koje pružaju ove škole bude u skladu sa minimalnim normama koje može da propiše država.

²⁰ Vidi Rezoluciju 1989/59 Komisije UN za ljudska prava, kao i preporuku Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (87) 8 od 9. aprila 1987. Vidi, takođe, *obiter dicta* Komiteta za ljudska prava u slučaju *J. P. protiv Kanade* (No. 446/91, st. 4.2), u kome se po prvi put kaže da je „prigovor savesti“... u svakom slučaju“ zaštićen članom 18.

Opšti komentar 22 (48) Komiteta za ljudska prava (1993) izričito kaže kako bi slobodu „da se ostane pri svojoj, ili usvoji veroispovest ili ubeđenje po izboru“ (čl. 18, st. 1 PGP) trebalo tumačiti kao „pravo da se promeni veroispovest“. Pravo na promenu veroispovesti se izričito pominje i u članu 18 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Međutim, ni savezni ustav, ni republički ustavi uopšte ne pominju pravo pojedinca na promenu veroispovesti ili uverenja.

Ako bi se priznalo da je „prigovor savesti“ deo prava na slobodu savesti i veroispovesti, onda pravo svakog pojedinca da promeni svoju veroispovest ili ubeđenje važi i za taj slučaj. Međutim, Zakon o vojsci Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 67/93) ne daje mogućnost rezervistima koji su normalno služili vojni rok da svoju vojnu obavezu u rezervi izvršavaju bez oružja pozivajući se na „prigovor savesti“, koji je garantovan članom 137, st. 2 Ustava SRJ. Savezni ustavni sud nije prihvatio inicijativu za ocenu ustavnosti odgovarajućih odredaba Zakona o Vojsci Jugoslavije (rešenje IU br. 51/94 od 25. maja 1994, *Odluke i rešenja SUS*, 1994, str. 28–29). Prema mišljenju Suda, sâm Ustav određuje da se ovo pravo ostvaruje „u skladu sa saveznim zakonom“. U ovom slučaju to je Zakon o VJ, koji propisuje da se na „prigovor savesti“ može pozvati samo prilikom regrutacije, a ne i kasnije (čl. 298 Zakona). Iz ovoga proizilazi da Sud smatra da se obuhvat prava na „prigovor savesti“ određuju isključivo zakonom, i da nije postojala obaveza zakonodavca da vodi računa o mogućnosti promene verskog ili drugog uverenja. Ovaj Zakon omogućava obrnutu situaciju – ako regrut koji je odlučio da se pozove na „prigovor savesti“ promeni svoje uverenje i odluči da primi oružje, on to može da učini (čl. 297, st. 2 Zakona o Vojsci Jugoslavije).

4.8. Sloboda izražavanja

@Clan 1 = Član 19 PGP:

@Clan 2 = 1. Niko ne može biti uznemiravan zbog svojih mišljenja.

@Clan 2 = 2. Svako lice ima pravo na slobodu izražavanja; ovo pravo bez obzira na granice, podrazumeva slobodu iznalaženja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, u usmenom, pismenom, štampanom ili umetničkom obliku, ili na bilo koji drugi način po slobodnom izboru.

@Clan 2 = 3. Ostvarivanje sloboda predviđenih u tački 2 ovog člana obuhvata posebne dužnosti i odgovornosti. Sledstveno tome, ono može biti podvrgnuto izvesnim ograničenjima koja moraju, međutim, biti izričito određena zakonom, a potrebna su iz razloga:

@Clan 3 = a) poštovanja prava ili ugleda drugih lica;

@Clan 3 = b) zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.8.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi jamče slobodu mišljenja, izražavanja i informisanja. Međutim, način na koji se ova sloboda garantuje formalno se razlikuje od načina usvojenog u međunarodnim ugovorima, pošto se u većem broju odredbi posebno garantuju sloboda i javno izražavanje mišljenja od slobode štampe i drugih medija.

Svi ustavi garantuju pravo na slobodu javnog izražavanja mišljenja (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 34, st. 2 Ustava Crne Gore; čl. 45 Ustava Srbije). Pored toga, Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže još jednu dodatnu odredbu: „Jamči se sloboda govora i javnog istupanja“. (čl. 39 Ustava SRJ i čl. 38 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustav Crne Gore u članu 34, st. 2 predviđa da „Niko nije obavezan da se izjašnjava o svom mišljenju“.

Sloboda štampe i drugih masovnih medija regulisana je u ustavnom sistemu SRJ usvajanjem odvojenih pravila, u sva tri ustava. Tako, prema Ustavu SRJ, koji tri člana posvećuje štampi (čl. 36, 37 i 38), pored zaštite slobode štampe („Jamči se sloboda štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja.“ čl. 36, st. 1 Ustava SRJ) priznaju se i pravo građana da učestvuju u radu medija kako bi u njima objavljivali svoja mišljenja, kao i pravo na slobodno osnivanje štampe i drugih javnih medija, s izuzetkom radija i televizije, čije se osnivanje reguliše zakonom. Prava na odgovor, ispravku i naknadu štete nastale zbog objavljivanja netačnog saopštenja takođe su garantovana (čl. 37 Ustava SRJ). Iako sadrži zabranu cenzure, Ustav SRJ predviđa okolnosti pod kojima može doći do ograničavanja rada medija (čl. 38):

Zabranjena je cenzura štampe i drugih sredstava javnog obaveštavanja.

Niko ne može sprečiti rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja, osim ako se odlukom suda utvrdi da se njima poziva na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Savezne Republike Jugoslavije, kršenje zajamčenih sloboda i prava čoveka i građanina, ili izaziva nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja.

Gotovo istovetne odredbe sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 35–37). Sem manjih terminoloških, suštinskih razlika između odredaba Ustava Crne Gore i Ustava SRJ nema.

Međutim, Ustav Srbije slobodi štampe posvećuje samo jedan član (čl. 46), koji ovu oblast reguliše na isti način kao navedene odredbe ustava SRJ i Crne Gore, uz sledeće, ali veoma značajne, razlike:

- ne garantuje se pravo na odgovor, već samo pravo na ispravku i naknadu štete;
- kod nabiranja ograničenja slobode informisanja dodaje se da „niko ne može sprečavati rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja ... osim ako se njima *izaziva i podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja“ (kurziv naš, čl. 46, st. 6 Ustava Srbije). Dakle, ograničenje je moguće ne samo ako se preko štampe *izaziva* (kako je prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore), već i ako se *podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja. „Podsticanje“ je širi pojam od „izazivanja“, što znači da Ustav Srbije pruža veće mogućnosti za ograničenje slobode štampe;

– prema Ustavu Srbije, postoji izričita obaveza medija koji se finansiraju iz javnih prihoda da „blagovremeno i nepristrasno obaveštavaju javnost“ (čl. 46, st. 7).

Može se reći da su, opšte uzev, jugoslovenske ustavne odredbe o slobodi izražavanja u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, jugoslovenski ustavi ne prate međunarodne standarde, kojima se garantuju slobode „traženja“ i „primanja“ informacija bez obzira na granice i medijum njihovog prenošenja.²¹ Čak i ako bi se prihvatilo da je „primanje“ informacija uglavnom uspešno regulisano putem garantovanja slobode medija, ostaje otvoreno pitanje slobode traženja informacija od državnih organa.

4.8.2. Ograničenja slobode medija propisima u Republici Srbiji donetim krajem 1998. godine

20. oktobra 1998. godine, po hitnom postupku je donet Zakon o javnom informisanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 36/98). Ovaj zakon sadrži niz odredbi koje se smatraju drastičnim kršenjem slobode štampe. Ovaj zakon je ostao na snazi u toku 2000. godine i posle smene vlasti. Zakon se od tada praktično ne primenjuje, a novi resorni ministri najavili su usvajanje novog zakona koje će biti usklađen s evropskim i svetskim standardima u ovoj oblasti.

Odredbe o prekršajnom postupku predviđaju da se o odgovornosti medija za kršenje Zakona mora odlučiti u roku od 48 sati, a da odluku donose sudije za prekršaje. Kada neko lice podnese prekršajnu prijavu protiv glasila, sudija za prekršaje mora u roku od 24 sata zakazati usmeni pretres, a u roku od 24 sata od trenutka održavanja pretresa mora da donese odluku (čl. 72). Pri tom, Zakon predviđa da okrivljeno lice mora da dokaže istinitost objavljenih tvrdnji, čime se krši pretpostavka nevinosti (čl. 72, st. 5). Dobrovoljna isplata izrečene kazne moguća je u roku od 24 sata od trenutka donošenja osuđujuće odluke, a ako ona izostane, pristupa se prinudnoj naplati plenidbom novca s računa, a ako na računu nema dovoljno novca, plene se osnovna sredstava medija ili pokretne i nepokretne stvari osuđenog lica, koje se moraju prodati na javnoj licitaciji u roku od 7 dana (čl. 73–74).

Ovako kratki rokovi za vođenje postupka ugrožavaju pravo na pravično suđenje zajemčena članom 14 PGP, kao i ustavima Srbije i SRJ (čl. 23 i 24 Ustava Srbije, čl. 27 i 29 Ustava SRJ).

Zakon predviđa izuzetno visoke kazne za prekršaje u oblasti medija. Fizičko lice (npr. odgovorni urednik) može biti novčano kažnjeno sa 400.000, a pravno lice sa 800.000 dinara. Prekršaji su, za razliku od krivičnih dela, najblaži oblik protivpravnog ponašanja. Međutim, prekršajne kazne koje Zakon predviđa su više od novčanih kazni predviđenih KZ SRJ, gde se za neka dela može izreći kazna do 200.000 dinara (čl. 39, st. 1 KZ SRJ).

²¹ Up. Opšti komentar Komiteta za ljudska prava, br. 10(19) od 27. jula 1983, st. 2.

Ovako visoke kazne predstavljaju neproporcionalno ograničenje slobode izražavanja,²² jer kazna mora da bude srazmerna šteti koja je naneta prekršajem.

Zakon o javnom informisanju sadrži i zabranu reemitovanja stranih programa „političko-propagandnog sadržaja“ (čl. 27). Zabranjeno je reemitovanje programa koje proizvode radiodifuzne organizacije čiji su osnivači strane vlade ili njihove organizacije, koji se emituju na srpskom jeziku ili jeziku nacionalnih manjina u Srbiji i koji su „političko-propagandnog sadržaja“. Doduše, ostavljena je mogućnost da se reemitovanje dozvoli ako postoji tzv. diplomatski reciprocitet utvrđen međunarodnim ugovorom (ma šta ovo značilo). Ovakva odredba je neustavna i suprotna međunarodnim standardima.

Konačno, izrečene stavove o neustavnosti i suprotnosti s međunarodnim standardima velikog broja odredbi Zakona o javnom informisanju, potvrdio je i Savezni ustavni sud. Sud je je doneo odluku da članovi 17, 26. st 1, 27, 38. st. 3, 41 st. 3, 44. st. 1, 47. st. 2, 48, 42. st. 2 i 3, 43, 44. st. 2, 45, 46, 52, 54, 61 do 64, 67, 68, 69, 72, 70 st. 1 t. 3, 71. st. 1, t. 1, 73, 74 i 76 Zakona o javnom informisanju nisu saglasni s Ustavom SRJ, međunarodnim pravom i saveznim zakonima (*Sl. list SRJ*, br. 1/2001).

4.8.3. Osnivanje i rad elektronskih medija

Najveće teškoće sa slobodom informisanja u Jugoslaviji i Srbiji javljale su se u oblasti osnivanja i rada elektronskih medija. Propisi o osnivanju, početku rada i samog rada elektronskih medija u Jugoslaviji nalaze se rasuti u većem broju saveznih i republičkih zakona i podzakonskih akata. Oni su često neusklađeni ili protivrečni i stvorili su situaciju u kojoj je praktično nemoguće osnovati i voditi privatnu radio-televizijsku stanicu na zakonit način. Pravne prepreke s kojima se susreću privatne radio-televizijske stanice su gotovo u potpunosti vezane za primenu propisa iz oblasti telekomunikacionog prava. Propisi koji regulišu rad elektronskih medija u SRJ, a posebno u Srbiji, daju velika ovlašćenja državnoj radio-televiziji (javnom radiodifuznom preduzeću), koja praktično ima određene ruke u korišćenju radio-frekvencija. Što se tiče Crne Gore, njeno zakonodavstvo u ovoj oblasti je mnogo usklađenije s međunarodnim standardima; u izradi crnogorskog Zakona o javnom informisanju 1998. godine (*Sl list RCG*, br. 4/98) učestvovali su i stručnjaci OEBS. Zbog toga će prikaz koji sledi biti ograničen na osnivanje radio-televizijskih stanica u Srbiji.

Nova Vlada SRJ konstatovala je da nisu usklađeni savezni i republički propisi kojima se reguliše postupak izdavanja dozvola za korišćenje frekvencija. Vlada je zadužila Savezno ministarstvo telekomunikacija da pripremi predlog mera koje će važiti do sistemskog sređivanja u ovoj oblasti.²³

²² Vidi presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Tolstoy Miloslavsky protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (A 323, 1995).

²³ Saopštenje sa sednice Savezne vlade od 16. novembra 2000. godine, <<http://www.gov.yu/instytucije/saoptenja/2000/00saop1611.html>>. Podrobnije vidi: *Izveštaj 1999*.

4.8.4. Odredbe krivičnih zakona

O karakteru ograničenja prava na izražavanje i informisanje najbolje govore odredbe Krivičnog zakona Srbije, koje odstupaju od međunarodnih standarda i pružale su vlastima pravni osnov za krivično gonjenje i zastrašivanje novinara i štampe. Pojedina krivična dela sadrže doduše i osnov oslobođenja (ekskulpaciju) u slučaju izvršenja pri obavljanju novinarskog poziva. Zakon propisuje da se prilikom ocene ovih krivičnih dela mora uzeti u obzir i način na koji je novinski tekst pisan, što odgovara zahtevu Evropskog suda za ljudska prava, koji smatra da je ozbiljnost novinskih tekstova važan element pri procenjivanju da li je ograničenje „neophodno u demokratskom društvu“ (*Jersild protiv Danske*, A 298, 1994, st. 34). Tako se, na primer, (KZ SRJ, čl. 157, st. 2; istovetnom formulacijom KZ Srbije čl. 98, st. 2) predviđa da se učinilac krivičnog dela povrede ugleda SRJ neće kazniti:

Za izlaganje poruzi najviših organa ili predstavnika tih organa ... ako se uvredljivo izrazi u naučnom, književnom ili umetničkom delu, u ozbiljnoj kritici, u izvršavanju službene dužnosti, *novinarskog poziva*, političke i druge društvene delatnosti, u odbrani nekog prava ili zaštiti opravdanih interesa *ako se iz načina izražavanja ili iz drugih okolnosti vidi da to nije učinio u nameri omalovažavanja*, ili ako dokaže istinitost svojih tvrđenja, ili ako dokaže da je imao osnovanih razloga da poveruje u istinitost onoga što je iznosio ili pronosio (kurziv naš).

Međutim ima kvalifikacija u krivičnim zakonima koje nisu u skladu s međunarodnim standardima. Naročito je ograničavajuća formulacija krivičnog dela širenja lažnih vesti iz KZ Srbije (čl. 218, st. 1):

Ko iznosi ili pronosi lažne vesti ili *tvrđenja* u nameri da izazove *neraspoloženje ili uznemirenje građana* ili da se ugrozi javni red ili mir, ili to učini u nameri *da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa i ustanova ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere*, kazniće se zatvorom do tri godine (kurziv naš).

Formulacija o kažnjivosti širenja lažnih vesti „u nameri da se izazove neraspoloženje ili uznemirenje građana“, veoma je uopštena i teško može da obuhvati ograničenja iz člana 20 PGP i člana 10 EKPS.

Krivično delo širenja lažnih vesti „u nameri da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa ... ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere“ očito je opisana preširoko i pruža mogućnost progona političkih protivnika.

Ovako formulisano krivično delo pruža široku mogućnost organima vlasti da progone svakoga ko govori ono što državnim organima ne odgovara, čime se neosnovano ograničava sloboda govora i javnog istupanja, zajemčena Ustavom SRJ, i krše međunarodni standardi o slobodi izražavanja mišljenja. Pronošenje lažnih vesti (čl. 218, st. 1; čl. 219, st. 2 u vezi sa čl. 219, st. 1 KZ Srbije) može se predvideti kao krivično delo, ali bi inkriminacija morala biti u skladu s međunarodnim obavezama SRJ.

Treba pomenuti i krivično delo neovlašćenog posedovanja i korišćenja radio stanice, koje predviđa KZ Srbije (čl. 219):

Ko protivno propisima o sistemu veza *poseduje* radio stanicu ili radio stanicu koristi bez odobrenja, kazniće se zatvorom do jedne godine.

Učiniac dela iz stava 1 ovog člana koji iznosi ili pronosi lažne vesti ili tvrđenja koja su dovela *ili mogla dovesti* do uznemirenja građana ili ugrožavanja javnog reda ili mira, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Ako su izvršenjem krivičnog dela ostvarena i obeležja krivičnog dela iz člana 218. ovog zakona, ili je došlo do uznemiravanja građana, ili ugrožavanja javnog reda i mira na širem području, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina (kurziv naš).

Novinare i urednike medija van kontrole države nadležni organi su u praksi najčešće gonili upravo zbog navodnog vršenja ova dva krivična dela (za delo iz čl. 218 KZ Srbije, kako novinare i urednike štampanih tako i elektronskih medija, a za delo iz čl. 219 KZ Srbije samo one iz elektronskih medija).

4.8.5. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju

@Clan 1 = Član 20 PGP:

@Clan 2 = 1. Svako propagiranje rata je zakonom zabranjeno.

@Clan 2 = 2. Svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje, zakonom je zabranjeno.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

U pravu SRJ postoje zadovoljavajuće formulacije zabrane koju nalaže ovaj član Pakta. Međutim, u praksi su veoma retki slučajevi krivičnog progona zbog izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje ili zbog ratne propagande, bez obzira što su „govor mržnje“ i propaganda rata bili veoma česti neposredno pre, a naročito posle, izbijanja rata na teritoriji bivše SFRJ 1991. godine.

Jugoslovenski ustavi ne sadrže zabranu ratne propagande, ali je ona sankcionisana Krivičnim zakonom SRJ, koji u svom članu 152 jednostavno kaže da će se zatvorom od jedne do deset godina kazniti onaj „ko poziva ili podstiče na *agresivni rat*“. Odmah pada u oči razlika s članom 20 Pakta, koji zabranjuje „*svaku* ratnu propagandu“ (kurziv naš).

Odredba jugoslovenskog krivičnog zakonika može se, ipak, smatrati zadovoljavajućom, s obzirom na tumačenje izraza „ratna propaganda“ koje je dao Komitet za ljudska prava. Prema njemu, zabranjena je ratna propaganda koja teži vršenju akta agresije ili narušavanja mira protivno Povelji UN, a ne zaštiti suverenog prava na samoodbranu ili prava naroda na samoopredeljenje (Opšti komentar br. 11/19 od 29. jula 1983). Otuda je

najteže u primeni člana 152 KZ SRJ utvrditi cilj sporne propagande – kako bi se ustanovilo da li je reč o „agresivnom“ ratu, pravu na samoodbranu ili o ratu za samoopredeljenje naroda.

Do toga ne bi trebalo da dođe prilikom primene odgovarajućih odredbi o zabrani izazivanja i podsticanja nacionalne, rasne i verske mržnje, koju Ustav SRJ (čl. 50) proglašava protivustavnom i kažnjivom:

Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti.

Istovetnu odredbu sadrži i član 43 Ustava Crne Gore. Međutim, izričita zabrana „govora mržnje“ ne postoji u Ustavu Srbije, koji o „izazivanju i podsticanju nacionalne, rasne ili verske netrpeljivosti i mržnje“ govori tek posredno, i to u dva maha. Prvo, kao o dopuštenom razlogu za zabranu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44 Ustava Srbije). Drugo, kao jedan od osnova za sprečavanje rasturanja štampe i širenja drugih obaveštenja (čl. 46 Ustava Srbije). U istom smislu su i članovi 37 i 42 Ustava Crne Gore. Formulacija Ustava SRJ odgovara prirodi obaveze preuzete članom 20 PGP, što nije slučaj s rešenjem iz Ustava Srbije, koje i zabranu raspirivanja mržnje vezuje samo za zloupotrebu prava na slobodu udruživanja i obaveštavanja, čime izostavlja ostale oblike izražavanja i načine raspirivanja mržnje.

Odredbe jugoslovenskog i crnogorskog ustava su šire nego što to zahteva član 20 PGP i mogle bi da obuhvate podsticanje mržnje i protiv drugih društvenih grupa, na primer homoseksualaca. S druge strane, dok međunarodni standardi govore o „zagovaranju mržnje“, jugoslovenski ustav proglašava kažnjivim i „izazivanje neravnopravnosti“ i „izazivanje netrpeljivosti“. Dok je prvi pojam, po svoj prilici, obuhvaćen opštom zabranom diskriminacije, drugi je prilično neprecizan. Veća preciznost člana 20 PGP ogleda se i u uspostavljanju uzročno-posledične veze između zagovaranja (*advocate*) i podsticanja. Nije kažnjivo svako zagovaranje mržnje, već samo ono koje „predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje“. Član 50 Ustava SRJ ne sadrži ovu korisnu dodatnu odrednicu, te zbog toga više ostavlja utisak deklarativnog političkog stava nego obavezne pravne norme.

Kritike se mogu uputiti i članu 134 KZ SRJ, koji izričito zabranjuje izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti.

Ko izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, razdor ili netrpeljivost, među narodima i nacionalnim manjinama koje žive u SRJ, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina.

Ako je delo iz stava 1 ovoga člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili verskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, sknavljenjem spomenika, spomen-obeležja ili grobova, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

Ko delo iz stavova 1 i 2 ovog člana vrši zloupotrebom položaja ili ovlašćenja ili ako je usled tih dela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških

posledica po zajednički život naroda i nacionalnih manjina koje žive u SRJ, kazniće se za delo iz stava 1 ovog člana zatvorom od jedne do osam godina, a za delo iz stava 2 ovog člana zatvorom od jedne do deset godina.

Prvi stav, ovog člana ozbiljno ograničava zahteve međunarodnih standarda predviđenih PGP. Zabrana raspirivanja nacionalne mržnje ograničena je bez ikakve potrebe samo na „narode i nacionalne manjine koji žive u SRJ“. Pakt insistira na tome da se zabrani „svako“ raspirivanje nacionalne mržnje, dakle, prema bilo kojoj nacionalnoj grupi bez obzira gde ona živi.

O zabrani raspirivanja nacionalne, rasne i verske mržnje govore još dve odredbe KZ SRJ. Član 100 inkriminiše izlaganje poruzi naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, ali opet samo onih koje žive u Jugoslaviji. Član 145 definiše krivično delo podsticanja na izvršenje zločina genocida i ostalih ratnih zločina čija se radnja obično svodi na teže oblike aktivnosti zabranjenih članom 20 PGP.

4.9. Pravo na slobodu mirnog okupljanja

@Clan 1 = Član 21 PGP:

@Clan 2 - 2 = Priznaje se pravo mirnog okupljanja. Vršenje ovog prava može da bude predmet ograničenja nametnutih u skladu sa zakonom, a koja su potrebna u jednom demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih lica.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.9.1. Opšte

Sloboda mirnog okupljanja garantovana je u jugoslovenskim ustavima, a obe republike su zakonima detaljnije regulisale uživanje ovog prava (*Zakon o okupljanju građana Srbije, Sl. glasnik RS*, br. 51/92; *Zakon o javnim skupovima Crne Gore, Sl. list. RCG*, br. 57/92). Prema Ustava SRJ (čl. 40):

Građanima se jamči sloboda zбора i drugog mirnog okupljanja, bez odobrenja, uz prethodnu prijavu nadležnom organu.

Sloboda zбора i drugog mirnog okupljanja građana može se privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine.

Slične odredbe postoje i u ustavima Srbije (čl. 43) i Crne Gore (čl. 38), osim što se u njima ne govori o slobodi „mirnog“ okupljanja, već o slobodi „javnog“ okupljanja. U ovom delu odredba Ustava SRJ sledi formulacija međunarodnih instrumenata koji govore o pravu na „mirno“ okupljanje.

Ustav SRJ (čl. 40, st. 2) i Ustav Crne Gore (čl. 39, st. 2) na isti način regulišu mogućnost ograničavanja slobode okupljanja, predviđajući da se ona može „privremeno ograničiti

odlukom nadležnog organa, radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ili morala ili radi bezbednosti ljudi i imovine“. Ovi osnovi su u skladu s međunarodnim standardima. Nije propisano da oni moraju biti „neophodni u demokratskom društvu“, ali neprihvatanje principa proporcionalnosti u vezi s ograničavanjem ljudskih prava predstavlja nesumljivo manjkavost jugoslovenskog pravnog sistema.

Ustav Srbije (čl. 43), pored ograničenja koja predviđaju savezni i crnogorski ustav, kao razlog za ograničenje mirnog okupljanja predviđa i „sprečavanje ometanja javnog saobraćaja“. Ovaj zahtev otvara široku mogućnost zloupotrebe.

Jugoslovenski ustavi pravo na slobodu okupljanja zajemčuje samo „građanima“, a ne „svima“. Ipak, prema Zakonu o okupljanju građana Srbije stranac može da sazove javni skup, uz prethodno odobrenje policije; odobrenje policije je potrebno i da bi stranac *nastupao* na skupu (čl. 7).

Prema srbijanskom zakonu, javni skupovi se mogu održavati na jednom mestu ili mogu biti u pokretu (čl. 3, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije). Ovakva odredba ima svoj smisao u zemlji u kojoj dugo nije postojala tradicija održavanja javnih demonstracija privatnih lica.

Prema srbijanskom zakonu javno okupljanje se definiše kao „sazivanje i održavanje zbora ili drugog skupa na za to *primerenom prostoru*“ (kurziv naš; čl. 2, st. 1). Prostor „primeren“ za okupljanje definisan je samim zakonom:

Prostorom primerenim za javni skup smatra se prostor koji je pristupačan i pogodan za okupljanje lica čiji broj i identitet nisu unapred određeni i na kome okupljanje građana ne dovodi do ometanja javnog saobraćaja, ugrožavanja zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine (čl. 2, st. 2).

Da bi javni skup mogao da se održi na određenom prostoru, on ne sme da dovodi, između ostalog, do „ometanja javnog saobraćaja“. Ovaj osnov za ograničavanje se već nalazi u odredbama Ustava Srbije. Zakon doduše donekle ublažava ovo ograničenje jer predviđa da se skup može održati i na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, ako je, između ostalog, moguće privremeno izmeniti režim saobraćaja (čl. 2, st. 3). „Ometanje javnog saobraćaja“ predstavlja isuviše restriktivan osnov za ograničenje slobode okupljanja, i u suprotnosti je s međunarodnim standardima.

U pogledu mesta održavanja javnog skupa, savezni Zakon o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/96) zabranjuje da mesto okupljanja radnika u štrajku bude izvan prostorija njihovog preduzeća (čl. 4 i čl. 5, st. 3). Na taj način se radnicima koji štrajkuju onemogućavaju javne demonstracije. Savezni sud nije prihvatio da ispita ustavnost ovih odredbi, smatrajući da se one ne odnose na način ostvarivanja ljudskih prava garantovanih Ustavom SRJ. Prema rečima Suda:

Zakonsko vezivanje mesta okupljanja učesnika u štrajku za poslovni prostor zaposlenih ne znači ograničavanje ličnih i političkih sloboda građana koje se ispoljavaju u slobodi svih građana da se kreću, misle, govore i

okupljanju (Rešenje IU br. 132/96 od 9. oktobra 1996, *Odluke i rešenja SUS*, 1996, str. 33–34).

Prema republičkim zakonima, organizatori javnog skupa su dužni da podnesu prijavu policiji, najkasnije 48 sati u Srbiji, odnosno 72 sata u Crnoj Gori, pre održavanja javnog skupa (čl. 6, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije; čl. 3, st. 1 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Prema zakonu Srbije, ako se javni skup održava na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, pa treba obezbediti izmenu režima saobraćaja, skup se mora prijaviti 5 dana pre održavanja (čl. 6, st. 2). Srbijski zakon predviđa da će policija onemogućiti skup koji se održava bez prethodne prijave i da će „preduzeti mere za uspostavljanje javnog reda i mira“ (čl. 14).

4.9.2. Zabrana javnog skupa

Prema Zakonu o okupljanju građana Srbije policija može da zabrani održavanje javnog skupa iz ustavom određenih razloga (ugrožavanje zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine), uključujući i ometanje javnog saobraćaja (čl. 11, st. 1). O zabrani organizator mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre početka skupa. Na rešenje o zabrani moguća je žalba (koja ne odlaže izvršenje rešenja), a protiv konačnog rešenja se može voditi upravni spor. Najveća slabost ove odredbe je što ne utvrđuje nikakve specifične kriterijume za zabranu javnog skupa, nego samo prepisuje ograničenja iz Ustava Srbije. Policiji se daje blanko ovlašćenje da zabrani javni skup.

Policija može i privremeno da zabrani okupljanje, ako je skup usmeren na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Srbije, kršenje ljudskih prava ili izazivanje i podsticanje rasne, verske ili nacionalne netrpeljivosti i mržnje (čl. 9, st. 1). Privremena zabrana se može doneti pre samog skupa i tada sazivač mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre vremena početka (čl. 9, st. 2). Privremena zabrana može da postane trajna mera samo odlukom suda. Policija mora okružnom sudu da uputi zahtev za zabranu javnog skupa, o kome sud odlučuje u roku od 24 sata od prijema zahteva. O odluci Okružnog suda o zabrani, organizator se može žaliti veću Vrhovnog suda Srbije (u roku od 24 sata od dostavljanja rešenja), koje je dužno da odluku donese u roku od 24 sata od prijema žalbe (čl. 10).

Ukoliko tokom održavanja skupa iskrasne potreba trajne ili privremene zabrane policija ga može prekinuti (čl. 12, st. 1).

U Crnoj Gori se javni skup može zabraniti ili prekinuti iz sličnih razloga koji u Srbiji važe za privremenu zabranu (na primer, nasilno rušenje ustavnog poretka; čl. 7 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Osim toga, skup se prekida ako dođe do nereda i nastupe okolnosti koje mogu da ugroze javni red i mir, bezbednost saobraćaja itd. (čl. 6, st. 1 u vezi s čl. 5, st. 3). Policija može privremeno da zabrani javni skup ako je to neophodno radi bezbednosti ljudi i imovine, zaštite javnog morala ili radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ljudi (čl. 8). U ovom delu, odredbe crnogorskog zakona su u skladu s međunarodnim standardima.

Što se tiče pravne zaštite, crnogorski zakon predviđa mogućnost žalbe višem upravnom organu, protiv čijeg konačnog rešenja je moguće voditi upravni spor. Crnogorski zakon predviđa da se javni skup može održati ako se nadležni organ ne izjasni o žalbi u roku od 24 sata od njenog prijema (čl. 10, st. 4).

4.10. Sloboda udruživanja

@Clan 1 = Član 22 PGP:

@Clan 2 = 1. Svako lice ima pravo da se slobodno udruži sa drugim licima, uključujući i pravo na osnivanje sindikata i uclanjenje u iste radi zaštite svojih interesa.

@Clan 2 = 2. Vršenje ovog prava može biti samo predmet ograničenja predviđenih zakonom a koja su potrebna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja i morala ili prava i sloboda drugih lica. Ovaj član ne sprečava da se vršenje ovog prava od strane članova oružanih snaga i policije podvrgne zakonskim ograničenjima.

@Clan 2 = 3. Nijedna odredba ovog člana ne dopušta državama članicama Konvencije od 1948. godine Međunarodne organizacije rada o sindikalnoj slobodi i zaštiti sindikalnih prava da donose zakonske mere koje bi narušavale ili da primenjuju zakon na način koji bi narušavao garancije predviđene navedenom konvencijom.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ, br. 7/71*)

4.10.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu udruživanja. Ustavi SRJ i Crne Gore koriste iste reči: „Građanima se jamči sloboda političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja, bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa“ (čl. 41, st. 1 Ustava SRJ; čl. 40, st. 1 Ustava Crne Gore). Slična formulacija se nalazi i u Ustavu Srbije (čl. 44, st. 1 Ustava Srbije).

Ustavi Srbije i Crne Gore jamče i slobodu sindikalnog organizovanja; prema Ustavu SRJ sindikati se osnivaju „radi zaštite prava i unapređenja profesionalnih i ekonomskih interesa njihovih članova“ (čl. 41, st. 3 Ustava SRJ). Opisana funkcija sindikata odgovara članu 8, st. 1(a) PESK, ali je uža od one iz PGP i EKPS (čl. 11). Prema PGP i EKPS, sloboda sindikalnog organizovanja je pravo svakog lica da obrazuje i pristupa sindikatima radi zaštite „svojih interesa“, što je uključeno u član 22 PGP da bi se istaklo da se sindikati bore i za građanska prava svojih članova.

Politička i sindikalna udruženja u SRJ koja deluju na celoj njenoj teritoriji, osnivaju se i rade prema saveznom Zakonu o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ (*Sl. list SFRJ, br. 42/90*; dalje: Zakon o udruživanju građana SRJ). Status organizacija čije se delovanje prostire na teritoriji samo jedne republike regulisan je posebnim republičkim zakonima. U Crnoj

Gori donet je Zakon o udruživanju građana (*Sl. list CG*, br. 23/90), dok u Srbiji postoje dva zakona: Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana (*Sl. glasnik SRS*, br. 24/82, poslednje izmene 48/94), koji reguliše osnivanje i delovanje društvenih organizacija i udruženja građana; i Zakon o političkim organizacijama (*Sl. glasnik SRS* 37/ 1990), koji se bavi političkim organizacijama. U Srbiji postoje dva zakona zato što je Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana donet još 1982. godine, u doba jednopartijskog sistema.

Svi ovi zakoni doneti su pre stupanja na snagu važećih ustava, te nisu u potpunosti usklađeni s njima. U Srbiji se još uvek osnivanje sindikalnih organizacija i udruženja građana vrši na osnovu pomenutog Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana iz 1982. godine. Ovaj zakon je u velikoj meri opterećen socijalističkom retorikom i arhaičnim ograničenjima.

4.10.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana

Ustavi SRJ i Srbije jamče slobodu udruživanja bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa (čl. 41 Ustava SRJ i čl. 4 Ustava Srbije). Sam upis jeste formalni uslov da bi udruženje počelo s radom, ali ustavi ne predviđaju nikakvo prethodno odobrenje. Isključena je mogućnost zabrane udruživanja, osim u slučajevima koje ustavi predviđaju (čl. 42 Ustava SRJ; čl. 44 Ustava Srbije). Političke organizacije registruju se kod nadležnog ministarstva pravde (čl. 11 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 7 Zakona o političkim organizacijama Srbije), a sindikalne organizacije kod nadležnog ministarstva za rad (čl. 4 Pravilnika o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97). Danom upisa organizacija stiče svojstvo pravnog lica. Postupak upisa počinje podnošenjem prijave nadležnom organu koji je dužan da u roku od 15 dana (30 dana za osnivanje političkih organizacija u Srbiji) izvrši upis organizacije u registar (čl. 13 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 10 Zakona o političkim organizacijama Srbije).

Udruženja građana se u Srbiji registruju kod MUP Srbije, prema postupku koji propisuje Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana. MUP je dužan da donese odluku o upisu u registar u roku od 30 dana od podnošenja prijave, a udruženje stiče svojstvo pravnog lica i počinje s radom danom upisa u registar (čl. 34 i 35).

Međutim, Zakon, koji je donesen za vreme socijalističkog sistema, propisuje delatnosti radi kojih se može osnovati udruženje: „u cilju razvijanja ličnih sklonosti i stvaralaštva u društvenim, humanitarnim, socijalnim, privrednim, tehničkim, naučnim, kulturnim, sportskim, vaspitnim, obrazovnim i drugim aktivnostima.“ Ova odredba je u suprotnosti s ustavima SRJ i Srbije, koji ne predviđaju nikakvo ograničenje u pogledu ciljeva s kojima se udruženje osniva. Ustavima je jedino zabranjeno delovanje organizacija usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje ljudskih prava drugih ili izazivanje određenih oblika mržnje i netrpeljivosti (vidi 4.10.4.1). U praksi ova neustavna odredba Zakona o društvenim organizacijama Srbije ostavlja MUP prostor za široko diskreciono odlučivanje, koje se veoma često zloupotrebljava odbijanjem registracije. Tipičan primer

je bio odbijanje registracije Društvu sudija Srbije. Na žalost, ovu neustavnu praksu podržao je i Vrhovni sud Srbije odlučujući povodom žalbe Društva sudija Srbije na odluku MUP da odbije zahtev za registraciju.²⁴ Sud je dao neubedljivo obrazloženje da je Zakon o društvenim organizacijama Srbije i udruženja građana materijalni propis na osnovu koga se odlučuje po zahtevima za upis u registar udruženja, te da ne treba usled neusklađenosti ovog propisa s Ustavom primeniti Ustav. Sud nije našao za shodno da obrazloži zašto u slučaju kolizije zakona i Ustava prednost daje zakonskim a ne ustavnim rešenjima.

Svi jugoslovenski zakoni predviđaju da organizacija prestaje da postoji: a) odlukom organa utvrđenog statutom organizacije; b) ako broj članova organizacije padne ispod broja određenog za njeno osnivanje; c) ako se utvrdi da je organizacija prestala s radom (osim za političke organizacije u Srbiji), i d) ako je organizaciji zabranjen rad.

Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava u članu 4 izričito predviđa da administrativne vlasti ne mogu raspuštati niti suspendovati sindikalne organizacije. Nasuprot ovome, odluku o zabrani rada sindikalnih organizacija u Srbiji, kao i političkih i sindikalnih organizacija registrovanih na nivou SRJ, donosi organ uprave nadležan za njihovu registraciju (čl. 67 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 20 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije). Pri tom Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije, za razliku od Zakona o udruživanju građana SRJ, ne zahteva čak ni da rešenje kojim se izriče zabrana delovanja bude obrazloženo. Osim toga, oba zakona sadrže i veoma nepovoljnu odredbu, prema kojoj je organizacija dužna da prestane s radom danom dostavljanja rešenja, umesto danom pravosnažnosti rešenja. Protiv odluke o zabrani Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa mogućnost pokretanja upravnog spora pred Saveznim sudom. Međutim, Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije ne predviđa nikakvu posebnu sudsku zaštitu.

Odluku o zabrani rada političkih organizacija u Srbiji donosi Vrhovni sud, na predlog javnog tužioca (čl. 12, st. 5 Zakona o političkim organizacijama Srbije). Na odluku Vrhovnog suda može se izjaviti žalba (čl. 13, st. 4). U Crnoj Gori, o zabrani političke organizacije ili udruženja građana odlučuje Ustavni sud, na predlog javnog tužioca ili organa uprave koji vodi registar organizacija (Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore, *Sl. list CG*, br. 44/95).

4.10.3. Udruživanje stranaca

Za razliku od PGP i EKPS, koji pravo na slobodu udruživanja garantuju „svima“, savezni i crnogorski ustav jamče ovo pravo samo „građanima“. Od njih se razlikuje Ustav Srbije, koji u skladu s međunarodnim instrumentima ne pravi razliku između građana i stranaca.

²⁴ Društvo sudija Srbije podnelo je zahtev za upis u registar udruženja građana 29. maja 1998. Rešenjem MUP Srbije od 7. septembra 1998, odbijen je zahtev. Protiv prvostepenog rešenja o odbijanju zahteva podneta je žalba, koja je odbijena. Protiv konačnog rešenja podneta je tužba redovnom sudu u upravnom sproru. Vrhovni Sud Srbije je presudom od 17. februara 1999. odbio tužbeni zahtev.

Ipak, zakonima se ne negira u potpunosti sloboda udruživanja stranaca. Crnogorski Zakon o udruživanju građana i srbijanski Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana dopuštaju osnivanje udruženja stranaca, ali ne i njihovih političkih i društvenih organizacija, uključujući sindikate. Udruženja stranaca su podvrgnuta posebnom režimu, koji je detaljnije regulisan saveznim Zakonom o kretanju i boravku stranaca (*Sl. list SFRJ*, br. 56/80). Prema članu 68, st. 1 ovog Zakona, „udruženja stranaca osnivaju se na osnovu odobrenja nadležnog organa“. Dozvolu za osnivanje udruženja stranaca koja se osnivaju radi delatnosti na teritoriji SRJ, kao i radi delatnosti na teritoriji Srbije, daje savezni odnosno republički organ unutrašnjih poslova (policija).

Osim što podleže veoma restriktivnom sistemu dozvola, pravo na slobodu udruživanja stranaca je dodatno veoma ograničeno zato što nije predviđena sudska zaštita. Prema srbijanskom i crnogorskom zakonu, ako policija odbije da izda dozvolu za osnivanje udruženja stranaca, odbije njegov upis u registar ili zabrani udruženje, moguće je uložiti žalbu vladi. Ali, protiv odluke vlade nije dozvoljeno voditi upravni spor (čl. 32 Zakona o udruživanju Crne Gore i čl. 70 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije).

4.10.4. Ograničenja

4.10.4.1. Zabrana organizacije. – Svi ustavi u SRJ zabranjuju političko i sindikalno organizovanje i delovanje, ako je ono usmereno na nasilno menjanje ustavom utvrđenog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti i nezavisnosti, kršenje ustavom zajamčenih sloboda i prava čoveka i građana i izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti i mržnje (Ustav SRJ čl. 42, st. 1; Ustav Srbije čl. 44, st. 2; Ustav Crne Gore čl. 42). Ovakvo delovanje je inkriminisano i u krivičnom zakonodavstvu. Pri utvrđivanju pravne osnove ograničavanja političkog i sindikalnog delovanja polazi se od zahteva PGP i EKPS. Ovim uslovima savezni i crnogorski ustav dodaju i zabranu zbog izazivanja i „druge netrpeljivosti i mržnje“, koja se ne kvalifikuje. Ovo je formulacija pod koju se može podvesti bilo šta, uključujući i „netrpeljivost“ prema vladi, za koju bi se mogla optužiti opozicija. Jugoslovenski zakoni o slobodi udruživanja takođe predviđaju da se politička ili sindikalna organizacija može zabraniti ako deluje radi ostvarenja zakonom zabranjenih ciljeva.

Jugoslovenski pravni sistem ne prihvata načelo proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava i ne vodi računa da sva ograničenja moraju da budu „neophodna u demokratskom društvu“, kako zahtevaju PGP i EKPS u vezi sa slobodom udruživanja.

Postojeće zakonodavstvo nedozvoljeno proširuje mogućnost korišćenja zabrane rada organizacija i udruženja. Tako Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa da se politička i sindikalna organizacija mogu zabraniti ne samo ako deluju na način koji nije u skladu sa zakonom, nego i s „ciljevima radi kojih su osnovani, ili utvrđenom programskom orijentacijom, odnosno programom političke organizacije“ (čl. 20). Dakle, mogla bi da bude zabranjena, na primer, jedna politička organizacija koja se svojim programom deklarise kao rojalistička, a po oceni nadležnog organa ne postupa u skladu sa svojom monarhističkom orijentacijom. Ovakvo rešenje pruža mogućnost državnim organima da

sami tumače program političke organizacije i procenjuju da li se ona ponaša u skladu s njim.

Zakon o političkim organizacijama Srbije predviđa u članu 12, st. 2 da se političkoj organizaciji može zabraniti rad ako prima u svoje članstvo maloletnike „i/ili ih zloupotrebi u političke svrhe“. Iako je cilj ovog rešenja zaštita maloletnika, formulacija „zloupotreba maloletnika u političke svrhe“ je široka i neodređena, i zahteva bližu pravnu kvalifikaciju.

Ustav SRJ u članu 41, st. 2 određuje da su „izvori prihoda političkih stranaka dostupni uvidu javnosti“. S druge strane, političkim organizacijama se zabranjuje primanje novca iz inostranstva, bilo od stranih fizičkih ili pravnih lica (čl. 5, st. 2 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 11, st. 2 Zakona o udruživanju građana Crne Gore; čl. 2, st. 2, tač. 1 Zakona o finansiranju političkih organizacija Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97). Iako se može reći da ovo ograničenje potpada pod dozvoljene osnove ograničenja slobode udruživanja, veliko pitanje je da li bi se potpuna zabrana finansiranja iz inostranstva mogla smatrati „neophodnom u demokratskom društvu“.

Zakonom o udruživanju građana Crne Gore (čl. 28, st. 3) i Zakonom o političkim organizacijama Srbije (čl. 12, st. 3) predviđeno je da će se politička organizacija zabraniti i ako radi ostvarenja svojih ciljeva pribavlja sredstva iz inostranstva. Ovakva mera nije u skladu s interesom koji se štiti i ne može se smatrati neophodnom u demokratskom društvu.

4.10.4.2. Ostala ograničenja. – Zakonom o udruživanju građana Crne Gore i Zakonom o političkim organizacijama Srbije predviđeno je da osnivači političkih i sindikalnih organizacija, odnosno samo političkih organizacija u Srbiji, ne mogu biti lica koja su osuđivana za određena krivična dela, i to u vremenu od pet godina od dana izdržane, oprostene ili zastarele kazne (čl. 5 Zakona o udruživanju građana i čl. 5, st. 2 Zakona o političkim organizacijama). Krivična dela koja se pominju spadaju u kategoriju „krivičnih dela protiv društvenog uređenja i bezbednosti“. Uz to, prema crnogorskom zakonu to su i krivična dela protiv vojske SRJ, protiv čovečnosti i međunarodnog prava i protiv sloboda i prava čoveka i građanina, kao i izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti.

Zabrana osnivanja političkih i sindikalnih organa (ali ne i zabrana učešća u njima), u roku od pet godina posle izdržane, oprostene ili zastarele kazne, licima koja su osuđena za određena krivična dela, uvedena je zakonom.

Udruženja se zabranjuju ako je njihova delatnost usmerena na nasilno rušenje ustavnog poretka, širenje rasne ili nacionalne mržnje i slično. U tom slučaju se kažnjava posledica – zabrana organizacije je krajnja sankcija za protivzakonitu delatnost koju ona sprovodi. Ako udruženje osnivaju lica koja su bila osuđena za određena krivična dela i izdržala su kaznu, to ne znači da će se njihovo udruženje baviti protivzakonitom delatnošću. Na ovaj način u potpunosti se ukida pravo na slobodu udruživanja ovih lica, koje podrazumeva i pravo da osnivaju politička ili sindikalna udruženja. Postoje drugi načini praćenja rada

političkih i sindikalnih organizacija i sprečavanja njihove protivzakonite delatnosti. Ovo je najoštrija mera, koja sigurno nije neophodna u demokratskom društvu.

4.10.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije

PGP i EKPS ovlašćuju države da zakonski mogu ograničiti vršenje prava na slobodno udruživanje pripadnika oružanih snaga i policije, a prema EKPS i pripadnika državne uprave (čl. 22, st. 2 PGP i čl. 11, st. 2). Jugoslovenski ustavi i zakoni ustanovljavaju apsolutnu zabranu političkog i sindikalnog udruživanja u odnosu na profesionalne pripadnike vojske i policije. Prema Ustavu SRJ, „profesionalni pripadnici Vojske i policije Savezne Republike Jugoslavije nemaju pravo na sindikalno organizovanje“ i „ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (Ustav SRJ, čl. 42, st. 2 i 3). Ova odredba je sadržana i u Zakonu o VJ (*Sl. list SRJ*, br. 43/94) koji u članu 36 predviđa da „profesionalni vojnici, studenti vojnih akademija i učenici srednjih vojnih škola ne mogu biti članovi političkih stranaka, nemaju prava na sindikalno organizovanje i nemaju prava na štrajk“. Za razliku od ove opšte zabrane, stavom 2 istog člana je određeno da „vojnici za vreme služenja vojnog roka i pripadnici rezervnog sastava dok se nalaze na službi u Vojsci ne mogu učestvovati u aktivnostima političkih stranaka“.

Ustav Crne Gore ne predviđa zabranu sindikalnog organizovanja pripadnika policije ali u članu 41, st. 2 predviđa da „profesionalni pripadnici policije ne mogu biti članovi političkih stranaka“. Ustav Srbije ne sadrži ovakve odredbe.

Zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka je sporna jer isključuje iz političkog života jedan značajan segment stanovništva. U tom smislu, ona predstavlja ozbiljno ograničenje slobode udruživanja i slobode izražavanja. U izveštaju o ljudskim pravima u Jugoslaviji za 1998, Beogradski centar je zauzeo stanovište da ovakva apsolutna zabrana nije u skladu s PGP i EKPS.²⁵ Međutim, Evropski sud za ljudska prava je u svojoj odluci *Rekvenji (Rekvényi) protiv Mađarske* od 20. maja 1999, stao na stanovište da zabrana pripadnicima policije da se učlanjuju u političke stranke i učestvuju u političkim aktivnostima nije protivna članovima 10 (sloboda izražavanja) i 11 (sloboda udruživanja) EKPS.²⁶

Imajući u vidu ovu odluku Evropskog suda, može se reći da jugoslovenska ustavna zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka u načelu predstavlja dozvoljeno ograničenje. Međutim, vojska i policija u SRJ u praksi nisu bile politički neutralne, dugo su se poistovećivale s vladajućim strankama i do oktobra 2000. bile jedan od njihovih glavnih oslonaca.

Što se pak ustavne zabrane sindikalnog udruživanja profesionalnih pripadnika vojske i policije tiče, čini se da ova opšta zabrana predstavlja nedozvoljeno ograničenje slobode udruživanja, kao i slobode izražavanja. Razlozi navedeni u pogledu ograničenja slobode udruživanja u političke stranke, kao što su obezbeđivanje političke neutralnosti snaga bezbednosti, ne mogu se primeniti na sindikalno udruživanje. Potpuna zabrana

²⁵ Vidi *Izveštaj 1998*, deo I.4.10.5.

²⁶ Evropski sud za ljudska prava, *Rekvényi protiv Mađarske*, presuda od 20. maja 1999.

profesionalnim pripadnicima policije i vojske da osnuju sindikat ili da mu pristupe ne ostavlja ovim licima nikakvu mogućnost da zaštite svoje interese vezane za rad, i zbog toga se ne može smatrati „neophodnom u demokratskom društvu“.

Personalna ograničenja slobode udruživanja su prema jugoslovenskim ustavima proširena i na neka druga lica, koja nisu predviđena međunarodnim instrumentima. Zbog toga ovakva ograničenja treba ceniti u svetlu opšte dozvoljenih ograničenja. Tako Ustav SRJ određuje da „sudije Saveznog ustavnog suda, sudije Saveznog suda, savezni državni tužilac ... ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (čl. 42, st. 3 Ustava SRJ).²⁷ Ustav Srbije ne predviđa ovu zabranu, ali srbijanski Zakon o javnom tužilaštvu (*Sl. glasnik RS*, br. 43/91, čl. 7) i Zakon o sudovima (*Sl. glasnik RS*, br. 46/91, čl. 5) predviđaju da javni tužilac i zamenik javnog tužioca kao i sudija „ne mogu vršiti političku funkciju“.

Ograničenje slobode političkog organizovanja sudijama i javnim tužiocima ima za cilj zaštitu legitimnog interesa, a to je obezbeđenje nepristrasnog i nezavisnog sudstva, i preko toga zaštita javnog poretka. U tom smislu, ovo ograničenje se može smatrati neophodnim u demokratskom društvu, na isti način kao i zabrana političkog organizovanja profesionalnim pripadnicima vojske i policije. Sudstvo i tužilaštvo u Jugoslaviji u praksi nisu bili politički neutralni, već pod velikim uticajem vladajuće stranke. Potpuna negacija prava na političko organizovanje sudijama i javnim tužiocima ustanovljena Ustavom SRJ ipak predstavlja suviše radikalnu meru imajući u vidu da republički zakoni sadrže odredbe kojima se ovo pravo manje ograničava. Tako, u zakonima o tužilaštvu i sudovima Srbije, javnim tužiocima i sudijama se ne odriče pravo na političko organizovanje već im se ono ograničava, tako što im je zabranjeno vršenje političke funkcije. Još preciznije rešenje od ovoga je sadržano u Ustavu Crne Gore, u kojem je članom 41, st. 3 određeno da „sudije, sudije Ustavnog suda i državni tužioci ne mogu biti članovi *organa* političkih stranaka“ (kurziv naš).

Zakon o radnim odnosima u državnim organima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 48/91) proširuje ograničenje slobode političkog organizovanja i na zaposlene u državnim organima i postavljena lica. Član 4 st. 3 ovog zakona predviđa da ta lica „ne mogu biti članovi organa političkih stranaka“. Ovo ograničenje je u skladu sa EKPS, koja dozvoljava ograničavanje vršenje prava na slobodno udruživanje i u odnosu na pripadnike državne uprave. Za razliku od Evropske konvencije, PGP predviđa takvo ograničavanje samo u odnosu na pripadnike vojske i policije, a ne i pripadnike državne uprave, te bi se i u ovom slučaju to ograničenje imalo ceniti u skladu s opštim uslovima za ograničenje slobode udruživanja. U tom pogledu ova je zabrana personalno suviše široko postavljena, jer se pod zaposlenim u državnim organima smatraju i prevodioci, daktilografi, bibliotekari i slično.

Ustav Crne Gore zabranjuje „političko organizovanje u državnim organima“ (čl. 41, st. 1). Isto tako, Zakon o državnoj upravi (*Sl. glasnik RS*, br. 20/92) u članu 6 određuje da je zabranjeno „u organima državne uprave osnivati političke stranke i druge političke

²⁷ Sudije najviših sudova u Srbiji bile su, međutim lojalne režimu do samog njegovog kraja. Neki od njih su kao članovi izbornih komisija optuženi za falsifikovanje rezultata predsedničkih izbora od 24 septembra 2000.

organizacije ili pojedine njihove organizacione oblike“. Ova zabrana je u saglasnosti s međunarodnim standardima jer ima za cilj sprečavanje poistovećivanja državnih organa s bilo kojom političkom organizacijom.

4.10.6. Pravo na štrajk

Pravo na štrajk je garantovano članom 8, st. 1(d) PESK i članom 6, tač. 4 Evropske socijalne povelje, ali ga izričito ne garantuju ni PGP, ni EKPS.²⁸

Jugoslovenski ustavi jamče pravo na štrajk. Prema Ustavu SRJ „zaposleni imaju pravo na štrajk radi zaštite profesionalnih i ekonomskih interesa, u skladu sa saveznim zakonom“ (čl. 57, st. 1; isto Ustav Crne Gore, čl. 54, st. 1). Ustav Srbije ne kaže šta se podrazumeva pod štrajkom, već samo da „zaposleni imaju pravo na štrajk u skladu sa zakonom“ (čl. 37 Ustava Srbije).

PESK predviđa da se pravo na štrajk „vrši saobrazno zakonima svake pojedine zemlje“, što dozvoljava uvođenje određenih ograničenja radi ublažavanja štetnog dejstva i posledica štrajka po javni poredak, ali se pri tom ne može negirati samo pravo na štrajk. U tom smislu je ograničavanje prava na štrajk u Ustavu SRJ određivanjem njegovih zakonitih ciljeva, a to su zaštita profesionalnih i ekonomskih interesa, dozvoljeno sa stanovišta međunarodnih standarda.

Prema Ustavu SRJ član 57, st. 2, „pravo na štrajk se može ograničiti saveznim zakonom kad to zahtevaju priroda delatnosti ili javni interes“. Zakonom o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/96) ustanovljen je poseban režim štrajka „u delatnostima od javnog interesa ili u delatnostima čiji bi prekid rada zbog prirode posla mogao da ugrozi život i zdravlje ljudi ili da nanese štetu velikih razmera“ (čl. 9, st. 1). Pod delatnostima od javnog interesa se smatraju i delatnosti od značaja za odbranu i bezbednost SRJ, kao i poslovi neophodni za izvršavanje međunarodnih obaveza (čl. 10, st. 3). U ovakvim delatnostima pravo na štrajk se može ostvariti ako se ispune posebni uslovi, a to je da se „obezbedi minimum procesa rada koji obezbeđuju sigurnost ljudi i imovine ili je nezamenjiv uslov života i rada građana ili rada drugog preduzeća“ (čl. 10, st. 1) ili izvršavanje poslova od značaja za odbranu SRJ i međunarodne obaveze SRJ. Ovaj minimum procesa rada utvrđuje direktor, a za javne službe i javna preduzeća osnivač, i to na način utvrđen opštim aktom poslodavca, u skladu s kolektivnim ugovorom (čl. 10, st. 3).

Prema Ustavu SRJ, „zaposleni u državnim organima, profesionalni pripadnici vojske i policije nemaju pravo na štrajk“ (čl. 57, st. 3 Ustava SRJ). Istu odredbu u odnosu na zaposlene u državnim organima i profesionalne pripadnike policije sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 54, st. 2). Ustav Srbije je ne sadrži, ali ona i nije potrebna, s obzirom da se

²⁸ Za razliku od Komiteta za ljudska prava, koji je u jednoj kontroverznoj odluci zauzeo stav da pravo na štrajk nije obuhvaćeno pravom na slobodu udruživanja garantovanim PGP (*Alberta Union protiv Kanade*, No. 18/82), Evropski sud za ljudska prava je priznao značaj prava na štrajk u ostvarivanju slobode sindikalnog udruživanja, ali njegov obuhvat još nije razrađeni u praksi Suda (*Schmidt i Dahlstrom protiv Švedske*, A 21, 1976). Komitet MOR za slobodu udruživanja je takođe zauzeo stav da pravo na štrajk, koje se ne pominje izričito u Konvenciji MOR br. 87, predstavlja legitiman i suštinski (*essential*) način na koji sindikati ostvaruju interese zaposlenih (No. 118/82, st. 2.3).

zabrana ustanovljena saveznim ustavom odnosi i na zaposlene u republičkim državnim organima, kao i na pripadnike republičke policije. Prema članu 8, st. 2 PESK, nacionalnim zakonodavstvom se mogu ustanoviti ograničenja prava na štrajk pripadnika oružanih snaga, policije ili državne uprave. Kao i prilikom korišćenja istog ovlašćenja u odnosu na pravo na političko i sindikalno udruživanje od strane pripadnika vojske i policije, Ustav SRJ je ovim kategorijama zaposlenih umesto ograničenja uveo zabranu i u potpunosti onemogućio ostvarenje prava na štrajk. Posledica ovog represivnog rešenja je i odredba Zakona o štrajku prema kojoj zaposlenom u državnom organu, pripadniku Vojske SRJ i pripadniku policije prestaje radni odnos ako se ustanovi da je organizovao štrajk ili učestvovao u njemu (čl. 18).

4.11. Pravo na mirno uživanje imovine

@Clan 1 = Čl. 1 Prvog protokola uz EKPS:²⁹

@Clan 2 = Svako fizičko i pravno lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne utiču na pravo države da primenjuje zakone koje smatra potrebnim da bi regulisala korišćenje imovine u skladu s opštim interesima ili da bi obezbedila naplatu poreza ili drugih dažbina ili kazni.

4.11.1. Opšte

Ustav SRJ jamči pravo svojine „u skladu sa ustavom i zakonom“ (čl. 51). Prema članu 69, st. 3:

Niko ne može biti lišen svojine, niti mu se ona može ograničiti, osim kada to zahteva opšti interes utvrđen u skladu sa zakonom, uz naknadu koja ne može biti niža od tržišne.

Slična garancije prava svojine postoje i u Ustavu Crne Gore (čl. 45) i Ustavu Srbije (čl. 34 i 63). Ove formulacije jugoslovenskih ustava prate međunarodne standarde. Naročito je važno da se garantuje da do lišenja svojine može doći samo radi zadovoljenja opšteg (javnog) interesa, koji mora biti utvrđen na osnovu zakona, kao i da se u tom slučaju vlasniku mora isplatiti tržišna naknada.

Nadležnost u uređivanju svojinskih odnosa u SR Jugoslaviji je podeljena, tako da federacija preko svojih organa reguliše oblast osnova svojinsko – pravnih odnosa, dok su ostala pitanja u nadležnosti republika članica (čl. 77, st. 5 Ustava SRJ). Najvažniji zakonski akt na saveznom nivou je Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa (*Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90, *Sl. list SRJ*, br. 29/96). Ovaj prikaz će uzeti u obzir samo oblasti gde postoji nesaglasnost s međunarodnim standardima.

²⁹ Prevod iz knjige *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998.

4.11.2. Eksproprijacija

Srbijanski Zakon o eksproprijaciji (ZOE, *Sl. glasnik RS*, br. 53/95) reguliše ograničenja i oduzimanje prava svojine na nepokretnostima, koji predstavljaju najozbiljnije oblike mešanja u pravo na mirno uživanje imovine.

ZOE predviđa mogućnost da korisnik eksproprijacije stupi u posed nepokretnosti i pre dana pravosnažnosti rešenja o naknadi, odnosno pre zaključenja sporazuma o naknadi, ako Ministarstvo finansija proceni da bi to bilo neophodno zbog hitnosti izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova (čl. 35, st. 1). Zbog nedovoljne određenosti formulacije „hitnost izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova“, ova odredba pruža široka ovlašćenja Ministarstvu finansija i nije dovoljno precizna da bi ispunila uslov zakonitosti u skladu s evropskim standardima. Naime, prema praksi EKPS, da bi se zadovoljio uslov zakonitosti, zakon mora da bude pristupačan, predvidljiv (dovoljno precizan u datim okolnostima) i mora da pruža zaštitu od samovolje u odlučivanju državnih organa.

Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, kod svakog mešanja u pravo na mirno uživanje imovine neophodno je uspostaviti ravnotežu između javnog interesa, s jedne, i prava pojedinaca, s druge strane. Ozbiljnost državnog mešanja (oduzimanje imovine ili ograničenje njenog uživanja) treba da odredi opravdavajuće okolnosti i neophodnu naknadu. Međutim, to ne znači da se pitanje novčane naknade postavlja samo u slučaju oduzimanja imovine, već se naknada može tražiti i kada je reč o ograničenjima manjeg intenziteta (*Sporrong i Lonroth protiv Švedske*, A 52, 1982). U ZOE ne postoji adekvatna mogućnost za uspostavljanje ove ravnoteže.

Član 20 ZOE ne predviđa obavezu vlade Srbije da, kada utvrđuje postojanje opšteg interesa za eksproprijaciju, uzme u obzir i interes vlasnika nepokretnosti, niti da ispita da li njegov interes da zadrži nepokretnost i bavi se dotadašnjom delatnošću eventualno preteže nad opštim interesom. Način donošenja odluke vlade Srbije o utvrđivanju postojanja javnog pokazivao je da se pojedinačni interes zaista nije uvažavao.

Individualni interes je ugrožen i u postupku pred opštinskim organima koji donose rešenje o eksproprijaciji. U većini slučajeva u ovoj fazi vlasniku je zabranjena gradnja na nepokretnosti, a takođe mu je otežano i raspolaganje zbog toga što se zabeležba eksproprijacije unosi u katastar nepokretnosti ili druge zemljišne knjige. ZOE ne predviđa vremenski rok u kome se ova faza postupka mora okončati, niti je predviđena mogućnost davanja materijalne naknade štete vlasniku u slučaju da ona predugo traje. Dosadašnje iskustvo govori da se vlasnik u takvom nezavidnom položaju mogao naći i duže od 10 godina. Razlog je pre svega bio opšta preopterećenost i neefikasnost sudskog sistema, a često i interes korisnika eksproprijacije da odugovlači s postupkom dok ne pribavi sredstva za preduzimanje radova i isplatu naknade.

Slična je situacija i onda kada je doneto rešenje o eksproprijaciji, a naknada još uvek nije utvrđena. Položaj (sada već bivšeg) vlasnika eksproprijisane nepokretnosti je još lošiji zbog toga što je korisnik eksproprijacije stekao pravo svojine na nepokretnosti, a on ima samo njen faktički posed. Povrh toga, ako se primeni član 35, st. 1 ZOE, on gubi i ovaj

vid sigurnosti, a da mu se pri tom naknada ne isplaćuje. I ova faza je mogla trajati i preko 10 godina. Sam način utvrđivanja iznosa naknade i sporost njene isplate dovele su dotle da vlasnik na kraju primi znatno manji iznos od tržišne vrednosti, propisane čl. 44 ZOE.

4.11.3. Promet nepokretnosti

Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti (ZPUN, *Sl. glasnik SRS*, br. 30/89) predviđa da je za svaki akt prometa nepokretnosti u užoj Srbiji i na Kosovu neophodno odobrenje Ministarstva finansija.³⁰ Ovo odobrenje će se dati ako se prometom ne utiče na promenu nacionalne strukture stanovništva ili iseljavanje pripadnika određenog naroda, odnosno narodnosti i kad taj promet ne izaziva nespokojstvo, odnosno nesigurnost ili neravnopravnost kod građana drugog naroda ili narodnosti (čl. 3). Ako Ministarstvo finansija ne odobri promet nepokretnosti, u drugom stepenu po prigovoru zainteresovanog lica odlučuje Komisija Narodne skupštine Srbije. Zakon izričito isključuje mogućnost vođenja upravnog spora protiv odluke Komisije. Ugovor kojim se vrši promet nepokretnosti, zaključen protivno odredbama ovog zakona ništav je, a fizičko ili pravno lice koje stupi u posed nepokretnosti bez ugovora zaključenog na osnovu odobrenja Ministarstva finansija kažnjava se zatvorom ili novčanom kaznom.

Članom 3 ZPUN, koji ne definiše jasno uslove za davanje odobrenja za promet nepokretnosti, data su izuzetno široka diskreciona ovlašćenja Ministarstvu finansija, što potencijalnog prodavca stavlja u položaj potpune neizvesnosti. Ova odredba je stoga nedovoljno predvidljiva i omogućava arbitrnost u odlučivanju, pa zato ne zadovoljava uslov zakonitosti.

ZPUN ne uređuje na zadovoljavajući način ni ravnotežu između legitimnog cilja u javnom interesu i potrebe zaštite prava pojedinca. Čak i ako pretpostavimo da bi u određenom slučaju, u cilju očuvanja etničke ravnoteže, bilo potrebno zabraniti određeni akt o prometu nepokretnosti, i ako zanemarimo činjenicu da je zakon nedovoljno precizan, i dalje je neophodno ispuniti uslov proporcionalnosti mešanja. Međutim, ZPUN omogućava da vlasnik nepokretnosti bude lišen jednog bitnog svojinskog ovlašćenja, i ne predviđajući pritom mogućnost materijalne naknade za pretrpljenu štetu.

4.11.4. Nasleđivanje

Prema Zakonu o nasleđivanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 46/ 1995), vojni obveznik koji napusti zemlju u cilju izbegavanja njene odbrane, a ne vrati se u zemlju do ostaviočeve smrti, smatra se nedostojnim za nasleđivanje (čl. 4, tač. 5). Kako je SR Jugoslavija od početka ratnih sukoba na teritoriji bivše SFRJ insistirala na činjenici da nije u ratu, nejasno je da li je ova odredba namenjena budućnosti ili će se odnositi na lica koja su odbila da učestvuju u ovim sukobima. Međutim, jasno je da, nezavisno od prihvaćenog tumačenja, ova odredba predstavlja drastičnu povredu kako prava vlasnika da raspolaže svojinom za slučaj smrti tako i nelegitimno ograničenje prava na nasleđivanje, koje ni po kojoj osnovi ne može da predstavlja opasnost za „odbranu države“.

³⁰ Uredbom UNMIK 1999/10, od 13. oktobra 1999. ovaj Zakon je stavljen van snage za teritoriju Kosova.

4.11.5. Promene oblika svojine u korist državne svojine

Neposredno nakon pobjede opozicionih partija na lokalnim izborima od 1996. godine, republička vlast, koja je trajala sve do 2000, postarala se da na brzinu usvoji zakonska rešenja koja su omogućila centralizovano podržavljenje društvene i opštinske svojine, s ciljem da se novim lokalnim vlastima onemogući upravljanje i raspolaganje takvom imovinom.

Zakon o sredstvima u svojini Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 54/96) pod sredstvima u državnoj svojini podrazumeva sva sredstva stečena od državnih organa, od organa i organizacija jedinica teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, od javnih službi i drugih organizacija čiji je osnivač Republika, odnosno teritorijalna jedinica, kao i sva druga sredstva odnosno prihode ostvarene na osnovu ulaganja državnog kapitala. Pored toga, Zakonom je lokalne vlasti ograničavao u pravu raspolaganja imovinom, jer je za otuđenje nepokretnosti koje koriste javne službe bila potrebna saglasnost Vlade Republike Srbije (čl. 8).

Bivša vlast je i uredbama vršila promenu oblika svojine. Najbolji primer za to je slučaj Borba. Bivša Savezna vlada je uredbom promenila oblik svojine ove izdavačke kuće. Do tada je Borba bila preduzeće u društvenoj svojini, a postala je savezna javna ustanova u državnoj svojini (Uredba Savezne vlade o Saveznoj javnoj ustanovi Borba, *Sl. list SRJ*, br. 15/97).

4.12. Prava pripadnika manjina

@Clan 1 = Član 27 PGP:

@Clan 2 = U državama gde postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, zajedno sa drugim članovima svoje grupe, svoj posebni kulturni život, da ispoljavaju i upražnjavaju svoju sopstvenu veru ili da se služe svojim jezikom.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

Svi jugoslovenski ustavi sadrže odredbe o manjinskim pravima. Međutim, poređenje njihovih odredbi pokazuje da postoje bitne razlike u stepenu predviđene zaštite manjina. S jedne strane, Ustav Srbije ne sadrži poseban član o opštoj zaštiti i pravima manjina, nego u okviru opštih garantija ljudskih prava sadrži nekoliko odredbi koje se odnose na njih. S druge strane, u Ustavu Crne Gore obezbeđena je značajna zaštita prava manjina.

Nesumnjivo je da Ustav SRJ (čl. 11 i 46–48) ima veću pravnu snagu od republičkih ustava te standardi manjinske zaštite koje on postavlja predstavljaju minimum koji se mora ostvariti na teritoriji SRJ. Republike mogu da pružaju šira manjinska prava od savezne države, što je i učinjeno u Ustavu Crne Gore, kojim je pitanje zaštite manjina daleko preciznije i celovitije regulisano nego što je to urađeno ustavima SRJ i Srbije. S druge strane, Ustav Srbije daje manje garantija manjinama od Ustava SRJ, što, zbog toga

što se u Srbiji manjinska prava uređuju zakonima u skladu sa njenim sopstvenim ustavom, ima za rezultat niži nivo zaštite manjinskih prava od onoga predviđenog saveznim ustavom. Razlog je i to što odredbe Ustava SRJ o manjinama nisu ni neposredno sprovodive niti su razrađene saveznim zakonodavstvom.

Kada je u pitanju zaštita identiteta pripadnika manjinskih zajednica, član 11 Ustava SRJ kaže:

Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jamči slobode i prava nacionalnih manjina na očuvanje, razvoj i izražavanje njihove etničke, kulturne, jezičke i druge posebnosti, kao i na upotrebu nacionalnih simbola, u skladu sa međunarodnim pravom.

Sličnu opštu odredbu sadrži Ustav Crne Gore (čl. 67), dok je Ustav Srbije nema. Obaveza o zaštiti manjina u Ustavu Srbije može se posredno izvesti tumačenjem člana ustava koji garantuje „lična, politička, *nacionalna*, ekonomska, socijalna, kulturna i druga prava čoveka i građanina“ (kurziv naš; čl. 3, st. 2 Ustava Srbije). To je očigledno nedovoljno za multinacionalnu državu kao što je Srbija.

Zakonom o izboru narodnih poslanika (*Sl. glasnik RS*, br. 35/2000) učešće predstavnika manjinskih zajednica u parlamentarnom životu Srbije je otežano. Srbija je postala jedna izborna jedinica (čl. 4) i u raspodeli mandata učestvuju samo izborne liste koje su dobile najmanje 5% glasova od ukupnog broja glasova (čl. 81), čime su stranke pripadnika manjina, ako se ne uključe u šire koalicije, praktično isključene iz parlamenta.

Što se tiče konkretne razrade manjinskih prava, u zakonodavstvu postoji neujednačenost u odnosu na opšte odredbe ustava SRJ i republika i na pristup njihovom regulisanju. U SR Jugoslaviji je zajemčena slobodna upotreba manjinskih jezika (čl. 45 Ustava SRJ). Svi jugoslovenski ustavi (čl. 15, st. 2 Ustava SRJ; čl. 8, st. 2 Ustava Srbije; čl. 9, st. 3 Ustava Crne Gore) garantuju pravo na upotrebu manjinskog jezika pred državnim organima. Tako, prema Ustavu SRJ (čl. 15, st. 2): „Na područjima SRJ gde žive nacionalne manjine u službenoj upotrebi su i njihovi jezici i pisma, u skladu sa zakonom.“

U Srbiji je ovo pravo razrađeno Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 45/91). Prema ovom Zakonu, o tome da li će se službeno upotrebljavati jezici manjina odlučuju opštine gde žive te manjine (čl. 11, st. 1). Zakon nije predvideo merila koja bi opštine morale uvažavati kada utvrđuju jezik u službenoj upotrebi. Ovaj nedostatak doveo je dotle da u opštinama postoje različita rešenja.³¹

Što se tiče ispisivanja naziva mesta i drugih geografskih naziva, Zakon (čl. 19) propisuje:

Na područjima na kojima su u službenoj upotrebi i jezici narodnosti, nazivi mesta i drugi geografski nazivi, nazivi ulica i trgova, nazivi organa i organizacija, saobraćajni znaci, obaveštenja i upozorenja za javnost i drugi javni natpisi ispisuju se i na jezicima narodnosti.

³¹ Vidi opširnije M. Samardžić, *Položaj manjina u Vojvodini*, Beograd, 1998.

Zakon ne dozvoljava da se geografski nazivi i lična imena, sadržana u javnim natpisima, zamenjuju drugim nazivima odnosno imenima, već određuje da se oni samo ispisuju na jezicima manjina. (čl. 7). Iz ovoga proizilazi da nije dozvoljeno da se zvanični geografski nazivi i lična imena, sadržani u javnim natpisima na srpskom jeziku, zamenjuju tradicionalnim nazivima i imenima iz manjinskog jezika, nego je samo dozvoljena upotreba ortografije manjinskih jezika, a i dalje se koriste zvanični nazivi na srpskom. Rezultat je nezadovoljstvo pripadnika manjina, pojačano time što su se tradicionalni nazivi u prethodnim periodima slobodno upotrebljavali (npr. Szabadka – Subotica, Ujvidék – Novi Sad).

Crnogorski Zakon o upotrebi nacionalnih simbola zabranjuje upotrebu i isticanje nacionalnih simbola ispred i u objektima svih značajnih državnih institucija uključujući i organe lokalne samouprave (čl. 4). Zakon dozvoljava upotrebu i isticanje nacionalnih, pored državnih simbola, u vreme državnih praznika, u jedinicama i lokalnim samoupravama u kojima pripadnici nacionalnih i etničkih grupa čine većinsko stanovništvo (čl. 5).

Pravo na školovanje na jeziku manjina jamče sva tri jugoslovenska ustava (čl. 46, st. 1 Ustava SRJ; čl. 32, st. 4 Ustava Srbije; čl. 68 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustav SRJ i Ustav Crne Gore garantuju pripadnicima manjina i pravo na informisanje na manjinskom jeziku (čl. 46, st. 2 Ustava SRJ; čl. 68 Ustava Crne Gore).

Prema crnogorskom Zakonu o osnovnoj školi (*Sl. list. RCG*, br. 34/91), nastava na albanskom jeziku će se održavati u školama koje se nalaze na „područjima na kojima živi veći broj pripadnika albanske narodnosti“. Takođe, ako postoje uslovi i mogućnosti moguće je uvesti nastavu na manjinskim jezicima i u drugim školama (čl. 11).

U Srbiji je mogućnost odvijanja nastave na manjinskim jezicima preciznije postavljena: ako se prijavi više od 15 učenika, nastava se mora održavati na manjinskom jeziku (Zakon o osnovnim školama Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92). Ako se prijavi manje od 15 učenika, onda se nastava može obavljati na manjinskom jeziku uz saglasnost ministra prosvete (čl. 5). Nastava može da se odvija ili samo na jezicima manjina ili dvojezično. Ako je nastava samo na jeziku manjina, onda je obavezno i pohađanje nastave srpskog jezika.

Prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore, pripadnici manjina imaju pravo da uspostavljaju i održavaju kontakte sa svojom „matičnom državom“, što je korak dalje od čl. 27 PGP i u skladu je s rešenjem usvojenim u Evropskoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina (čl. 17). Ustav Srbije ne predviđa ovo pravo.

Rešenja jugoslovenskog i crnogorskog ustava u pogledu ovog prava nisu identična. Prema članu 48 Ustava SRJ:

Pripadnicima nacionalnih manjina jamči se pravo da uspostavljaju i održavaju nesmetane međusobne odnose u SRJ i van njenih granica, sa pripadnicima svoje nacije u drugim državama i da učestvuju u međunarodnim nevladinim organizacijama, ali ne na štetu SRJ ili republike članice.

Ustav Crne Gore (čl. 44, st. 2) ovome dodaje da pripadnici manjina imaju pravo da se obrate „međunarodnim institucijama radi zaštite svojih sloboda i prava zajemčenih Ustavom.“

Crnogorski ustav predviđa posebnu instituciju, Savet za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, koja ima za zadatak očuvanje i zaštitu manjinskog identiteta i manjinskih prava (čl. 76). Savetom predsedava predsednik Crne Gore, a članovi su mu predstavnici manjinskih grupa. Ustav SRJ (čl. 47) utvrđuje da:

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da, u skladu sa zakonom, osnivaju prosvetne i kulturne organizacije ili udruženja, koji se finansiraju na načelu dobrovoljnosti, a država ih može pomagati.

Opšta klauzula koja se odnosi na zaštitu manjina od progona i mržnje predviđena je ustavima SRJ i Crne Gore (ali ne i Ustavom Srbije):

Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti (čl. 50 Ustava SRJ; isto, čl. 43 Ustava Crne Gore).

Pored ove opšte zabrane, sva tri ustava predviđaju mogućnost ograničenja slobode štampe i prava na slobodu udruživanja ako je njihovo korišćenje usmereno ka „izazivanju nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti“ (vidi I.4.8.5. i I.4.10.1).

Međutim, ne postoje posebni pravni lekovi za zaštitu specifičnih manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima. Tako ova prava u velikoj meri imaju deklarativni karakter. Samo je u Crnoj Gori predviđen politički mehanizam za zaštitu manjinskih prava, preko Saveta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa.

4.13. Politička prava

@Clan 1 = Član 25 PGP:

@Clan 2 = Svaki građanin ima pravo i mogućnost, bez ikakve diskriminacije pomenute u članu 2 i bez neosnovanih ograničenja:

@Clan 2 = a) da učestvuje u upravljanju javnim poslovima, bilo neposredno, bilo preko slobodno izabranih predstavnika;

@Clan 2 = b) da bira i da bude biran na povremenim istinskim, opštim, jednakim i tajnim izborima, koji obezbeđuju slobodno izražavanje volje birača;

@Clan 2 = c) da bude primljen, pod opštim jednakim uslovima, u javne službe svoje zemlje.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.13.1. Opšte

Prema Ustavu SRJ, u Jugoslaviji vlast pripada građanima, koji je vrše neposredno i preko slobodno izabраних predstavnika (čl. 8). Jugoslovenski državljanin koji je navršio 18 godina života ima pravo da bira i da bude biran u državne organe (čl. 34). Ustavi Srbije i Crne Gore takođe proklamuju narodnu suverenost i opšte i jednako biračko pravo (čl. 2 i 42 Ustava Srbije; čl. 2, 3 i 32 Ustava Crne Gore).

U SR Jugoslaviji se političke stranke osnivaju i deluju slobodno (vidi I.4.10). Na vlasti u Crnoj Gori i Srbiji su se nalazile, sve do 1997. godine, koalicije stranaka u kojima je dominantna uloga pripadala strankama nastalim od bivših komunističkih partija. U Crnoj Gori 1998. godine na vlast dolazi reformsko krilo DPS, na izborima koje su kao prve i do skora jedine od svih do sada održanih u SRJ pozitivno ocenili domaći i strani posmatrači. Do septembarskih izbora 2000. godine opozicione stranke u Srbiji (sada vladajuće), smatrale su da nijedni izbori od uvođenja višepartijskog sistema (1990) nisu bili istinski slobodni i fer, uključujući predsedničke, parlamentarne i lokalne izbore održane septembra 2000. Njihove primedbe se odnose na organizaciju izbora i regularnost izbornog postupka, kao i na neobjektivnost izveštavanja državnih medija. Ozbiljne zamerke na organizaciju i sprovođenje izbornog postupka u Srbiji se mogu naći i u izveštajima posmatrača OEBS.³²

Republički izbori u Srbiji održani decembra 2000. godine, prvi su fer i demokratski izbori održani na teritoriji Republike Srbije od kada ona postoji kao federalna jedinica u Jugoslaviji (1945). Do formalnog uvođenja parlamentarne demokratije 1990. godine stvarno izbori nisu bili mogući zbog ustavno proklamovanog jednopartijskog sistema a posle toga zbog niza zakonskih i faktičkih prepreka koje je postavljao tada uspostavljen režim.³³

Sve manjkavosti u izbornim postupcima i sve primedbe upućene od strane OEBS i domaćih analitičara i posmatrača nisu imale nikakvog uticaja na poboljšanje izbornog postupka u SRJ. Naprotiv, režim koji je poražen na saveznim izborima 2000. godine trudio se da na svaki način omete slobodne i demokratske izbore i da postojeće loše uslove još više pogorša.

Promenjen je Zakon o lokalnoj samoupravi (*Sl. glasnik RS*, br. 49/99) i njime uveden jednokružni većinski sistem za izbor lokalnih predstavnika vlasti. U 2000. godini promenjen je i Ustav SRJ. Amandmanima na Ustav SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 29/2000) promenjen je način izbora Predsednika Republike i poslanika u Veće republika (Amandmani III i V). Ovim izmenama uvedeni su neposredni izbori za Predsednika Republike i gornji dom Savezne skupštine. U skladu s Ustavnim zakonom donetim uz Amandmane na Ustav SRJ, doneti su i Zakon o izboru i prestanku mandata Predsednika

³² Vidi: *Parliamentary Elections September 21, 1997 and Presidential elections September 21 and October 5, 1997*, i *Assessment of Election Legislation in the Federal Republic of Yugoslavia*, 2000. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (u daljem tekstu: Izveštaj OEBS 1997).

³³ Vidi *Izveštaj 1998.* i *Izveštaj 1999.*

Republike i Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine (*Sl. list SRJ*, br. 32/2000).

Medijska zastupljenost političkih oponenta bivšeg režima na državnoj televiziji praktično nije ni postojala. Gotovo sva pominjanja, kako srbijanskih tako i crnogorskih političkih neistomišljenika, bila su u negativnom kontekstu.

Domaćim posmatračima i posmatračima OEBS nije dozvoljeno da nadgledaju regularnost postupka glasanja.

Pored svih navedenih činjenica, koje ne idu u prilog slobodnim i demokratskim izborima, na izborima od 24. septembra 2000. godine došlo je do smene vlasti. Kandidati koji su pripadali bivšem režimu poraženi su na lokalnim, parlamentarnim i predsedničkim izborima na teritoriji Srbije, a u Crnoj Gori je pobjedu odnela partija (SNP) koja je na izbore izašla u koaliciji s levim snagama, a po okončanju izbora ušla u koaliciju i formirala Saveznu vladu s pobjednicima izbora na teritoriji Republike Srbije.

Priznanje rezultata predsedničkih izbora od strane bivšeg režima nije usledilo odmah nakon izbora. Brojnim malverzacijama poražene političke stranke pokušale su da izmene rezultate izbora.³⁴ Zvanično je umanjeno broj birača upisanih u birački spisak, povećan broj glasova u korist kandidata Slobodana Miloševića, a smanjen na štetu kandidata Vojislava Koštunice³⁵. Ovim mahinacijama došlo se do procenata glasova koji bi omogućavali drugi izborni krug, koji je zvanično i zakazan (*Sl. list SRJ*, br. 50/2000 i 52/2000).

Ipak do drugog izbornog kruga za izbor Predsednika Republike nije došlo. Nakon masovnih protesta i štrajkova, koji su kulminirali 5. oktobra 2000. godine u Beogradu, bivši režim je zvanično priznao izborni poraz i na predsedničkim izborima. Savezna izborna komisija je, na osnovu Odluke Saveznog ustavnog suda Pp br. 33/2000 i 33/1–2000 od 4. oktobra 2000. godine, objavila konačne ukupne rezultate izbora za Predsednika Republike, kojim se zvanično potvrđena pobjeda kandidata Demokratske opozicije Srbije (*Sl. list SRJ*, br. 55/2000).

Ubrzo potom donet je novi Zakon o izboru narodnih poslanika (*Sl. glasnik RS*, br. 35/2000) i raspisani su parlamentarni izbori u Republici Srbiji.

4.13.2. Aktivno i pasivno biračko pravo

Na izborima za Narodnu skupštinu Srbije i Narodnu skupštinu Crne Gore, kao i na lokalnim izborima u obe republike, pravo glasa imaju lica koja su: 1) jugoslovenski državljani s prebivalištem u republici u kojoj se izbori održavaju, 2) navršila 18 godina života i poslovno su sposobna (čl. 10 Zakona o izboru narodnih poslanika; *Sl. glasnik RS*,

³⁴ Vidi II.13.

³⁵ Najznačajnije i najbrojnije primedbe na postupak glasanja odnosile su se na izborne jedinice Vranje, Prokuplje i Leskovac.

br. 35/2000; čl. 122 Zakona o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 48/99; čl. 11 Zakona o izboru poslanika i odbornika, *Sl. list RCG*, br. 4/98).

Faktička mogućnost da se glasa i bude biran zavisi od toga da li je neko lice upisano u birački spisak. Uredno inoviranje biračkog spiska predstavlja jedan od osnovnih uslova, ne samo za ostvarenje individualnog biračkog prava, već i za održavanje ispravnih izbora u celini. Praksa sa proteklih izbora pokazala je brojne nepravilnosti i dokazala neurednost biračkih spiskova. Novi Zakon o biračkim spiskovima Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 4/98) detaljno razrađuje sistem kontrole ažurnosti u vođenju evidencije birača. Između ostalog, tačno je utvrđena odgovornost za vođenje i ažuriranje biračkih spiskova, a za neispunjenje obaveza predviđene su sankcije (čl. 16). Takođe, obezbeđena je transparentnost biračkih spiskova, a političke stranke koje učestvuju na izborima imaju pravo da dobiju kopiju celokupnog biračkog spiska na disketi, u roku od 48 sati.

Na izborima od 24. septembra 2000. godine korišćen je samo jedan birački spisak za sve izbore. Time je uskraćeno pravo građanima da odluče na koje će izbore izaći a na koje ne (npr. glasajući na predsedničkim izborima glasač je u biračkom spisaku označen kao da je glasao na svim izborima, iako on to možda nije želeo).

Novi srbijanski Zakon predviđa da se lica „privremeno odseljena iz stalnog mesta boravka (izbeglice)“ upisuju u birački spisak u mestu u kome su prijavljeno s tim statusom (čl. 13). Nejasno je zašto se pominju „izbeglice“ a ne privremeno raseljena lica, na koje je zakonodavac verovatno mislio i koja jedino imaju pravo glasa (za razliku od izbeglica), pošto su državljani SRJ koji su raseljeni s Kosova i Metohije.

Novim Zakonom o izboru narodnih poslanika onemogućeno je glasanje bolesnih lica izvan biračkog mesta, zatim lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora i članovima diplomatsko-konzularnih predstavništava SRJ.

Savezni izborni zakoni i srpski izborni propisi ne predviđaju nikakve sankcije za neuredno vođenje biračkih spiskova.³⁶ Za razliku od crnogorskog zakona, oni ne predviđaju mogućnost da predlagači izbornih lista dobiju kopiju celog biračkog spiska i sami organizuju kontrolu njegove ispravnosti. Uvid u celokupni birački spisak je izuzetno značajan za kontrolu regularnosti izbora: birački spiskovi se vode po opštinama, pa postoji mogućnost da se isto lice nađe na spisku u više opština. Odredba srbijanskog zakona po kojoj građani mogu da izvrše uvid u birački spisak i zahtevaju izmene nije dovoljna. Iluzorno je očekivati da će građani obilaziti sve opštine i proveravati svaki opštinski spisak.

U Srbiji je novim izbornim zakonom po prvi put regulisan način kontrole glasanja pomoću specijalnog spreja i stavljanja potpisa u birački spisak (čl. 68. st. 3 i 4).

³⁶ Zakon Srbije predviđa krivičnu odgovornost lica koje drugog *u nameri* da mu onemoguću glasanje za poslanika protivzakonito ne uvede u spisak ili ga izbriše iz tog spiska (čl. 105 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije).

4.13.3. Izborni postupak

4.13.3.1. Izborne komisije. – Osim u zakonima o izborima, veoma važna pravila o izbornom postupku nalaze se u aktima savezne izborne komisije i republičkih izbornih komisija. Ove komisije imaju zadatak da se staraju o zakonitom sprovođenju izbora, o jedinstvenoj primeni izbornog zakona i izboru stalnog sastava izbornih komisija izbornih jedinica (u Crnoj Gori – opštinskih izbornih komisija). One donose uputstva za rad izbornih komisija i biračkih odbora.³⁷ Konačno, centralne izborne komisije odlučuju, u drugom stepenu, o izbornim prigovorima (prema čl. 95. st. 2 Zakona o izboru narodnih poslanika RS, Republička izborna komisija je prvostepeno nadležna za razmatranje prigovora).

Saveznu i republičke izborne komisije imenuju savezni, odnosno republički, parlamenti (čl. 33, st. 1 Zakona o izboru saveznih poslanika; čl. 38, st. 1 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije; čl. 29 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Postoje dve vrste članova komisija: 1) tzv. *stalni sastav* čine šest članova i predsednik, koje imenuje skupštinska većina;³⁸ 2) tzv. *prošireni sastav* čine predstavnici podnosilaca izbornih lista (političkih stranaka, koalicija ili grupa građana). Stalni sastav komisija bi trebalo da bude politički neutralan, jer ga obično čine sudije, ali, imajući u vidu veliku zavisnost sudske od izvršne vlasti, u praksi, sve do republičkih izbora 2000. godine u Srbiji, stalni članovi izbornih komisija ustvari su zastupali interese stranaka na vlasti. Prošireni sastav izbornih komisija, koji uz predstavnike skupštinske većine uključuje i predstavnike ostalih političkih stranaka, uključuje se u rad komisija tek pošto se izborne liste proglase u izbornim jedinicama.

4.13.3.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala. – Prema izbornim zakonima SRJ i obe republike, centralne izborne komisije bliže propisuju način, mesto i kontrolu štampanja glasačkih listića. Međutim, njihova uputstva nisu detaljnije regulisala ovaj proces niti su predvidela odgovarajući sistem kontrole (Izveštaj OEBS 1997, str. 11). U uputstvima centralnih izbornih komisija ne pominje se precizno obaveza i način čuvanja izbornog materijala pre njegove predaje izbornim komisijama, npr. pečačenje prostorije itd. U cilju sprečavanja lažnih glasačkih listića za savezne izbore 2000. godine propisano je da se listići štampaju na jednom mestu na hartiji koja je zaštićena vodenim žigom (npr. čl. 63 st. 4 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/2000).

4.13.3.3. Razlozi za poništavanje izbora. – Prema Zakonu o izboru narodnih poslanika Srbije, postoje dve vrste razloga za poništavanje izbora na pojedinom biračkom mestu. Ukoliko se utvrdi postojanje jednog od razloga u prilog apsolutne ništavosti, izbori na određenom biračkom mestu moraju se ponoviti, a birački odbor raspustiti i imenovati

³⁷ Tako je Savezna izborna komisija neposredno pred održavanje izbora 24. septembra 2000. godine donela uputstvo, u kojem se pored ostalog nalaže da glasači moraju prilikom glasanja za predsedničke izbore pokazati članu biračkog odbora glasački listić. Ovo pravilo važilo je samo za predsedničke izbore i znatno je povredilo tajnost glasanja, a imalo je za cilj zastrašivanje građana.

³⁸ Zakonom o izboru narodnih poslanika Srbije broj članova je povećan, te je komisija sastavljena od predsednika i šesnaest članova (čl. 33).

nov. S druge strane, kad je reč o razlozima relativne ništavosti, izborna komisija može na osnovu prigovora da odluči da li će poništiti izbore ili ne (vidi, na primer čl. 72 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Savezni zakoni vrlo konkretno i detaljno utvrđuje razloge „apsolutne ništavosti“, što dovodi do toga da se ponekad izbori moraju poništiti zbog beznačajnih propusta, koji nisu nužno morali da utiču na ishod izbora (na primer, ako članovi biračkog odbora ne objasne glasaču, na njegov zahtev, način glasanja – čl. 71, ili ako se u krugu od 50 metara od biračkog mesta ističu simboli političkih stranaka – čl. 58 Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana).

4.13.3.4. Pravni lekovi. – Prema postojećim izbornim zakonima osnovni pravni lek povodom izbornih nepravilnosti je prigovor koji svaki birač ili učesnik na izborima podnosi nadležnoj izornoj komisiji.

Postoji znatna neujednačenosti zakonskih rešenja u pogledu nadležnosti za izjavljivanje prigovora. Tako je na saveznim izborima od septembra 2000. za izjavljivanje prigovora protiv odluke, radnje ili propusta biračkog odbora na lokalnim, gradskim i parlamentarnim izborima za prvostepeno nadležne određene su opštinska, gradska i izborna komisija izborne jedinice u pitanju, a za predsedničke izbore prvostepena nadležnost je pripala direktno Saveznoj izornoj komisiji. Takođe je nadležnost i višestepenost odlučivanja različito definisani u zavisnosti o kojim izborima je reč (npr. Savezni ustavni sud u zavisnosti od izbora u pitanju postupa kao drugostepeni ili kao trećestepeni organ, a u slučaju opštinskih i gradskih izbora uopšte nije nadležan).

Nijedan od izbornih zakona ne propisuje prema kojim pravilima postupka izborna komisija treba da odlučuje po prigovoru, što je za posledicu imalo neujednačeno postupanje u vezi s utvrđivanjem činjeničnog stanja, upotrebom dokaznih sredstava i posebno, poštovanjem načela kontradiktornosti. Jedino novi Zakon o izboru poslanika Crne Gore (čl. 111) predviđa supsidijarnu primenu Zakona o upravnom postupku (ZUP).

Crnogorski zakon predviđa da će se sve odluke po prigovorima dostavljati prema postupku predviđenom u Zakonu o upravnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 55/96). Drugim rečima, obezbeđeno je da sve zainteresovane strane saznaju odluku. Slična odredba ne postoji u saveznom zakonu i izbornim zakonima Srbije, zbog čega svi učesnici u izborima nisu obavestavani o prigovorima, niti su imali pravo da učestvuju u postupku koji je po tim prigovorima vođen.

Nepostojanje obaveze upućivanja na primenu ZUP dovelo je do diskrecionog odlučivanja u izbornom postupku i pri oceni dokaza. Naime, prema ZUP, u postupku se moraju pravilno i potpuno utvrditi sve relevantne činjenice, koje se utvrđuju dokazima (čl. 8 i 149 ZUP). Međutim, u izbornim postupcima rešenja su se donosila na osnovu nedokazanih činjeničnih tvrdnji stranaka u postupku.³⁹

Izborni zakoni predviđaju žalbu protiv rešenja nadležnih izbornih komisija: opštinskom sudu u slučaju lokalnih izbora u Srbiji (čl. 156 Zakona o lokalnoj samoupravi),

³⁹ Vidi izveštaj Komisije udruženja pravnika Srbije za stručnu analizu postupaka vođenih povodom izbora, održanih u Srbiji u novembru 1996. godine, tač. 2 *Dokumentacija Beogradskog centra za ljudska prava*.

Vrhovnom sudu Srbije u slučaju republičkih parlamentarnih i predsedničkih izbora (čl. 97 Zakona o izboru narodnih poslanika), Ustavnom sudu Crne Gore u slučaju izbora na svim nivoima u ovoj republici (čl. 110 Zakona o izboru odbornika i poslanika) i Saveznom ustavnom sudu u slučaju saveznih izbora (čl. 105 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine).

Izorno zakonodavstvo Srbije predviđa da će sudovi rešavati po žalbama primenjujući ZUS, ali izričito isključuje mogućnost podnošenja vanrednih pravnih lekova koje ovaj Zakon inače dopušta (čl. 156, st. 6 Zakona o lokalnoj samoupravi; čl. 97, st. 6 Zakona o izboru narodnih poslanika).

4.14. Posebna zaštita porodice i deteta

@Clan 1 = Član 23 PGP:

@Clan 2 = 1. Porodica je prirodni i osnovni sastavni deo društva i ima pravo na zaštitu društva i države.

@Clan 2 = 2. Pravo na sklapanje braka i osnivanja porodice priznaje se čoveku i ženi kada su dorasli za ženidbu.

@Clan 2 = 3. Nijedan brak se ne može sklopiti bez slobodnog i potpunog pristanka budućih supružnika.

@Clan 2 = 4. Države članice ovog pakta doneće odgovarajuće mere radi obezbeđenja jednakosti u pravima i odgovornosti supružnika u pogledu braka za vreme braka i prilikom njegovog raskida. U slučaju raskida braka, preduzimaju se mere radi obezbeđenja potrebne zaštite dece.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

@Clan 1 = Član 24 PGP:

@Clan 2 = 1. Svako dete, bez diskriminacije zasnovane na rasi, boji, polu, jeziku, veri, nacionalnom ili socijalnom poreklu, imovnom stanju ili rođenju, ima pravo da mu njegova porodica, društvo i država ukazuju zaštitu koju zahteva njegov status maloletnika.

@Clan 2 = 2. Odmah posle rođenja, svako dete mora biti upisano u matičnu knjigu rođenih i nositi neko ime.

@Clan 2 = 3. Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.14.1. Zaštita porodice

Ustav SRJ garantuje „posebnu zaštitu porodice, majke i deteta“ (čl. 61, st. 1). Slične odredbe sadrže i ustavi Srbije i Crne Gore (čl. 28, st. 1 i čl. 29, st. 1 Ustava Srbije; čl. 59, st. 1 i čl. 60, st. 1 Ustava Crne Gore). Načelna zaštita porodice predviđena ustavima detaljnije se razrađuje republičkim zakonima – Zakonom o braku i porodičnim odnosima Srbije (ZBPO Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 22/80) i Porodičnim zakonom Crne Gore (PZ Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 7/89).

Tako, na primer, prema ZBPO Srbije društvo politikom razvoja, kao i posebnim merama u oblasti obrazovanja, kulture, socijalne zaštite i zdravstva obezbeđuje uslove za zasnivanje porodice i za skladan zajednički život u braku i porodici (čl. 19). Ovi se principi dalje razrađuju u nizu posebnih odredbi. Takođe, regulisani su i posebni pravni postupci u vezi s bračnim i porodičnim odnosima, kao i pravna dejstva vanbračne zajednice i imovinski odnosi u porodici.

Jugoslovenski propisi u ovoj oblasti ne definišu pravni pojam porodice. Većina odredaba porodičnog prava, međutim, odnosi se na porodicu u užem smislu (roditelje i decu), dok manji broj (npr. one koje se odnose na obavezu izdržavanja ili na srodstvo kao bračnu smetnju) uređuje odnose nešto šireg kruga srodnika.

Jugoslovenski propisi predviđaju obavezu izdržavanja u okviru porodice. To je dužnost i pravo člana porodice i drugih srodnika i izraz njihove porodične solidarnosti (čl. 10 ZBPO Srbije; čl. 9 PZ Crne Gore). Nepoštovanje obaveze izdržavanja sankcionišu krivični zakoni republika (čl. 119 KZ Srbije i čl. 102 KZ Crne Gore). Takođe, krivični zakoni kažnjavaju i radnje kojima se narušavaju porodične obaveze – ostavljanje u teškom položaju ili napuštanje člana porodice koji nije u stanju da se sam o sebi stara. (čl. 120 KZ Srbije; čl. 101 KZ Crne Gore).

4.14.2. Brak

Ustav SRJ o braku govori samo u kontekstu obezbeđivanja jednakosti bračne i vanbračne dece (čl. 62, st. 2). Prema Ustavu Srbije, brak i odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom (čl. 29, st. 2), dok Ustav Crne Gore naglašava da se brak može zaključiti „samo uz slobodan pristanak žene i muškarca“ (čl. 59). Bliže odredbe o braku sadrže već pomenuti republički zakoni (ZBPO Srbije i PZ Crne Gore).

Prema jugoslovenskim propisima, supružnici su u braku jednaki. Brak se ne može zaključiti ako postoje bračne smetnje koje su taksativno nabrojane u zakonima. Neke od njih obezbeđuju stupanje u brak slobodnom voljom budućih supružnika (brak je nevažeći u slučaju prinude, zablude, nepostojanja poslovne sposobnosti), druge zabranjuju brak između krvnih srodnika (do 4. stepena pobočnog srodstva) ili srodnika po tazbini (do 2. stepena tazbinskog srodstva). Konačno, na ovaj način se obezbeđuje da samo muškarci i žene zreli za brak mogu da ga zaključče, što je u skladu s PGP (čl. 23, st. 2). U brak se, po pravilu, može stupiti s navršениh 18, a uz dozvolu suda i s navršениh 16 godina. Ako sud dozvoli stupanje u brak maloletnom licu starijem od 16 godina, ono tada stiče punu poslovnu sposobnost koju ne može izgubiti ni ako se brak razvede pre njegove 18 godine.

Razvod je dozvoljen i do njega se može doći ili sporazumom supružnika (čl. 84, st. 1 ZBPO; čl. 56 PZ Crne Gore) ili na zahtev jednog od njih u slučaju da su bračni odnosi ozbiljno i trajno poremećeni ili se iz drugih razloga (nestalnost, duševna bolest i sl.) ne može ostvariti svrha braka (čl. 83 ZBPO; čl. 55 PZ Crne Gore). Međutim, za vreme trudnoće žene i dok dete ne napuni godinu dana, zakoni dozvoljavaju samo sporazumni razvod (čl. 84, st. 2 ZBPO Srbije; čl. 57 PZ Crne Gore). Sud može da odbije da razvede brak na osnovu sporazuma bračnih drugova ako to zahtevaju opravdani interesi njihove zajedničke maloletne dece (čl. 84 ZBPO Srbije i čl. 56 PZ Crne Gore).

Imovina koju su bračni drugovi stekli radom u toku bračne zajednice njihova je zajednička imovina, a imovina koju jedan bračni drug ima u vreme zaključenja braka ostaje njegova posebna imovina (čl. 70 ZBPO Srbije; čl. 279 PZ Crne Gore). Posebna imovina se može steći u toku braka, na primer, nasleđem ili poklonom. Supružnici upravljaju i raspolazu zajednički i sporazumno zajedničkom imovinom (čl. 324 ZBPO Srbije i čl. 284 PZ Crne Gore).

4.14.3. Posebna zaštita deteta

4.14.3.1. Opšte – Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju o pravima deteta 1990. godine (*Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 15/90).

U jugoslovenskom pravu nema posebne definicije deteta. Savezni i republički ustavi su sticanje punoletstva vezali za sticanje biračkog prava, članom 15 stav 1 ZBPO Srbije izričito je predviđeno da se punoletstvo stiće sa 18 godina života. Crnogorski Porodični zakon ne sadrži ovakvu odredbu. Prema čl. 82 KZ SRJ granica krivične odgovornosti u krivičnom pravu je 14 godina. Iz ovih nekoliko primera vidi se da je pitanje starosne granice za sticanje pojedinih prava i obaveza različito rešeno.

4.14.3.2. „Mere zaštite... koje zahteva položaj maloletnika.“ – Prema članu 24, st. 1 PGP „svako dete bez ikakvog razlikovanja ... ima pravo na mere zaštite od strane njegove porodice, društva i države koje zahteva njegov položaj maloletnika“. Iako PGP sadrži opštu zabranu diskriminacije (čl. 2 i 26, vidi I.4.1), navedena odredba posebno naglašava obavezu države da obezbedi da se u zaštiti dece ne pravi nedozvoljeno razlikovanje. U skladu s tim, Ustav SRJ (čl. 20), osim što sadrži opštu zabranu diskriminacije, izričito propisuje (čl. 61, st. 2) da vanbračna deca imaju ista prava (i dužnosti) kao deca rođena u braku. Odgovarajuće odredbe sadrže i republički ustavi (čl. 13 i 29. st. 4 Ustava Srbije, čl. 15, 17. st. 1 i 60. st. 2 Ustava Crne Gore), što je razrađeno u republičkim zakonima o porodici i braku (čl. 5 PZ Crne Gore i čl. 7 ZBPO Srbije).

Roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o ličnosti, pravima i interesima svoje dece. Dužni su da obezbeđuju materijalna sredstva za izdržavanje dece u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima. Roditelji su takođe dužni da decu usmeravaju ka usvajanju porodičnih i drugih vrednosti (čl. 113–117 ZBPO Srbije i čl. 58–61 PZ Crne Gore).

Opšte je pravilo da svoja prava prema detetu roditelji vrše zajednički i sporazumno. Ipak, oni ne moraju zajednički vršiti sva roditeljska prava, već se mogu sporazumeti da

određeno pravo vrši jedan od njih. Ako dođe do neslaganja roditelja u vršenju roditeljskog prava, konačnu odluku donosi organ starateljstva. U pitanjima koja su od bitnog značaja za razvoj deteta odlučuju oba roditelja i kada ne žive zajedno (čl. 123 i 124 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

U bračnim sporovima sud po službenoj dužnosti odlučuje o čuvanju i vaspitanju zajedničke maloletne dece, nezavisno od sporazuma roditelja. Održavanje ličnih odnosa dece s roditeljima može se ograničiti ili privremeno zabraniti samo radi zaštite zdravlja i drugih ličnih interesa maloletne dece (vidi čl. 125–131 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

Osnovni vidovi zaštite dece bez roditeljskog staranja su usvojenje i organizovan smeštaj u drugu porodicu (čl. 148 i 149 ZBPO Srbije). Usvojenje je dopušteno ako je korisno za usvojenika (čl. 152 ZBPO Srbije). Porodični smeštaj se obezbeđuje u porodici koja sa uspehom može da vrši roditeljske dužnosti (čl. 202 ZBPO Srbije, čl. 217 PZ Crne Gore).

Dete može imati svoju imovinu, koju može steći putem nasleđa, poklona ili drugog vida besteretnog sticanja. Pretpostavka je da dete do 15 godine života ne stiče imovinu svojim radom, ali se ova mogućnost ne može isključiti.

4.14.3.3. Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku. – Krivični zakon SRJ predviđa posebna pravila u vezi s postupkom s maloletnim učiniocima – krivičnih dela. Ove odredbe su izdvojene u posebnu glavu i primenjuju se na maloletnike zajedno s odgovarajućim odredbama republičkih krivičnih zakona, a ostale odredbe krivičnih zakona primenjuju se samo ako nisu u suprotnosti sa ovim posebnim pravilima (čl. 71 KZ SRJ).

Prema detetu koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije navršilo 14 godina ne mogu se primeniti krivične sankcije, a detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela bilo starije od 14 a mlađe od 16 godina (mlađi maloletnik), mogu se izreći samo vaspitne mere. Detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo 16 a nije navršilo 18 godina (stariji maloletnik), mogu se izreći vaspitne mere, a izuzetno mu se može izreći i kazna zatvora (u slučaju teških krivičnih dela). Svrha vaspitnih mera i maloletničkog zatvora je da se deci – učiniocima krivičnih dela pruži zaštita i pomoć i obezbedi njihov pravilan razvoj i vaspitanje (vidi čl. 72–75 KZ SRJ).

Kada je reč o krivičnom postupku prema deci, na njih se primenjuju odredbe posebnog poglavlja ZKP (čl. 452–492), a ostale odredbe tog zakona – ukoliko nisu u suprotnosti sa ovim odredbama. Pošto se prema Krivičnom zakonu SRJ prema detetu mlađem od 14 godina ne mogu primeniti krivične sankcije, ZKP predviđa da će se obustaviti krivični postupak protiv deteta koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije napunilo 14 godina, i da će se o tome obavestiti organ starateljstva (čl. 453 ZKP). ZKP sadrži izričitu zabranu da se detetu sudi u odsustvu. Organi koji učestvuju u postupku, pri preduzimanju radnji kojima prisustvuje dete, a naročito pri njegovom ispitivanju, dužni su da vode računa o duševnoj razvijenosti, osetljivosti i ličnim svojstvima deteta, kako vođenje postupka ne bi uticalo na njegov razvoj (čl. 454 ZKP). Dete mora imati branioca od početka postupka,

ako se vodi postupak za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 5 godina, a u drugim slučajevima ako sudija proceni da mu je potreban branilac (čl. 456 ZKP).

O svakom pokretanju postupka prema detetu javni tužilac je dužan da obavesti organ starateljstva (čl. 459 ZKP). Takođe, tok postupka ne može se objaviti bez dozvole suda, a i kada je ta dozvola data, ne smeju se navesti ime deteta ili drugi podaci koji bi ga identifikovali (čl. 461 ZKP). Javnost je uvek isključena sa suđenja detetu (čl. 482 ZKP).

Postupak prema detetu vodi sudija za maloletnike, odnosno veće za maloletnike, a može se odrediti i jedan sud koji će u prvom stepenu biti nadležan za sve krivične predmete dece sa područja više sudova. Sudije porotnici koji učestvuju u suđenju u predmetima koji se tiču dece biraju se iz redova profesora, učitelja, vaspitača i drugih lica koja imaju iskustvo u vaspitanju dece (čl. 463 ZKP).

4.14.3.4. Rođenje i lično ime deteta. – Da bi se obezbedilo da svako dete bude registrovano neposredno po rođenju, određeno je da se rođenje prijavljuje (usmeno ili pismeno) matičaru u matičnom području u mestu u kome se dete rodilo. Rođenje deteta na saobraćajnom sredstvu prijavljuje se matičaru matičnog područja gde se putovanje majke završilo. Rođenje deteta je dužna da prijavi zdravstvena ustanova u kojoj je ono rođeno. Kada je dete rođeno van zdravstvene ustanove, dužni su da prijave njegovo rođenje otac deteta, a ako on nije u mogućnosti, drugi član domaćinstva ili majka, zatim lice u čijem stanu je dete rođeno i službena lica koja su sudelovala pri porođaju (babica ili lekar), a ako nema ovih lica, ili su oni u nemogućnosti da rođenje prijave – lice koje je saznalo za rođenje deteta. Rođenje deteta se prijavljuje u roku od 15 dana od dana rođenja. Ako je dete mrtvorodeno, rođenje se mora prijaviti u roku od 24 sata od dana rođenja. Ako su roditelji deteta nepoznati, rođenje se upisuje u matičnu knjigu rođenih mesta gde je dete nađeno. Upis se vrši na osnovu rešenja nadležnog organa starateljstva (čl. 17, 25 i 17 Zakona o matičnim knjigama Srbije, čl. 5, 7 i 9 Zakona o matičnim knjigama Crne Gore).

Lično ime (koje se sastoji od imena i prezimena) lično je pravo građana. Ono se stiče upisom u matičnu knjigu rođenih. Ime deteta određuju roditelji sporazumno u roku od dva meseca od dana rođenja. Ako se roditelji u ovom roku ne sporazumeju, lično ime određuje organ starateljstva. Dete dobija prezime jednog ili oba roditelja, s tim što se u Srbiji ne mogu zajedničkoj deci odrediti različita prezimena. Ako jedan od roditelja nije u životu, ili je nepoznat, ili je u nemogućnosti da vrši roditeljsko pravo, lično ime deteta određuje drugi roditelj. Ako oba roditelja nisu u životu, ili su nepoznati ili su u nemogućnosti da vrše roditeljsko pravo, lično ime deteta određuje organ starateljstva (čl. 393. do 396. ZBPO Srbije, čl. 1 do 6 Zakona o ličnom imenu, *Sl. list SRCG*, br. 20/93, 27/94). Odredba člana 398. ZBPO Srbije i član 7. ZLIR Crne Gore zabranjuju određivanje detetu imena koje je pogrdno, kojim se vređa moral, ili je u suprotnosti sa običajima i shvatanjima sredine. Članom 2 Zakona o ličnom imenu Crne Gore pripadnici nacionalnih i etničkih grupa, lično ime mogu upisati na svom jeziku.

4.15. Državljanstvo

@Clan 1 = Član 15 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima:⁴⁰

@Clan 2 = Svako ima pravo na neko državljanstvo.

@Clan 2 = Niko ne sme biti samovoljno lišen svog državljanstva niti prava da promeni državljanstvo.

@Clan 1 = Član 24, st. 3 PGP:

@Clan 2 = Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

@Clan 1 = (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.15.1. Opšte

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima predviđa pravo svakog čoveka na državljanstvo, kao i zabranu proizvoljnog oduzimanja državljanstva i uskraćivanja prava na promenu državljanstva (čl. 15). PGP ne govori posebno o pravu na državljanstvo. Ipak, član 24 PGP, koji se bavi položajem deteta (vidi I.4.14), u stavu 3 garantuje pravo svakog deteta na sticanje državljanstva. To je učinjeno da bi se izbeglo povećanje broja lica bez državljanstva. Ova odredba samo obavezuje države da novorođenoj deci omoguće sticanje državljanstva, a ne nužno da svakom detetu daju svoje državljanstvo. Način i uslovi sticanja državljanstva regulisani su unutrašnjim propisima države. U svakom slučaju, ne sme se praviti diskriminacija između novorođene dece.

Prema Ustavu SRJ, sticanje i prestanak jugoslovenskog državljanstva regulišu se saveznim zakonom. Jugoslovenski državljani imaju i državljanstvo jedne od republike članica. Jugoslovenski državljanin ne može biti lišen državljanstva, proteran iz zemlje, ili izručen drugoj državi (čl. 17 Ustava SRJ). Kao i savezni ustav, ustavi Srbije (čl. 47) i Crne Gore (čl. 10) u principu sadrže istovetno bazično rešenje koje se vezuje generalno za član 15 Univerzalne deklaracije.

Ustav Srbije, za razliku od saveznog i crnogorskog ustava, sadrži odredbe prema kojima se građaninu Srbije, koji ima i drugo državljanstvo, može oduzeti srbijansko državljanstvo „samo ako odbije da ispuni ustavom određenu dužnost građanina“ (čl. 47, st. 4). S druge strane, Ustav SRJ predviđa da je svaki „jugoslovenski državljanin istovremeno ... državljanin republike članice“. Uz to, uređivanje jugoslovenskog državljanstva je u nadležnosti federacije (čl. 17, st. 2 i 5). Mogućnost oduzimanja srpskog državljanstva prema Ustavu Srbije može dovesti do situacije da jedno lice ima jugoslovensko, ali ne i republičko državljanstvo, što bi bilo suprotno ovoj izričitoj odredbi saveznog ustava.

⁴⁰ Prevod iz knjige *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1998.

U toku postojanja SFRJ, čiji je raspad doveo u pitanje državljanstvo velike grupe njenih građana, doneta su četiri savezna zakona o državljanstvu. To su: Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije (1945); Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946); Zakon o jugoslovenskom državljanstvu (1964) i Zakon o državljanstvu SFRJ iz 1976. godine (*Sl. list SFRJ*, br. 58/76). Zakon iz 1976. godine je bio na snazi u momentu raspada SFRJ. Danas sve države nastale na teritoriji bivše SFRJ imaju nove zakone o državljanstvu. U SRJ je pitanje državljanstva regulisano Zakonom o državljanstvu SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 33/96).

4.15.2. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ

SR Jugoslavija je četiri godine oklevala da donese novi zakon o državljanstvu. I pored toga što je sve do donošenja novog zakona o državljanstvu 1996. godine važio stari Zakon o državljanstvu SFRJ, državni organi SRJ ga nisu primenjivali. Na taj način, velik broj državljanina bivše SFRJ koji su se našli na teritoriji nove SRJ doveden je u situaciju krajnje pravne nesigurnosti. Oni su, pre svega, bili izloženi ozbiljnoj diskriminaciji, jer nisu mogli da uživaju određena prava (npr. pravo na obrazovanje, pravo na zaposlenje) ili da obezbede dokumente (pasoš, ličnu kartu) zbog toga što nisu smatrani jugoslovenskim državljanima.

Prema novom Zakonu o državljanstvu SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 33/96), jugoslovenskim državljaninom se smatra državljanin bivše SFRJ koji je na dan proglašenja Ustava SRJ, 27. aprila 1992, imao državljanstvo Republike Srbije ili Republike Crne Gore, kao i njegova deca rođena posle tog datuma (čl. 46).

Sticanje jugoslovenskog državljanstva je olakšano za još dve kategorije lica:

1. državljanke bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srpsko ili crnogorsko, ako su 27. aprila 1992. imali prebivalište na teritoriji današnje SRJ, pod uslovom da nemaju strano državljanstvo. Ova odredba važi i za decu pomenute kategorije lica, ako su rođena posle proglašenja SRJ (čl. 41, st. 1);
2. državljanke bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srpsko ili crnogorsko, i koji su prihvatili prevođenje u profesionalnog oficira ili podoficira ili civilno lice na službi u Jugoslovenskoj armiji, kao i njihovi bračni drugovi i deca, ako nemaju strano državljanstvo (čl. 41, st. 1).

Zakon o državljanstvu utvrdio je i jedan novi način sticanja državljanstva – „prihvat u jugoslovensko državljanstvo“ (čl. 48). Ovaj način sticanja je ograničen samo za državljanke bivše SFRJ. Prvo, to su državljanke bivše SFRJ koji su zbog svoje verske ili nacionalne pripadnosti ili zbog zalaganja za ljudska prava i slobode izbegli na teritoriju SRJ, a nemaju strano državljanstvo (st. 1). Drugo, to su državljanke bivše SFRJ koji borave u inostranstvu, a nemaju strano državljanstvo (st. 2). Zahtev za prihvat u jugoslovensko državljanstvo podnosi se Saveznom ministarstvu za unutrašnje poslove, koje procenjuje opravdanost razloga za traženje prihvata i u svojoj odluci uzima u obzir interese „bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije“ (st. 3). Podnosilac zahteva mora da priloži izjavu da nema drugo državljanstvo ili da ga se odrekao (st. 5). Takođe,

ako je reč o azilantima – državljanima bivše SFRJ, oni u zahtevu treba da potkrepe svoje navode o proganjanju (st. 6).

4.15.3. Sticanje jugoslovenskog državljanstva

Jugoslovensko državljanstvo se stiče poreklom, rođenjem na teritoriji Jugoslavije, prijemom i po međunarodnom ugovoru (čl. 2).

Jugoslovensko državljanstvo stiču poreklom, po samom zakonu (*ex lege*), deca čiji su roditelji jugoslovenski državljani, bez obzira gde su rođena, i deca čiji je samo jedan od roditelja Jugosloven, ako su rođena u Jugoslaviji. Osim toga deca rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven, stiču jugoslovensko državljanstvo poreklom ako im je drugi roditelj nepoznat ili bez državljanstva (čl. 7).

Uz to, deca koja su rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven a drugi strani državljanin, steći će jugoslovensko državljanstvo ako se ispuni jedan od sledećih uslova (čl. 8):

1) ako ih do 18 godine njihov roditelj Jugosloven prijavi kao jugoslovenske državljane diplomatskom predstavništvu SRJ (ako su deca starija od 14 godina potrebna je njihova saglasnost, a između 18. i 23. godine mogu sama podneti zahtev);

2) ako bi bez dobijanja jugoslovenskog državljanstva ostali apatridi (lica bez državljanstva).

Osnovni kriterijum sticanja državljanstva – poreklo (*ius sanguinis*) korigovan je sticanjem državljanstva rođenjem (*ius soli*). Na taj način, deca rođena ili nađena na teritoriji SRJ dobijaju jugoslovensko državljanstvo ako su im roditelji nepoznati ili apatridi.

4.16. Sloboda kretanja

@Clan 1 =
Član 12. PGP:

@Clan 2 = 1. Svako lice koje se legalno nalazi na teritoriji neke države ima pravo da se slobodno kreće u njoj i da slobodno izabere svoje mesto stanovanja.

@Clan 2 = 2. Svako lice ima pravo da napusti bilo koju zemlju, uključujući i svoju.

@Clan 2 = 3. Napred navedena prava mogu biti ograničena samo ako su ova ograničenja zakonom predviđena, ako su ona potrebna radi zaštite nacionalne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala ili prava i slobode drugih lica, i ako su u skladu sa ostalim pravima koja priznaje ovaj pakt.

@Clan 2 = 4. Niko ne može biti proizvoljno lišen prava da uđe u svoju zemlju.

@Clan 1 = (Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.16.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu kretanja, prihvatajući pri tom pristup međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima. Prema članu 30 Ustava SRJ:

Građaninu se jamči sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da napusti SRJ i u nju se vrati.

Sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da se napusti SRJ može se ograničiti saveznim zakonom, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ.

Ustav Srbije u članu 17 na sličan način garantuje slobodu kretanja, dok je Ustav Crne Gore manje precizan: iako se u članu 28, st. 1 zajemčuje sloboda kretanja i nastanjivanja, ne govori se o slobodi neometanog napuštanja Crne Gore i slobodnog povratka u nju.

4.16.2. Ograničenja

Ograničenja prava na slobodu kretanja koja se nalaze u jugoslovenskim ustavima formulisana su u skladu s međunarodnim standardima. Propisuje se da ograničenje mora da bude zakonom uvedeno i neophodno za ostvarivanje nekog od legitimnih razloga. Razlozi za ograničenja koje navode jugoslovenski ustavi su malobrojniji i uže formulisani od onih navedenih u PGP.

Nova Savezna vlada je 7. novembra 2000. donela Odluku o prestanku važenja odluke o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz Savezne Republike Jugoslavije (Sl. list SRJ, br. 61/2000). Ovom odlukom jedan podzakonski akt koji je direktno ograničavao ustavna prava građana SRJ stavljen je van snage.

4.17. Ekonomska, socijalna i kulturna prava

U saveznom i u republičkim ustavima postoje opšte odredbe o osnovnim socijalnim pravima građana i pojedinih društvenih grupa (deca, žene, majke, stari). Vrste i opseg socijalnih prava definisani su u odgovarajućim republičkim zakonima i podzakonskim aktima. Organizacije u kojima se ostvaruju socijalna prava građana svrstana su u kategoriju javnih službi i nazivaju se ustanovama.

Prema odredbama Zakona o javnim službama iz 1991. godine, ove ustanove mogu osnivati i građani (fizička lica), čime je omogućeno uvođenje privatne inicijative i rad sa sredstvima u privatnoj svojini u oblasti socijalnih i kulturnih prava. U članu 10 ovog zakona, navode se izvori sredstava za obavljanje poslova klasifikovanih pod „prava i potrebe građana“. Privatnom sektoru, međutim nije dozvoljeno/omogućeno da konkuriše za korišćenje sredstava iz javnih fondova i budžeta; ta sredstva mogu da koriste samo državne ustanove u oblasti javnih službi. Iako je od donošenja ovog zakona prošla gotovo decenija, privatne ustanove još nisu integrisane u podsisteme zdravstvene zaštite,

socijalne zaštite, brige o deci, obrazovanja i t.sl., ni organizaciono niti finansijski. To je omogućilo zadržavanje monopolske pozicije državnih ustanova u ovoj oblasti, naročito u pogledu korišćenja sredstava koja se obavezno izdvajaju iz plata zaposlenih i drugih poreza i doprinosa, kao i netransparentnu i pravno nedefinisanu kohabitaciju privatnog i državnog sektora u oblasti javnih službi, naročito preko personalnih sprega, i političkih i ekonomskih centara moći⁴¹.

4.17.1. Pravo na rad

Pravo na rad je izričito garantovano ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 35 Ustava Srbije i čl. 52 Ustava Crne Gore) ali ne i Ustavom SRJ. Svi ustavi garantuju pravo na slobodan izbor zanimanja i zaposlenja, kao i zabranu prinudnog rada (čl. 54, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Srbije jedini predviđa da su svakome, pod jednakim uslovima, dostupni radno mesto i funkcija (čl. 54, st. 1 Ustava Srbije).

Ustavom SRJ i Ustavom Srbije je u izvesnoj meri garantovana i sigurnost radnog odnosa propisivanjem da radni odnos zaposlenom može prestati protiv njegove volje samo pod uslovima i na način utvrđen zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 54, st. 2 Ustava SRJ i čl. 35, st. 2 Ustava Srbije). Zakonima o radnim odnosima i kolektivnim ugovorima su izričito određeni osnovi za prestanak radnog odnosa nezavisno od volje zaposlenog, te bi otkaz van ovih razloga bio nezakonit. Odluku o otkazu, koja mora biti obrazložena, donosi direktor i ona je konačna (čl. 65 Zakona o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ* 29/96, 51/99). Do izricanja disciplinske mere prestanka radnog odnosa takođe može doći samo u slučaju onih povreda radnih obaveza koje su izričito određene zakonom ili kolektivnim ugovorom. Ovu meru takođe izriče direktor, a kod poslodavca koji ima upravni odbor, ovaj je, kao drugostepeni organ, nadležan za preispitivanje ove odluke po prigovoru zaposlenog (čl. 56, st. 2 ZORO).

Odluka o prestanku radnog odnosa i razlozi za donošenje te odluke moraju se dostaviti zaposlenom u pisanom obliku sa poukom o pravnom leku. Zaposleni može u roku od 15 dana od dostavljanja ove odluke pokrenuti spor pred nadležnim sudom. Osnovna odlika radnog spora je hitnost. Presuda po kojoj je pravno lice dužno da vrati zaposlenog na rad mora se u izvršnom postupku izvršiti pod pretnjom novčane kazne, s tim da se novčana kazna može ponavljati samo tri puta. Neizvršavanje pravosnažne sudske odluke o vraćanju zaposlenog na rad predstavlja krivično delo (čl. 91 KZ Srbije i čl. 75 KZ Crne Gore).

Obavezan otkazni rok ne može biti kraći od mesec dana niti duži od tri meseca, odnosno šest meseci u Crnoj Gori (čl. 55 Zakona o radnim odnosima, *Sl. list RCG*, br. 29/90,

⁴¹ U pregledu finansijskog poslovanja jedne od najpoznatijih bolnica u Beogradu, „Sveti Sava“, posle smene direktora u oktobru 2000. između ostalog je utvrđeno da je deo bolničkog prostora bolnice „Sveti Sava“ iznajmljen privatnoj lekarskoj ordinaciji čiji je vlasnik, lekar, inače sin medicinske sestre zaposlene u toj bolnici. Ona je bila savetnik smenjenog direktora za medicinska pitanja (s mesečnom platom osam puta većom od plate redovnog profesora Beogradskog univerziteta). Toj privatnoj ordinaciji smenjeni direktor je po bagatelnim cenama prodao dva otpisana ultrazvučna aparata i jedan EEG, a iznajmio im je moderni kolor-dopler aparat, donaciju Savezne uprave carina, vredan oko 250.000 DEM. (*Blic*, 25. 10. 2000. str. 6).

42/90, 28/91 i čl. 112 Zakona o radnim odnosima, *Sl. glasnik RS*, br. 55/96). Zaposleni može prestati sa radom i pre isteka otkaznog roka, i to u Srbiji uz saglasnost poslodavca, a u Crnoj Gori po odluci poslodavca, s tim što u svakom slučaju zaposlenom tada pripada pravo na naknadu zarade do isteka otkaznog roka.

Zakonom su utvrđena posebna prava zaposlenih koji spadaju u tzv. tehnološki višak. Reč je o licima kojima prestaje radni odnos zbog prestanka potrebe za njihovim radom u slučaju uvođenja tehnoloških, ekonomskih ili organizacionih promena. Ovim licima radni odnos može prestati samo ako im se obezbedi jedno od prava predviđenih zakonom, a to je zasnivanje radnog odnosa kod drugog poslodavca, stručno osposobljavanje, prekvalifikacija ili dokvalifikacija, dokup staža ili jednokratna novčana isplata u visini od najmanje 24 mesečne zarade. Ako im se ne može obezbediti jedno od ovih prava, onda im radni odnos može prestati po isplati otpremnine čija visina zavisi od dužine staža osiguranja (čl. 43 ZORO).

Pravo na rad uključuje i pravo na besplatnu pomoć prilikom traženja posla. U republikama postoje zavodi za tržište rada, sa zadatkom da ostvaruju program zapošljavanja i usklađuju ponudu i potražnju. Zavod pruža besplatnu stručnu pomoć u vidu informisanja zainteresovanih lica o uslovima i mogućnostima zapošljavanja i bavi se poslovima posredovanja u zapošljavanju između nezaposlenih lica i poslodavaca. Zavod obavlja i poslove profesionalne orijentacije pri izboru zanimanja i zapošljavanja, kao i pripreme za zapošljavanje, u smislu prekvalifikacije, dokvalifikacije i inoviranja znanja.

4.17.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada

Jugoslovenski ustavi jemče više prava zaposlenih. Pre svega, svi oni garantuju zaposlenom pravo na odgovarajuću zaradu (čl. 55 Ustava SRJ, čl. 36 Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Zakon o osnovama radnih odnosa ponavlja da zaposleni ima pravo na odgovarajuću zaradu i da se ona utvrđuje u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom. Zarada se isplaćuje najmanje jedanput mesečno (čl. 48 ZORO). Zaposleni ima pravo na naknadu zarade za dane praznika za koje ne radi, za vreme godišnjeg odmora, plaćenog odsustva, vojne vežbe i u drugim slučajevima utvrđenim zakonom i kolektivnim ugovorom. Zaposlenom je zakonom garantovano pravo na uvećanu zaradu u slučaju rada za vreme državnih praznika, prekovremenog i noćnog rada (čl. 49 ZORO). Pored zarade, zaposleni ima pravo i na druga primanja, kao što su primanja za pokriće troškova godišnjeg odmora, toplog obroka, prevoza i slično (čl. 51 ZORO).

Radi obezbeđivanja materijalne i socijalne sigurnosti zaposlenih, zakonom je predviđeno pravo zaposlenih na garantovanu zaradu. Visinu garantovane neto zarade utvrđuje vlada republike svojom odlukom. Poslodavac je dužan da zaposlenom, pod uslovima utvrđenim pojedinačnim kolektivnim ugovorom, isplati i razliku između garantovane neto zarade koju je primio i zarade koju bi ostvario u skladu sa kolektivnim ugovorom (čl. 65 Zakona o radnim odnosima Srbije).

Ustavima je na uopšten način garantovano i pravo zaposlenog na ograničeno radno vreme, kao i na plaćeni godišnji odmor i odsustva, a saveznim i ustavom Srbije i pravo na dnevni i nedeljni odmor, bez bližeg preciziranja ovih prava (čl. 56, st. 1 Ustava SRJ, čl. 38, st. 1 Ustava Srbije i čl. 53, st. 2 Ustava Crne Gore).

Puno radno vreme je 40 sati u radnoj nedelji. Zakonom je predviđena obaveza uvođenja skraćenog radnog vremena za lica koja rade na naročito teškim, napornim i po zdravlje štetnim poslovima, i to srazmerno štetnom uticaju na zdravlje, odnosno radnu sposobnost zaposlenog, s tim da je u Crnoj Gori ovo skraćenje ograničeno na 36 sati nedeljno (čl. 19 Zakona o radnim odnosima Srbije i čl. 17 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Radno vreme zaposlenog može trajati i duže od punog radnog vremena ali ne duže od 10 sati nedeljno, sem ako je reč o nekom od slučajeva koji su izričito predviđeni zakonom, kada postoji obaveza zaposlenog da radi prekovremeno i to duže od 10 sati nedeljno (npr. u slučaju elementarne nepogode, požara, eksplozije i slično, čl. 20 ZORO).

Što se tiče prava na odmor, zaposleni ima pravo na odmor u toku dnevnog rada u trajanju od 30 minuta, pravo na odmor između dva radna dana u trajanju od minimum 12 sati neprekidno, osim za vreme sezonskih radova kada ovaj minimum iznosi 10 sati, kao i pravo na nedeljni odmor u iznosu od najmanje 24 časa neprekidno. Zaposleni ima pravo na godišnji odmor i to u trajanju od najmanje 18 radnih dana. Zaposlenom se ne može uskratiti pravo na bilo koji od ovih odmora. Zaposleni ima pravo i na plaćeno i neplaćeno odsustvo sa rada u slučajevima utvrđenim zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 26–31 ZORO).

Ustavima se zajemčuje i zaštita zaposlenih na radu, takođe bez bližeg preciziranja ovog prava. Ženama, invalidima i omladini je garantovana posebna zaštita na radu (čl. 56, st. 2 i 3 Ustava SRJ; čl. 38, st. 2 i 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 3 i 4 Ustava Crne Gore).

Zakonom o osnovama radnih odnosa utvrđena je obaveza poslodavca da obezbedi potrebne uslove za zaštitu na radu. Preduzeće može da otpočne obavljanje neke delatnosti tek kada nadležni inspekcijski organ svojim rešenjem utvrdi da su, između ostalog, ispunjeni i uslovi u pogledu zaštite na radu (čl. 18 Zakona o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96). Poslodavac je dužan da zaposlenog upozna sa svim opasnostima radnog mesta po život i zdravlje, kao i sa pravima i obavezama u vezi sa zaštitom na radu i uslovima rada. Zaposleni ima pravo da odbije da radi zbog toga što nisu sprovedene propisane mere zaštite na radu, ali samo pod uslovom da mu objektivno pretila opasnost po život ili zdravlje (čl. 33–34. ZORO).

Da bi se zaposleni rasporedio na radno mesto gde postoji povećana opasnost od povređivanja i profesionalnih ili drugih oboljenja potrebno je da ispunjava i uslove za rad u pogledu zdravstvenog stanja, psihofizičkih sposobnosti i doba života. Radi zaštite ovih lica zakonom su ustanovljeni i obavezni prethodni i periodični lekarski pregledi (čl. 30–35 Zakona o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, 53/93, 67/93, 48/94, 42/98). U istom cilju zakonom je ustanovljena obaveza skraćanja radnog vremena ovim licima, kao i pravo na duži godišnji odmor, u trajanju do 40 radnih dana (čl. 56, st. 2 Zakona o radnim odnosima Srbije).

Detaljnije odredbe o zaštiti na radu su u Srbiji sadržane u posebnom Zakonu o zaštiti na radu, dok se u Crnoj Gori one nalaze u okviru Zakona o radnim odnosima. Ovim propisima, kao i podzakonskim aktima donetim na osnovu njih, konkretnije su utvrđene obaveze poslodavca u vezi s merama i sredstvima koji su neophodni za ostvarivanje bezbednih uslova rada, zatim o organizovanju poslova zaštite na radu, osposobljavanju zaposlenih za bezbedan rad kao i obezbeđivanju prve pomoći i spasavanja. Nadzor nad sprovođenjem ovih zakona, drugih propisa i kolektivnih ugovora iz oblasti zaštite na radu vrši inspekcija rada. Nepridržavanje mera zaštite na radu osnov je za prestanak rada preduzeća (čl. 100, st. 1, tač. 1 Zakona o preduzećima) a pod određenim uslovima predstavlja i krivično delo (čl. 90 KZ Srbije i čl. 74 KZ Crne Gore).

4.17.3. Pravo na socijalno obezbeđenje

Pravo na socijalno obezbeđenje obuhvata pravo na socijalno osiguranje i pravo na socijalnu pomoć.

U jugoslovenskim ustavima je pravo na socijalno osiguranje predviđeno kao institucija obaveznog osiguranja zaposlenih lica, kojim oni obezbeđuju sebi i članovima svoje porodice sve oblike socijalnog osiguranja (čl. 58 Ustava SRJ i čl. 55 Ustava Crne Gore). Ustav Srbije konkretnije ulazi u sadržinu ovog prava, te precizira da zaposleni, u skladu sa zakonom, obaveznim osiguranjem obezbeđuju sebi pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, trudnoće, porođaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, nezaposlenosti i starosti i prava na druge oblike socijalnog osiguranja, a za članove svoje porodice pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na porodičnu penziju, kao i druga prava na osnovu socijalnog osiguranja (čl. 40 Ustava Srbije).

Socijalno osiguranje obuhvata penziono, invalidsko i zdravstveno osiguranje, kao i osiguranje za slučaj nezaposlenosti i zdravstveno osiguranje. Postoji više zakona koji regulišu različite oblasti iz okvira socijalnog osiguranja.

Obavezno osiguranje obuhvata sva zaposlena lica i lica koja obavljaju samostalnu delatnost kao i zemljoradnike.

Pored obaveznog, postoji i mogućnost dobrovoljnog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana (čl. 16 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98).

Osiguranik stiče pravo na starosnu penziju ako kumulativno ispuni uslove u pogledu godina života i dužine penzijskog staža (čl. 22 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Visina starosne penzije se određuje s obzirom na penzijski osnov i penzijski staž. Penzijski osnov predstavlja mesečni prosek zarade, odnosno osnovice osiguranja osiguranika, u bilo kojih uzastopnih deset godina koji su za osiguranika najpovoljniji. Zakonom je limitiran najviši iznos penzijskog osnova na 3,8 prosečne neto-zarade po zaposlenom na teritoriji Republike u prethodnoj godini (čl. 10 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 52/96, 48/98). Konkretna visina penzije se određuje u određenom procentu od ovog penzijskog osnova, a koji zavisi od dužine penzijskog staža. Zakonom je limitirana i visina ovog procenta, te osiguranik ima

pravo na najviše 85% od penzijskog osnova (čl. 35, st. 3 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Prava za slučaj invalidnosti su pravo na invalidsku penziju i prava po osnovu preostale radne sposobnosti. To su i pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju, pravo na raspoređivanje odnosno zaposlenje na drugom odgovarajućem poslu sa punim radnim vremenom i pravo na novčane naknade u vezi sa korišćenjem ovih prava. Uzrok nastanka invalidnosti nije od značaja za utvrđivanje samog pojma invalidnosti ali jeste za utvrđivanje uslova za sticanje pojedinih prava kao i obima tih prava.

Pravo na invalidsku penziju stiče osiguranik kod koga je zbog promena u zdravstvenom stanju koje se ne mogu otkloniti lečenjem ili rehabilitacijom došlo do gubitka radne sposobnosti, ili osiguranik kod koga je došlo do smanjenja radne sposobnosti, ali pod uslovom da zbog navršenih godina života, 50 za muškarce i 45 za žene, nema pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju (čl. 45, st. 1 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Ako je invalidnost prouzrokovana povredom na radu ili profesionalnom bolešću, pravo na invalidsku penziju se stiče bez obzira na dužinu penzijskog staža i to u visini od 85% od penzijskog osnova. Kada je invalidnost prouzrokovana povredom van rada ili bolešću onda je sticanje prava na invalidsku penziju uslovljeno dužinom penzijskog staža, a njena visina se utvrđuje s obzirom na tri kriterijuma: pol osiguranika, godine života u momentu nastanka invalidnosti i dužina penzijskog staža (čl. 48 i 49 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Zakon sadrži i odredbe o najnižoj starosnoj odnosno invalidskoj penziji, koje imaju zaštitni karakter i čija je svrha da obezbede minimum egzistencije onima koji su imali malo godina penzijskog staža i/ili nisku zaradu. Osnov za ovu penziju ne čini desetogodišnji prosek zarade, odnosno osnovice osiguranja, već prosečna mesečna neto-zarada zaposlenih ostvarena na teritoriji Republike u prethodnoj godini. Najniži iznos penzije određuje se od ovog osnova u procentu određenom zavisno od dužine penzijskog staža i kreće se od 40% za penzijski staž do 20 godina do 80% za penzijski staž od 35 i više (muškarac) odnosno 32 i više (žena) godina (čl. 77 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

U slučaju opasnosti od nastanka invalidnosti zakon predviđa pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju, kao i pravo na raspoređivanje na drugo radno mesto sa punim radnim vremenom (čl. 63 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Zakonom je predviđeno i pravo na novčane naknade u slučaju telesnog oštećenja ali samo ukoliko je to oštećenje prouzrokovano povredom na radu ili profesionalnom bolešću i ukoliko iznosi najmanje 30% (čl. 74, st. 2 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

U slučaju smrti osiguranika, odnosno korisnika starosne ili invalidske penzije ili korisnika prava po osnovu preostale radne sposobnosti, članovima njegove porodice pripada pravo na porodičnu penziju. Ovo pravo im pripada ukoliko ispunjavaju određene uslove koji su različito regulisani za različite članove porodice (čl. 64–73 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Penzijsko i invalidsko osiguranje obezbeđuje i sprovodi odgovarajući republički fond.

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti je regulisano na republičkom nivou, Zakonom o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica u Srbiji i u Crnoj Gori Zakonom o zapošljavanju. Svim ustavima je garantovano pravo na materijalno obezbeđenje u slučaju privremene nezaposlenosti (čl. 55, st. 2 Ustava SRJ; čl. 36, st. 2. Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Pravo koje se ostvaruje jeste pravo na novčanu naknadu u slučaju prestanka radnog odnosa, pod uslovom da je lice bilo osigurano najmanje devet meseci neprekidno ili 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/93, 82/92 i čl. 28 Zakona o zapošljavanju, *Sl. list RCG*, br. 29/90). Ne daje svaki prestanak radnog odnosa pravo na novčanu naknadu. U Srbiji su predviđeni slučajevi u kojima lice ima pravo na novčanu naknadu (čl. 12 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije), dok su u Crnoj Gori predviđeni slučajevi u kojima on neće imati to pravo (čl. 31 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). U principu, ukoliko je do prestanka radnog odnosa došlo krivicom ili voljom zaposlenog lica, on neće imati pravo na novčanu naknadu. Naknada se isplaćuje u određenom vremenskom periodu koji zavisi od dužine osiguranja i kreće se od 3 do 24 meseca (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije i čl. 33 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Isplata naknade će se nastaviti i po proteku ovog vremena u određenim slučajevima (čl. 15 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije i čl. 34 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Osnov za novčanu naknadu predstavlja prosečna neto zarada nezaposlenog lica ostvarena u poslednja tri meseca rada pre prestanka osiguranja i isplaćuje mu se mesečno unazad, a pod određenim uslovima može mu se isplatiti i u jednokratnom iznosu. Za vreme za koje primaju naknadu, nezaposlena lica imaju pravo i na zdravstveno i penzijsko-invalidsko osiguranje (čl. 27 Zakona o zapošljavanju Crne Gore i čl. 8 tač. 6 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije). O pravima nezaposlenih lica odlučuju nadležni organi Zavoda za tržište rada.

Za razliku od socijalnog osiguranja gde zaposleni izdvajaju deo svog dohotka kako bi sebi i članovima svoje porodice omogućili određena prava za slučaj starosti, bolesti, invalidnosti ili smrti, socijalna pomoć podrazumeva davanja iz javnih fondova, formiranih putem poreza.

Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da država obezbeđuje materijalnu sigurnost građaninu koji je nesposoban za rad i/ili nema sredstva za život, dok Ustav Srbije garantuje socijalnu sigurnost samo građanima koji su nesposobni za rad a nemaju sredstva za održavanje (čl. 55 Ustava Crne Gore, čl. 58 Ustava SRJ i čl. 39, st. 2 Ustava Srbije). Socijalna zaštita je uređena Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana u Srbiji i Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti u Crnoj Gori.

Osnovno pravo u okviru socijalne zaštite jeste pravo na materijalno obezbeđenje. U Srbiji ovo pravo pripada pojedincu ili porodici koja ostvaruje prihode ispod nivoa socijalne sigurnosti. Nivo socijalne sigurnosti se utvrđuje zakonom u procentima, čija visina zavisi od broja članova porodice i od osnovice koju čini prosečna neto zarada po zaposlenom u

prethodnom kvartalu u privredi Republike (čl. 11 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91, 33/93, 67/93, 53/93, 46/94, 48/94, 52/96). Za ostvarivanje prava na materijalno obezbeđenje, zakon predviđa i niz dodatnih pojedinačnih uslova (čl. 12 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Srbije). Materijalno obezbeđenje se određuje u mesečnom novčanom iznosu u visini razlike između iznosa prosečnog mesečnog prihoda pojedinca, odnosno porodice, ostvarenog u prethodnom kvartalu i nivoa socijalne sigurnosti (čl. 20, st. 1 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Srbije). Visina materijalnog obezbeđenja se usklađuje s kretanjem prosečnih zarada. Slična rešenja u pogledu materijalnog obezbeđenja sadrži i Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94, 16/95).

Ostala prava u sistemu socijalne zaštite, koja predviđaju oba republička zakona, jesu pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica, pravo na pomoć za osposobljavanje za rad i pravo na smeštaj u ustanove socijalne zaštite ili drugu porodicu (čl. 37 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore; čl. 25 i čl. 27 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti Srbije).

O svim ovim pravima odlučuju odgovarajuće ustanove socijalne zaštite.

4.17.4. Pravo na zaštitu porodice

Pravo na zaštitu majke, dece i porodice je obuhvatnije zaštićeno republičkim ustavima. Ustav SRJ samo garantuje da porodica, majka i dete uživaju posebnu zaštitu i da deca rođena van braka imaju jednaka prava i dužnosti kao i deca rođena u braku. Republičkim ustavima se pored ovoga garantuju još neka prava a predviđaju se i neke obaveze. Oba ustava predviđaju pravo i obavezu roditelja da se brinu o deci, da ih vaspitavaju i školuju, kao i obavezu dece da se brinu o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć (čl. 61 Ustava SRJ; čl. 27 i 29 Ustava Srbije i čl. 58 i 59 Ustava Crne Gore).

Zaposlena žena uživa posebnu zaštitu po propisima o radnim odnosima, i to kako s obzirom na svoje posebne psihofizičke karakteristike kao žene, tako i po osnovu trudnoće i materinstva. Ova posebna zaštita na radu žene, kao i omladine i invalida, garantovana je i svim ustavima (čl. 56, st. 3 Ustav SRJ; čl. 38, st. 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 4 Ustava Crne Gore). Veći deo ovih prava, kao i prava po osnovu posebne zaštite omladine, predviđen je saveznim Zakonom o osnovama radnih odnosa. Zakon o radnim odnosima Srbije preuzima sve odredbe iz saveznog zakona, a sadrži i neka preciznija i dopunska pravila, za razliku od Zakona o radnim odnosima Crne Gore, koji ima veoma mali broj odredbi koje se odnose na posebnu zaštitu žena i omladine.

Zakon pre svega ustanovljava zabrane u pogledu poslova koje žene mogu da obavljaju, noćnog i prekovremenog rada. Zakon o osnovama radnih odnosa previđa da zaposlene žene ne mogu da rade na radnim mestima na kojima se pretežno obavljaju naročito teški fizički poslovi, radovi pod zemljom ili pod vodom, niti na poslovima koji bi mogli štetno i sa povećanim rizikom da utiču na njihovo zdravlje i život (čl. 35, st. 1 ZORO). Osim toga, zaposlena žena za vreme trudnoće ne može da radi na radnim mestima na kojima postoje povećani rizici za održavanje trudnoće i razvoj ploda (čl. 35, st. 2 ZORO).

Ustanovljena su i izvesna ograničenja u pogledu mogućnosti prekovremenog i noćnog rada. Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da žena za vreme trudnoće ili sa detetom do tri godine ne može da radi duže od punog radnog vremena, odnosno noću. Izuzetno, žena sa detetom starijim od dve godine može da radi noću ali samo na osnovu svog pismenog zahteva. Takođe, samohrani roditelj sa detetom do sedam godina ili detetom koje je težak invalid može da radi duže od punog radnog vremena ili noću samo na osnovu svog pismenog zahteva (čl. 36 ZORO). Pored ovoga, ženi zaposlenoj u industriji i građevinarstvu zabranjen je noćni rad, osim u izuzetnim okolnostima (čl. 40 ZORO i čl. 75, st. 1 Zakona o radnim odnosima Srbije).

Osnovno pravo koje pripada zaposlenoj ženi u vezi sa trudnoćom i porođajem jeste pravo na porodiljsko odsustvo. Žena može da otpočne porodiljsko odsustvo 45 dana pre porođaja, a mora to da učini 28 dana pre porođaja (čl. 36, st. 3 ZORO). Porodiljsko odsustvo traje najmanje do navršene godine dana života deteta odnosno po Zakonu o radnim odnosima Srbije do druge godine života deteta za treće dete (čl. 37 ZORO i čl. 79 Zakon o radnim odnosima Srbije). U slučaju rođenja mrtvog deteta ili smrti deteta pre isteka porodiljskog odsustva, zaposlena žena ima pravo da produži porodiljsko odsustvo za onoliko vremena koliko joj je potrebno da se oporavi od gubitka deteta, a minimum 45 dana, i za to vreme joj pripadaju sva prava po osnovu porodiljskog odsustva (čl. 39 ZORO).

Za vreme trajanja porodiljskog odsustva zaposlena žena ima pravo na naknadu u visini zarade koju bi ostvarila na svom radnom mestu pod uslovom da je bila u radnom odnosu najmanje 6 meseci, a u suprotnom joj pripada pravo na naknadu zarade u određenom procentu od tog osnova (čl. 13 Zakona o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS*, br. 49/92, poslednje izmene 25/96 i čl. 73 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore). Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore, pored prava na naknadu zaposlenoj ženi, predviđa da porodilja koja nije u radnom odnosu, a vodi se na evidenciji kod zavoda za zapošljavanje ili je redovan student, ima pravo na novčanu naknadu u visini od 50% od najniže plate u Republici za mesec za koji se vrši isplata, i to za vreme od 270 dana od rođenja deteta (čl. 81 i 82).

Ukoliko je detetu zbog posebnog stanja njegovog zdravlja potrebna posebna nega, odnosno ukoliko je dete teže hendikepirano, majka ima pravo na dodatna odsustva (čl. 37, st. 4 ZORO). U Srbiji ona ima pravo da odsustvuje sa rada, ili da radi s polovinom radnog vremena, u kom slučaju ima pravo na zaradu za vreme za koje radi kao i pravo na naknadu zarade za drugu polovinu radnog vremena, isto u skladu sa propisima o zdravstvenom osiguranju (čl. 81 Zakona o radnim odnosima Srbije). Zakon o radnim odnosima Crne Gore predviđa da zaposlena žena sa detetom kod koga je prisutno znatnije oštećenje fizičkog i psihičkog zdravlja koje vodi ili je dovelo do invalidnosti, ima pravo da radi s polovinom radnog vremena, ali najduže do treće godine života deteta (čl. 40 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Republičkim propisima je predviđeno i pravo da jedan roditelj, odnosno samo majka u Crnoj Gori, može odsustvovati s rada dok dete ne navrší tri godine života. Za to vreme tom licu prava i obaveze po osnovu rada miruju, s tim što u Crnoj Gori majka ima pravo na zdravstveno i penzijsko osiguranje ukoliko

koristi ovo pravo (čl. 86 Zakona o radnim odnosima Srbije i čl. 42 Zakona o radnim odnosima Crne Gore).

Zakonom je u izvesnoj meri utvrđena sigurnost radnog odnosa žene za vreme trudnoće, porodijskog odsustva i korišćenja prava na dodatno odsustvo. Naime, njoj ne može prestati radni odnos u ovim slučajevima zbog utvrđivanja prestanka potrebe za njenim radom (čl. 38, st. 3 ZORO), ali može po drugim osnovima za prestanak radnog odnosa.

Sva ova prava prvenstveno pripadaju ženi; ali, u slučaju njene smrti, ili ako napusti dete ili je sprečena da koristi ta prava, može ih koristiti zaposleni otac (čl. 38, st. 1 ZORO).

Republički propisi o zaštiti dece predviđaju još neka prava, od kojih je najvažnije pravo na dodatak za decu. U Srbiji se dodatak obezbeđuje za prvo troje dece i pravo na njega zavisi od materijalnog položaja porodice, osim ukoliko je reč o porodici sa tri deteta, kada pravo na dodatak pripada trećem detetu, bez obzira na materijalni položaj porodice. Dodatak pripada deci najduže do 19. godine života, ako su na redovnom školovanju (čl. 21–29 Zakona o društvenoj brizi o deci). U Crnoj Gori su predviđena slična pravila s tim da pravo na dodatak ne zavisi od materijalnog položaja porodice, a njegova visina se određuje u zavisnosti od uzrasta deteta, stepena obrazovanja i psihofizičkog stanja deteta (čl. 42–50 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore).

Svi jugoslovenski ustavi jemče posebnu zaštitu deci. Ustav Crne Gore, pored garantovanja posebne zaštite, predviđa i zabranu zloupotrebe dece, kao i zapošljavanje dece i maloletnika na poslovima koji su štetni za njihovo zdravlje i razvoj (čl. 61 Ustava Crne Gore).

Ustavima je garantovana omladini, isto kao i ženama, i posebna zaštita na radu. Prema propisima iz radnih odnosa, donja granica za zasnivanje radnog odnosa jeste 15 godina (čl. 7 ZORO), a zaposlena lica ispod 18 godina uživaju posebnu zaštitu. U pogledu zapošljavanja na nekim radnim mestima predviđene su istovetne zabrane kao za zaposlene žene. Zatim, licu mlađem od 18 godina ne može se odrediti da radi duže od punog radnog vremena, a kolektivnim ugovorom, odnosno opštim aktom poslodavca, može se utvrditi radno vreme kraće od punog radnog vremena. Za lica mlađa od 18 godina, koja su zaposlena u industriji, građevinarstvu ili saobraćaju, predviđena je zabrana noćnog rada (čl. 41 ZORO). Zakonom o radnim odnosima Srbije je ustanovljeno i pravo na duži godišnji odmor ovih lica, u trajanju od 30 radnih dana (čl. 56 Zakona o radnim odnosima Srbije).

4.17.5. Pravo na zdravlje

Jugoslovenski ustavi zajemčuju svima pravo na zaštitu zdravlja. Pored toga, ustavima je posebno predviđeno da se deci, trudnicama i starim licima, ukoliko zdravstvenu zaštitu ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, mora obezbediti zdravstvena zaštita iz javnih prihoda (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije i čl. 57 Ustava Crne Gore). Pored ovih posebnih ustavnih odredbi posvećenih pravu na zdravlje, pravo na zdravstveno osiguranje je obuhvaćeno i pravima zaposlenih lica i članova njihovih porodica na osnovu obaveznog socijalnog osiguranja.

Uređenje zdravstvene zaštite je u nadležnosti republika. U Srbiji su doneti Zakon o zdravstvenom osiguranju i Zakon o zdravstvenoj zaštiti, a u Crnoj Gori je ova materija regulisana Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju. Ne postoje suštinske razlike između republičkih propisa.

Republički zakoni uređuju obavezno osiguranje a predviđena je i mogućnost ustanovljenja dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana ili koja žele da obezbede širi spektar prava. Zakonom su određene kategorije lica koja su obavezno osigurana i koja plaćaju doprinos za svoje zdravstveno osiguranje. Prava na osnovu zdravstvenog osiguranja ostvaruju i članovi njihovih porodica.

Što se tiče lica koja su materijalno neobezbeđena a nisu obavezno osigurana, sredstva za njihovu zdravstvenu zaštitu obezbeđuju se u budžetu. Republički zakoni na nešto drugačiji način regulišu ovo pitanje. U Srbiji su Zakonom o zdravstvenoj zaštiti utvrđene kategorije lica za koja se iz budžeta obezbeđuju sredstva za zdravstvenu zaštitu, ukoliko ta lica nisu obuhvaćena obaveznom osiguranjem. Reč je o deci do 15. godine, odnosno do završetka školovanja a najkasnije do 26. godine, ženama u vezi sa trudnoćom i materinstvom, licima starijim od 65 godina, hendikepiranim i invalidnim licima, licima koja ostvaruju određena primanja po osnovu socijalne pomoći i licima obolelim od određenih teških bolesti (čl. 7 i 8 Zakona o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, poslednje izmene 25/96). Osim ovoga, iz budžeta se određuju sredstva za sprečavanje i suzbijanje epidemija zaraznih bolesti, kao i za sprečavanje i otklanjanje zdravstvenih posledica prouzrokovanih elementarnim i drugim pojavama i nesrećama.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore ne predviđa kategorije lica, već obavezne vidove zdravstvene zaštite koji se obezbeđuju svim građanima i na koje imaju pravo i lica koja su nesposobna za rad i privređivanje a nemaju sredstva za izdržavanje, a zdravstvena zaštita im se ne obezbeđuje po nekom drugom osnovu. Ovi obavezni vidovi zdravstvene zaštite obuhvataju otkrivanje, suzbijanje i lečenje određenih težih bolesti, kao što su tuberkuloza, zarazna oboljenja, maligna oboljenja i slično, kao i zdravstvenu zaštitu dece, žena u vezi sa trudnoćom i materinstvom i lica starijih od 65 godina (čl. 32 i 22 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list RCG*, br. 39/90, poslednje izmene 23/96).

Osnovna prava iz zdravstvenog osiguranja su pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na naknadu zarade za vreme privremene sprečenosti za rad, pravo na naknadu putnih troškova u vezi s korišćenjem zdravstvene zaštite i pravo na naknadu pogrebnih troškova.

Zdravstvena zaštita obuhvata preventivne i kontrolne medicinske mere, lečenje, lekove, rehabilitaciju i slično tome, a bliže se uređuje aktima Zavoda za zdravstveno osiguranje. U obimu i sadržini u kom je utvrđena tim aktima, njeni troškovi padaju na teret zdravstvenog osiguranja. Van tih okvira troškove snosi sam korisnik. Osim toga, zakonom je predviđena mogućnost uvođenja participacije korisnika u troškovima zdravstvenog osiguranja, što u stvari predstavlja doplaćivanje zdravstvenih usluga. U Crnoj Gori je predviđeno da se participacija ne može uvesti za obavezne vidove zdravstvene zaštite (čl. 34, st. 1 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore), a u Srbiji je ograničenje uvođenja participacije postavljeno određivanjem da

ovo učešće ne sme da odvraća građane od korišćenja zdravstvene zaštite (čl. 28 Zakona o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, poslednje izmene 54/99).

Što se tiče mogućnosti upućivanja na lečenje u inostranstvo, to pravo je u potpunosti ograničeno i u Srbiji pripada samo licu mlađem od 15 godina, ako je u pitanju oboljenje ili stanje koje se ne može lečiti u Jugoslaviji, a u zemlji u koju se osiguranik upućuje postoji mogućnost uspešnog lečenja. U Crnoj Gori nije predviđena starosna granica (čl. 31 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore i čl. 27 Zakona o zdravstvenom osiguranju).

Pravo na naknadu zarade imaju samo određeni aktivni osiguranici, odnosno oni koji plaćaju doprinos za osiguranje, a ne i članovi njihovih porodica. To pravo im pripada ukoliko su usled bolesti ili povrede privremeno nesposobni za rad, kao i ako su određeni za negu užeg člana porodice ili za pratioca bolesnika upućenog na lečenje ili lekarski pregled u drugo mesto. Naknada zarade pripada samo za dane za koje bi pripadala zarada ili naknada zarade po propisima o radnim odnosima. Osnov za utvrđivanje naknade je neto zarada osiguranika, ostvarena u mesecu koji je prethodio mesecu u kom je nastupio osigurani slučaj i iznosi najmanje 70% od osnova a najviše 85%. Ako je privremena sprečenost za rad izazvana povredom na radu, profesionalnom bolešću ili davanjem tkiva ili organa, korisnik ima pravo na 100% od osnova. Naknada zarade za vreme sprečenosti za rad zbog održavanja trudnoće takođe iznosi 100% od osnova, ali pod uslovom da zaposlena žena ima određeni staž osiguranja; u suprotnom, naknada je niža, ali ne može biti niža od 80% od osnova (čl. 44 i 47 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije). Zakonom je garantovan i najniži mogući iznos naknade zarade određivanjem da naknada zarade ne može biti niža od garantovane neto zarade.

Obaveznim zdravstvenim osiguranjem pokriveni su i troškovi prevoza radi lečenja ili pregleda u drugom mestu, kao i pogrebni troškovi.

O pravima iz zdravstvenog osiguranja po pravilu odlučuju Zavod za zdravstveno osiguranje i njegove filijale, a u ovom postupku je obezbeđena dvostepenost. Drugostepeno rešenje je konačno i protiv njega se ne može voditi upravni spor, ali se može tražiti zaštita prava pred nadležnim sudom (čl. 68 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije).

U Zakonu je predviđena mogućnost da se za određene vidove zdravstvene zaštite uvede učešće osiguranih lica u troškovima za ove usluge (tzv. participacija), „vodeći računa da osiguranike to učešće ne odvraća od korišćenja zdravstvene zaštite“ (čl.28).

Postoje i oblici dobrovoljnog osiguranja (čl. 3), odnosno „osiguranje na veći obim i druge vrste prava iz zdravstvenog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana po ovom zakonu“. Dobrovoljno osiguranje može uvesti Republički zavod za zdravstveno osiguranje (javna služba preko koje se ostvaruju prava iz zdravstvenog osiguranja), za građane koji nisu obavezno osigurani po ovom zakonu, ili za obavezno osigurane koji žele da obezbede veći obim prava od onih koja su za pojedine kategorije osiguranika propisane Zakonom o zdravstvenom osiguranju.

Unazad nekoliko godina uvedeno je i alternativno zdravstveno osiguranje u nekoliko privatnih firmi (beogradska klinika „Anlave“, na primer), ali nije poznato koliko je građana osigurano u tom sistemu, ko su stvarni vlasnici ovog sistema i kakve su garancije njegovog funkcionisanja i pouzdanosti.

Do sada nije uveden sistem vaučera za plaćanje usluga u privatnom sektoru za građane koji su u sistemu obaveznog zdravstvenog osiguranja. Obavezno osigurani građani pravo na lečenje mogu ostvarivati samo u zdravstvenim ustanovama u javnom sektoru, a za lečenje kod privatnika plaćaju punu cenu.

U *Uredbi o planu mreže zdravstvenih ustanova* (*Sl. glasnik RS*, br. 13/97) utvrđuju se vrsta, broj, struktura i raspored zdravstvenih ustanova u državnoj svojini i bolničkih postelja. Kriterijum organizivanja tipa ustanove (dom zdravlja, ambulanta, apoteka, stacionar i sl.) jeste broj stanovnika. Zakon ne predviđa obavezu formiranja mobilnih medicinskih ekipa i mobilnih ambulanti, kojima bi se povećala dostupnost zdravstvenih usluga za građane u udaljenim naseljima i slabo naseljenim područjima. Koncept je izrazito urbocentričan i prilagođen područjima s višim gustinama naseljenosti.

4.17.6. Stanovanje

Pravo na stanovanje ne pominje se ni u saveznom niti u republičkim ustavima.

Razumevanje stambene situacije građana u Srbiji i Crnoj Gori podrazumeva nekoliko napomena. Tokom 1991–1993 godine u Srbiji i Crnoj Gori dato je pravo korisnicima društvenih stanova da ih otkupe po izuzetno niskim cenama. Prosečna cena kvadratnog metra stana u otkupu iznosila je manje od stotinu DEM, a zbog inflacije tokom 1992 i 1993. godine, otkupna cena znatnog broja stanova bila je ispod 100 maraka za ceo stan. Pre otkupa, stanovi u društvenom/državnom vlasništvu činili su oko 24% ukupnog stambenog fonda u Srbiji i Crnoj Gori, i većinom su bili građeni u većim gradovima (u Beogradu, na primer, više od polovine stambenog fonda grada bili su stanovi u društvenoj/državnoj svojini). Ostali stanovi i stambene/porodične zgrade bili su u privatnoj svojini. Danas je blizu 99% stanova u privatnom vlasništvu. Stanovi u društvenoj/državnoj svojini u SFRJ nisu bili isto što i socijalni stanovi u evropskim zemljama, odnosno stanovi koji su bili građeni uz odgovarajuće subvencije za manje imućne društvene grupe (*public housing*, HLM, stambene zadruge itd.). Korisnici društvenih/državnih stanova u SFRJ bili su iz različitih društvenih slojeva, a pripadnici viših slojeva, naročito oni iz državnih službi, partijske nomenklature, privredni i vojni rukovodioci, stručnjaci, imali su veće izgleda da dobiju ove stanove na korišćenje, kao i mogućnost izbora boljeg stana, naročito u pogledu lokacije, tipa i kvaliteta gradnje, površine i broja soba. Niske otkupne cene ovih stanova učinile su da ih njihovi korisnici dobiju gotovo na poklon. Takvom politikom privatizacije/otkupa stanova suspendovan je najznačajniji izvor za formiranje javnih fondova za finansiranje i podsticanje nove stambene izgradnje (subvencionirani krediti, hipotekarni krediti i sl.), mada je takva mogućnost predviđena u Zakonu o stanovanju iz 1992. godine.

Zakon o stanovanju, donet jula 1992. godine, reguliše: (1) otkup preostalih stanova u društvenom vlasništvu, (2) zakup stanova u društvenoj svojini (neotkupljenih stanova u

društvenoj svojini) i (3) status zaštićenih stanara koji imaju stanarsko pravo na stanovima u privatnoj svojini. U svemu ostalom, stanovanje je u Srbiji i Crnoj Gori praktično prevedeno na tržišnu regulaciju, a stan i zadovoljenje stambene potrebe dobili su status robe. Samo u članu 2 Zakona, kaže se da „država preduzima mere za stvaranje povoljnih uslova za stambenu izgranju i obezbeđuje uslove za *rešavanje stambenih potreba socijalno ugroženih lica* u skladu sa zakonom“. Svi ostali elementi stambene politike koja štiti osetljive i ugrožene društvene grupe, i koji u različitim oblicima postoje u svim evropskim zemljama, nisu bili više predmet interesovanja državnih službi u Srbiji i Crnoj Gori. Kada se ovome doda da se u socijalno ugrožena lica svrstavaju samo lica/porodice koje ostvaruju pravo na socijalnu pomoć (dohodak domaćinstva znatno ispod apsolutne granice siromaštva od 1 USD po glavi stanovnika), onda je krug građana koja mogu očekivati čak i hipotetičku pomoć u zadovoljavanju stambenih potreba sasvim neznatan.

Država je, doduše, zadržala neka prava iz ranijeg zakona o stanovanju i neke elemente stambene politike prethodne Jugoslavije (davanje novog stanarskog prava, odnosno davanje stana na korišćenje, koji je odmah otkupljiv pod povoljnim uslovima, selektivno korišćenje povoljnih bankarskih kredita za pripadnike nomenklature, itd.), koji nisu sadržani u važećem Zakonu o stanovanju, što je bila samo potvrda rasprostranjenih privilegija vladajuće nomenklature i nepoštovanja pravnih normi i zakonskih propisa⁴².

Jedan od akutnih problema u oblasti stanovanja je održavanje stanova i stambenih zgrada. Ova materija je precizno definisana u Zakonu o stanovanju (50/92) i njegovim izmenama i dopunama (33/93). U Uredbi o održavanju stambenih zgrada i stanova (43/93) detaljno su navedeni svi radovi neophodni za investiciono i tekuće održavanje stambenih zgrada i stanova, kao i obaveze vlasnika stanova da te radove finansiraju srazmerno površini svog stana. Kao i u drugim sektorima, tako i ovde, nepoštovanje propisa i nepostojanje obaveze vlasnika stana da štetu prouzrokovanu neblagovremenom popravkom ili lošim održavanjem svog stana nadoknadi susedima doprinose lošem održavanju i propadanju stambenog fonda, snižavaju kvalitet stanovanja i umanjuju vrednost nekretnina.

U Srbiji i Crnoj Gori nisu utvrđeni minimalni standardi stanovanja, koji definišu šta je (minimalan) obavezan sadržaj i oprema stana. Tako se pojam stana rasteže od udžerice od priručnog materijala, bez vode, klozeta, ne retko i struje, sa zemljanim podom, do raskošnih vila s bazenima i teniskim igralištima. Neodgovarajuća definicija stana stvara nepremostive teškoće u nastojanju da se statistički utvrdi broj loših stanova s podstandardnim uslovima stanovanja⁴³.

⁴² Nakon političkih promena oktobra ove godine, postala su dostupna mnoga dokumenta iz kojih se vidi neslućeni obim kršenja Zakona o stanovanju, na primer, od strane državnih službi i vladajućih partijskih koalicija. Iako je Zakon od 1992. godine ukinuo mogućnost davanja stana na korišćenje dobijanjem stanarskog prava, izuzev za pomenute stanove solidarnosti/socijalne stanove, visoki državni, partijski i privredni činovnici dobijali su stanarska prava na velike, luksuzne i skupe stanove, koje su odmah potom otkupljivali po netržišnim, srazmerno niskim cenama i sticali pravo vlasništva.

⁴³ U Zakonu o stanovanju stan je definisan na sledeći način: „Stanom, u smislu ovog zakona, smatra se jedna ili više prostorija *namenjenih i podobnih za stanovanje*, koje, po pravilu, čine jednu građevinsku celinu i imaju zaseban ulaz“ (čl.3). U službenoj statistici, definicija stana glasi: „Stan se kao građevinski

Penzioneri su jedina ugrožena društvena grupa za koju je donet poseban pravilnik o rešavanju stambenih potreba (*Sl. glasnik RS*, br. 38/97). Ove poslove radi Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.

Na lokalnom/opštinskom nivou postoje oskudni fondovi stanova solidarnosti, iz kojih bi trebalo da se daju stanovi na korišćenje siromašnim porodicama. Ne postoji sistematski niti objedinjen uvid u broj tih stanova, njihov kvalitet, kriterijume dodele i režim korišćenja.

S obzirom na uključivanje stanovanja kao jednog od osnovnih ljudskih prava Revidiranu Evropsku socijalnu povelju od 1996. godine⁴⁴, može se očekivati da će nove vlasti u Srbiji/SRJ predložiti izmene zakonodavstva i podsticati različite oblike finansijske, institucionalne i organizacione podrške u stambenoj izgradnji i rešavanju stambenih potreba posebno osetljivih društvenih grupa.

4.17.7. Lica s umanjanim telesnim i mentalnim sposobnostima

U Ustavu Republike Srbije građanima delimično sposobnim za rad zajemčuje se osposobljavanje za odgovarajući posao i obezbeđuju uslovi za zapošljavanje, u skladu sa zakonom. Građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje, država obezbeđuje socijalnu sigurnost (čl. 40).

Više o socijalnom obezbeđenju invalida videti I.4.17.3.

4.17.8. Ishrana

U Ustavu SRJ i republika članica ne pominje se pravo građana na kvalitetnu i dovoljnu ishranu. Takva odredba ne postoji ni u zakonskim niti podzakonskim aktima. Posledica toga je da ne postoje posebne subvencije za poboljšanje kvaliteta ishrane najsiromašnijih i ranjivih društvenih grupa. Postoje tzv. zaštitne cene nekih prehrambenih proizvoda, da bi se održala njihova relativno niska cena. Pomoć u hrani ugroženim građanima (izbeglice, siromašni, ranjive grupe, nezaposleni...) dolazila je od humanitarnih organizacija (inostranih i domaćih) i distribuirala se preko Crvenog krsta, crkava i drugih humanitarnih ustanova.

4.17.9. Siromaštvo

Ne postoji utvrđena granica siromaštva u SRJ. Niti zvanična procena broja siromašnih građana i porodica. U stručnoj literaturi u upotrebi su definicije međunarodnih organizacija (1 ili 2 USD dnevno po osobi; ispod proseka regionalne celine ili države; složeni indeksi zadovoljenja osnovnih potreba itd). Kategorija „socijalno ugroženih lica i

povezana celina sastoji od jedne ili više soba sa odgovarajućim pomoćnim prostorijama (kuhinja, ostava, predsoblje, kupatilo, nužnik i sl.) ili bez pomoćnih prostorija i može imati jedan ili više ulaza“ (kuziv naš).

⁴⁴ Vidi *Instrumenti Saveta Evrope – Ljudska prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2000, str. 261,

porodica“ obuhvata porodice čiji je mesečni prihod znatno ispod granice apsolutnog siromaštva od jednog dolara dnevno, čak i za celu porodicu.

4.17.10. Obrazovanje

U Ustavu SRJ kaže se da je školovanje svakom dostupno pod jednakim uslovima. Osnovno školovanje je obavezno, u skladu sa zakonom, i za njega se ne plaća školarina (čl. 62). Identična odredba je i u Ustavu Crne Gore (čl. 62). A Ustav Srbije, u istom članu (32) kaže da za redovno školovanje koje se finansira iz javnih prihoda, građani ne plaćaju školarinu“. Obavezno obrazovanje traje osam godina i organizuje se u osnovnoj školi.

Zakon izričito zabranjuje „političko organizovanje i delovanje u školi i korišćenje školskog prostora u te svrhe“ (Zakon o osnovnoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92, čl. 7).⁴⁵

Vlada Republike Srbije utvrđuje mrežu škola (broj i prostorni raspored) u Republici, a Ministarstvo prosvete, na predlog opštine, utvrđuje područje sa kojeg se deca upisuju u određenu školu. Finansiranje zarada, naknada i drugih primanja radnika i sredstva zajedničke potrošnje, je centralizovano, preko Ministarstva prosvete. Opština (i grad Beograd) „obezbeđuje sredstva za: stručno usavršavanje nastavnika, stručnih saradnika i vaspitača, prevoz učenika koji su nastanjeni na udaljenosti većoj od 4 km od sedišta škole, ako na toj udaljenosti nema škole, a za učenike ometene u razvoju obezbeđuje se prevoz bez obzira na udaljenost stana od škole, investiciono i tekuće održavanje, opremanje, materijalne troškove, i amortizaciju u skladu sa zakonom. „Ukoliko opština ne može da obezbedi u potpunosti sredstva za prevoz učenika, deo sredstava za prevoz mogu da obezbede i roditelji učenika. Odluku o visini učešća roditelja u obezbeđivanju sredstava za prevoz učenika donosi škola“. Zakon ne predviđa organizovanje specijalizovanog đачkog prevoza, čak ni u opštinama s niskim gustinama naseljenosti i disperzovanim naseljima. Za taj tip naselja, kao i tamo gde je mali broj dece stasale za osnovnu školu, zakonodavac predviđa formiranje tzv. područnih škola, sa kombinovanim odelenjima. Zakon sadrži kategoriju „kombinovano odeljenje“ za niže razrede osnovne škole (I–IV razred), u kome su spojena dva razreda (u tom slučaju odeljenje broji do 20 učenika) ili tri i četiri razreda (do 15 učenika). Kvalitet rada u kombinovanim odeljenjima, koja se nalaze u starim i slabo opremljenim zgradama (često bez klozeta i tekuće vode u zgradi), bez biblioteke, kuhinje, kabineta i dr. veoma je nizak i demotivisajući za učenike.

Zakon ne predviđa kaznene odredbe za opštinsku/lokalnu vlast, niti za Ministarstvo prosvete, ako ne obezbede da učenici pohađaju školu pod uslovima propisanim ovim Zakonom, ali su predviđene kazne za roditelje: Novčanom kaznom od 1.000 do 20.000 dinara ili kaznom zatvora do 30 dana kazniće se za prekršaj roditelj ako namerno ne upiše dete u školu ili dete neopravdano izostaje iz škole (čl. 141).

⁴⁵ Ovu zakonska odredbu naročito je kršila vladajuća koalicija tokom predizborne kampanje uoči izbora 24. septembra. Tada su na prigodnim svečanostima u osnovnim školama, uz učešće visokih funkcionera vladajućih partija, deljeni pokloni đacima, uz oznake i simbole ovih partija, o čemu su revnosno izveštavali režimski i drugi mediji.

5. Zaključak

1. Iako bi se moglo reći da jugoslovenski propisi u mnogim oblastima zadovoljavaju međunarodne standarde ljudskih prava, strukturalni nedostaci pravnog sistema, kao i nepoštovanje međunarodnih standarda u određenim važnim oblastima, nameću zaključak da jugoslovensko pravo u celini još ne garantuje dovoljnu zaštitu ljudskih prava. Takođe, u SRJ ne postoji vladavina prava, pre svega zbog postojanja velikog broja protivurečnih propisa, daljeg važenja i primene niza zakona kojima se suprotno Ustavu SRJ ograničavaju garantovana ljudska prava, kao i dugotrajnog nepostojanja nezavisnog sudstva.

2. Garantije Ustava SRJ, kao i činjenica da međunarodni ugovori, bar normativno, u jugoslovenskom pravnom poretku stoje iznad zakona, u celini gledano pružaju dobar osnov za razvijanje sistema zaštite ljudskih prava i vladavine prava. Međutim, veliki broj saveznih i republičkih propisa još nisu usaglašeni s Ustavom SRJ. Na taj način se neke od ustavnih garantija ljudskih prava uopšte ne primenjuju, a umesto njih važe neustavne, restriktivne odredbe starih propisa. Naročito je velika nesaglasnost Ustava Srbije i Ustava SRJ.

3. Treba posebno istaći neusaglašenost Zakona o krivičnom postupku (ZKP) sa saveznim ustavom, što ima za posledicu da se nekim odredbama ZKP praktično ukidaju ustavom garantovana prava. Na primer, ZKP (kao i Ustav Srbije) sadrži dodatne osnove za određivanje pritvora, što je protivno garantijama Ustava SRJ. Prema saveznom ustavu, pritvor može da odredi samo nadležni sudija, dok ZKP omogućava određivanje pritvora i od strane policije. Ovaj nedostatak je delimično ispravljen tek Odlukom Saveznog ustavnog suda, od 7. decembra 2000. godine, kojom su odredbe ZKP koje se odnose na osnove i nadležnosti određivanja pritvora proglašene neustavnim⁴⁶. Uz to, policija nema obavezu da lice koje lišava slobode odmah obavesti o razlozima za to, što je takođe suprotno saveznom ustavu.

4. Pravni sistem još ne pruža delotvorne pravne lekove za zaštitu ljudskih prava, pre svega zato što dugo nije postojalo nezavisno sudstvo. Sudovi, na primer, nemaju nikakvog nadzora nad radom sudske administracije (pravosudna uprava), koji vrši ministarstvo pravde, niti imaju uticaja na formiranje sudskog budžeta, što ih u situaciji opšte nemaštine stavlja u zavisn položaj u odnosu na zakonodavnu i izvršnu vlast. Ovakav položaj sudstva naročito ima uticaja na sprovođenje garantija čl. 14 PGP, prema kome svako o čijoj se krivici ili pravima i obavezama odlučuje ima pravo da bude saslušan od strane „nezavisnog i nepristrasnog suda“. Vrhovni sud Srbije je onemogućio sudijama organizovanje strukovnog udruženja (vidi I.4.10).

5. Iako Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da žrtve kršenja ljudskih prava imaju pravo na poseban pravni lek – ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu, odnosno Ustavnom sudu Crne Gore – u praksi je mogućnost podnošenja ustavne žalbe toliko sužena da ona predstavlja samo teoretski pravni lek. O nedelotvornosti ustavne žalbe

⁴⁶ *Sl. list SRJ*, br. 71/2000.

govori i činjenica da Savezni ustavni sud do sada nije prihvatio u razmatranje niti jednu ustavnu žalbu, a da je zanemarljiv broj prihvaćen od strane Ustavnog suda Crne Gore.

6. Ni jugoslovenski propisi ni sudska praksa ne poznaju koncept proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava, što otvara mogućnost da se ona sužavaju u meri koja ne odgovara legitimnim interesima zbog kojih se ograničenje uvodi. U pogledu derogiranja ljudskih prava „u doba izvanredne javne opasnosti“ nije predviđeno da derogacije moraju da budu „u obimu strogo određenom zahtevima situacije“. Uz to, Ustav Srbije predviđa da se u doba ratnog stanja mogu ukinuti sva prava, a Ustav SRJ je propustio da među pravima od kojih nema derogacije pomene pravo na život.

7. Ne postoje dovoljne garancije za pravično suđenje u krivičnim stvarima, jer ne postoji obaveza tužilaštva da odbrani učini dostupnim sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog, nego je to predmet diskrecione ocene javnog tužioca.

8. Jugoslovenski propisi ne garantuju izričito pravo roditelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svojim ubeđenjima. U praksi je uživanje ovog prava veoma suženo jer u SRJ ne postoji mogućnost osnivanja privatnih osnovnih škola.

9. Prema Ustavu SRJ dozvoljen je „prigovor savesti“, ali je veoma restriktivno regulisan i praktično obesmišljen: regruti imaju veoma kratak rok u kome mogu da se prijave za civilno služenje vojnog roka, a država nema obavezu da ih o toj mogućnosti obavesti. Svi koji su jednom primili oružje nemaju pravo da se više pozovu na prigovor savesti, pa čak i kada su vojni rok služili u vreme kada ovo pravo nije bilo priznato u Jugoslaviji.

10. Neke odredbe krivičnog zakonodavstva pružaju mogućnost za kršenje slobode izražavanja i progon štampe. To je posebno slučaj sa krivičnim delom širenja lažnih vesti iz KZ Srbije čija široka i neodređena definicija pruža mogućnost za progon političkih protivnika i ograničavanje slobode štampe.

11. Neki od osnova za zabranu organizacija suprotni su međunarodnim standardima, kao i odredbe prema kojima lica osuđena za krivična dela ne mogu da osnivaju političke i sindikalne organizacije. To važi i za potpuno ukidanje prava na slobodu političkog i sindikalnog udruživanja pripadnicima vojske i policije, kao i zabranu štrajka svim zaposlenim u državnim organima, profesionalnim vojnicima i policajcima.

12. U pogledu zaštite manjinskih prava, Ustav Srbije priznaje uža manjinska prava od Ustava SRJ, što u praksi znači da manjine u Srbiji uživaju niži nivo zaštite od minimuma predviđenog saveznim ustavom. Uz to ne postoje posebni pravni lekovi za zaštitu manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima, tako da ona u velikoj meri imaju deklaratorni karakter.

Ljudska prava u primeni

II

LJUDSKA PRAVA U PRIMENI

1. Uvodne napomene

Beogradski centar za ljudska prava se u svojim izveštajima opredelio za klasifikaciju koja pruža pregled prakse po pojedinim pravima koja garantuju najznačajniji međunarodni dokumenti.

Suštinski momenat u 2000. godini predstavljaju događaji od 5. oktobra, posle kojih se situacija u oblasti ljudskih prava znatno popravila.

1.1. Istraživačka građa. – Građa za izveštaj sastojala se od tri osnovne grupe izvora. Prvu grupu čine napisi u domaćoj štampi, koji obuhvataju i stavove državnih organa o pitanjima kojima se ovaj izveštaj bavi. Drugu grupu čine izveštaji domaćih nevladinih organizacija za zaštitu ljudskih prava, dok se u trećoj grupi nalaze izveštaji međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija.

Korišćeni su i video zapisi *Dnevnika 2 RTS* iz arhive Beogradskog centra za ljudska prava.

1.2. Domaća štampa. – U dve jugoslovenske federalne jedinice – Srbiji i Crnoj Gori – izlazi devet dnevnih listova, od kojih je šest politički relevantno i distribuirano na teritoriji cele federacije. Za područje cele zemlje relevantna su i tri nedeljnika, sva tri u privatnom vlasništvu. Nedeljnici *NIN* i *Vreme* štampaju se u Beogradu a *Monitor* izlazi u Podgorici.

Za potrebe ovogodišnjeg izveštaja saradnici Beogradskog centra za ljudska prava pratili su dnevnik *Politika*⁴⁷ iz Beograda i *Vijesti* iz Podgorice, kao i pisanje privatnih dnevnika *Blic* i *Danas* iz Beograda. U istraživanje su uključeni i napisi iz dnevnika *Borba*, koji ima izuzetno skroman tiraž ali koji je, do 6. oktobra, bio glasilo najtvrdih krugova bivšeg jugoslovenskog i srbijanskog režima.

Osim tekstova iz ovih novina za izveštaj su korišćeni i napisi iz sva tri nedeljnika kao i servisi državne informativne agencije *Tanjug*, najveće privatne novinske agencije *Beta* i nekih stranih novinskih agencija.

Sudeći po napisima u štampi, stanje ljudskih prava u SR Jugoslaviji do 5. oktobra nije se promenilo od 1999. godine. Ono što se promenilo je segment populacije kojoj su najviše ugrožavana ljudska prava.

⁴⁷ Do 6. oktobra dnevnik *Politika* je bio blizak bivšem režimu.

U prethodnim godinama najmasovnije i najčešće su se kršila prava Albanaca na Kosovu i Metohiji. Posle oružane intervencije NATO, u proleće 1999, situacija se promenila. Na Kosovu, gde su stacionirane međunarodne vojne snage, sada se masovno krše ljudska prava nealbanskog stanovništva. O situaciji na Kosovu biće reči u posebnom odeljku ovog izveštaja.

Srbijanske i jugoslovenske vlasti su do 5. oktobra 2000. godine sistematski kršile prava onih koje su smatrali političkim protivnicima. Gušenje privatnih medija, kritički raspoloženih prema vlastima dobilo je oblik kampanje koja je ugrožavala njihov opstanak.

Više od 60% prostora u privatnim listovima zauzimaju tekstovi o kršenju slobodne mirnog okupljanja i slobode izražavanja, te političkih prava, naročito o pokušajima manipulisanja rezultatima saveznih predsedničkih i parlamentarnih izbora, održanih 24. septembra. U provladinim dnevnicima – *Politika* i *Borba* – tekstovi o opoziciji i političkim protivnicima tadašnjeg režima su do 6. oktobra činili preko 55% relevantnog materijala za ovaj izveštaj. Prema njihovoj interpretaciji opozicija i politički neistomišljenici bili su izdajnici povezani s „agresorima NATO“, koji ugrožavaju ustavno uređenje zemlje, njen teritorijalni integritet i javni red i mir. Slične kvalifikacije ovi dnevници koristili su i za nastavnike, radnike i penzionere koji su u 2000. pokušavali da štrajkovima dobiju od države ono što im duguje.

Napisi o položaju nealbanskog stanovništva na Kosovu čine preko 30% tekstova. Provladini dnevници su ove tekstove koristili kako bi dokazali tvrdnju da je situacija u ovoj pokrajini bila normalna kada su to područje kontrolisali domaća policija, vojska i administracija.

Retki napisi o položaju nacionalnih manjina uvek su imali pozitivnu konotaciju i veličali su poteze tadašnjih vlasti koje su nacionalnim manjinama omogućile sva prava po „najvećim evropskim i svetskim standardima“.

U 2000. godini saradnici Centra su izdvojili 17.928 tekstova vezanih za ljudska prava.

2000. god.	<i>Politika</i>	<i>Vijesti</i>	<i>Borba</i>	<i>Danas</i>	<i>Blic</i>	<i>NIN</i>	<i>Vreme</i>	<i>Monitor</i>	<i>Ukupno</i>
januar	375	77	164	363	402	8	12	13	1414
februar	329	74	174	410	464	6	9	12	1478
mart	361	72	184	532	570	7	9	21	1756
april	347	77	162	441	411	6	8	15	1467
maj	566	90	225	452	514	8	11	17	1883
jun	531	74	164	479	395	25	6	13	1687
jul	528	79	189	392	321	19	14	15	1557

avgust	452	73	175	386	294	21	17	19	1437
septemb.	455	78	175	365	204	20	25	22	1344
oktobar	429	91	193	225	310	25	21	27	1321
novembar	2263	1174	4134	2201	2250	112	114	12	1060
decembar	415	294	135	328	3301	21	17	13	1524
UKUPNO	55051	1253	2074	4574	44436	178	163	199	17928

1.3. Izveštaji domaćih nevladinih organizacija. – Spisak važnijih izveštaja, saopštenja i materijala korišćenih u ovom Izveštaju:

a) *Represija prema politickim neistomišljenicima u Srbiji*, Fond za humanitarno pravo, septembar 2000;

b) *Izveštaj izvršnog direktora Fonda za humanitarno pravo o stanju u pobunjeničkim zatvorima*, Fond za humanitarno pravo, novembar 2000;

c) *Helsinška povelja*, brojevi 27 i 28, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000;

d) *Dosije o represiji*, broj 5, NUNS, 2000;

e) Prilozi Jugoslovenskog centra za prava deteta, april 2000;

f) Bilten Centra za razvoj neprofitnog sektora, broj 8–9, 1999–2000;

g) Prilozi i saopštenja FHP, 2000;

h) Prilozi i saopštenja CeSID, 2000;

i) Prilozi i saopštenja OTPOR, 2000;

j) *Bela knjiga*, G17 plus, 2000;

k) Prilozi i saopštenja Grupe 484, 2000;

1.4. Izveštaji međunarodnih organizacija. – U izveštaju su korišćeni i materijali Ujedinjenih nacija i njihovih agencija, poput UNICEF i UNDP. Izveštaji OEBS o parlamentarnim izborima u Srbiji i lokalnim izborima u Crnoj Gori takođe su poslužili kao građa za izveštaj. Konačno, korišćeni su i brojni izveštaji međunarodnih nevladinih organizacija, kao što su *Human Rights Watch (HRW)*, *Amnesty International (AI)*,

Institute for War and Peace Reporting (IWPR). Ovi materijali su citirani prema datumu i skraćenici organizacije koja ih je objavila.

2. Posebna prava

2.1. Zabrana diskriminacije

2.1.1. Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti. – Ovaj oblik diskriminacije je u 2000. godini bio najčešći oblik diskriminacije u SR Jugoslaviji. Posebno je značajan problem diskriminacije nealbanskog stanovništva na Kosovu od strane albanske većine, o čemu će biti reči u posebnom poglavlju.

Zabeleženo je više slučajeva diskriminacije prema Albancima koji žive u Srbiji, van Kosova, u kojima su ovi tretirani kao građani drugog reda. Emini Redžepi (Emina Rexhepi) iz Zrenjanina su policajci nekoliko puta udarili, vređali i psovali na račun njene nacionalnosti, kada im je prilikom hapšenja svog suseda, aktiviste Otpora, zatražila nalog za pretres (*Blic* 24. maj, str. 8). U drugom slučaju sudija iz Vranja, Goran Trajković, napisao je u jednoj presudi da je „zastrašujuća činjenica da u vreme satanizacije srpskog naroda i kampanje protiv naše zemlje, odbrana okrivljenog predlaže dva svedoka albanske nacionalnosti...“ (*Danas*, 14. januar, str. 5). Zbog ovoga je Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava 11. januara protiv sudije Trajkovića podneo krivičnu prijavu zbog izazivanja rasne, verske i nacionalne mržnje razdora i netrpeljivosti. Okružno javno tužilaštvo je 18. januara odbacilo ovu prijavu, jer navodno nije bilo elemenata krivičnog dela.

Postoje indicije da je i napad na Husniju Bitićija (*Husnia Bitiqiu*), poznatog advokata albanske nacionalnosti iz Beograda, koji se istakao u odbrani Albanaca optuženih za politička dela, takođe bio motivisan diskriminatorским namerama. Njega su marta 2000. godine u njegovom stanu u Beogradu napala četiri maskirana napadača. Polomljene su mu kosti glave i imao je povrede po celom telu (*Blic*, 18. mart, str. 8). Prema navodima Nataše Kandić, direktora FHP, moguće da su napad organizovali neki advokati srpske nacionalnosti s Kosova koji su uzimali novac od porodica Albanaca da bi ih navodno oslobodili iz srbijanskih zatvora, iako su znali da će oni i ovako biti pušteni. Prema njenim rečima, Bitići joj se žalio da mu je prećeno da ne govori javno o tim stvarima (Saopštenje FHP, 18. mart).

Fizički napadi s mogućim diskriminatorским motivom zabeleženi su i u Crnoj Gori. Grupa mladića iz Peći je u centru Andrijevice fizički napala Albanca Fatosu Dombalja (*Fatos Gjonbalaj*) iz Gusinja i nanela mu telesne povrede. Učinioci su kažnjeni zatvorom od po dva dana i novčanom kaznom (*Blic*, 10. april, str. 8).

Romski informativni centar iz Kragujevca ocenjuje da su Romi kao nacionalna grupa najizloženiji diskriminaciji u svim oblastima života. Prema rezultatima poslednjeg zvaničnog popisa stanovništva iz 1991. godine, na teritoriji Srbije i Crne Gore, registrovano je 143.519 Roma. Međutim, prema procenama Matice romske, na teritoriji

SRJ danas živi između 600.000 i 700.000 Roma. Više reči o položaju Roma u SRJ biće u posebnom odeljku.⁴⁸

Početkom novembra, u Beogradu i još nekim gradovima Srbije pojavili su se grafiti „napolje Jevreji“, „Srbija Srbima, napolje Jevreji“, „Koštunica sin Jevrejke“. Na beogradsku sinagogu i jevrejsku opštinu zalepljene su nalepnice s kukastim krstom i antisemitskom porukom na engleskom jeziku. Na ove poruke oštro je reagovalo Ministarstvo vera Srbije (*Beta*, 9. novembra).

2.1.2. Diskriminacija zbog političke pripadnosti. – Do 6. oktobra represija prema političkim protivnicima je bila sveobuhvatna, pa je tako i diskriminacija po osnovu drugačijeg političkog uverenja bila vrlo učestala. Njene žrtve su bile sudije, univerzitetski nastavnici i članovi političkih stranaka.

Narodna skupština Republike Srbije je 12. jula, na zahtev Balše Govedarice, predsednika Vrhovnog suda Srbije, razrešila 18 politički nepodobnih sudija. U obrazloženju rešenja o razrešenju sudije Okružnog suda u Beogradu, Miroslava Todorovića, stoji da je „kao član predsedništva tzv. organizacije Otpor istupao u javnosti iako ta organizacija nije registrovana kod nadležnih organa i sprovodi aktivnosti koje imaju za cilj promenu državnih organa vlasti vanustavnim putem“. Smenjene sudije su razrešene mimo zakonom utvrđene procedure (arhiva Beogradskog centra za ljudska prava, jul 2000).⁴⁹

Profesori Beogradskog univerziteta takođe su bili otpušteni ili suspendovani zbog toga što nisu delili ista politička uverenja s pripadnicima tadašnjeg režima. Situacija je bila najkritičnija na Elektrotehničkom fakultetu. Tamošnji dekan, profesor Vlada Teodosić, koga je Vlada postavila, prema novom srbijanskom Zakonu o univerzitetu usvojenom u maju 1998, zabranio je profesoru Slavoljubu Marjanoviću ulaz na fakultet jer je „NATO agent“ i „šef studentske organizacije Otpor“ (*Blic* 23. maja, str. 6). Docent Željko Đurđević je izgubio posao zbog potpisivanja peticije protiv otkaza profesorki Srbijanki Turajlić (*Blic*, 29. januar, str. 6). Osam profesora je uklonjeno iz nastavno naučnog veća i zabranjen im je ulaz u zgradu jer su, kako je ocenio dekan Teodosić, „politički nepodobni“ (*Beta*, 14. jun). Profesor Ljubomir Mišković napustio je ovaj fakultet jer mu dekan nije odobrio odsustvo za stručno usavršavanje u Lozani (*Blic*, 4. april, str. 6). Profesor Milan Merkle je izbačen iz kabineta i zabranjeno mu je da predaje i to, prema njegovim rečima, najverovatnije zbog „kritičke ocene rada docenta Miloša Labana (funkcionera SPS)“ (*Blic* 8. jun, str. 6).

Slična situacija je bila i na drugim fakultetima. Profesor Obrad Savić s Katedre za društvene nauke Tehnološkog fakulteta suspendovan još maja 1998. godine, otpušten je u julu 2000. godine jer se navodno „nije pojavio na poslu 24 dana“ (*Blic*, 17. jul, str. 6). Akademiku Milanu Kurepi bilo je zabranjeno da govori na kongresu fizičara jer je želeo da analizira stanje na univerzitetu po donošenju zakona (*Danas*, 3. april, str. 1).

⁴⁸ Vidi IV.4.

⁴⁹ O razrešenju sudija *Dnevnik 2 RTS* od 12. jula izvestio je u jednoj rečenici, na kraju desetominutnog skupštinskog izveštaja (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

Pre 5. oktobra bilo je otpuštanja s posla zbog pripadanja opozicionim političkim partijama. Predrag Đurić, lekar iz Bačkog Petrovca, krajem avgusta dobio je otkaz zbog članstva u Ligi socijaldemokrata Vojvodine. Ratko Borikić iz Sopota, član Nove demokratije, dobio je otkaz jer je, kako tvrdi Nova demokratija, bio kandidat za lokalne izbore 24. septembra (*Blic*, 14. septembar, str. 6). Ima indicija da su posle 6. oktobra pojedini pripadnici Socijalističke partije Srbije (SPS) otpušteni s posla zbog političke pripadnosti (Pravna služba Centra za uporedne pravne studije).

Lekar Ranko Kadić iz Podgorice je jedan od retkih u Crnoj Gori koji je navodno ostao bez posla zbog političke pripadnosti. U obrazloženju stoji da je otkaz dobio zbog „neopravdanog odsustva s posla pet dana uzastopce“. Međutim, prema Kadićevim rečima, pravi razlog je politički angažman u SNP i njegov izbor za poslanika saveznog parlamenta na izborima 24. septembra (*Politika*, 31. oktobar, str. 12).

2.1.3. Diskriminacija po drugim osnovama. – Prema navodima IWPR-a, raseljena lica s Kosova u Kraljevu, pored jako lošeg materijalnog položaja, suočavaju se i s raznim oblicima diskriminacije. Na jednom popularnom kafiću u Kraljevu istaknut je natpis da je „zabranjen ulazak Srbima s Kosova“. Deo Kraljeva, u kome su pretežno naseljena raseljena lica s Kosova, pežorativno je nazvan „mala Albanija“ (IWPR's Balkan Crisis Report, br. 138, 9. maj 2000).⁵⁰

Na diskriminaciju su se žalili i homoseksualci u SRJ. Mitropolit crnogorsko-primorski, Amfilohije, ocenio je objavljivanje izvesne fotografije u podgoričkom dnevniku *Pobjeda*, kao „otvoreni homoseksualni čin“, i izjavio da je homoseksualnost „nešto najsramnije“ u Crnoj Gori (*Blic*, 24. jul, str. 6).

Inače, u Novom Sadu, januara 2000, održana je prva konferencija seksualnih manjina u Jugoslaviji, na kojoj je iznet podatak da pola miliona Jugoslovena ima homoseksualnu orijentaciju. Učesnici ove konferencije su od vlasti zatražili bolji položaj homoseksualno opredeljenih u jugoslovenskom pravosuđu (*Blic*, 24. januar, str. 6).

Poslanici Liberalnog saveza Vesna Perović i Labud Šljukić, predložili su da lica starija od 60 godina na predstojećem referendumu o državnom statusu Crne Gore imaju samo „pola glasa“. Ovi poslanici su izjavili da ne mogu s jednakom snagom odlučivati o budućnosti Crne Gore oni s 20 i 60 godina starosti“ (*Blic*, 20. decembar, str. 2).

2.2. Pravo na život

2.2.1. Situacija u opštinama Preševo, Bijanovac i Medveđa. – Oružani incidenti manjeg intenziteta nastavljeni su na područjima južnosrbijanskih opština Preševo, Medveđa i Bujanovac. Ove opštine se nalaze u tzv. kopnenoj zoni bezbednosti od pet kilometara uz administrativnu granicu s Kosovom, ustanovljenoj Vojno-tehničkim sporazummom između VJ i NATO na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN. U ovoj zoni dozvoljeno je prisustvo 1500 policajaca s lakim naoružanjem.

⁵⁰ O opštem položaju raseljenih lica vidi *Izveštaj 1999*, III.3.3.

Napadi na policijske patrole, kao i Srbe i Albance lojalne srbijanskim vlastima, na području Preševa, Medveđe i Bujanovca su u 2000. bili učestali. Zvanični Beograd za ove incidente optužuje pripadnike „Oslobodilačke vojske Kosova“ (OVK), oružane formacije Albanaca koja se borila za nezavisnost ove srbijanske pokrajine. U proleće 2000. godine oglasila se i lokalna „OVPBM“ (Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe) a njen komandant Šefčet Hasani (*Shefqet Hasani*) je izjavio da „jedino oružje može da reši probleme u dolini Preševa“ (*Blic*, 9. april, str. 5).

Prema podacima privatnih medija, u kopненоj zoni bezbednosti 2000. godine ubijena je 31 osoba, od toga 22 civila (22 albanske nacionalnosti i 4 srpske) i 9 pripadnika MUP Srbije. Ranjeno je 48 osoba, od toga 9 civila i 39 pripadnika MUP, dok su nestala 2 Albanca i 4 Srbina. Prema podacima Saveta za ljudska prava iz Bujanovca, koji okuplja samo Albance, u 2000. godini u Preševskoj dolini nastradalo je 11 pripadnika MUP Srbije i 22 osobe albanske nacionalnosti, od toga 13 civila i 9 pripadnika „OVPBM“ (*Beta*, 6. januar 2001).

Šestnaestog januara kod sela Pasjane, nedaleko od Gnjilana, ubijena su tri Srbina. Demailj Mustafa (*Gjemajl Mustafa*), direktor škole i šef lokalnih socijalista, ubijen je 17. januara u selu Muhovac, opština Bujanovac. U selu Levosoje, opština Bujanovac, istoga dana od eksplozije bombe povređena je Blagica Trajković (*Vreme*, 30. novembar, str. 9).

U sukobu policije i naoružanih Albanaca kod sela Dobrosin 26. januara ubijeni su Isa i Šaip Šaiipi (*Isa* i *Shaip Shaipi*), dok je jedan policajac ranjen. Ejup Hasani (*Ejup Hasani*) je 12. februara ubijen u selu Leovac (Hronologija agencije *Beta*, 19. april).

U napadu na policijsku patrolu 26. februara poginuli su major policije, Slaviša Dimitrijević. i napadač, Fatmir Ibiši (*Fatmir Ibishi*), dok su trojica policajaca ranjeni. Poslednjeg dana februara u napadu na vozilo UN ranjen je radnik UN Marsel Grogan (*Marcel Grogan*) (Hronologija agencije *Beta*, 19. april).

Bari Musliju (*Bahri Musliu*) iz Bujanovca je ubijen 13. marta, a dan kasnije je pronađen leš Agima Alijua (*Agim Aliu*) iz sela Veliki Trnovac. U kolima na parking u pored autoputa Preševa-Bujanovac 14. marta je nađeno telo ubijenog Albanca. Adan Malići (*Adnan Maliqi*) je ranjen 26. marta kod Bujanovca. U selu Dobrosin arpila 2000. godine nađeni su leševi ubijenih Albanaca Ismeta Aliua (*Ismet Aliu*) i Destana Adiljija (*Destan Adili*) iz Velikog Trnovca (Hronologija agencije *Beta*, 19. april).

U napadu na policijsku patrolu kod Bujanovca krajem aprila ubijena su dva napadača Albanca i ranjena dva policajca (*Blic*, 24. april, str. 9) a 20. maja kod sela Končulj, ubijen je policajac Milovan Milovanović (*Blic*, 24. maj, str. 9).

Na putu Bujanovac-Končulj, 8. juna povređeno je pet policajaca kada su vozilom naleteli na protivtenkovsku minu (*Vreme*, 30. novembar, str. 9). U Preševu, Bujanovcu i Vranju 21. juna u eksploziji bombi lakše je ranjeno pet osoba, među kojima jedan policajac i jedan radnik obezbeđenja suda u Preševu. Policija je saopštila da su ih postavili „albanski teroristi“. (*Danas*, 22. jun, str. 2). U selu Mali Trnovac, 25. juna nestali su Vlado Miletić i njegova kćerka, Persa. Policija je u njihovoj kući našla tragove krvi i čaure metaka. U

okolini sela Končulj 13. jula zabeležena su tri incidenta u kojima je poginula jedna osoba albanske nacionalnosti, a pet dana kasnije povređena su tri policajca u napadu na punkt kod ovog sela (*Vreme*, 30. novembar, str.9).

Goran Stanković i Zoran Tomić oteti su 12. avgusta na putu Domorovce-Odanovce, opština Bujanovac (*Vreme*, 30. novembar, str. 9). Krajem avgusta u selu Marovac, opština Medveđa, ubijen je Milivoj Kankaraš, dok je njegova supruga teško ranjena (*Danas*, 30. avgust, str. 2). U sukobima kod sela Dobrosin 20. septembra poginula su četiri pripadnika OVPMB.

U selu Suharno, u neposrednoj blizini Vranja, 1. oktobra poginuo je Saša Ristić, a teško je ranjen njegov sin Miodrag, u eksploziji nagazne mine koju su postavili „albanski teroristi“ (*Blic*, 4. oktobar, str. 9).

U selu Mali Trnovac kod Bujanovca, 13. oktobra poginula su dva i ranjeno je 9 policajaca kada je njihovo vozilo naletelo na protivtenkovsku minu (*Blic*, 14. oktobar, str. 9). U eksploziji protivtenkovske mine, na putu između Velikog i Malog Trnovca, 20. novembra poginuo je i policajac Ivica Božinović (*Blic*, 21. novembar, str. 9).

Kod sela Končulj i Cerevajka, 22. novembra ubijena su četiri policajca, tri su teže a deset je lakše ranjeno. Iz ovog napada, po tvrdnjama srbijanskih vlasti, stajalo je nekoliko stotina „albanskih terorista“ iz „OVPBM“ (*Politika*, 23. novembar, str. 1). Nakon ovog incidenta i zaoštavanja situacije u tri južnosrbijanske pogranične opštine, prema podacima UNHCR, područje je napustilo oko 5000 ljudi. Portparol Visokog komesarijata za izbeglice, Maki Šinohara (*Maki Shinohara*), izjavila je da se do 7. decembra 1400 izbeglica vratilo kućama i da se njihov povratak nastavlja (*Beta*, 7. decembar).

2.2.2. Suđenja zbog kršenja prava na život tokom intervencije NATO. – U 2000. godini su održana dva suđenja za zločine počinjene na Kosovu za vreme intervencije NATO. Tako je sud u Požarevcu 19. jula osudio dva policajca, jednog na 4 godine i 9 meseci a drugog na jednu godinu zatvora, zbog ubistva tri albanska civila u blizini Orahovca, u maju 1999. (*Beta*, 19. jul).

Vojni sud u Nišu 20. decembra osudio je rezerviste Nenada Stamenkovića i Tomicu Jovića, na po četiri i po godine zatvora za ubistvo albanskih civila, bračnog para Feriza (Feriz) i Rukije Krasnići (Rukie Krasniqi), iz sela Gornja Sušica. Kapetan I klase Dragiša Petrović osuđen je za podstrekivanje na ubistvo na četiri godine i 10 meseci zatvora. Sud je utvrdio da je kapetan Petrović 28. marta naredio rezervisitma Stamenkoviću i Joviću da ubiju starce Krasnići(Krasniqi), jer su odbili da napuste selo, po dolasku snaga VJ (Saopštenje FHP, 25. decembar).

FHP smatra da je okrivljenima sud izrekao neopravdano niske zatvorske kazne i da je napravio ozbiljnu grešku u kvalifikaciji učinjenog zločina. Okrivljenima su za počinjena krivična dela izrečene kazne niže od zakonom propisanog minimuma. Za krivično delo ubistva za koje su osuđeni Jović i Stamenković, predviđena je minimalna zatvorska kazna od pet godina, dok je za podstrekivanja na ubistvo više lica, za koje je bio optužen kapetan Petrović, propisana minimalna desetogodišnja kazna zatvora. Prema navodima

FHP, vojno tužilaštvo nije podiglo optužnicu za krivično delo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva iz čl. 142. KZ SRJ iako su postojali svi elementi krivičnog dela. Prema Zakonu ratni zločin je delo „učinjeno za vreme rata, oružanog sukoba...“ koje može biti „napad na pojedina civilna lica...koji bi imao za posledicu smrt...“ ili „ubistva vršena prema civilnom stanovništvu“. U optužnici stoji da je kapetan Petrović naredio rezervistima Stamenkoviću i Joviću da „likvidiraju civile iz sela Gornja Sušica koji nisu želeli da napuste selo“. Pri tom je u vreme izvršenja dela postojao oružani sukob, jer je ratno stanje proglašeno 24. marta 1999. godine. Optužnica je zato trebalo da bude podignuta za ratni zločin, a ne za obično ubistvo (Saopštenje FHP, 19. novembar i 25. decembar).

Ovim suđenjem, po prvi put, pokrenuto je pitanje etničkog čišćenja na Kosovu i po prvi put se sudilo za ubistvo albanskih civila tokom oružanog sukoba na Kosovu (Saopštenje FHP, 19. novembar i 25. decembar).

2.2.3. Politički motivisana ubistva. – Većina ubistava u 2000. za koja se pretpostavlja da su imala političku pozadinu, ostala su nerazjašnjena. Sve žrtve tih ubistava su ili aktivno učestvovala u političkom životu ili su bile bliske nekadašnjem režimu. Za neka ubistva tadašnja vlast je optuživala opoziciju, tvrdeći da ona na ovaj način želi da destabilizuje zemlju. Ono što je za sva ubistva s političkim motivom karakteristično je da nije bilo indicija da je bilo kakva istraga povodom njih sprovedena. Država ne samo da ima obavezu da život zaštiti već i da povrede prava na život temeljno istraži (vidi *McCann i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 17/94/464/545).

Najviše pažnje domaće i svetske javnosti izazvalo je ubistvo vođe Srpske dobrovoljačke garde (paravojna formacija) i lidera ultranacionalističke Stranke srpskog jedinstva, Željka Ražnatovića Arkana, koji se nalazio na poternici Haškog tribunala i Interpola. Ražnatović je ubijen 15. januara u beogradskom hotelu „Interkontinental“ (*Politika*, 16. januar, str. 1). Jugoslovenski ministar odbrane Pavle Bulatović ubijen je 7. februara. Direktor Jugoslovenskog aerotransporta Žika Petrović ubijen je u Beogradu (*Blic*, 27. april, str. 8). Oba ubistva tadašnja vlast je okarakterisala kao „klasične terorističke akte“ (*Blic*, 8. februar, str. 8, *Blic*, 27. april, str. 8).

Boško Perošević, predsednik vlade pokrajine Vojvodine i funkcioner SPS, ubijen je 13. maja. Za ovo ubistvo tadašnje vlasti su optužile opoziciju. „Kod ubice Milovana Gutovića su pronađeni materijal pokreta Otpor i SPO a utvrđeno je i da je član organizacije Otpor“, saopštila je sledećeg dana novosadska policija.⁵¹ Policija je prećutala činjenicu da je ubica bio član vladajuće SPS i da je imao lični animozitet prema Peroševiću. Poternica je raspisana za dvojicom članova pokreta Otpor ali je sud kasnije nije potvrdio (*Blic*, 15. maj, str. 3 i 16. maj, str. 4). Funkcioneri tada vladajućih socijalista iskoristili su ubistvo Peroševića da još jednom optuže opoziciju da je „izdajnička“ i da je čine „strani plaćenici“. Savezni sekretar za informisanje Goran Matić rekao je da postoji politička pozadina ubistva da se „destabilizuje Jugoslavija i da to čini Otpor“ (*Blic*, 16. maj, str. 4). Predstavnici vlasti su tom prilikom najavili i obračun sa stranim plaćenicima putem zakona o terorizmu (*Blic*, 15. maj, str. 3).

⁵¹ *Dnevnik 2 RTS*, 16. maja (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

U Crnoj Gori se dogodilo jedno, pretpostavlja se, politički motivisano ubistvo. U Podgorici je 1. juna ubijen Goran Žugić, savetnik za bezbednost crnogorskog predsednika Mila Đukanovića. Đukanović je ocenio da je „pucanj u Žugića teroristički akt protiv demokratije u Crnoj Gori“ i pri tom je obećao efikasnu istragu. Međutim, do kraja godine nije otkriveno ko je ubio Žugića (*Vijesti*, 1. i 2. jun, str. 1).

Na Vuka Draškovića, lidera SPO, pucano je iz automatskog oružja 15. juna, dok se nalazio u svom stanu u Budvi (Crna Gora). Crnogorska policija je nekoliko dana kasnije privela dvojicu osumnjičenih i zatražila izručenje još nekih osoba od srbijanske policije, što je ova odbila.⁵² Dvojica osumnjičenih su kasnije pušteni iz pritvora. Vuk Drašković je preživeo saobraćajnu nesreću 3. oktobra 1999. godine u blizini Lazarevca.⁵³ Za oba događaja on je optužio tadašnje srbijanske vlasti (*Vijesti*, 16. i 21. jun, str. 1 i *Blic*, 17. jun, str. 2).

Bivši predsednik predsedništva Srbije, Ivan Stambolić, otet je u parku Košutnjak 25. avgusta. „Čuvar ispred restorana na Košutnjaku izjavio je da je video Stambolića kako se odmara kraj parkinga kao i da je u to vreme tuda prolazio beli kombi. Kombi je stao na kratko, a kada je produžio, Stambolića više nije bilo“, izjavio je advokat Nikola Barović (*Blic*, 26–27. avgust, str. 2). Postoji sumnja da su razlozi Stambolićevog nestanka političke prirode.

Krajem septembra formiran je Odbor za oslobađanje Ivana Stambolića u čijem saopštenju stoji da se „glasila pod državnom kontrolom i najviši funkcioneri zemlje ... nisu obratili nijednom rečju ni javnosti ni porodici.“ Prema uverenju Odbora sve to „osnažuje pretpostavku da istraga ne otkriva tragove, upravo zato što su tragovi pod državnom zaštitom“.

Nekoliko puta Odboru je javljeno da je Ivan Stambolić živ i da se nalazi u nekom od zatvora u Srbiji. Međutim, Ministarstvo pravde Republike Srbije je 8. oktobra saopštilo da se Stambolić ne nalazi ni u jednom državnom zatvoru koji je u nadležnosti tog ministarstva. Takođe, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije general-pukovnik Nebojša Pavković saopštio je da se Ivan Stambolić ne nalazi ni u jednom vojnom objektu ili zatvoru (Brošura o slučaju Ivana Stambolića, Istaga je u toku, Odbor za oslobađanje Ivana Stambolića i Radio B92, novembar 2000).

Policija nije, i pored najave da će sprovesti intenzivnu istragu, do sada saopštila ikakve podatke o Stambolićevoj sudbini. Predsednik Odbora za oslobađanje Ivana Stambolića Živorad Kovačević izjavio je da nikoga konkretno ne može da optuži za otmicu, ali da bivšu vlast može da optuži jer ništa nije učinila da se taj slučaj razreši (Brošura o slučaju Ivana Stambolića, Istaga je u toku, Odbor za oslobađanje Ivana Stambolića i Radio B92, novembar 2000).

Krajem oktobra 2000, u javnosti se pojavio dokument s radnim nazivom „Ćuran“ o tajnom praćenju Slavka Ćuruvije od strane Službe državne bezbednosti (SDB) koji

⁵² Vidi *Godišnji izveštaj Human Right Watch 2001*, <<http://www.hrw.org/wr2k1/europe/yugoslavia.html>>.

⁵³ Vidi: *Izveštaj 1999*, II.2.2.2.

ukazuje na umešanost SDB u Ćuruvijino ubistvo. Slavko Ćuruvija, beogradski novinar, vlasnik i urednik dnevnika *Dnevni telegraf* i nedeljnika *Evropljanin* ubijen je 11. aprila 1999. godine, za vreme intervencije NATO, ispred svog stana u centru Beograda⁵⁴. O njegovom ubistvu do tada nije saopštena nijedna nova činjenica. Prema ovom dokumentu, načelnik SDB Beograda Milan Radonjić je po naredbi Radeta Markovića, načelnika SDB Srbije organizovao praćenje Ćuruvije. U dokumentu koji navodno reprodukuje službenu zabeležku SDB navodi se da su ubistvo počinila tri lica koja su pobjegla autom i da su operativci koji su pratili Ćuruviju povučeni s terena nekoliko minuta pre ubistva (Saopštenje FHP, 31. oktobar). Takođe se pominje da je pokojni Ćuruvija zajedno sa suprugom Brankom Prpom tog popodneva imao sastanak s jednim muškarcem za koga se kasnije ispostavilo da je Dušan Veličković, nekadašnji glavni i odgovorni urednik nedeljnika NIN. Veličković je potvrdio da su svi opisi u ovom dokumentu precizni i verodostojni do najsitnijih detalja (*Danas*, 1. novembar, str. 5). Koministar za unutrašnje poslove u prelaznoj Vladi Srbije Božo Prelević izjavio je da je potvrđena autentičnost prve dve strane dokumenta, jer one po formi i sadržini ukazuju da ih načinilo lice koje poznaje metodiku resora i način obrazovanja izveštaja ove vrste. Međutim, koministar Prelević je naglasio da na trećoj strani dokumenta postoje tehničke i formalne manjkavosti „na osnovu kojih se može sumnjati da je dokument autentičan“ (*Danas*, 3. novembar, str. 1). Do kraja 2000. više nije bilo reči o ovom dokumentu.

Telo istražnog sudije beogradskog Okružnog suda Nebojše Simeunovića koji je nestao 7. novembra, nađeno je 3. decembra u Beogradu na ušću Save u Dunav. Nakon izvršene obdukcije istražni sudija Branimir Todić izjavio je da na lešu nisu primećeni znaci mehaničkih povreda kao i da nije ustanovljeno prisustvo biljnih, organskih niti sintetičkih otrova u organizmu. Todić je precizirao da je leš izvađen iz vode „u stanju odmaklih truležnih promena“, pa se tako obdukcijom uzrok smrti nije mogao ustanoviti (*Beta*, 3. januar 2001). Međutim, prema nezvaničnom saznanju dnevnika *Blic* obdukcijski nalaz je nejasan i nepotpun (*Blic*, 4. januar, str. 8).

Simeunović je, kao istražni sudija, odbio da u noći između 3. i 4. oktobra prihvati zahtev javnog tužilaštva da, zbog „sabotaže i zloupotrebe prava na štrajk“, odredi pritvor za 11 članova štrajkačkog odbora kolubarskih rudara i lidera DOS Nebojše Čovića i Borisa Tadića. Inače, Simeunović je bio istražni sudija u slučajevima ubistva generala policije, Radovana Stojčića Badže, i saveznog ministra odbrane, Pavla Bulatovića. (*Blic*, 13. novembar, str. 9 i *Vreme*, 16. novembar, str. 4 i 5, *Blic* 4. decembar, str. 9).

Uprkos nizu nerasvetljenih ubistava, među čijim su se žrtvama našli i visoki funkcioneri policije i vojske, srbijanska policija je tada ocenjivala da je „po rezultatima na rasvetljavanju ubistava među najboljima u Evropi“. Pod istim naslovom *Politika* je prenela opširan izveštaj s konferencije za štampu, u kome se konstatuje da je „u poslednjih deset godina rasvetljeno oko 70 posto od 1.216 ubistava s nepoznatim počiniocem što je procenat koji ima samo nekoliko evropskih policija“. General major policije Dragan Ilić je tada konstatovao da je „Srbija bezbednija od država u okruženju kao što su Bugarska ili Slovenija“ i ocenio da je „visok procenat, kao i stručan pristup

⁵⁴ Vidi *Izveštaj 1999*, II.2.2.2.

rasvetljavanju krivičnih dela ubistva, veoma siguran pokazatelj da je rad policije u Srbiji izuzetno profesionalan i efikasan“ (Politika, 5. februar, str. 5).

2.2.4. Ugrožavanje života nemarom. – Petogodišnja Valentina Stević s Kosova preminula je 27. aprila na punktu Končulj, na administrativnoj granici Srbije i Kosova. Ona je nekoliko sati čekala, u automobilu hitne pomoći ruskog kontingeta KFOR, da srbijanski policajci odobre prelazak u Srbiju. Policajci na Končulju nisu hteli da dozvole prelaz vozilu hitne pomoći u kome je Valentina bila pod kiseonikom, niti su hteli da ga prate svojim vozilom. Roditelji su podneli tužbu protiv dežurnih policajaca, dok je načelnik bujanovačke policije, Novica Zdravković, objasnio da je te noći odlučio da ne dopusti vozilu hitne pomoći i u policijskoj pratnji da prođe do, 10 kilometara udaljene, bujanovačke bolnice jer bi morali da „prođu kroz opasan teren oko dva albanska sela u području“ (*Blic*, 6. jun, str. 9).

Više srbijanskih porodica tužilo je vlasti zbog pogibije njihovih rođaka u vreme intervencije NATO protiv Jugoslavije, tražeći materijalno obeštećenje. Krajem juna sud u Nišu je porodici Vuković dosudio milion dinara (tada po realnom kursu oko 30.000 DEM) odštete za poginulog sina. Aleksandar Vuković (20) poginuo je u aprilu 1999. godine, tokom NATO bombardovanja na Kosovu, a sud je za „pretrpljene duševne bolove“ dodelio roditeljima po 400.000 a sestri 200.000 dinara odštete (*Blic*, 29. jun, str. 8).

Porodice poginulih radnika u eksploziji koja se, pre više od pet godina, dogodila u hali za proizvodnju raketnog goriva fabrike „Grmeč“, 23. oktobra su podnele žalbu Vrhovnom sudu Srbije na presudu Okružnog suda u Beogradu. U ovoj eksploziji poginulo je jedanaest ljudi, a devetoro je teze povređeno. Veštačenja stručnjaka s Hemijskog fakulteta u Beogradu i MUP Srbije utvrdila su da je do eksplozije došlo zbog propusta u preradi eksplozivnih materijala i neadekvatnih mera zaštite na radu. Okružni sud u Beogradu je odlučio da nema osnova za pokretanje krivičnog postupka protiv generalnog direktora „Grmeča“, Rajka Unčanina, i još četvorice odgovornih rukovodilaca. Za osnov isključivanja odgovornosti, sud je uzeo naredbu tadašnjeg predsednika Srbije, Slobodana Miloševića, i tadašnjeg načelnika Službe državne bezbednosti, Jovice Stanišića, da „Grmeč“ počne proizvodnju raketnog goriva. Međutim, u žalbi Vrhovnom sudu Srbije se novodi da ta naredba nikoga ne oslobađa odgovornosti za nepoštovanje zakonskih normi niti predstavlja zakonski osnov za isključenje odgovornosti (Saopštenje FHP, 24. oktobar). Do kraja 2000. Vrhovni sud Srbije nije odlučio o ovoj žalbi.

2.3. Zabrana mučenja

Zabrana mučenja se do 6. oktobra otvoreno i često kršila. Kršili su je i policajci u uniformama i mlađi napadači u civilu, za koje se pretpostavljalo da pripadaju partijama bivšeg režima. Najčešće žrtve napada bili su aktivisti pokreta Otpor, prema kojima su napadači bili i najbrutalniji, potom opozicioni političari, novinari i tehničari privatnih medija.

Najdrastičniji slučajevi kršenja zabrane mučenja dogodili su se u Požarevcu i Vladičinom Hanu. U Požarevcu su 2. maja pretučeni Momčilo Veljković, Radojko Luković, Nebojša

Sokolović i Dragan Milovanović, aktivisti Otpora iz ovog grada. Njih su 2. maja u jednom kafiću pretukla trojica mladica – Saša Lazić, Milan Lazić i Bojan Tadić – članovi bivše vladajuće partije JUL, koja je tada predstavljala personifikaciju državne vlasti u Srbiji. Ova trojica mladića, dobrih prijatelja Marka Miloševića, sina bivšeg predsednika SR Jugoslavije nasrnuli su jer je Milovanović, odbio da pristupi tada vladajućim socijalistima. Policija je lišila slobode samo Veljkovića, Lukovića i Sokolovića od kojih su dvojica zadobila teške telesne povrede. Incident u Požarevcu je Jugoslovenska levica (JUL) na čijem čelu je Mirjana Marković, Markova majka i supruga bivšeg predsednika SRJ, protumačila kao pokušaj ubistva člana JUL (*Blic*, 16. maj, str. 3). Istražni sudija Đorđe Ranković, sudija Okružnog suda Boško Papović i javni tužilac Jovan Stanojević nisu se složili sa ovom tvrdnjom zbog čega je Ranković razrešen, a Stanojević bio primoran da da ostavku (*Blic*, 12. maj, str. 2). Uprkos tome i brojnim protestima građana i opozicije, Veljković i Luković su optuženi za pokušaj ubistva a Sokolović za saučesništvo. Istovremeno, *Politika* je povelala kampanju protiv njih i objavila medicinski dosije Momčila Veljkovića u kome piše da je on „nervno labilna osoba koja boluje od stalne sumanute psihoze“, što je gruba povreda pravila lekarske etike (*Politika* 4. maj, str. 8).

U Vladičinom Hanu policija je 8. septembra pretukla sedam aktivista Otpora. „Policajci su nas udarali šakama, pesnicama i pendrecima po celom telu. Jednog aktivistu su udarali pendrekom po testisima, drugog su vezali konopcem oko vrata i počeli da ga dave a meni su konopcem zavezali noge i podigli ih tako da mi je glava visila dok su me udarali pendrekom po tabanima“, izjavio je aktivista Otpora, Vladica Mirčić. Lekari u domu zdravlja u Vladičinom Hanu su konstatovali teže telesne povrede kod svih sedam pripadnika Otpora (*Danas*, 11. septembar, str. 4). Početkom decembra šef policije Pčinjskog okruga smenio je trojicu policajaca koji su pretukli aktiviste Otpora. Do kraja 2000. krivična prijava protiv njih nije podneta (*Blic*, 3. decembar, str. 5).

Policija je krajem avgusta privela i pretukla maloletnog Nj. P. iz Niša, koji boluje od cerebralne paralize. Nj. P. je zadobio teže povrede glave i grudnog koša (*Danas*, 23. avgust, str. 18).

Brojni su bili i slučajevi napada uniformisanih i policajaca u civilu na aktiviste Otpora koji su lepili plakate ili nalepnice tog pokreta po gradovima širom Srbije. Čak su i obični građani koji su nosili bedževe s Otporovim simbolom bili izloženi napadima. Maloletnog D. M. iz Valjeva 22. septembra pretukao je policajac u civilu, slomivši mu ruku, zbog lepljenja nalepnica Otpora (Otpor, 22. septembar). Grupu aktivista pokreta Otpor, koji su lepili plakate po Beogradu, pretukla je u februaru grupa mladih napadača u civilu dok su studenti, Miloš Došen i Nikola Radaković pretučeni kada su pokušavali da skinu plakate uvredljivog sadržaja za Otpor (*Blic*, 24. i 27. februar, str. 4). Uniformisani policajci pretukli su dva srednjoškolca u Beogradu 5. marta zbog toga što su nosili bedževe sa simbolom Otpora (*Blic*, 6. mart, str. 2). U Smederevu 23. septembra policajac je naterao dvojicu maloletnih simpatizera Otpora, Đ. Đ. i njegovog druga M, da sa zgrade Doma kulture skinu nalepnice tog pokreta i potom ih i pojedju (Otpor, 23. septembar).

Od septembra do februara 2000. godine, srbijanska policija je pet puta privodila Marinka Varnješa zbog njegove aktivnosti u Otporu. Varnješ je nekoliko puta bio izložen fizičkom maltretiranju i verbalnoj torturi. Za pretrpljene duševne bolove Varnješ od Republike Srbije traži obeštećenje od 300.000 dinara. Pred opštinskim sudom u Subotici održano je suđenje i saslušan je inspektor za opšti kriminal iz SUP Subotica, Zoran Ilićković, koji je izjavio da je naređenje za hapšenje Varnješa dobio od viših instanci ali je negirao da ga je iko tukao i vređao (Saopštenje FHP, 15. novembar). Do kraja 2000. ovo suđenje nije završeno.

I opozicioni političari su bili meta napada. Nepoznati napadači su tukli Žarka Koraća, lidera opozicione Socijaldemokratske unije, pred njegovim stanom (*Blic*, 26. februar, str. 6), dok su Radoju Cvetkovu, funkcioneru Lige socijaldemokrata Vojvodine 12. aprila u sličnim okolnostima naneli teže telesne povrede (*Blic*, 13. april, str. 3).

Policija je 11. juna u Zaječaru pretukla nekoliko funkcionera lokalnog odbora DS. „Među njima su i advokat Aleksandar Đorđević, koga je zamenik komandira policije udario bez ikakvog razloga više od 30 puta i Olivera Stefanović, predsednica zaječarskog odbora za ljudska prava, koja je bila u sedmom mesecu trudnoće“, kažu aktivisti lokalnog DS (*Blic*, 11. jun, str. 5).

Invalide Marina Barjaktarevića i Marka Vukovića, aktiviste DS u Šapcu, pretukla je grupa mladića za koje se pretpostavlja da su članovi SPS (*Danas*, 17. jul, str. 18).

Žrtve nasilja u prošloj godini bili su i novinari i tehničari privatnih medija.⁵⁵

Država Srbija je 18. maja po nalogu suda, nakon godinu dana odlaganja, isplatila novčanu nakanadu porodici Nenada Pilipovića, koji je preminuo 16. juna 1996. posle policijskog zlostavljanja, zbog koga su dva policajca osuđena na pet, odnosno šest, godina zatvora (*Blic*, 22. maj, str. 6). Ovo je jedan od retkih slučajeva u SRJ da je isplaćena novčana nadoknada zbog policijskog zlostavljanja i da su oni koji su ga počinili kažnjeni.

Četiri policajca iz Prijepolja izvedena su na sud krajem maja zbog iznuđivanja dokaza. Oni su optuženi da su februara 1994. godine u policijskoj stanici tukli pendrecima Hasima Hajdarevića i Himzu Kamberovića u nameri da im iznude iskaz o ilegalnom posedovanju oružja (*Blic*, 1. jun, str. 8).

2.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

2.4.1. Masovna lišavanja slobode. – Prvih devet meseci 2000. ostaće u SR Jugoslaviji upamćeni po velikom broju nezakonitih hapšenja pripadnika opozicije i onih koji su kritički mislili o vlasti. Prethodni režim je tako pokušavao da zastraši političke neistomišljenike i suzbije bilo kakvo neslaganje s tadašnjim stanjem u zemlji.

⁵⁵ Vidi II.2.8.

Prema podacima iz privatnih listova koje su pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava i hronologijama koje je davala agencija *Beta*, od 1. januara do 24. septembra, kada su održani savezni predsednički i parlamentarni izbori, srbijanska policija je uhapsila 2.360 pripadnika Otpora i aktivista opozicije, među kojima je bilo najmanje 57 novinara i 127 maloletnika. Od toga su 93 osobe zlostavljane a 41 pretučena.

Tako je u januaru i februaru 2000. policija privela 90, a tokom marta 190 opozicionara i pripadnika pokreta Otpor, među kojima su se našli i prvi ljudi SPO u Kučevu i Kruševcu, prvi čovek Demokratske stranke u Baču, i Marjan Rističević, republički poslanik Koalicije Vojvodina (*Blic*, 25. mart, str. 2). Posle ubistva Boška Peroševića 13. maja, za koje su pripadnici tadašnjeg režima opuzili opoziciju i pokret Otpor, naglo je porastao broj privođenja. Uz to, policija je počela da otvara dosijee privedenim licima i da beleži sve njihove aktivnosti (*Blic*, 25. maj, str. 23) privodeći, u proseku, 13 opozicionara na dan. Za trideset dana maja privedeno je 419 „protivnika režima“ među kojima je, prema podacima Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS), bilo 40 novinara i fotoreportera. Među privedenim nalazili su se i dva sveštenika iz Šapca i Nenad Čanak, lider opozicione Lige socijaldemokrata Vojvodine.

Tokom juna 257 pripadnika Otpora i opozicionih aktivista je privedeno ili uhapšeno. Među njima su bili šest maloletnika, devet novinara i Sredoje Mihajlov, savezni poslanik Koalicije Vojvodina. Jedan od uhapšenih je prebijen u policijskoj stanici.

Narednog meseca broj uhapšenih se popeo na 293. Među kojima su bili 12 maloletnika i ponovo republički poslanik Marjan Rističević. Među uhapšenima 4 osobe su pretučene.

U avgustu je zabeleženo 361 hapšenje. Među privođenima je bio Mile Isakov, savezni poslanik i predsednik Reformista Vojvodine. Šezdeset maloletnika je uhapšeno, a 20 osoba je pretučeno.

U septembru, do saveznih izbora od 24. septembra, uhapšeno je i privedeno ukupno 377 osoba. Među njima su bili četiri maloletnika, šest novinara, Goran Svilanović, predsednik GSS, Rasim Ljajić, lider Koalicije Sandžak, Bojan Kostreš, potpredsednik LSDV i glumci Gorica Popović i Nikola Đuričko. Trinaest osoba je pretučeno (*Blic*, 8. septembar, str. 8). Pripadnici policije izazvali su i diplomatski skandal kada su četiri predstavnika Otpora udaljili s prijema na koji ih je pozvao ministar spoljnih poslova Grčke, Jorgos Papandreu (*Jorgos Papandreu*). Aktivisti Otpora su izjavili da su im saradnici grčkog ministra preneli da je njihovo odvođenje s prijema „najveći diplomatski skandal od 1952. godine“ i izrazili žaljenje zbog incidenta. Grčka delegacija je dva puta intervenisala da aktivisti Otpora budu pušteni, što je nakon dva i po sata i učinjeno (*Beta*, 7. i 8. septembar).

Tokom 2000. godine bilo je još pojedinačnih slučajeva privođenja. Tako su savetnici Vuka Draškovića, predsednika SPO, Miladin Kovačević i Ivan Kovačević, privođeni u policiju zbog saopštenja stranke kojim se vlast optužuje za pokušaj atentata na Draškovića u oktobru 1999. godine (*Danas*, 14. januar, str. 5 i *Blic*, 1. mart, str. 3). Crnogorska policija je u julu privela na informativni razgovor beogradskog advokata Miodraga Glomazića, koji je branio jednog od optuženih za atentat Vuka Draškovića.

Posle noći provedene u hodniku policijske stanice u Budvi, Glomazića su ispitivali o privatom životu njegovog klijenta i nakon njegovih šturih odgovora, pomislivši da ne želi da sarađuje, ostavili su ga da još jednu noć provede u stanici. „Tako se informativni razgovor pretvorio u pritvor od 36 sati“, kaže Glomazić (*Blic*, 21. jul, str. 8).

U periodu od 24. septembra do 6. oktobra privedeno je nekoliko stotina aktivista opozicije i građana. Četvrtog oktobra je samo u Beogradu uhapšeno 26 ljudi i osuđeno na kazne od 10 do 20 dana zatvora „zbog narušavanja javnog reda i mira“ (*Beta*, 24–29. septembar i 3–5. oktobar).

Nakon događaja od 5. oktobra prestala su privođenja političkih neistomišljenika. Zabeležen je samo jedan slučaj privođenja aktivista Otpora: dvojica policajaca su 13. decembra u Novom Sadu fizički napala dvojicu aktivista pokreta Otpor jer su na zgradi Izvršnog veća Vojvodine napisali grafit „Otpor“. Nakon nekoliko sati provedenih u zatvoru aktivisti Otpora su pušteni (*Beta*, 13. decembar).

Opštinski sud u Loznici je 11. januara 2001. Loznici dodelio 40.000 dinara (po realnom kursu 1.333 DEM) kao naknadu štete za duševne patnje koje je pretrpeo zbog nezakonitog privođenja (Greek Helsinki Committee, Press Release, 11. januar).

Branka Grubača iz Nikšića su krajem novembra u policijskoj stanici pretukla tri policajca. Grubača, člana SNP, policija je uhapsila nakon prepirke s bliskim rođakom. „Policajci su me ubacili u njihovo vozilo i odvezli u centar bezbednosti, gde su me nakon batinanja, posle pet sati boravka u stanici, odvezli u bolnicu“, izjavio je Grubač. On je naglasio da je do incidenta navodno došlo zbog njegovog političkog angažmana i činjenice da je porodičnu kuću ustupio za glasačko mesto na saveznim izborima 24. septembra (*Beta*, 23. novembar).

Na kraju 2000. Okružni sud u Nikšiću je osudio policajce Milovana Šipčića, Žarka Dubljevića i Živka Drinčića na osam meseci zatvora zbog nanošenja teških telesnih povreda i zlostavljanja u vršenju službene dužnosti. Oktobra 1998, ova trojica policajaca pretukla su Veselina Žižića, bivšeg člana SNP. Žižić je bio optužen da je ometao službena lica u vršenju dužnosti, ali je oslobođen optužbe (*Vijesti*, 30. decembar – 3. januar 2001, str. 11).

2.4.2. Pobune u zatvorima. – Početkom novembra izbila je pobuna u srbijanskim zatvorima, najveća od Drugog svetskog rata. U zatvoru u Sremskoj Mitrovici je, prema svedočenjima očevidaca, izbila pobuna zbog oslobađanja grupe Albanaca s Kosova i najave i da će svi preostali Albanci biti oslobođeni. Pobuna se proširila i na zatvore u Požarevcu i Nišu. Spaljene su neke zatvorske zgrade i proterano obezbeđenje iz unutrašnjeg kruga zatvora.

Pobunjeni zatvorenici su zahtevali amnestiju za opšta krivična dela, utvrđivanje odgovornosti za povredu prava pritvorenika i zatvorenika, poboljšanje uslova boravka i rada i uspostavljanje stalne javne kontrole, jednake uslove za sve zatvorenike, smenu zamenika upravnika i nadzornika, isplate zaostalih plata čuvarima, kao i poboljšanje uslova rada i života u zatvoru (Izveštaj FHP, 6–9. novembar). Zatvorenici su opisali kako

su mučeni i batinani: „150 palica po čoveku zatvoreniku, sečeni žiletima što se zove samopovređivanje, povređivani smo po stomaku da ispadnu creva, izgladnjivani, zatvoreni u sobama bez prozora i bez grejanja, bili smo bez tople pa čak i hladne vode, u užasnim higijenskim uslovima i sa samo toliko hrane da se preživi“.

Tokom pobune poginuo je jedan zatvorenik, koji je pao s krova zatvorskog paviljona. Sedam zatvorenika i jedan policajac povređeni su.

Mirni protesti i pretnje štrajkom glađu zabeleženi su u zatvorima u Valjevu, Padinskoj Skeli i ženskom zatvoru u Požarevcu.

Miodrag Đorđević, upravnik niškog zatvora optužio je Natašu Kandić, direktora Fonda za humanitarno pravo, koja je obilazila zatvorenike, da podstiče pobunu. Tokom pobune neki mediji i političari su optuživali socijaliste koji su poraženi na septembarskim izborima da su organizovali ili bar podsticali ovu pobunu da bi otežali položaj DOS i umanjili njegov politički rejting pred srbijanske parlamentarne izbore 23. decembra, ali niko od njih javnosti nije izneo dokaz za takvu tvrdnju. Koministri pravde u prelaznoj vladi Srbije su više puta razgovarali sa zatvorenicima, ocenivši da se pobuna desila „pre svega zbog teških uslova života i nepoštovanja Zakona o izvršenju krivičnih sankcija u dužem vremenskom periodu od strane upravnika i pojedinih saradnika“.

Pobuna u zatvorima je završena 11. novembra. Ministarstvo pravde je ispunilo sve zahteve zatvorenika osim onoga o zakonu o amnestiji, koji i nije moguće doneti dok se ne konstituiše srbijanski parlament. Zatvorenici su predali hladno oružje a pet dana kasnije zatvorski čuvari i to samo oni sa liste sa kojom su se složili zatvorenici, ušli su u unutrašnji krug zatvora (*Beta*, 7–16. novembar, *Blic*, 7, 12, 17. i 20. novembar, str. 8, 5, 8 i 8, *Danas*, 11–12. novembar, str. 1. i 2, *Vreme*, 16. novembar, str. 11).

Uslovi u srbijanskim zatvorima su vrlo teški. Grejanja nema, a zatvorenici se pokrivaju dotrajalom ćebadi. Prema svedočenju jednog zatvorenika zaječarskog zatvora, „on i njegovi drugovi rade i po 14 sati na najtežim poslovima na otvorenom“ (*Beta*, 7. decembar).

Početkom decembra u niškom zatvoru došlo je do ozbiljnih incidenata. Pod naslovom „Zakucavali ih za sto, silovali i tukli“, beogradski dnevnik *Blic* je pisao o maltretiranju zatvorenika osuđenih za lakša krivična dela od strane višestrukih kriminalaca-povratnika u ovom zatvoru (*Blic*, 4. decembar, str.8).

Krajem decembra su se u javnosti pojavile priče o privatnim zatvorima po Srbiji. Bivši sudija Okružnog suda u Beogradu, Miroslav Todorović izjavio je da odavno postoje i da su njihovi graditelji i vlasnici novobogataši koji su se obogatili zelenašenjem, kao i agencije za uterivanje dugova. Zatočnici tih zatovra, prema Todorovićevim rečima, su reketirani građani i članovi njihovih porodica (*Beta*, 21. decembar). Beogradski nedeljnik *Vreme* objavio je priču o jednom beogradskom advokatu „koga su uterivači dugova držali četiri dana u podrumu nalik na zatvor“ gde su ga svake noći izvodili na lažno streljanje. Advokat je pušten nakon pet dana kada je dug vraćen (*Vreme*, 28. decembar, str. 20).

2.4.3. *Trgovina belim robljem.* – O ovom pitanju se po prvi put u SRJ ozbiljnije raspravljalo 2000. godine. Problem je najizraženiji u Crnoj Gori, gde su devojke iz Istočne Evrope prisiljene da rade u noćnim klubovima kao prostitutke. Preko Crne Gore se i organizuje prodaja devojaka u Albaniji, dok se preko Srbije devojke šalju u Republiku Srpsku. Prethodnih godina trgovina belim robljem nije bila toliko rasprostranjena na teritoriji SRJ. Prema svedočenju Bugarke Zornice Babačku (Zornice Babačku), najmanje 110 devojaka je, prema njenom saznanju, kupljeno za prostituciju u Crnoj Gori i Albaniji.

Krajem jula podgorička policija je, prema informacijama koje je dobila od kancelaraje OEBS, pokrenula akciju u kojoj je 80 žena iz Ukrajine, Moldavije i Rumunije, koje su protiv svoje volje radile u barovima i noćnim klubovima u Crnoj Gori, poslato kućama (*Vijesti*, 29. jul, str. 3).

Crnogorska policija i VJ su krajem septembra uhapsile četiri jugoslovenska državljanina zbog trgovine belim robljem. Optuženi su kupili dve Moldavke i dve Rumunke i organizovali njihov transport do Albanije, gde je trebalo da ih prodaju za 1.500 i 2.000 maraka (*Blic*, 28. septembar, str. 8).

Dva meseca kasnije, podgorička policija je uhapsila dva jugoslovenska i jednog albanskog državljanina „zbog posredovanja pri vršenju prostitucije i nedozvoljenog prelaska državne granice“. U prijavi se navodi da je jedan od optuženih otkupio osam devojaka iz Moldavije i doveo ih u Podgoricu sa namerom da ih prebaci u Albaniju i preproda tamošnjoj mafiji koja se bavi organizovanjem prostitucije. Devojke su se, međutim, pobunile i zatražile pomoć od jugoslovenskih graničara pa je tako otkrivena čitava operacija (*Vijesti*, 20. novembar, str. 3).

Srbijanska policija je početkom decembra uhapsila jednog jugoslovenskog i jednog državljanina Republike Srpske zbog prodaje Moldavki i Rumunki vlasnicima noćnih barova u Republici Srpskoj. Tokom pretresa stana jednog od optuženih u Beogradu zatečeno je 17 maloletnih i punoletnih Moldavki i Rumunki, koje su optuženi po ceni od po 500 DEM nameravali da ilegalno prebace u Republiku Srpsku (*Danas*, 5. decembar, str. 10).

2.5. Pravo na pravično suđenje

2.5.1. *Suđenja kosovskim Albancima.* – Nakon prošlogodišnje intervencije NATO protiv SR Jugoslavije, s Kosova je u zatvore u Srbiji prebačeno oko 2000 Albanaca (AI, 15. septembar). Srbijansko Ministarstvo pravde je izdalo saopštenje da je iz zatvora u Srbiji, od juna 1999. do 26. oktobra 2000. godine, pušteno 1.388 Albanaca. „U zatvoru se još nalaze 632 osuđena lica i 30 osoba koje imaju status pritvorenika“, izjavio je pomoćnik ministra pravde, Zoran Stefanović (*Tanjug*, 27. oktobar).

Prema podacima Međunarodnog crvenog krsta iz Prištine, u srbijanskim zatvorima nalazi se još 693 (*Beta*, 22. decembar) a pušteno je 1.336 Albanaca (*Beta*, 22. decembar). Teki Bokšija (*Teki Bokshi*), advokat Fonda za humanitarno pravo, izjavio je da se 820 albanskih zatvorenika nalazi u srbijanskim zatvorima, od kojih se „700 njih tereti za

politička krivična dela a ostali za opšti kriminal“ (*Danas*, 6. novembar, str. 6). Bokši ističe da su karakteristike procesa protiv Albanaca bili „brzina, suđenje u velikim grupama, neobezbeđivanje prevoda ili nekvalitetan prevod na albanski, neuredno uručivanje optužnice, retkost prevođenja pismenih isprava i onemogućavanje izbora advokata“ (*Beta*, 23. maj).

Među osuđenima se nalazila i predsednica Lige albanskih žena, lekar i pesnikinja, Fljora Brovina (Flora Brovina), koju je Okružni sud u Nišu bio osudio na 12 godina zatvora zbog krivičnog dela udruživanja radi neprijateljske delatnosti u vezi s krivičnim delom terorizma za vreme trajanja ratnog stanja. Jiži Dinstbir (*Jiri Dienstbier*), specijalni izvestilac UN za ljudska prava, ovo je suđenje ocenio kao „kršenje zakona Srbije i pravni apsurd“ (*Danas*, 23. februar, str. 18).

Prvostepeni sud je zasnovao presudu isključivo na sadržaju policijskih zapisnika, što je u suprotnosti s članom 86. ZKP, koji predviđa da se osuđujuća presuda ne može doneti isključivo na izjavama iz izdvojenih zapisnika i obaveštenja. ZKP propisuje da se obaveštenja koja su okrivljeni dali organima unutrašnjih poslova pre pokretanja krivičnog postupka izdvajaju iz krivičnih spisa i tako čine izdvojene zapisnike i obaveštenja (ZKP, čl. 83, st. 2). Vrhovni sud Srbije je usvojio žalbu koju su advokati Brovine podneli zbog bitnih povreda krivičnog postupka i krivičnih zakona i tako ukinuo prvostepenu presudu (FHP, Izveštaj o ljudskim pravima za 1999, str. 61).

Fljora Brovina je puštena iz zatvora 1. novembra, na osnovu akta o aboliciji predsednika Vojislava Koštunice (Izveštaj španske agencije *EFE*, 1. novembar).

Riza Halimi (Riza Halimi), predsednik južnosrbijanske opštine Preševo i Partije za demokratsko delovanje, osuđen je krajem marta na kaznu zatvora od tri meseca, uslovno na godinu dana, zbog „ometanja ovlašćenog službenog lica u održavanju javnog reda“. To ometanje se, prema sudiji Goranu Despotoviću, ogledalo u tome što je Halimi na protestu 5. marta 1998. u Preševu zamenika šefa lokalne policije Dragana Mitića pozvao da nastave razgovor o policijskoj intervenciji za rasturanje skupa, uhvativši ga za lakat (*Blic*, 1. april, str. 9). Nakon demonstracija, 25. marta 1998. godine, Riza Halimi i četiri odbornika Skupštine opštine Preševo podneli su krivičnu prijavu protiv komandira policije Preševo, Dragana Mitića, i nekoliko pripadnika MUP Srbije, zbog batinanja i protivpravnog lišavanja slobode. Opštinsko tužilaštvo nije poduzelo ništa povodom ove prijave, ali je 7. avgusta 1998. godine pokrenulo krivični postupak protiv Halimija. (Saopštenje FHP, 2. mart 2000. godine).

Krivično veće Okružnog suda u Nišu je osudilo Aljbina Kurtija (Albin Kurti), nekadašnjeg lidera albanskog studentskog protesta i predsednika Unije albanskih studenata, na 13 godina zatvora za krivično delo ugrožavanja teritorijalne celovitosti SRJ i 4 godine zatvora za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti u vezi s krivičnim delom terorizma, odnosno na ukupnu kaznu zatvora u trajanju od 15 godina. Branilac, koji je Kurtiju dodeljen po službenoj dužnosti, izjavio je da nije dokazano da je okrivljeni s umišljajem učinio dela za koja se tereti, a umišljaj predstavlja osnovni element bića ovih krivičnih dela. Osnov za krivična dela koja se Kurtiju stavljaju na teret sud je našao u organizovanju demonstracija koje nisu bile uredno prijavljene nadležnim

organima, što inače povlači prekršajnu, a ne krivičnu odgovornost (Odbor za ljudska prava, Niš, mart 2000).

Krivični postupak protiv lica okrivljenih za krivično delo terorizma (čl. 125, kažnjivo prema čl. 139, st. 2 KZ SRJ) iz tzv. „Đakovičke grupe“ okončan je 22. maja 2000. godine. Okrivljeni su proglašeni krivima da su kao pripadnici terorističke organizacije, tzv. OVK, u aprilu i prvoj polovini maja 1999. godine, za vreme ratnog stanja, u zapadnom delu grada Đakovice, zvanom „Cabat“, organizovali i izvršili više terorističkih napada na pripadnike MUP i Vojske Jugoslavije, u kojima su tri lica izgubila život, a deset lica je teže i lakše povređeno. Ovo je bio najveći proces koji je ikada održan u Jugoslaviji. Na njemu su 143 Albanca osuđena na ukupno 1.632 godine zatvora. Pojedinačne kazne kreću se od 7 do 13 godina zatvora.

FHP, u svom izveštaju, navodi činjenice koje ukazuju da je presuda doneta bez dokaza. Kao jedino dokazno sredstvo je poslužila tzv. parafinska rukavica, koja se i u svetu i kod većine jugoslovenskih sudova ne priznaje kao procesni dokaz, već samo kao indicija. Uz to je analizu rezultata testa vršilo nekvalifikovano lice, tj. mašinski a ne hemijski inženjer (Izveštaj FHP, 23. maj 2000. godine). U toku suđenja odbrana je postavila i pitanje stvarne nadležnosti suda, budući da su, prema navodima optužnice, predmet napada bili objekti vojske i policije, pa je tako u ovom slučaju trebalo da bude nadležan vojni, a ne civilni sud (Izveštaj FHP, 23. maj 2000. godine).

Predsednik sudskog veća je čak izjavio da se individualna odgovornost osuđenih nije mogla precizno utvrditi, pa da se u ovom slučaju radi o kolektivnoj odgovornosti (Saopštenje FHP u časopisu *HAS*, br. 92, 25. april, st. 1). Ovakav stav se sasvim protivi načelu krivičnog prava da se odgovornost svakog optuženog za izvršenje krivičnog dela mora precizno utvrditi u svakom pojedinačnom slučaju.

Amnesty International je još na početku ovog sudskog postupka izneo mišljenje da ovakvo masovno suđenje teško može da izađe u susret zahtevima pravičnosti, da preti ugrožavanju prava optuženih i negiranjem pretpostavke nevinosti (AI, Press Release, FRY – Mass trial of Kosovar Albanians Makes a Mockery of Justice, 19. april 2000). Advokati optuženih su ocenili ovaj proces kao politički i žalili su se da ih je policija tokom suđenja privodila u stanicu radi provere podataka (*Blic*, 9. maja, str. 9). Do kraja 2000. pripadnici tzv. „Đakovičke grupe“ nisu amnestirani.

Petorica studenata albanske nacionalnosti Univeziteta u Beogradu, Petrit i Driton Beriša (Petrit i Driton Berisha), Škodran Derguti (Shkodran Derguti), Driton Meca (Driton Meqa), Abdulah Isama (Abdulah Isama), lišeni slobode početkom maja 1999. godine, osuđeni su 10. jula 2000. godine pred Okružnim sudom u Beogradu na kazne zatvora u trajanju od 6 do 12 godina za terorizam i udruživanja radi neprijateljske delatnosti. Zef Paljuca (Zef Paluqa), beogradski zlatar kome je suđeno u odsustvu, osuđen je na zatvorsku kaznu od 8 godina kao organizator grupe. Studentima je stavljeno na teret da su od februara 1998. do aprila 1999. godine učestvovali u radu terorističke grupe, koju su osnovali Perit Beriša (Petrit Berisha) i Zef Paljuca (Zef Paluqa). Prema optužnici, oni su organizovali prikupljanje pomoći „OVK“ i planirali izvođenje više diverzija po Beogradu (vodovod, Glavna pošta, koncerti na Trgu Republike i dr) s namerom da izazovu civilne

žrtve i ugroze bezbednost SRJ. Petrit Beriša se posebno tereti da je, kao pripadnik „OVK“ i snajperista, učestvovao u ubijanju više lica u Peći, među kojima je bilo nekoliko pripadnika organa unutrašnjih poslova. Optuženi su odbili sve navode optužbe⁵⁶.

Suđenje petorici studenata albanske nacionalnosti je izgledalo kao montiran proces. Presuda je, kako tvrde branioci, zasnovana na iznuđenim priznanjima. Ono što ovo suđenje čini posebnim je činjenica da je po prvi put u sudskoj praksi u Srbiji sud, kao dokaz protiv okrivljenih, prihvatilo njihovo navodno priznanje dato pred televizijskim kamerama. U emisiji „Aktuelnosti“ RTS, emitovanoj u maju 1999, optuženi, koji su se tada već nalazili u policijskom pritvoru, „priznali“ su da su organizovali i pripremali terorističke akcije po Beogradu. Sud je, u ovom slučaju, na novi način tumačio dopuštenost dokaza držeći da su navedene izjave kao „dobrovoljno date izjave novinaru, a ne policiji“, iako je novinar RTS, Vladimir Nikolić, autor priloga o studentima-teroristima, izjavio da su studenti dali izjave uz prisustvo policajaca u civilu, koji su ih opominjali da ne zastaju u govoru.⁵⁷

Branioci optuženih su se protivili emitovanju, ističući da su okrivljeni studenti u emisiji samooptužujuće izjave dali nakon višednevnog mučenja (batinanja, iznurivanja glađu, ispitivanja bez odmora i pozivanja građana na ulicu da tuku „teroriste“) i pod pretnjom da će biti streljani ukoliko ne potvrde da su pripremali terorističke akcije. Organi državne bezbednosti su na ovaj način počinili krivično delo iznuđivanja priznanja (FHP, 22. maj, 23. jun, 13. jul 2000). Na ovo je ukazivala i činjenica da se priznanje o načinu na koji je Petrit Beriša navodno mučio zarobljenog pripadnika MUP Srbije, Sinišu Perovića, ne poklapa s obdukcionim nalazom o Perovićevoj smrti. Na materijalnu netačnost izjave o priznanju, prema rečima Berišinog advokata, Ivana Jankovića, sud se nije ni osvrnuo (Intervju s Ivanom Jankovićem, 23. decembar).

U optužnici je stajalo kako je Petrit Beriša, prilikom izvršenja krivičnog dela terorizma, s umišljajem lišio života tri lica, a da pri tom imena tih lica nisu navedena.

Iako je presuda u ovom slučaju izrečena 10. jula, pismeni otpravak presude nije uručen osuđenim i braniocima do 26. decembra. Nesačinjavanjem pismenog otpravka presude povređeno je pravo na odbranu, jer je žalba moguća samo na napisanu presudu. Prema ZKP otpravak treba da se sačini i dostavi osuđenim i tužiocu u roku od 8 dana, a u naročito složenim slučajevima u roku od 15 dana. Osmog januara 2001. godine branioci okrivljenih su uložili žalbu Vrhovnom sudu Srbije na presudu. U žalbi se presuda Okružnog suda u Beogradu pobija u celosti zbog bitnih povreda krivičnog postupka, povrede krivičnog zakona, pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja i odluke o kazni. U trenutku pisanja ovog izveštaja, petorica studenata albanske nacionalnosti još uvek se nalaze u samicama Centralnog zatvora (Intervju s Ivanom Jankovićem, 23. decembar i 15. januar 2001, Arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

U Beogradu je septembra 2000. počelo suđenje kosovskim Albancima, Ljuanu i Bekimu Mazreku (Luan i Bekim Mazreku), protiv kojih je okružno javno tužilaštvo u Prištini 15.

⁵⁶ FHP, 22. maj, 23. jun, 13. jul 2000.

⁵⁷ Vidi *Izveštaj 1999*, II.2.5.1.

februara 2000. podiglo optužnicu za najteže zločine protiv civila iz mesta Klečka. U optužnici se tvrdi da je Ljuan Mazreku silovao jednu devojčicu srpske nacionalnosti i da je jednom dečaku-Srbinu odsekao uho i da je potom s drugookrivljenim Bekimom i još 18 saradnika učestvovao u masovnom streljanju. Avgusta 1998. godine, braća Mazreku su bili primorani da, pred kamerama *RTS*, izjave da su učestvovali u otmici, ubijanju i spaljivanju tela orahovačkih Srba i silovanju devojčice. U optužnici tužilac nije naveo ime nijedne žrtve braće Mazreku, osim Fakića Bitićija (Faki Bitićiu) i Agima Tačija (Agima Thaqi). Međutim, kada je sudsko veće konačno prihvatilo da pročita izvod iz matične knjige umrlih, ispostavilo se da su ove navodne žrtve preminule prirodnom smrću, Tači još 1981. godine, a Bitići aprila 2000. Čitav postupak se odvijao pod veoma misterioznim okolnostima. Sud je odbio da ponovo sasluša članove komisije koji su davali kontradiktorne izjave (Saopštenje FHP, 23. septembar 2000). Suđenje u slučaju Mazreku je odloženo.

I posle 6. oktobra sudovi u Srbiji su nastavili s izricanjem zatvorskih kazni da bi pokrili vreme koje su okrivljenim, koji bi inače trebalo da budu proglašeni nevinim, proveli u pritvoru. Tako je Okružni sud u Nišu 23. novembra osudio Bakima Sadikua (*Bekim Sadiku*), Azema Zegrovu (*Azem Zegrova*), Feriza Kacija (*Feriz Kaci*) i Ekrema Jusufija (*Ekrem Jusufi*) na kaznu zatvora u trajanju od 18 meseci zbog oružanog napada na srbijanske policajce u trajanju 18 meseci, koliko su već proveli u pritvoru, tako da su istog dana po izricanju presude pušteni na slobodu (Saopštenje FHP, 24. novembar).

Branioци četvorice kosovskih Albanaca su, nakon prvostepene presude koju je Okružni sud u Nišu doneo samo na osnovu testa tzv. parafinske rukavice, podneli žalbu Vrhovnom sudu Srbije, tražeći oslobađajuću presudu. Oktobra 2000. godine Vrhovni sud Srbije je usvojio žalbu i ukinuo prvostepenu presudu jer je bila zasnovana na pogrešno utvrđenom činjeničnom stanju i potpuno nerazumljiva i protivrečna. Međutim, Okružni sud u Nišu nije postupio u skladu s rešenjem Vrhovnog suda Srbije, već je osudio četvoricu kosovskih Albanaca za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti na 18 meseci zatvora, koliko su i proveli u pritvoru (Saopštenje FHP, 24. novembar).

Na ovaj način sudovi onemogućavaju građane da tuže državu za naknadu štete zbog nezakonitog pritvora (Saopštenje FHP, 24. novembar).

2.5.2. *Suđenja strancima.* – Početkom avgusta uhapšena su četiri Holandanina i dva Britanca i dva Kanađanina. „Holandski državljani su planirali atentat na predsednika SRJ, Slobodana Miloševića. Njihov cilj je bio da pokušaju da kidnapuju Miloševića a ako im to ne uspe da ga ubiju, odseku mu glavu u pošalju je u inostranstvo“, izjavio je tadašnji savezni ministar za informisanje, Goran Matić, pozivajući se na navodna priznanja optuženih. Dva Britanca su optužena za terorizam i špijunažu a Kanađani za ilegalan ulazak u SRJ. Svi uhapšeni su oslobođeni početkom oktobra posle promene vlasti u SRJ (*Blic*, 1. i 5–6. avgust, str. 3 i 9, *Beta* 6. oktobar).

Najneobičniji je bio proces protiv 14 državnika zemalja članica NATO koje su od maja do juna 1999. godine bombardovale Jugoslaviju. Bil Klinton (*Bill Clinton*), Medlin Olbrajt (*Madeline Albright*), Toni Bler (*Tony Blair*), Vilijam Koen (*William Cohen*), Robin Kuk (*Robin Cook*), Džordž Robertson (*George Robertson*), Žak Širak (*Jacques*

Chirac), Iber Vedrin (Hubert Védrine), Alen Rišar (*Alain Richard*), Gerhard Šreder (*Goerhard Schroeder*), Joška Fišer (*Joschka Fischer*), Rudolf Šarping (*Rudolf Scharping*), Havijer Solana (*Javier Solana*) i Vesli Klark (*Wesley Clark*) su septembra 2000. godine osuđeni na po 20 godina zatvora zbog ratnih zločina tokom bombardovanja SRJ 1999.

Kragujevački advokat Slaviša Mrdaković, koji je po službenoj dužnosti branio francuskog predsednika Žaka Širaka, izjavio je u završnoj reči da bi postreljao sve lidere zapadnih zemalja koji su učestvovali u bombardovanju SRJ. „Da sam ja kojim slučajem sudija, a dobro je što nisam, ne bih im ni dao odbranu. Uzeo bih pištolj i postreljao Klintona i ostalu mangupariju za sve zlo što su učinili“, rekao je Mrdaković, čije su reči praćene velikim aplauzom publike u sudnici (*Blic*, 22. septembar, str. 3). Dnevnik *Borba* je u svom izveštaju konstatovao da su „branioci optuženih istakli da je Klinton, u stvari, zloupotrebio NATO, da je Solana samo običan činovnik u toj zločinačkoj organizaciji“ kao i „da se ponose što pripadaju narodu i sudu koji je smogao snage da sudi ratnim zločincima“ (*Borba*, 22. septembar, str. 2).

Kao i u slučaju petorice studenata albanske nacionalnosti, ni u ovom slučaju pismeni otpisak presude nije izrađen, pa i ne postoji mogućnost žalbe (Pravna služba, Beogradski centar za ljudska prava). Neizvesno je šta se dogodilo s ovim slučajem budući da su neki od optuženih boravili u SRJ nakon 6. oktobra a nisu lišeni slobode.⁵⁸

2.5.3. *Ostala suđenja.* – Srbijansko pravosuđe nije bilo nezavisno i nepristrasno ni u drugim slučajevima. Takva suđenja su bila u funkciji pritiska na političke protivnike i njihovog zastrašivanja.

Vladimira Nikolića, bivšeg radnika SDB, lišenog slobode 1. oktobra 1999. godine, Okružni sud u Beogradu 3. marta osudio je na 22 meseca zatvora zbog odavanja državne tajne i nedozvoljenog nošenja oružja. Prema tvrdnji Nikolićevog advokata, Dragoljuba Todorovića, u drugostepenom postupku, predsednik krivičnog veća Rade Mićunović je odbio da, posle glavnog pretresa održanog bez prisustva javnosti, objavi oslobađajuću presudu. Nakon izostajanja s naredna četiri pretresa, Mićunović je zatražio svoje izuzeće. Predsednik Okružnog suda u Beogradu Bogoje Marjanović usvojio je ovaj zahtev, istovremeno izuzimajući i četiri člana veća koja su glasala za oslobađanje Nikolića, iako oni svoje izuzeće nisu ni tražili (Arhiv Beogradskog centra za ljudska prava, dopis od 29. juna 2000. godine). Vrhovni sud Srbije je preinačio kaznu na 13 meseci zatvora – godinu dana za odavanje državne tajne i mesec dana za nedozvoljeno posedovanje oružja. Tako je Nikolić nakon izdržavanja kazne pušten 26. oktobra (*Blic*, 28. oktobar, str. 8).

Vojni sud u Nišu je, krajem aprila, osudio tri člana grupe OSA („Oslobodilačka srpska armija“) Bobana Gajića, Milutina Pavlovića i Radovana Đurđevića na po pet godina zatvora zbog „udruživanja radi neprijateljske delatnosti i terorizma“, jer su „planirali ubistava predsednika SRJ Slobodana Miloševića i načelnika generalštaba general pukovnika Nebojše Pavkovića“. Miodrag Vukadinović i Ivan Milanović osuđeni su na tri a Zoran Zdravković na godinu i šest meseci zatvora. Prema njihovim navodima i

⁵⁸ Francuski šef diplomatije Iber Vedrin i nemački šef diplomatije Joška Fišer.

navodima svedoka, oni nisu preduzimali nikakve druge aktivnosti osim razgovora i diskusija o načinu borbe za ciljeve za koje se zalažu (Saopštenje FHP, 29. april). Ovu, do kraja 1999. nepoznatu, organizaciju, tadašnji savezni ministar za informisanje Goran Matić okarakterisao je kao „produženu ruku stranih faktora za destabilizaciju zemlje“ (*Blic*, 29. april – 2. maj, str. 9). Vrhovni vojni sud je 16. novembra članovima OSA umanjio kazne u proseku za po godinu dana (*Beta*, 17. novembar). Predsednik Vojislav Koštunica ih je 6. decembra pomilovao (*Blic*, 7. decembra, str. 8).

Jugoslav Petrušić, Slobodan Orašanić, Branko Vlačo, Rade Petrović i Milorad Telemić sredinom maja 2000 optuženi da su, kao članovi grupe „Pauk“, počinili krivična dela špijunaže, ubistva dva Albanca na Kosovu, iznuđivanja novca i ilegalnog posedovanja oružja. Okružni sud u Beogradu 13. novembra oslobodio ih je optužbi za krivična dela špijunaže i ubistva dva Albanca, tako da su samo zbog iznude i nošenja oružja osuđeni na po godinu dana zatvora. Pošto su optuženi u pritvoru proveli toliko, oslobođeni su odmah nakon presude (*Beta*, 13. novembar).

Početkom septembra, Okružni sud u Beogradu je doneo presudu koja obavezuje Republiku Srbiju da osmorici izbeglica iz Bosne i Hercegovine (BiH) i Hrvatske isplati po 10.000 dinara (nešto više od 300 DEM) kao naknadu za štetu koju su pretrpeli lišenjem slobode jula 1995. i zadržavanjem u sabirnom centru u Sremskoj Mitrovici. FHP je još pre više od četiri godine podneo tužbu u ime osam izbeglica iz BiH i Hrvatske tražeći od države novčano obeštećenje za pretrpljene duševne i fizičke bolove koje su im naneli organi Republike Srbije. Prvi opštinski sud u Beogradu je 10. decembra 1998. doneo presudu kojom je naložio Republici Srbiji da izbeglicama plati po 120.000 dinara i po prvi put u jugoslovenskoj sudskoj praksi se pozvao na jedan međunarodni dokument, Konvenciju o statusu izbeglica i njen Protokol. Na ovu presudu je Republika Srbija uložila žalbu, po kojoj je Okružni sud u Beogradu odlučivao dve godine (Saopštenje FHP, 25. decembar).

Prema stavu Okružnog suda u Beogradu ne postoji uzročno-posledična veza između nezakonitog postupanja organa Republike Srbije i štete koju su izbeglice upućene na teritoriju gde se vodio oružani sukob pretrpele preživевši mučenje u zatvoru u Bihaću avgusta 1995. (Saopštenje FHP, 25. decembar). Sud je utvrdio da su pripadnici MUP Srbije nezakonito uhapsili i sproveli izbeglice u sabirni centar u Sremskoj Mitrovici, gde su ih predali pripadnicima policije bivše Republike Srpske Krajine (RSK) i članovima paravojne formacije Srpska dobrovoljačka garda, kojom je komandovao Željko Ražnatović Arkan. Nadalje je konstatovano da su pripadnici MUP Srbije i RSK izbeglice sproveli do graničnog prelaza u Rači da bi ih rasporedili u vojne jedinice. Sud je takođe utvrdio da su svi oni potom zarobljeni i da su bili izloženi mučenju u zatvoru u Bihaću. Ipak, Okružni sud u Beogradu odlučio je da je naknada koju je izbeglicama dodelio Prvi opštinski sud previsoka, jer je „lišenje slobode do prelaska granice trajalo kratko, kao i intenzitet bolova“ (Saopštenje FHP, 25. decembar). Pri tom sud nije uzeo u obzir član 33. Konvencije o statusu izbeglica, koju je SRJ ratifikovala i koji je stoga obavezuje da neće vratiti izbeglo lice na teritoriju gde bi mu život mogao biti ugrožen zbog njegove rasne, verske, nacionalne pripadnosti, političkog mišljenja ili pripadnosti nekoj društvenoj grupi.

Sud u Požarevcu je u maju osudio na kazne zatvora od 5 do 15 dana 19 pripadnika opozicionih partija zbog „vređanja na protestnom skupu“. U pitanju je mirni protest održan 9. maja u ovom gradu zbog hapšenja trojice pripadnika Otpora (*Blic*, 12. maj, str. 2).

Protiv aktivista Otpora vođeni su prekršajni postupci u kojima su bili osuđivani na desetodnevne kazne zatvora za narušavanja javnog reda i mira i zbog pisanja parola po fasadama. U postupku protiv trojice aktivista pokreta Otpor, Đorđa Radojčića, Milana Radojčića i Aleksandra Maksimovića, zbog ovog prekršaja, sudija Dragana Petrović onemogućila je braniocima okrivljenih da prisustvuju saslušanju policajaca koji su priveli njihove klijente. Strogu presudu od 10 dana zatvora sudija Petrović obrazložila je uverenjem da će se osuđeni ubuduće kloniti „bezobraznog ponašanja“, kojim se ugrožava spokojstvo građana i remeti javni red i mir (Saopštenje FHP, 17. septembar 2000).⁵⁹

Do 6. oktobra 2000. godine vodili su se i postupci protiv novinara. Najpoznatiji je svakako slučaj Miroslava Filipovića, novinara dnevnika *Danas* i agencije *France Press*, koji je bio osuđen na 7 godina zatvora za krivično delo špijunaže i širenja lažnih vesti zbog objavljivanja teksta o delovanju VJ na Kosovu (*Danas*, 27. jul, str. 1).⁶⁰

Nekadašnji srbijanski ministar pravde, Dragoljub Janković, za „neveliki“ problem srbijanskog pravosuđa našao je objašnjenje u „velikom broju mladih kolega koji još uče i činjenici da je u prošloj godini penzionisano i razrešeno 70 sudija“ (*Politika*, 21. april, str. 21). Slobodan Vučetić, dugogodišnji sudija Ustavnog suda Srbije, koji je razrešen dužnosti zbog kritičkog odnosa prema vlastima, imao je drugačije ocene: „U poslednjih nekoliko godina, zbog teškog materijalnog položaja, 900 sudija je napustilo sudove, što je više od jedne trećine ukupnog broja sudija. Niska primanja sudija nisu slučajna jer se u ovoj državi sve radi da se raznim pritiscima sudije učine servisom vladajuće oligarhije. Drugi je problem što su na oko sto upražnjenih mesta dovedene sudije po lojalnosti vladajućoj trojnoj koaliciji SPS – JUL – SRS“ (*Blic*, 6. maj, str. 6).

2.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Savezni ustavni sud je u 2000. doneo dve bitne odluke koje se tiču zaštite privatnog života, porodice, stana i prepiske, kojima su odredbe Zakona o osnovama državne bezbednosti i Zakona o krivičnom postupku proglašene neustavnim.⁶¹

Prema podacima FHP, policija je u julu i avgustu pretresla oko 500 stanova aktivista Otpora i njihovih roditelja. Ona nije „poštovala odredbe Zakona o krivičnom postupku koji propisuje da se pretres sprovodi tek po pokretanju istrage, uz odobrenje istražnog sudije, a samo izuzetno u prekrivičnom postupku, ukoliko postoji opasnost od odlaganja tih radnji“ (FHP, Izveštaj o represiji prema političkim neistomišljenicima, 20. septembar).

⁵⁹ Vidi II.2.8.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Vidi I.4.6.

U kuću Mileta Veljkovića, dopisnika agencije *Beta* iz Požarevca, 11. maja 2000. je bez sudskog naloga, upala policija. Kada im je Veljković zatražio sudski nalog, oni su mu odgovorili: „Nije ti ovo Amerika“ (Vesti *Radio B292*, 11. maj).

Policija je bez sudskog naloga 15. septembra pretresla stanove privedenih Milana Stefanovića i Dejana Miloševića iz niške kancelarije CeSID. Tom prilikom je Stefanoviću oduzet lični kompjuter (Grupa 484, Fond centra za demokratiju, 15. septembar).

Inspektor MUP Srbije Dragoslav Cvetinović, na sudskoj raspravi pred Opštinskim sudom u Loznici povodom tužbe aktiviste Otpora Dalibora Loznice zbog nezakonitog privođenja, izjavio je da je ulazio u stanove i vršio pretrese na osnovu blanko overenih naloga koje je na licu mesta popunjavao (Greek Helsinki Committee, Press Release, 30. novembar).

2.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Početak 2000. godine zaoštrili su se i onako loši odnosi Srpske pravoslavne crkve (SPC) i Crnogorske pravoslavne crkve (CPC). SPC ne prihvata CPC jer „nije kanonski priznata“. Tako je Crnogorsko-primorska mitropolija SPC anatemisala božićni koncert u Podgorici zbog prisustva mitropolita CPC Mihajla (Vijesti, 7. januar, str. 3).

Kada su vlasti Crne Gore 17. januara registrovale CPC kao versku zajednicu, usledile su žestoke reakcije SPC i promiloševićevskih političkih struja u Crnoj Gori (*Politika*, 21. januar, str. 18). Eparhijski savet Mitropolije crnogorsko-primorske SPC saopštio je da je zabrinut „ponašanjem crnogorske vlasti prema crkvi i dopuštanjem da budu ugrožena njena vekovna prava i dostojanstvo a time i elementarna ljudska prava pravoslavnih vernika. Kako drugačije protumačiti registrovanje jedne grupe besprizornih ljudi pod nazivom Crnogorske pravoslavne crkve?“ (Vijesti, 7. januar, str. 3)

Devet meseci ranije, crnogorski Ustavni sud je ocenio da je Zakon o položaju verskih zajednica po kome je registrovana CPC „na pravnoj snazi iako nije usaglašen sa ustavom“. Kasnije je crnogorska policija zabranila loženje Badnjaka pristalicama CPC u Podgorici „iz bezbjednosnih razloga“, da bi sprečila sukob pristalica dve crkve. (Vijesti, 14. mart, str. 4 i 7. januar, str. 3).

Nepoverenje prema svim verskim sektama nastavilo je da raste u 2000. godini. Svaka alternativna verska zajednica nazivana je sektom. Kampanja protiv sektu uklopila se u opštu slonost zvanične propagande ka otkrivanju svetskih zavera protiv Srba i Srbije. Provladini dnevници su često objavljivali tekstove pod naslovima kao što su „Verske sekte kao bezbednosni problem – Iza slatkorečivih misionara stoji želja za novcem“ (*Politika*, 4. maj, str. 20), „Verske sekte i kriminal – Ritualna ubistva i zločini zbog koristoljublja“ (*Politika*, 5. maj, str. 21) ili „Kada zlo napusti Pandorinu kutiju“ (*Borba*, 17. mart, str. 7).

Amnesty International je potvrdila da su se, protiv lica koji su dezertirali iz jedinica VJ za vreme bombardovanja NATO, vodili postupci pred nadležnim vojnim sudovima. U

istom saopštenju se navodi da se slučaj 10 Jehovinih svedoka, koje su srbijanski sudovi osudili na zatvorske kazne po propisima koji su bili na snazi za vreme ratnog stanja, a koji su kasnije pušteni ili su im kazne smanjene (AI, 19. jul 2000).

Human Rights Watch je 17. novembra saopštio da bi u SRJ trebalo proglasiti opštu amnestiju za jugoslovenske državljane koji su odbili poziv ili dezertirali za vreme rata 1999. godine. Dalje se navodi da je prema podacima jugoslovenskih organizacija i advokata za ljudska prava oko 10.000 krivičnih postupaka protiv ovih lica u toku ili je okončano određivanjem zatvorskih kazni (HRW, Memorandum o prioritetnim pitanjima ljudskih prava i vladavine prava u SRJ, 17. novembar).

U 2000. se u javnosti raspravljalo o uvođenju veronauke u nastavne programe osnovnih i srednjih škola. Vanredno zasedanje Arhijerejskog sabora SPC je najveću pažnju posvetilo ovom pitanju. U saopštenju najvišeg tela SPC stoji da je formirna komisija za izradu nastavnog plana i programa veronauke.

Jugoslovenski centar za prava deteta (JCPD) je ocenio da uvođenje veronauke u škole „zadire u pravo svakog deteta i njegovih roditelja ili zakonskih staratelja da slobodno i samostalno odlučuju o pitanjima veroispovesti“. JCPD je podsetio da je uvođenje veronauke u škole, sveštenika u zatvore, vojne ustanove i bolnice zatražio patrijarh Pavle od novog predsednika SRJ Vojislava Koštunice. „Pravo na slobodu veroispovesti garatovano je Konvencijom o pravima deteta čija je SRJ potpisnica i, saglasno Ustavu SRJ, odredbe te konvencije su sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka Jugoslavije“, kaže se u saopštenju JCPD (*Blic*, 4. novembar, str. 6 i *Beta*, 8. novembar).

Nakon svega ovoga objavljena je neobična izjava saveznog ministra vera Bogoljuba Šijakovića u kojoj se kaže da „država svim svojim građanima mora da obezbedi stvarnu, a ne deklarativnu versku slobodu, pa je pitanje uvođenja veronauke u škole izlišno sa stanovišta ljudskih prava“, izjavio je on. Šijaković je precizirao da „crkvi nije potrebno da je država prizna, jer priznanje crkve nije u nadležnosti države pošto je ona nije ni osnovala, nego je njen osnivač i utemeljivač Gospod Isus Hristos“ (*Politika*, 7. decembar, str. 8).

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji je ocenio da bi uvođenje veronauke u vaspitno obrazovni sistem predstavljalo povratak crkve iz privatnog u javni život i to samo za jednu veru“. SPC je odgovorila da predstavnici ove nevladine organizacije „u svojoj uskogrudosti verovatno ne znaju da pravoslavna crkva – posebno Srpska, Svetosavska – nikome i nikada ništa nije nametala, nego samo nudila spasonosnu reč Jevanđelja Hristovog“ (*Beta*, 24. novembar i NIN, 16. novembar, str. 2).

Prilikom rešavanja pitanja uvođenja veronauke u škole u SRJ mora se uzeti u obzir čl. 18. st. 4. PGP koji države ugovonice obavezuje da poštuju slobodu roditelja, ili zakonskih staratelja, da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece u skladu sa svojim ubeđenjima. Prema mišljenju Komiteta za ljudska prava, u sredinama gde postoje izrazite verske većine, veronauka se može predavati u državnim školama, ali da se za one koji je ne žele moraju predvideti „nediskriminatorni izuzeci ili alternative“ (Opšti komentar, para. 6). Komitet je, takođe, zauzeo stav da se predmetima koji na neutralan i objektiv

način upoznaju učenike s opštom istorijom svih religija i verskom etikom ne ugrožava sloboda savesti i veroispovesti (vidi *Hartikainen protiv Finske*, 1981, *Selected Decisions I*, str. 74). U SRJ pravo roditelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svojim ubeđenjima je suženo jer ne postoji mogućnost osnivanja privatnih osnovnih škola, što je suprotno odredbama PESK.

2.8. Sloboda izražavanja

2.8.1. Proganjanje novinara i privatnih medija. – Do promena od 5. oktobra 2000. srbijanske vlasti su medije u privatnom vlasništvu ekonomski i fizički onemogućavale da iznose podatke o teškom političkom i ekonomskom stanju u zemlji. Zastrašivanja i privođenja novinara kao i suđenja za stavove iznešene u objavljenim člancima obeležila su prvih devet meseci godine. Kampanja koju su vlasti vodile protiv privatnih medija zasnivala se na tezi da su ti „izdajnici koji zaslužuju prezir“, da su učesnici u „medijskom terorizmu i medijskoj agresiji koju Zapad sprovodi prema Jugoslaviji“ i da je zadatak „proameričkih medija destabilizacija zemlje i izazivanje krvoprolića u Srbiji“ (*Politika*, 19, 25, 26. i 31. mart i *Blic*, 14. februar, 28. mart i 25. april).

Potpredsednik Vlade Srbije Vojislav Šešelj pretio je novinarima privatnih medija i fizičkom likvidacijom. „Plaćeni ste američkim parama da uništavate svoju državu. Vi ste izdajnici... Među vama koji radite za strane obavestajne službe tražimo ubice (saveznog ministra odbrane Pavla Bulatovića)... Vi ste ubice svog naroda i svoje države. Vi iz *Danasa*, *B2 92*, *Glasa javnosti*, *Novosti*, *Blica*... Ovde više rukavica nema, ovde je sve kristalno jasno. Ko se sablje lati može od sablje i da pogine. Ne mislite valjda da ćemo dozvoliti da nas ubijate kao zečeve a mi da vas tetošimo i sa vama postupamo u rukavicama“, rekao je Šešelj na konferenciji za štampu obraćajući se novinarima privatnih medija (*Blic*, 11. februar, str. 3).⁶² Na sličan način privatnim medijima se obraćao i savezni ministar za telekomunikacije, Ivan Marković.

Nakon ovoga, zastrašivanja novinara su se nastavila s još većom žestinom. Na samom početku godine, novinar Zoran Rakić iz *TV Leskovac* izgubio je posao jer je „sarađivao sa nezavisnim medijima“ (*Danas*, 5. januar, str. 4). Dobrosavu Nešiću, uredniku lista *Prava čoveka* iz Leskovca, SDB je tražila da dostavi podatke o svom listu (*Danas*, 19. januar, str. 26). Ljudi u policijskim uniformama su u martu oštetili deo tehnike privatne *TV Studio B* u Beogradu i pritom pretukli radnika ove kuće Mirka Slavkovića i radnika obezbeđenja zgrade Dragana Lukovića (*Blic*, 7. mart, str. 6). Početkom maja je dopisniku dnevnika *Blic* iz Požarevca prečeno podmetanjem bombe u stan (*Blic*, 7. maj, str. 3). Obezbeđenje Elektrotehničkog fakulteta je napalo snimatelja produkcije nezavisne *TV Mreže* i oduzelo mu kasetu sa snimljenim materijalom (*Danas*, 25. maj, str. 3). Početkom juna neidentifikovana lica otela su kameru ove produkcije kada je ekipa pokušavala da

⁶² *Dnevnik 2 RTS* je 17. februara preneo da je predsednički kolegijum SRS odlučio da *NUNS*, *B292*, *Index*, *Blic*, *Beta*, *Glas javnosti*, *Republika*, *Vreme*, *NIN*, *Danas*, *Studio B*, *Fonet*, *TV Mreža*, *VIN* „ne mogu da prisustvuju nijednoj manifestaciji SRS, konferenciji za štampu, nikad nijedan intervju ne mogu da dobiju... Nikada neće moći da prisustvuju nijednoj sednici državnog organa i organa lokalne samouprave ako tim organima rukovode srpski radikali ...“ (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

snimi prilog u Zemunu. Neidentifikovana lica su, po svedočenju ljudi iz *TV Mreže*, došla iz zgrade opštine Zemun, u kojoj je tada bila na vlasti SRS (*Blic*, 8. jun, str. 6).

Novinarima domaćih privatnih medija je i pored urednih akreditacija bilo zabranjeno da prate rad Savezne skupštine i skupštine Srbije kao i Privredne komore Jugoslavije i pored urednih akreditacija (*Beta*, jun, jul, avgust).

Do političkih promena od 6. oktobra novinari i fotoreporter masovno su privođeni u policiju. Polovinom marta policija u Vranju je privela fotoreportera dnevnika *Danas* uz pitanje zašto fotografiše u centru grada (*Danas*, 15. mart, str. 24). Nebojša Ristić, urednik *TV Soko Banja*, koji je aprila 1999. bio osuđen na godinu dana zatvora zato što je istakao plakat „Slobodna štampa u Srbiji“ na prozoru svoje redakcije, privođen je ponovo krajem maja 2000. jer je delio propagandni materijal pokreta Otpor (*Blic*, 26. maj, str. 3).

Privođeni su i novinari koji su pratili mitinge tadašnje opozicije i Otpora. Sredinom marta, policija u Novom Sadu privela je jednog fotoreportera i jednog snimatelja jer su pratili skup Otpora (*Danas*, 18–19. mart, str. 1). U Požarevcu je policija 9. maja, kada je bilo zakazano okupljanje opozicije u ovom gradu, privela ili proterala 29 domaćih i stranih novinara i fotoreportera. Dopisnici agencije *Beta*, dnevnika *Blic* i *Danas*, kao i radija *Deutsche Welle* zadržani su u pritvoru. Stranim novinarima naređeno je da napuste grad, s objašnjenjem da nemaju valjane dozvole boravka. Novinarima zaposlenim u Studiju B nije bio dozvoljen ni ulazak u grad (Izveštaj FHP, 3–12. maj). Na protestnom okupljanju građana zbog zatvaranja *TV Studio B*, policija je povredila 4 fotoreportera i trojicu novinara uhapsila (*Danas*, 18. maj, str. 1 i 3). U Valjevu je na protestu opozicije 25. maja policija privela novinara dnevnika *Blic* (*Blic*, 26. maja, str. 3).

Novinarima je i suđeno zbog onoga što su u svojim člancima pisali. Dušica Radulović, direktor *Borskih novina*, osuđena je na tri meseca zatvora zbog članka u kome je napisala da bi potpredsednika savezne vlade Nikolu Šainovića trebalo predati Međunarodnom tribunalu za ratne zločine u Hagu, koji je, inače, izdao nalog za njegovo hapšenje (*Vijesti*, 4. jun, str. 2).

Najpoznatije je suđenje Miroslavu Filipoviću iz Kraljeva, dopisniku dnevnog lista *Danas* i agencije *France Presse*, koji je uhapšen 8. maja. U optužnici protiv Filipovića je bilo navedeno da je u periodu od maja 1999. do maja 2000. „prikupljao tajne vojne podatke u nameri da ih proda stranim organizacijama.“ Vojni sud u Nišu ga je 26. jula osudio na sedmogodišnju kaznu zatvora zbog „krivičnog dela špijunaže u sticaju sa širenjem lažnih vesti“ za tekst objavljen u biltenu Institute for War and Peace Reporting (IWPR) (*Danas*, 27. jul, str. 1). U tom tekstu Filipović je izneo podatke o delovanju VJ na teritoriji Kosova. Optužba protiv Filipovića podignuta je zbog njegovih tekstova koji su javno objavljeni, pa su tako i nespojivi s krivičnim delom špijunaže. Prema rečima njegovog branioca, u postupku protiv Filipovića su povređenja brojna prava okrivljenog.

Nakon političkih promena u Srbiji, 10. oktobra Vrhovni vojni sud poništio je presudu Vojnog suda u Nišu, tako da je Filipović posle 144 dana provedenih u zatvoru oslobođen (NUNS, Dosije o represiji, br. 5, avgust – septembar 2000).

Po privatnoj tužbi bivšeg potpredsednika srbijanske vlade, Milovana Bojića, beogradski novinar Zoran Luković je marta 1999. godine osuđen na pet meseci zatvora zbog teksta objavljenog u *Dnevnom telgrafu*. Policija je avgusta 2000. uhapsila Lukovića kada je otišao da registruje automobil i uputila ga na izdržavanje kazne. Luković je napustio zatvor 21. oktobra po rešenju o pomilovanju predsednika Srbije, Milana Milutinovića (Blic, 16. avgust, str. 6 i 22. oktobar, str. 6)

Bivše srbijanske vlasti su uskraćivale vize stranim novinarima. S jugoslovensko-mađarske granice policija je vratila 27 stranih novinara koji su želeli da prisustvuju obeležavanju dana Novog Sada (Blic, 2. februar, str. 3). Bugarskim novinarima, koji su išli na sastanak sa kolegama iz Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM), nije dopušteno da uđu u SRJ iako su posedovali sve potrebne papire (Blic, 20. februar, str. 5). Šestorici stranih novinara koji su 15. aprila stigli na beogradski aerodrom nije bilo dozvoljeno da uđu u SRJ iako su imali sva potrebna dokumenta (Blic, 15. april, str. 6). Ekipi mađarske *TV Duna* zabranjeno je da uđe u SRJ (Beta, 26. avgust). Jedan novinar *BBC* je čak bio i priveden jer je pred zgradom Narodne skupštine Srbije uzimao izjavu jedne građanke (Blic, 21. april, str. 6). Savezno ministarstvo je u saopštenju od 27. septembra zapretilo obustavom akreditacija stranim dopisnicima jer je „uočena pojava da pojedini strani dopisnici iz SRJ netačno i tendenciozno informišu...“⁶³

Savezno ministarstvo za informisanje je u julu odbilo zahtev za registraciju dopisništva radija *Slobodna Evropa* u Beogradu. „Ovo dopisništvo ima isključivi zadatak da, kao eksponent američke zvanične politike, promoviše njene kolonijalne ciljeve, koristeći pritom sredstva neprimerena principima objektivnog izveštavanja, uz nastojanja da putem prljave propagande utiče na javnost u SRJ radi ostvarivanja svojih ciljeva“, ocenio je tadašnji ministar informisanja Matić (Danas, 22–23. jul, str. 18).

2.8.2. *Primena zakona o informisanju*. – Drakonski zakon o informisanju od 1998, do 6. oktobra 2000. često je korišćen za obračunavanje s privatnim medijima. Izricane su izuzetno visoke novčane kazne u kratkom prekršajnom postupku i uz znatno redukovana prava odbrane.⁶⁴ Od donošenja zakona do 6. oktobra je, po njegovim odredbama izrečeno 70 kazni u ukupnom iznosu od 31.423.000 dinara (po realnom kursu 2.536.641 DEM ili 1.342.786 USD).

br.	Ime medija	Datum	Iznos kazne u dinarima
1.	<i>Evropljanin</i>	24. 10. 1998.	2.400.000
2.	<i>Dnevni telegraf</i>	09. 11. 1998.	1.200.000
3.	<i>Politika</i>	12. 11. 1998.	150.000
4.	<i>Glas javnosti</i>	17. 11. 1998.	50.000

⁶³ *Dnevnik 2 RTS*, 27. septembar (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

⁶⁴ Vidi *Izveštaj 1999*, I.4.8.2.

5.	<i>Monitor</i>	17. 11. 1998.	2.800.000
6.	<i>Politika</i>	20. 11. 1998.	150.000
7.	<i>Glas javnosti</i>	20. 11. 1998.	380.000
8.	<i>Dnevni telegraf</i>	09. 12. 1998.	450.000
9.	<i>Naša borba</i>	13. 12. 1998.	150.000
10.	<i>Svet</i>	05. 01. 1999.	150.000
11.	<i>Prava čoveka</i>	21. 01. 1999.	150.000
12.	<i>Pančevac</i>	04. 02. 1999.	35.500
13.	<i>Večernje novosti</i>	26. 02. 1999.	260.000
14.	<i>Somborske novine</i>	10. 03. 1999.	40.000
15.	<i>Kosova sot</i>	12. 03. 1999.	1.600.000
16.	<i>Glas javnosti</i>	13. 03. 1999.	150.000
17.	<i>Blic</i>	13. 03. 1999.	220.000
18.	<i>Danas</i>	13. 03. 1999.	400.000
19.	<i>Gazeta shqiptare</i>	16. 03. 1999.	1.600.000
20.	<i>Kombi</i>	21. 03. 1999.	1.600.000
21.	<i>Koha ditore</i>	22. 03. 1999.	520.000
22.	<i>TV studio B</i>	23. 03. 1999.	150.000
23.	<i>Glas javnosti</i>	26. 03. 1999.	10.000
24.	<i>Parlament</i>	23. 06. 1999.	65.000
25.	<i>Profil</i>	15. 08. 1999.	150.000
26.	<i>Čačanski glas</i>	09. 09. 1999.	350.000
27.	<i>Politika</i>	17. 09. 1999.	70.000
28.	<i>Glas javnosti</i>	29. 09. 1999.	200.000

29.	<i>Kikindske novine</i>	09. 10. 1999.	200.000
30.	<i>Glas javnosti</i>	12. 10. 1999.	270.000
31.	<i>Narodne novine</i>	19. 10. 1999.	200.000
32.	<i>Danas</i>	26. 10. 1999.	280.000
33.	<i>Promene (bilten SZP)</i>	26. 10. 1999.	320.000
34.	<i>Štamparija ABC grafika</i>	27–29. 10. 1999.	1.650.000
35.	<i>Štamparija ABC grafika</i>	10. 11. 1999.	3.039.000
36.	<i>Nedeljni telegraf</i>	23. 11. 1999.	160.000
37.	<i>RTS</i>	02. 12. 1999.	160.000
38.	<i>TV studio B</i>	08. 12. 1999.	300.000
39.	<i>Blic</i>	08. 12. 1999.	310.000
40.	<i>Danas</i>	08. 12. 1999.	360.000
41.	<i>Kikindske novine</i>	20. 12. 1999.	200.000
42.	<i>Novine vranjske</i>	23. 12. 1999.	800.000
43.	<i>Nedeljne novine (B. Palanka)</i>	06. 01. 2000.	150.000
44.	<i>Danas</i>	21. 01. 2000.	270.000
45.	<i>Nezavisna svetlost</i>	28. 01. 2000.	100.000
46.	<i>NIN</i>	10. 02. 2000.	150.000
47.	<i>Danas</i>	18. 02. 2000.	300.000
48.	<i>Večernje novosti</i>	24. 02. 2000.	290.000
49.	<i>TV studio B</i>	24. 02. 2000.	220.000
50.	<i>TV studio B</i>	06. 03. 2000.	450.000

51.	<i>Srpska reč</i>	10. 03. 2000.	450.000
52.	<i>Kikindske novine</i>	31. 03. 2000.	280.000
53.	<i>Narodne novine</i>	06. 04. 2000.	400.000
54.	<i>TV studio B</i>	10. 04. 2000.	450.000
55.	<i>Vreme</i>	11. 04. 2000.	350.000
56.	<i>Beta</i>	18. 04. 2000.	310.000
57.	<i>Kikindske novine</i>	19. 04. 2000.	200.000
58.	<i>Napred (Valjevo)</i>	27. 04. 2000.	23.500
59.	<i>TV studio B</i>	03. 05. 2000.	450.000
60.	<i>TV studio B</i>	04. 05. 2000.	280.000
61.	<i>TV studio B</i>	05. 05. 2000.	450.000
62.	<i>Blic</i>	05. 05. 2000.	280.000
63.	<i>Vreme</i>	05. 05. 2000.	200.000
64.	<i>Danas</i>	26. 05. 2000.	570.000
65.	<i>NIN</i>	01. 06. 2000.	230.000
66.	<i>Kikindske novine</i>	19. 06. 2000.	100.000
67.	<i>Glas javnosti</i>	20. 06. 2000.	280.000
68.	<i>Tanjug</i>	22. 06. 2000.	60.000
69.	<i>Kikindske novine</i>	04. 07. 2000.	90.000
70.	<i>Danas</i>	11. 08. 2000.	340.000

Na kritike zakona o informisanju, tadašnje vlasti su odgovarale uvredama pa je tako *Politika* ocenila da „oni koji sebe nazivaju demokratskom opozicijom prete sudijama koji poštuju i primenjuju zakon o informisanju“ (*Politika*, 3. mart, str. 15).

Posle promena od 6. oktobra, Ustavni sud Srbije je, decembra 2000, održao raspravu po predlogu za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti Zakona o javnom informisanju i usmeno proglasio veliki broj članova neustavnim.⁶⁵

Bivše vlasti su protiv privatnih i lokalnih elektronskih medija koristile i veoma visoke godišnje takse za korišćenje frekvencija. Iako na zahteve za dodelu frekvencija Savezno ministarstvo za telekomunikacije nije odgovaralo od 1998. godine, tadašnji ministar Ivan Marković objavio je da privatni elektronski mediji za frekvencije duguju više od 120 miliona dinara (*Politika*, 5. mart, str. 17). Od *TV Studija B* je zatraženo da plati skoro 11 miliona dinara naknade za korišćenje frekvencija, što je on i učinio, no ni to ga nije spaslo zatvaranja. Iz istih razloga prekinuti su programi *RTV Kraljevo*, *TV Požege*, *TV Pirota*, *Radija BUM 93* iz Požarevca, *TV Nemanje*, *Radio Tira* iz Čuprije i *RTV Pančeva*. Jedino je predajnik *RTV Kraljeva* vraćen nakon plaćanja naknade za frekvencije (*Politika* 9, 10, 12, 13, 15 i 17. mart, *Danas* 9. i 10. mart, *Blic*, 19. maj, str. 6).

Odlukom lokalnih organa uprave prostorije su izgubili *TV 5* iz Niša i *TV Bajina Bašta* (*Blic*, 15. mart i 14. april, str. 6). Kanal lokalne vršačke *TV Lav* zauzela SRS, tada jedne od tri vladajuće stranke u Srbiji (*Danas*, 8. mart, str. 22).

Ometanja programa radio i televizijskih stanica koje imaju informativni program koji je kritički izveštavao o potezima tadašnjih vlasti bio je do 6. oktobra uobičajena pojava, naročito u kampanji pred savezne predsedničke i parlamentarne izbore od 24. septembra. Tako su u avgustu i septembru ometani signali *NTV* iz Niša za područje Leskovca, *TV Belami* iz Niša, *TV Studio B* iz Beograda, kao i signal *TV Pančeva*. Policija je oduzela repetitor *TV Čačak* za područje Gornjeg Milanovca dok su programi *TV Crne Gore*, *HRT*, bosanskog *OBN* i mađarske *TV Duna* skinuti s kablovske mreže u Novom Sadu, kao programi stranih medija „čije emitovanje nije dozvoljeno po zakonu o informisanju“. U isto vreme ometani su signali *Radija 021* iz Novog Sada, *Radio Indeksa* iz Beograda, *Radio Globusa* iz Kraljeva i *Radio Jasenice* iz Smederevske Palanke (*Beta*, 17, 28, 30. avgust i 9, 13, 14. i 21. septembar kao i *Blic*, 31. avgust, str. 6).

2.8.3. Drugi pritisci na privatne medije. – Bivše srbijanske vlasti su koristile i otvoreni ekonomski pritisak da bi naterale privatne medije da promene uređivačku politiku. Najčešća meta napada je bilo preduzeće *ABC produkt* iz Beograda, koje je štampalo većinu privatnih listova u Srbiji. Krajem januara Privredni sud u Beogradu otvorio je stečaj ovog preduzeća zbog navodnih poreskih dugova. Stečajni upravnik je uz policijsko obezbeđenje popisao sve mašine za štampanje i podelio 284 usmena otkaza. Pri tom je jedan od članova privatnog obezbeđenja stečajnog upravnika ispalio i revolverski hitac u prostoriji punoj radnika. U maju su finansijska i regularna policija u toku noći upale u štampariju ovog preduzeća u Opovu da bi proverili gde se štampa dnevnik *Glas javnosti*. U deo ovog preduzeća u Beogradu u koji je uloženi američki kapital i u kome je štamparija, upala je finansijska policija po dobijanju naloga za iseljenje. Privredni sud u Beogradu doneo je odluku da se zaplene dva magacina preduzeća u Beogradu, veličine 3.000 kvadratnih metara.

⁶⁵ Vidi I.4.8.

Preduzeće *ABC produkt* se, na osnovu Zakonu o informisanju, 50 puta našlo pred sudijom za prekršaje, plativši više od 100 kazni u ukupnom iznosu od preko šest miliona dinara (po realnom kursu oko 200.000 DEM). Na osnovu rešenja finansijske policije izrečene su kazne u ukupnoj vrednosti od preko 10 miliona dinara (po realnom kursu 300.000 DEM), dok je privremenim merama Privrednog suda u Beogradu ova firma obavezana da plati gotovo 170 miliona dinara (po realnom kursu 5,5 miliona DEM) (*Blic*, 29. januar, str. 6; 1. februar, str. 7; 2. februar, str. 6; 3. februar, str. 6; 19. maj, str. 6; 20. maj, str. 6, *Danas* 25. maj, str. 22, *Blic*, 21. jun, str. 7 i *Glas javnosti* 27. jun, str. 6).

Druga velika meta vlasti je bila beogradska televizija *Studio B* koja je bila pod kontrolom opozicionog SPO. Njoj je u januaru ukradena oprema s repetitora kraj Beograda (*Blic*, 17. januar, str. 6). U martu joj je oduzeta oprema i pri tom su ljudi obučeni u policijske uniforme pretukli dva radnika (*Danas*, 7. mart, str. 3). U noći između 17. i 18. maja policija je upala u prostorije *Studija B* i zabranila rad zbog „poziva na ustanak“. Radio stanice *B2 92* i *Radio index*, koje su se nalazile u istoj zgradi, takođe su bili meta napada (*Blic*, vanredni broj, 18. maj, str. 1). Visoki funkcioner vladajućih socijalista Nikola Šainović izjavio je tim povodom da je „država Srbija reagovala jer je *TV Studio B* postao deo ratne mašinerije NATO“, da je „upotrebljen u funkciji NATO za izazivanje sukoba u SRJ“ i da je „objavljivao pozive na ubistvo“ (*Blic*, 19. maj, str. 3).

U martu je Privredni sud u Beogradu doneo rešenje kojim se dnevnik *Večernje novosti* pripaja dnevniku *Borba*, koji je u državnom vlasništvu. Tako je poništena punovažna privatizacija *Večernjih novosti* i preuzeta kontrola nad jednim od najtiražnijih jugoslovenskih dnevnika (*Blic*, 3. mart, str. 6).

Privatne novine su imale i teškoće s nabavkom papira iz jedine jugoslovenske fabrike roto papira, koje provladini dnevnicima nisu imali (*Beta*, 8. septembar). Tadašnje vlasti istovremeno nisu odgovarale na zahteve privatnih novina za uvoz papira. Povrh svega, tržišna inspekcija je naložila najtiražnijim privatnim dnevnicima, *Blicu* i *Glasi javnosti*, da snize cenu primerka na onu po kojoj su se prodavali provladini dnevnicima (*Blic*, 16. mart, str. 7).

Pored ovih pomenutih poteza, predstavnici tadašnjih vlasti su izjavljivali da u Srbiji „nema hajke na medije i da će svi oni koji imaju uredne dozvole i uredno plaćaju naknade za frekvencije moći da rade bez ikakvog straha da će im rad biti zabranjen“ (*Tanjug*, 11. april). Tvrdnje tadašnjih vlasti da su mediji u Srbiji slobodni i ravnopravni demantuje jedan dokument tada vladajućih socijalista iz pokrajine Vojvodine iz aprila 2000. Lokalni odbori SPS iz Vojvodine su centrali stranke preporučivali kojim radio i televizijskim stanicama da daju dozvolu za frekvencije a kojima ne. U tom dokumentu se daje saglasnost za davanje frekvencija osam radio i televizijskim stanicama i to uglavnom bez novčane naknade. U obrazloženju stoji da su se ti mediji „od samog početka nedvosmisleno stavili u funkciju naše politike i dali veliki značaj našoj izbornoj kampanji svojom programskom orijentacijom“. Vojvođanski socijalisti istovremeno su predlagali kojim radio i televizijskim stanicama ne treba dodeliti frekvencije (*Blic*, 18. april, str. 3).

Onima koji su u inostranstvu pokazali zabrinutost za stanje srbijanskih medija tadašnje vlasti su pretile ili uskraćivale vize. Savezni ministar za informisanje Goran Matić je

pretio Frajmutu Duveu (*Freimut Duve*), predstavniku OEBS za slobodu medija, i Ejdenu Vajtu (*Aiden White*), generalnom sekretaru Međunarodne federacije novinara (IFJ). On ih je optužio da su „saučesnici u zločinu“ a njihovu podršku privatnim medijima nazvao „terorizmom i zločinom protiv suverene države“ (*Danas*, 23. mart, str. 22).

I posle promena od 5. oktobra, pet američkih novinara nije dobilo vizu za ulazak u Jugoslaviju. Komesar OEBS za medije je protestovao kod saveznog sekretara za informisanje Slobodana Orlića. Orlić je zatražio od nadležnih organa da američkim novinarima izađu u susret ili da makar javno objasne zbog čega su njihovi zahtevi za vize odbijeni (*Beta*, 11. novembar).

Više urednika nekada provladinih medija, posle događaja od 5. oktobra, dobilo je otkaze. Smenjeni su direktor *Borbe* Živorad Đorđević, glavni i odgovorni urednik *Večernjih novosti* Dušan Čukić i njegov zamenik Ivan Pajdić (*Beta*, 7. decembar). Udruženje novinara Srbije, blisko prethodnom režimu, isključilo je iz članstva svog redsednika Milorada Komrakova, glavnog i odgovornog urednika informativnog programa *RTS* (*Danas*, 6. decembar, str. 3). Na demonstracijama od 5. oktobra masa je napala Dragoljuba Milanovića, bivšeg generalnog direktora *RTS* i Milorada Komrakova.

2.8.4. Kršenja slobode izražavanja građana. – Pored pritiska na novinare i privatne medije, bivše srbijanske vlasti su ugrožavale slobodu izražavanja i drugih građana. Ovo je pogotovo bio slučaj s aktivistima Otpora, kojima su izricane kazne zatvora ili visoke novčane kazne za pisanje grafita ili cepanje postera bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića.

Trojica aktivista Otpora, Đorđe Branković, Milan Radojčić i Aleksandar Maksimović, septembra 2000. su osuđena na 10 dana zatvora zbog remećenja javnog reda i mira navodnim pisanjem parola po fasadama (Saopštenje FHP, 17. septembar 2000). Sud u Zaječaru osudio je aktivistu Otpora Vladana Stankovića na godinu dana zatvora uslovno i novčanu kaznu od 700 dinara zbog ispisivanja grafita (*Beta*, 8. avgust).

Aleksandar Cvetković iz sela Pleš kod Kruševca osuđen je 9. septembra na 10 dana zatvora zato što je sa zgrade opštine Aleksandrovac pocepao plakate s likom Slobodana Miloševića, tada predsednika SRJ. Prema obrazloženju suda, Cvetković je osuđen zato što je „narušavao javni red i mir“ i „izazivao uznemirenje i ugrozio spokojstvo građana“ (*Blic*, 9. septembar, str. 8).

Sudovi u Bečeju i Velikoj Plani osudili su pripadnike pokreta Otpor na novčane kazne od 3.000 i 5.000 dinara (po realnom kursu 100 DEM i 170 DEM) s obrazloženjem da su ispisivanjem grafita narušavali društvenu i privatnu imovinu (*Danas*, 8. jun i 18. jul, str. 10 i 3).

Aforističar Boban Miletić-Bapsi je 9. juna 2000. godine osuđen na 5 meseci zatvora za povredu ugleda SRJ u vezi s povredom ugleda njenog predsednika Slobodana Miloševića, jer je 18. decembra 1998. na književnoj večeri u Knjaževcu govorio aforizme iz svoje knjige „Srbijo, majko, plači“. Pre nego što je podignuta optužnica, Miletić je proveo 20 dana u pritvoru, a preostali tiraž njegove knjige je bio zaplenjen. Okružni sud

u Zaječaru je odbio predlog odbrane da se izvrši stručno veštačenje koje bi utvrdilo da li je aforizam književno delo i da u tom slučaju njegov autor bude oslobođen odgovornosti. Miletiću su 7. decembra vraćene zaplenjene knjige (*Danas*, 8. decembar, str. 4). Vrhovni sud Srbije je odlučivao po žalbi na presudu Okružnog suda u Zaječaru i u vreme pisanja ovog izveštaja presuda nije dostavljena u pisanoj formi (*Beta*, 28. decembar).

2.8.5. *Pritisци na novinare u Crnoj Gori.* – Opozicija u Crnoj Gori, velikim delom naklonjena Slobodanu Miloševiću, više je puta protestovala zbog uređivačke politike državne televizije, koja navodno „favorizuje vladajuću koaliciju i ne daje ravnopravan tretman opoziciji“ (*Vijesti*, 17. jul, str. 3).

Crnogorske vlasti su različito postupale s novinarima iz tada promiloševićevskih od onih iz nezavisnih medija. Tako su novinari *Radio Jugoslavije*, koji su hteli da prate lokalne izbore u Podgorici i Herceg Novom, uhapšeni a novinari *TV YU INFO* ostali su bez akreditacija za praćenje izbora (*Tanjug* 12. jun i *Blic*, 12. jun, str. 3).

Vladajuća DPS je bila vrlo oštra u ocenama rada dopisnika nekih beogradskih medija (dnevnika *Politika*, *Večernje novosti* i *Politika ekspres*) iz Podgorice tvrdeći da oni podmuklo napadaju državno rukovodstvo Crne Gore (*Beta*, 8. novembar).

Crnogorski novinari su, s druge strane, imali teškoća s Vojskom Jugoslavije (VJ). Organi bezbednosti VJ su avgusta 2000. u predgrađu Pljevalja uhapsili ekipu podgoričkog dnevnika *Pobjeda*, koja je izveštavala s protestnog skupa građana (*Danas*, 29. avgust str. 24). Nepun mesec kasnije, vojska je uhapsila ekipu *TV Crne Gore* jer je snimala kolonu autobusa s pristalicama opozicione SNP koji su išli na predizborni miting Slobodana Miloševića u Beranama. Vojna policija je oduzela kameru ekipi sa obrazloženjem da je „snimala kolonu vojnih vozila“ (*Beta*, 20. septembar).

2.9. Sloboda mirnog okupljanja

Bivše srbijanske vlasti su i u 2000. sistematski kršile slobodu mirnog okupljanja, naročito kada su bili u pitanju skupovi koje je organizovala tadašnja opozicija. Policija je bila naročito brutalna u razbijanju skupova. Tadašnje vlasti su tvrdile da su sva okupljanja opozicije neprijateljska i razbijačka i da narušavaju javni red i mir.

Nakon nasilnog preuzimanja beogradske opozicione *TV Studio B*, u noći između 17. i 18. maja, tadašnja opozicija je organizovala višednevne proteste u Beogradu u kojima je više od 80 građana i 11 policajaca povređeno a 37 demonstranata je uhapšeno. Da bi rasterala okupljene, policija je koristila suzavac i šok bombe, a džipovima se zaletala u protestante. Osamnaestog maja došlo je i do sukoba između protestanata i policije, kada su protestanti na kordon policije bacali flaše, letve i kamenice a policija uzvratila suzavcem, šok bombama i pendrecima (*Danas*, 18. maj, str. 1. i 3, *Blic*, 19. maj, str. 2). Dvadesetog maja policija je ponovo jurila građane džipovima i tukla ih, a naročito one koji su pokušali da se sklone u Gradsku skupštinu. Martu Manojlović, 17-togodišnju aktivistkinju Otpora, tuklo je nekoliko policajca i nanelo joj teške telesne povrede. Marta je imala modrice po celom telu i ranu na glavi dugu šest santimetara (*Blic*, 21. maj, str. 5).

Srbijanska policija je pokušavala na sve moguće načine da spreči i dolazak pripadnika tadašnje opozicije iz unutrašnjosti Srbije na mitinge u Beogradu. Na dane mitinga otkazivane su redovne autobuske i železničke linije iz navodno tehničkih razloga, a transportnim preduzećima zabranjivano je da iznajmljuju autobuse. Ukoliko bi autobusi s pristalicama opozicije i stigli nadomak Beograda, policija ih je upućivala na vanredne tehničke preglede (*Danas*, 15. april, str. 3). Na dan mitinga opozicije u Požarevcu, rodnom mestu bivšeg predsednika SRJ, policija je na rampi pred Beogradom zaustavila četiri autobusa s oko 200 opozicionara. Šoferima su oduzeti putni nalozi uz napomenu da će ih ponovo dobiti ako okrenu autobuse i vrate se odakle su došli (*Blic*, 10. maj, str. 3).

Skupovi opozicionih partija i pokreta Otpor su takođe zabranjivani. Tako je u februaru zabranjena tribina Pokreta za demokratsku Srbiju (PDS) u Medveđi (*Danas*, 25. februar, str. 24), a u aprilu akcija Demokratske stranke Srbije (DSS) u Leskovcu (*Blic*, 23. april, str. 4). Miting Koalicije Sandžak u Novom Pazaru zabranjen je 29. maja. Rasimu Ljajiću, predsedniku Koalicije, iz novopazarskog Sekretarijata unutrašnjih poslova saopšteno je da je okupljanje zabranjeno na osnovu odluke opštinskog veća iz 1997. godine, kojom su zabranjeni svi skupovi na otvorenom prostoru. Kao dodatni razlog za zabranu okupljanja bila je navedena i mogućnost da dođe do incidenta, kao i namera organizatora da kao goste pozovu članove pokreta Otpor (*HAS*, godina VI, broj 93–94, 5. jun, str. 228).

2.10. Sloboda udruživanja

Bivše srbijanske vlasti su u 2000. imale dvostruka merila kada je u pitanju sloboda udruživanja. Svako organizovanje pripadnika neke od tada vladajućih partija bilo je dozvoljeno, čak i ako ga zakoni zabranjuju, dok je svako drugo organizovanje, pogotovo ako je bilo usmereno da zaštiti interese neke grupe od države, predstavljalo sumnjivu i protivustavnu delatnost.

JUL je organizovao i svoje sindikate, kao što je aktiv rudara JUL (*Politika* 6. april, str. 13) a lidere drugih legalnih sindikata bivše vlasti su progonile. Tako je finansijska policija sredinom marta podnela predlog tužilaštvu u Kragujevcu za pokretanje postupka protiv sindikata Namenske proizvodnje Zastave i njenog lidera Zorana Nedeljkovića. Nedeljković je od 1992. do 1999. godine organizovao proteste radnika iz Proizvodnje oružja, zbog niskih zarada neisplaćivanih mesecima i 70 miliona dolara koje država duguje ovoj fabrici. Uprkos tome što je u svojim izveštajima za period 1995–1999. konstatovala da nepravilnosti u knjigovodstvu ovog sindikata nema, finansijska policija teretila je sindikat i Nedeljkovića da nisu vodili dvojno knjigovodstvo što im je navodno bila zakonska obaveza (*Danas*, 14. mart, str. 5).

Iako zakon zabranjuje političko organizovanje u školama, u aprilu je bio osnovan aktiv prosvetnih radnika JUL, koji je trebalo navodno da zaštiti školu i mlade od „ekonomskog, političkog, medijskog i vojnog porobljavanja pod vidom globalizacije ... od stvaranja podaničkog mentaliteta... od određenih političkih partija i nevladinih organizacija koje su peta kolona... od sindikalnog organizovanja prosvetnih radnika koje ima za cilj razaranje svesti mlade generacije kao i od delovanja militarističke vanpartijske grupe Otpor, odnosno od terorističkih organizacija“ (*Politika*, 13. april, str. 14).

S druge strane, metodi pritiska na skupine kritički raspoložene prema tadašnjim vlastima su bili različiti: od odbacivanja zahteva za registraciju, preko poništavanja rešenja o registraciji do slanja finansijske policije i upada neuniformisanih agenata u prostorije. Tako je Savezno ministarstvo pravde dva puta, u maju i junu, odbacilo zahtev za registraciju pokreta Otpor. U obrazloženju odluke stajalo je da pripadnici Otpora deluju protivno propisima Ministarstva i da, između ostalog, organizuju skupove na kojima pozivaju građane na rušenje ustavnog poretka (*Blic*, 14. jun, str. 2). Međutim, posle demokratskih promena, na osnovu tužbe FHP, sudsko veće Saveznog suda poništilo je izdato rešenje i vratilo predmet na ponovno razmatranje. U obrazloženju Saveznog suda stoji da se rešenje Saveznog ministarstva pravde zasnivalo na pogrešno utvrđenom činjeničnom stanju i pogrešnoj primeni zakonskih propisa (Saopštenje FHP, 8. decembar). Policija je 25. avgusta iz registra društvenih organizacija izbrisala Odbor za ljudska prava u Leskovcu. U obrazloženju se kaže da je „ustanovljeno da se članovi odbora ne bave aktivnostima predviđenim statutom, već određenim aktivnostima političkog karaktera“ (Rešenje MUP Srbije – SUP Leskovac 212-326, 23. avgust 2000; Arhiv Beogradskog Centra za ljudska prava).

Do 5. oktobra, policija i nepoznati počinioci su više puta nasilno upadali u prostorije Otpora i odnosili kompjutere, dokumentaciju, pa čak i zastave. To se desilo u Beogradu, Jagodini, Kragujevcu, Mladenovcu, Nišu i Novom Sadu (*Blic*, 13. mart, str. 2, *Beta*, septembar).

Neuniformisani policajci su 15. septembra upali u beogradske prostorije kampanje „Vreme je“, koja se bavila podsticanjem izlaska mladih na izbore. Tom prilikom zaplenili su sav propagandni materijal i tehničke uređaje. Privedeno je 15 aktivista, od kojih su većina bili članovi Građanskog saveza Srbije i Demokratske stranke (Fond centra za demokratiju, 15. septembar).

Sličan odnos su srbijanske vlasti imale i prema nevladinim organizacijama. Pod naslovom „Nevladine organizacije kao delovi obaveštajnih službi“, dnevnik *Politika* je analizirao najpoznatije nevladine organizacije u SRJ i došao do zaključka da su „programi rada nekih organizacija maska za aktivnost obaveštajnih službi“ i optužio FHP da prikuplja dokaze za Haški tribunal (*Politika*, 30. jun, str. 22).⁶⁶

Finansijska policija je 2. juna došla u Helsinški odbor za ljudska prava da prepíše spisak donatora i da izvrši finansijsku kontrolu ove organizacije (*Blic*, 3. jun, str. 9). Na meti policije našao se i Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID).⁶⁷ U septembru mesecu policija je više puta upadala i u prostorije CeSID u Beogradu, Leskovcu, Nišu, Novom Sadu, Vranju i Zaječaru. Pored oduzimanja tehnike i propagandnog materijala,

⁶⁶ *Dnevnik 2 RTS* od 15. februara preneo je izjavu tadašnjeg saveznog ministra za informisanje Gorana Matića da se „deo terorističkih aktivnosti vrši kroz tzv. nevladine organizacije, pa čak i humanitarne organizacije“ (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

⁶⁷ U vreme predizborne kampanje za savezne izbore tadašnji ministar za telekomunikacije Ivan Marković je na *Dnevniku 2 RTS* izjavio da je CeSID ispostava kancelarije SAD, a da je isto to i „moralni otpad iz G17 plus“ (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

policija je redovno privodila aktiviste CeSID na informativne razgovore (Saopštenje CeSID, 13. septembar).

Dan pred izbore policija je privela direktora CeSID Slobodanku Nedović na saslušanje. Razlog za to je popunjeni izborni listić koji je ona našla u svom poštanskom sandučetu 21. septembra i koji je predala Saveznoj izbornoj komisiji. Pri tom je policija od Nedovićeve tražila da se podvrgne detektoru laži, što je ona odbila (*Beta*, 23. septembar).

2.11. Pravo na mirno uživanje imovine

Najveći broj povreda prava na mirno uživanje imovine u 2000. vezan je za privatnu imovinu građana pojedinaca.

Na kršenje prava na mirno uživanje imovine od strane bivših srbijanskih vlasti ukazuje i Zakon o prodaji poslovnog prostora, donet januara 2000. godine. Na spisku poslovnih prostora, koje su vlasti ponudile na prodaju, ima mnogo jedinica koje su nacionalizovane nakon Drugog svetskog rata. Pošto im vlada Srbije, i pored mnogih obećanja, nije vratila imovinu, vlasti nekih opozicionih opština su u januaru 2000. godine pozvale vlasnike da pokrenu sudske sporove za povraćaj oduzete imovine, jer se ona ne može otuđiti dok je u sudskom sporu (*Danas*, 17. januar, str. 10).

Potrebe srbijanskog budžeta navele su vlasti da u maju 2000. godine uvedu izuzetno visok poseban porez na neobrađeno poljoprivredno zemljište (*Blic*, 4. maj, str. 7).

Državna televizija Srbije od 1993. godine nije plaćala autorska prava domaćim autorima muzike. Njen dug je, po presudama domaćih sudova, iznosio više od milion maraka i o tome je postojalo pet pravosnažnih i izvršnih presuda. Tadašnji predsednik Privrednog suda u Beogradu, Milena Arežina, zadržavala je presude bez ikakvog pravnog osnova. Arežina je još donela rešenje o brisanju Saveza organizacija kompozitora Jugoslavije (SOKOJ) iz registra pa je Savezni zavod za intelektualnu svojinu oduzeo SOKOJ dozvolu za obavljanje delatnosti zaštite autorskih prava. Istovremeno, iako to Zakon o autorskom pravu ne dozvoljava, stvorena je Asocijacija autora i izvođača (AAI) na čijem je čelu bio tadašnji generalni sekretar RTS (*Blic*, 9. avgust, str. 6).

U Crnoj Gori, najviše smetnji mirnom uživanju imovine donosila je privatizacija. Agencija za prestrukturiranje privrede u ovoj republici u aprilu je odlučila da proda hotel „Mogren“ u Budvi. Međutim, naslednici bivših vlasnika hotela, porodica Novaković i Kovačević, zatražili su da im se vrata vlasnička prava. Hotel „Mogren“ nije prodat, ali ostali objekti u Budvi jesu iako su predstavljali imovinu nacionalizovanu posle Drugog svetskog rata (*Vijesti*, 11. i 14. april, str. 5 i 4). Buru negodovanja izazvao je ugovor s francuskom firmom Akor, kojim joj se ustupa na upravljanje šest najboljih hotela na crnogorskoj obali. Crnogorske vlasti su tvrdile da je u pitanju izuzetno dobar posao. Iako su upravni odbori preduzeća koji poseduju hotele odbacili ugovore s francuskim partnerom, predstavnici crnogorske vlade i Saveta za privatizaciju su ga potpisali. Poznati crnogorski ekonomista Nebojša Medojević ocenio je da ovaj posao nije obavljan javno i uz međunarodni tender, kako to temeljna načela privatizacije zahtevaju (*Vijesti*, 8. avgust, str. 4 i *Monitor* 18. avgust, str. 17).

2.12. Prava pripadnika manjina

O položaju nekih nacionalnih grupa videti još u odeljcima posvećenim zabrani diskriminacije, zabrani mučenja, pravu na život ili pravu na slobodu i bezbednost.⁶⁸ O položaju Roma u SRJ vidi IV.4.

2.12.1. Albanci u Srbiji i Crnoj Gori. – U južnosrbijanskim opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, koje se graniče s Kosovom, živi oko 70.000 Albanaca, koji tamo čine većinsko stranovništvo. Ove opštine se nalaze uz administrativnu granicu s Kosovom i zahvataju demilitarizovanu zonu široku pet kilometara, ustanovljenoj Vojno-tehničkim sporazummom između VJ i NATO na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN.

Srbijanske vlasti su za oružane incidente na ovom području optuživale pripadnike bivše „OVK“, sada članove Kosovskog zaštitnog korpusa (KZK). Istovremeno, preko medija se oglasio ogranak „OVK“ iz ove tri opštine a njegovo rukovodstvo je decidirano izjavilo da „probleme u dolini Preševa može da reši samo oružje“ (Izveštaj španske agencije *EFE*, 23. mart). U odeljku o pravu na život bilo je više reči o čestim oružanim incidentima u ovom području (vidi II.2.2.1).

Šaip Kamberi (Shaip Kamberi), sekretar lokalnog ogranka albanske Partije za demokratsko delovanje, tvrdio je, međutim, da postoji stalni pritisak na Albance i da su otpuštena 92 radnika albanske nacionalnosti iz fabrika u Vranju. Osim toga, uz obrazloženje da su za vreme intervencije NATO narušavali međunacionalne odnose, iz policije je otpušteno svih 11 policajaca albanske nacionalnosti (*Danas*, 7. mart, str. 10).

Jirži Dinstbir, specijalni izvestilac UN za ljudska prava na teritoriji SRJ, obišavši područje južnosrbijanskih opština izjavio je da postoje napetost i međusobno nepoverenje. „Normalno je da policija kontroliše administrativnu granicu Srbije i Kosova, ali nije dobro da ona jedina bude zadužena za rešavanje problema. Lokalni Albanci treba da poštuju vlast ali nije u redu da njih, koji su većina, gotovo da nema u upravi i policiji kao i da nemaju ni jedan medij na svom jeziku“ (Izveštaj španske agencije *EFE*, 20. mart).

U Crnoj Gori živi oko 42.500 građana albanske nacionalnosti, što čini 6,5 posto ukupnog stanovništva ove republike. Na području gde živi većina stanovništva albanske nacionalnosti stvorena je izborna jedinica Malesija i za nju je obezbeđeno 5 od 73 poslanička mesta u crnogorskoj skupštini. Poslanici albanskih nacionalnih partija najavili su da će sačiniti platformu prema kojoj bi tih pet poslaničkih mandata mogli dobiti samo predstavnici albanskih nacionalnih partija (*Blic*, 1. mart, str. 2).

Demokratska unija Albanaca (DUA) je početkom decembra 2000. predložila „Platformu o političkim i pravnim okvirima samouprave nacionalnih zajednica u Crnoj Gori“. U ovom dokumentu predviđa se dvodomi parlament za Crnu Goru, u čije bi se veće nacionalnih zajednica poslanici birali u okviru svoje etničke zajednice. U svom sastavu

⁶⁸ Vidi II. 2.1.1, II.2.2, II.2.3, II.2.4.

vlada bi imala najmanje jednog člana iz svake nacionalne zajednice, a organi uprave bi morali održavati nacionalnu strukturu stanovništva Crne Gore. Prema ovom predlogu predsednik skupštine i predsednik vlade ne mogu biti iz iste nacionalne zajednice. Istovremeno, Platforma predviđa službenu upotrebu albanskog jezika u opštinama u kojima Albanci čine bar 5% stanovništva. DUA predviđa i formiranje Nacionalnog saveta Albanaca, koji bi utvrđivao školski program. Prema ovoj Platformi, nacionalna zajednica Albanaca imala bi pravo na najmanje jednu srednjetalasnu i jednu UKT radio stanicu kao i jednu zemaljsku tv frekvenciju (*Monitor*, 5. decembar, str. 7, *Beta*, 5. decembar).⁶⁹

2.12.2. *Muslimani*. – Muslimani, kojih u SR Jugoslaviji prema popisu od 1991. godine ima 345.000 koncentrisani su u Sandžaku, području koje obuhvata 11 srbijanskih i crnogorskih opština uz granicu s Kosovom. Ni lideri umerenih ni vođe radikalnih političkih struja Muslimana u Sandžaku nisu zadovoljni svojim položajem.

Prema platformi koju je izradila Koalicija Sandžak, Sandžak bi trebalo da ima status multietničkog regiona u decentrilizovanoj Srbiji, koja bi imala parlament s Većem građana i Većem regiona. Pri tom bi saradnja s opštinama u crnogorskom delu Sandžaka bila samo na funkcionalnom nivou (*Danas*, 10. april, str. 10).

Bivša vladajuća koalicija u Srbiji ovakve je predloge ocenjivala kao veliku političku opasnost, naročito zbog sve boljih veza umerenih lidera sandžačkih Muslimana sa srbijanskom opozicijom. U maju je skup Koalicije Sandžak u Novom Pazaru, na kojem je trebalo da učestvuju i lideri tadašnje srbijanske opozicije, bio zabranjen. Policija je zapretila da će intervenisati ako se građani ipak okupe i zabranila lepljenje plakata po gradu (*Danas*, 27. maj, str. 6). Početkom maja uhapšeni su u Sjenici potpredsednik Koalicije Sandžak Riza Gruda i koordinator za Sjenicu Jusuf Pucić, jer su delili propagandni materijal koalicije. Gruda je pušten nakon jednog sata a Pucić je priveden sudiji za prekršaje, gde mu je zaprećeno da će dobiti 30 dana zatvora (*Beta*, 5. maj).

2.12.3. *Bugari*. – Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, pripadnika ove manjine u SRJ ima 25.000. Bivše srbijanske vlasti su pripadnike ove manjine, i posebno Bugarski kulturno-informativni centar, optuživale za probugarsku politiku, neprijateljsku prema zemlji u kojoj žive. Motiv za ovakve optužbe je bila saradnja između organizacija bugarske manjine i DOS. „Kulturno informativni centar bugarske nacionalne manjine, čiji je tvorac aktuelna bugarska vlast, aktivno radi na realizaciji velikobugarskih ideja... Antisrpske i antijugoslovenske knjige se dopremaju iz Bugarske direktno u centar i dele posetiocima... Na maloj političkoj školi, koju je ovaj centar organizovao sredinom maja, deljeni su materijali organizacije Otpor a slušaoci su bili predstavnici opozicionih partija... Sve kulturne aktivnosti ovog centra su samo maska iza koje se vodi antidržavna i antijugoslovenska politika“, izjavio je Dragan Kolev, predsednik lokalne organizacije SPS u Dimitrovgradu (*Politika*, 26. maj, str. 16).

⁶⁹ Više o položaju stanovništva albanske nacionalnosti u SRJ vidi u odeljku o zabrani diskriminacije – II.2.1.1.

2.12.4. *Manjine u Vojvodini.* – Među manjinama koje žive u severnoj srbijanskoj pokrajini Vojvodini, najbrojnija je mađarska, s 345.000 pripadnika. Političke partije ove manjine redovno su učestvovala na svim izborima i pokušavale da svoja prava zaštite političkim dijalogom sa srbijanskim vlastima. Njihove predloge o personalnoj autonomiji i drugim načinima ostvarivanja ustavom garantovanih prava bivše vlasti su ocenjivale kao antidržavne. „To što neki opozicioni političari u Vojvodini (neke partije vojvođanskih Mađara su bile u DOS – naša primedba) pričaju o navodnoj ugroženosti Mađara je najobičnija laž, jer je politika Srbije uvek bila i ostaće poštovanje drugih nacija. U Mađarskoj je 1918. godine živelo 300.000 Srba, koliko i Mađara u Vojvodini. Po popisu iz 1991. godine, u Vojvodini živi preko 300.000 Mađara a u Mađarskoj samo 6.000 Srba“, izjavio je Živorad Smiljanić, nekadašnji predsednik vojvođanskog parlamenta (*Politika*, 24. februar, str. 14).

Međutim, postojali su slučajevi koji su govorili upravo suprotno. Tako je obezbeđenje *TV Novi Sad* naredilo novinarima redakcija nacionalnih manjina 3. oktobra da napuste zgradu s obrazloženjem da se njihov program više neće emitovati. Novinarka Hajlanka Buda je izjavila da joj je portir zabranio da uđe u zgradu novosadske televizije, obrazloživši to naređenjem koje je dobio od direktora, Milana Todorova. (Greek Helsinki Committee, Report FRY, TV Novi Sad Employees Dismissed, 11. oktobar).

2.13. Politička prava

Ključni politički događaj u 2000. bili su prevremeni savezni predsednički i parlamentarni izbori koje je Slobodan Milošević, u svojstvu predsednika SRJ, zakazao za 24. septembar. Istog dana u Srbiji su održani lokalni i izbori za organe u pokrajini Vojvodini. Tri meseca kasnije, 23. decembra održani su i vanredni parlamentarni izbori u Srbiji.

2.13.1. *Izbori na saveznom nivou.* – Savezni parlament je 7. jula usvojio amandmane na Ustav koji predviđaju da predsednika SRJ biraju građani neposredno. Prema amandmanima, predsednik na toj funkciji može da ostane dva četvorogodišnja mandata, umesto samo jednog, kako je ranije bilo predviđeno. Prema novom izbornom zakonu, neposredno su se birali i poslanici Veća republika, jednog od dva doma jugoslovenskog parlamenta, koje su ranije birali parlamenti Srbije i Crne Gore (*Beta*, 7. jul).⁷⁰

Parlament Crne Gore je, dan kasnije, usvojio Rezoluciju o zaštiti prava i interesa Crne Gore i njenih građana. U njoj se ističe da „Skupština ne priznaje nijedan pravni i politički akt koji je usvojen bez učešća legitimnih i legalnih predstavnika Crne Gore u zakonodavnoj i sudskoj vlasti savezne države“ i dodaje da „Skupština ne priznaje i ne prihvata izmjene Ustava SRJ, jer je njegove izmjene usvojila nelegalna i nelegitimna Savezna skupština, protivno većinskoj volji građana Crne Gore i grubim kršenjem ustavnih prava Republike Crne Gore kao ravnopravnog konstituenta savezne države“ (*Vijesti*, 8. jul, str. 3).

Tako je vladajuća koalicija u Crnoj Gori „Da živimo bolje“, koju predvodi stranka predsednika Mila Đukanovića, odlučila da bojkotuje savezne predsedničke i

⁷⁰ O ovim amandmanima vidi Uvod i I.4.13.

parlamentarne izbore, dok je opoziciona SNP na njima učestvovala. Tadašnja Savezna vlada je, zbog neproverenih glasina da će crnogorske vlasti otpuštati s posla ljude koji izađu na izbore, donela uredbu o „naknadi zarade svim zaposlenima kojima prestane radni odnos zbog vršenja građanske dužnosti“ (*Blic*, 8. septembar, str. 2).

2.13.2. *Predizborna kampanja.* – Opozicija je tokom cele 2000. godine zahtevala prevremene izbore na svim nivoima, dok se tadašnja srbijanska vlast trudila da eliminiše opoziciju iz političkog života. Naslovi kao što su – „Otpor priprema terorističke akcije“ (*Politika*, 15. mart, str. 16), „Peta kolona radi na razbijanju zemlje“ (*Politika*, 13. april, str. 14), „Opozicija izdala srpski narod, Đinđića odgajio ujak ustaški oficir“⁷¹ (*Politika*, 16. april, str. 14), „Lider demokratske stranke bio u Crvenim brigadama“ (*Politika*, 14. maja, str. 10) i „Opozicija je najveća prepreka za rehabilitaciju SRJ“ (*Politika*, 29. maj, str. 10) – pokazuju da tadašnje srbijanske vlasti i njima bliski mediji nisu birali sredstva u obračunu s opozicijom.⁷²

U kampanji protiv tadašnje opozicije posebno su se isticali bivši predsednik SRJ Slobodan Milošević, njegova supruga Mirjana Marković, lider JUL, savezni ministri za informacije Goran Matić i savezni ministar za telekomunikacije Ivan Marković, takođe članovi JUL, kao i potpredsednik srbijanske vlade i lider SRS, Vojislav Šešelj.

Ni opozicioni lideri se nisu klonili teških reči. Tako je Vuk Drašković optužio Slobodana Miloševića, Mirjanu Marković i Vojislava Šešelja da su „najveći izdajnici i nacionalne štetočine u istoriji Srbije“ (*Blic*, 9. april, str. 5). Nenad Čanak, lider Lige socijaldemokrata Vojvodine, otišao i dalje pa je zapretio vešanjem Slobodanu Miloševiću: „Lopovu, lažovu, ubici i notornom ratnom zločincu Slobodanu Miloševiću će narod suditi, ne treba nama nikakav Hag... izvadimo ga iz njegovog dedinjskog bunkera i ovde ga obesiti.“ (govor na mitingu opozicije u Beogradu, 15. april) (Izveštaj španske agancije *EFE*, 15. april).

Bivše srbijanske vlasti su se služile i nasiljem u borbi protiv opozicije. Tako je u januaru, tri puta u dva i po meseca, pucano iz pištolja na prostorije Građanskog otpora u Valjevu (*Danas*, 11. januar, str. 18). Dušan Stipanović, lokalni funkcioner socijalista u Subotici, pretio je ubistvom lideru lokalnog SPO (*Danas*, 25. februar, str. 22). Za napade na prostorije svojih stranaka – bombu na sedište socijalista opštine Vračar u Beogradu (*Politika*, 13. april, str. 21) i požar u prostorijama JUL u Čačku (*Politika*, 16. april, str. 20) – tadašnje vlasti su odmah optužile opoziciju nečekajući saopštenje policije.

Tadašnje srbijanske vlasti su i zloupotrebljavale pravosuđe kako bi se obračunale s opozicijom. Tako je beogradsko tužilaštvo podiglo optužnicu protiv Dušana Mihajlovića, lidera opozicione Nove demokratije, zato što je u jednoj TV emisiji optužio Slobodana

⁷¹ Otvoreno pismo Đinđićevog ujaka Riste Dušanića, u kome taj penzionisani tapetar i borac Republike Srpske pobija tvrdnje predsednika srbijanskog parlamenta Dragana Tomića, provladini dnevnik nisu objavili a privatni jesu (*Blic*, 26. aprila, str. 29). Portparol vladajućih socijalista Nikola Šainović je izjavio da „SPS neće da se izvini Đinđiću“ (*Blic*, 28. april, str. 3).

⁷² Predsednik Mladih socijalista je, u *Dnevniku 2 RTS* od 10. maja, izjavio da opozicija kroz „tzv. Otpor okuplja fašističku falangu kriminalaca koji učestvuju u rušenju države“ (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

Miloševića za teško stanje u zemlji. Kasnije je tužilaštvo odustalo od tužbe (*Blic*, 26. februar, str. 2). Državni organi u Beogradu su sudskim putem zatražili da se rukovodstvo Demokratske stranke iseli iz zgrade koju je uredno unajmilo (*Blic*, 6. april, str. 2) Krajem aprila opštinski sud u Beogradu osudio je SPO da plati kaznu od pet miliona dinara jer je „povredio ugled preduzeća Progres“ čiji je dugogodišnji direktor bivši srpski premijer, Mirko Marjanović. U pitanju je bilo saopštenje SPO iz 1994. godine u kome se Progres optužuje za zloupotrebu monopolskog položaja u trgovini raznim robama (*Blic*, 14. april, str. 8 i *Politika* 22. april, str. 20).

Bivše vlasti su pokušavale da isključe opoziciju i iz parlametarnog života i tako zauzmu što čvršće pozicije u predstavničkim telima. Nepoznati napadači su početkom aprila kidnapovali Jana Svetlika, odbornika Lige socijaldemokrata Vojvodine u skupštini grada Zrenjanina, gde je tesnu većinu imala opozicija. Na sednici nakon kidnapovanja socijalisti, koji su sada imali većinu, ukinuli su mandate još dvojici odbornika i tako učvrstili većinu. Potom su nepoznati kidnaperi oslobodili Svetlika (*NIN*, 13. april, str. 15).

Malobrojni poslanici opozicije koji su učestvovali u radu srbijanskog parlamenta ometani su na razne načine. Tako izlaganje Marjana Rističevića, poslanika Koalicije Vojvodina, televizijski gledaoci koji prate prenose zasedanja parlamenta nisu mogli da čuju. Naime, od njegova 24 istupanja u skupštini, 22 je pokrio glas spikera iz studija državne televizije (*Blic*, 23. april, str. 8).

Da bi sprečile proteste studenata i pokreta Otpor tadašnje vlasti su školsku godinu na univerzitetima završile ranije no što treba, 26. maja. Tadašnji ministar za visoko obrazovanje Jevrem Janjić rekao je da posle tog datuma „nije dozvoljen, bez obzira na razloge, bilo koji vid nastave ili njene nadoknade. Prisustvo studenata moguće je samo u terminima polaganja ispita i to samo onih koji polažu“ (*Danas*, 26. maj, str. 1). Skraćivanje godine za četiri dana Janjić je objasnio interesima studenata „koji dobijaju četiri dana više za učenje“ (*Blic*, 27. maj, str. 6). Janjić je naložio dekanima pojačan rad portirskih službi noću i precizirao da su njihovi radnici dužni da „o okupljanju, ispisivanju parola i lepljenju plakata odmah izveste dekana“ (*Blic*, 25. maj, str. 22).

Neposredno pred savezne izbore policija je pretresala prostorije DOS u Čačku i Majdanpeku (*Beta*, 13. i 23. septembar), a nepoznati počinioci su obili prostorije Demokratske alternative (DA) u Beogradu, Demokratske stranke (DS) u Šapcu i DOS u Bečeju (*Beta*, 10, 11, 13. i 17. avgust).

Kao meta napada našle su se i nevladine organizacije. Tokom zvanične izborne kampanje bivše vlasti su koristile sva sredstva kako bi ih omele. Tako je policija Grupi 484 zabranila predizborne akcije s obrazloženjem da se ona „kao humanitarna organizacija ne može baviti političkim radom“. Policija je zabranila slične akcije aktivistima kampanje *Vreme je*, a petnaest dana kasnije upala je u njihove prostorije i uhapsila 15 aktivista opozicije, među kojima i lidera GSS Gorana Svilanovića (*Beta*, 30. avgust i 15. septembar, *Danas*, 31. avgust, str. 8). Učestali su bili upadi policije u prostorije CeSID (*Beta*, 13–16. i 19. septembar) a obijena je i kancelarija Odbora za ljudska prava u Boru (*Beta*, 25. septembar). Policija se naročito usredsredila na pokret Otpor, pa je upadala u

njihove prostorije i plenila propagandni materijal u Novom Sadu, Beogradu i Mladenovcu (*Beta*, 2. septembar i *Danas*, 2. septembar, str. 1). O upadima u nevladine organizacije i prostorije pokreta Otpor bilo je više reči u odeljku o slobodi udruživanja.⁷³

Policija je zabranjivala i predizborne skupove opozicionih partija i kandidata, tribinu Pokreta za demokratsku Srbiju u Šidu, miting predsedničkog kandidata Koštunice u Aleksandrovcu i okupljanja pristalica DOS u Valjevu, Boru, Novom Sadu i Mladenovcu (*Beta*, 4, 13. i 24. septembar).

Istovremeno, tada vladajući socijalisti optuživali su pripadnike opozicije za nasilje u predizornoj kampanji. Funkcioneri bivšeg režima i provladini mediji su tokom zvanične predizborne kampanje i u periodu od 24. septembra do 6. oktobra opoziciju uporno optuživali za nasilje i njene članove pripadnike i simpatizere nazivali su izdajnicima. „DOS čine izdajnici naroda i države“, „CeSID radi po nalogu NATO“, „Lideri DOS – nosioci liste NATO pakta“ i „CIA uključena u izborne ankete“ su samo neki od naslova koji su tih dana našli mesto u medijima (*Beta*, 26. i 29. avgust i 6. i 13. septembar).

Slobodan Milošević, tadašnji predsednik SRJ i predsednički kandidat levice, na predizbornom skupu u Beranama ovako je opisao opoziciju: „U svakom vremenu se regrutovao veliki broj kukavica i ulizica koji su se predstavljali kao pametni političari nasuprot onima koji od malog naroda hoće da naprave džina. Srbija i Crna Gora su suočene sa hijenama i pacovima koji od džina hoće da naprave pudlicu gazdi za zabavu“ (*Vijesti*, 21. septembar, str. 3).

Savezni ministar za informisanje Goran Matić je optužio američku administraciju da u saradnji sa delom srpske opozicije, pokretom Otpor i G17 plus planira nasilno rušenje vlasti na dan izbora, posle zatvaranja biračkih mesta. Načelnik Generalštaba VJ, general pukovnik Nebojša Pavković, izjavio je da je 24. septembar, „dan D“ i da će vojska sprečiti pokušaje da se vlast „uzme silom na ulici“ (*Blic*, 14. i 18. septembar, str. 3 i 2).

2.13.3. Pravo na izbor narodnih predstavnika. – Već prilikom priprema za savezne izbore bilo je brojnih neregularnosti. Savezna izborna komisija (SIK) odredila je da Srbi i Romi s Kosova, bez obzira gde se nalazili, potpadaju pod nadležnost izbornih jedinica 24 i 26 (Prokuplje i Vranje). Isto je određeno i za registrovane birače koji su ostali na Kosovu. Tako su glasačka mesta za prognanike s Kosova otvorena u svakom mestu gde boravište ima više od 100 glasača s Kosova. Međutim, do kraja prebrojavanja izbornih rezultata opozicija nije uspela da sazna lokaciju većine tih mesta (*Blic*, 2–3. septembar, str. 2).

Šef civilne misije UN na Kosovu Bernar Kušner (*Bernard Kouchner*) je 4. septembra saopštio da „međunarodna misija neće podržavati, niti organizovati septembarske izbore, jer oni ne zadovoljavaju ni jedan međunarodni standard, ali da će pokušati da obezbedi sigurnost svim biračima“ (*Blic*, 5. septembar, str. 3).

⁷³ Vidi II.2.10.

Izborne komisije su činile sve da predstavnicima opozicije otežaju kontrolu nad izborima, pa je tako SIK onemogućio predstavnicima DOS da izvrše kontrolu potpisa na kandidaturi Slobodana Miloševića. „Predloženo mi je da to učinim sam iako je fizički neizvodljivo da jedna osoba pregleda toliko podataka za samo 48 sati“, izjavio je Nebojša Bakarec, ovlašćeni predstavnik DOS, i dodao da postoji „osnovana sumnja da tamo nema preko 1,5 miliona potpisa kao i da su prikupljeni na zakonit način“ (*Beta*, 10. septembar). Opštinska izborna komisija iz Novog Pazara odbila je da verifikuje 12 kandidata DOS za opštinske odbornike uz obrazloženje da su rođeni na teritoriji Crne Gore, bez obzira što imaju prebivalište u Novom Pazaru (*Beta*, 15. septembar).

Povodom zahteva CeSID za davanje saglasnosti za praćenje rada organa za sprovođenje saveznih izbora SIK je na sednici od 8. septembra zauzela stav da prema Zakonu o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, Zakonu o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine i zakonu o izboru i prestanku mandata predsednika Republike ne postoji institut „domaćeg posmatrača“ (Arhiva Beogradskog centra, jun 2000).

Na sam dan izbora zabeleženi su brojni prekršaji izborne procedure. SIK je naložio da se listići za predsednika SRJ posebno proveravaju pre ubacivanja u biračku kutiju, što je predstavljalo jednu prikrivenu pretnju biračima. „Birački listić, presavijen na pola, treba predati biračkom odboru koji će opipavanjem utvrditi da li se u njemu nalazi još jedan glasački listić. Tokom te provere se ne sme narušiti tajnost glasanja“, kaže se u saopštenju SIK. U istom saopštenju se konstatuje da se to radi zbog toga što su „strani faktori koji vode subverzivne aktivnosti protiv SRJ pripremili poseban plan sabotaze i kompromitovanja predsedničkih izbora“ (*Beta*, 24. septembar).

Članovi biračkih odbora iz opozicije sprečavani su da učestvuju u radu više biračkih odbora u Srbiji. Tako, naprimer, članovima DOS nije dozvoljeno prisustvo na izbornom mestu broj 45 u Prokuplju, dok biračko mesto broj 50 nije ni otvarano (*Beta*, 24. septembar). Policija je, protivno izbornim pravilima, odnela izborni materijal iz Bačke Topole, Malog Idoša i Kanjiže (*Beta*, 27. i 28. septembar).

Izborna pravila u Crnoj Gori najčešće je narušavala Vojska Jugoslavije. Centar za demokratsku tranziciju (CDT) saopštio je da je vojna policija oterala njihove posmatrače sa 6 biračkih mesta i da su vlasnici pet privatnih kuća u kojima su se nalazila biračka mesta učinili to isto, preteći fizičkim obračunom. Naoružani vojni policajac je na jednom biračkom mestu u Bijelom Polju pretio čitavom biračkom odboru uz reči „nimate vi šta da brojite jer ću ja lično nositi glasačku kutiju u Beograd“, a specijalna jedinica VJ je 23. septembra blokirala zgradu opštine Herceg Novi uz obrazloženje da „obezbeđuje izborni materijal“ (*Beta*, 24. septembar).

Jugoslovenske vlasti ne samo da nisu dali vize posmatračima OEBS (*Danas*, 23. avgust, str. 18) i EU (*Blic*, 23. septembar, str. 4) nego su 23. i 24. septembra proterivale strane novinare. Uz razna obrazloženja, tadašnje jugoslovenske vlasti su proterale 28 novinara iz Finske, Norveške, Portugala, Britanije, Nemačke, Ukrajine, Bugarske, Danske, Francuske, Češke, Italije, Belgije i Kanade. Na dan izbora policija je u Požarevcu

uhapsila novinara i fotoreportera agencije *Associated Press* (AP) (*Blic*, 25. septembar, str. 6).

2.13.4. Epilog saveznih izbora. – U ranim jutarnjim časovima 27. septembra SIK je saopštio preliminarne rezultate glasanja, po kojima je Slobodan Milošević osvojio 2.026.478 glasova ili 40,25% a Vojislav Koštunica 2.428.714 ili 48,22%. Prema tim podacima od 7.848.818 upisanih birača glasalo je 5.036.478 ili 64,65%. Ovi rezultati su se razlikovali od podataka opozicije, po kojima je Koštunica pobedio Miloševića sa 52,51% prema 35,01% (*Beta*, 27. septembar).

Predstavnici opozicije su izjavili da su ih članovi SIK koje je imenovala država isključili iz rada ove komisije i da im nije bio dozvoljen pristup ni u računski centar Saveznog zavoda za statistiku, gde su obrađivani podaci (*Beta*, 28. septembar).

SIK je konačne rezultate objavio dan kasnije. Prema SIK, biračko telo činio je 7.249.831 glasač, odnosno oko 600.000 manje od zvanično objavljenih podataka i onih prezentovanih u preliminarnim rezultatima. Ovo smanjenje biračkog tela SIK je objasnio time da „oko 600.000 glasača Albanaca nije ni glasalo pa su zato brisani iz biračkog tela“. Prema tim rezultatima, Vojislav Koštunica je osvojio 2.474.392 ili 48,96%, a Slobodan Milošević 1.951.761 ili 38,62%. Na osnovu toga SIK je zakazao drugi krug predsedničkih izbora za 8. oktobar (*Politika*, 28. septembar, str. 1, *Vreme*, 12. oktobar strane 10–11).

Opozicija je ove rezultate odbacila kao netačne, objavila pobjedu svog predsedničkog kandidata i odbila da ide u drugi krug. Istovremeno, DOS je optužio SIK da mu je oduzeo četiri mandata i levoj koaliciji dodao dva u Veću građana. Naime, po podacima SIK DOS je osvojio 59 a leva koalicija 44 mandata.

U drugoj polovini oktobra, posle masovnih protesta, SIK je objavio definitivnu raspodelu manadata u Veću građana – DOS 58, leva koalicija 44, SRS 5 i Savez vojvođanskih Mađara 1 (*Blic* 20. oktobar, str. 3).

Predstavnici opozicije su konstatovali mnoge nepravilnosti u radu SIK. Tako je broj primljenih glasačkih listića veći od broja upisanih birača za 95.845. Zatim, broj upisanih birača u predsedničkim i parlamentarnim izborima koji su održani istog dana, razlikovao se za 32.911, a na predsedničkim izborima glasalo je 338 birača više nego što je bilo glasačkih listića. I, na kraju, ukupan broj glasalih na predsedničkim izborima je za 3.942 veći od zbira glasova koje je zajedno dobilo svih pet predsedničkih kandidata (*BETA*, 29. septembar).

DOS je optužio SIK i da je Slobodanu Miloševiću uračunao 142.000 glasova sa nepostojećih biračkih mesta na Kosovu. „Jedno od tih biračkih mesta je spaljena srpska kuća u selu Babuš, a drugo je bivši dom VJ, a sada štab KZK, transformisane „OVK“ u Prizrenu na kome su, navodno, glasali Srbi“, izjavio je Nebojša Bakarec, zastupnik DOS (*BETA*, 29. septembar).

Bez obzira na sve ove prigovore, Nadzorni odbor koga su imenovale vladajuće stranke ocenio je da su „izbori protekli mirno i dostojanstveno, uz potpunu primenu izbornih zakona i važećih međunarodnih standarda“, a SIK je prigovore DOS odbacio kao „neosnovane“ (*Blic*, 2. oktobar, str. 3) i nije se obazirao na informacije da su glasački listići sa zaokruženim imenom Vojislava Koštunice pronađeni u otpadnom papiru u Čačku i Kruševcu (*Blic*, 2. oktobar, str. 2).

Već od 25. septembra pripadnici opozicije slavili su izbornu pobjedu na trgovima srbijanskih gradova što su, neuspješno, u prva dva dana nakon izbora, pokušavali da učine i pripadnici leve koalicije (*Danas*, 26. septembar, str. 1).

Nakon zvaničnog objavljivanja konačnih rezultata počinju blokade, protesti i štrajkovi sa ciljem da se spreči izborna krađa. U seriji protesta ključnu ulogu imao je generalni štrajk radnika rudarskog basena Kolubara, najvećeg energetskeg postrojenja u zemlji, započet 29. septembra. On je izazvao poremećaje u snabdevanju električnom energijom a Elektroprivreda Srbije (EPS) 3. oktobra uvodi isključenja struje „zbog obustave proizvodnje uglja“. EPS je isticao da su radnici politički instrumentalizovani od strane DOS i da su sredstva u državnoj svojini i nacionalno bogatstvo zemlje navodno stavili u funkciju uskih stranačkih interesa. Istog dana, Vlada Srbije je, „zbog pokušaja sabotaze“, uvela uredbu o praktičnoj zabrani štrajka. Okružno javno tužilaštvo iz Beograda zatražilo je sprovođenje istrage protiv više lica, među kojima su bili i funkcioneri DOS, Nebojša Čović i Boris Tadić. Policija je 4. oktobra blokirala površinski kop u Kolubari, bezuspješno pokušavajući da natera radnike i građane iz više gradova Srbije da prekinu blokadu (*BETA*, 29. septembar i 3. i 4. oktobar).

Pored rudara, štrajkovali su i radnici u fabrikama, nisu radila javna preduzeća i gradski prevoz, zatvoreni su muzeji, pozorišta i bioskopi, škole i fakulteti. Pokušaj rukovodstava provladinih elektronskih medija da na svojim programima netačno prikažu rezultate izbora doveo je do sukoba urednika i novinara pa tako i do štrajkova. Zbog nastojanja da objektivno informišu, novinari *Radio Velike Plane*, *Radio Zaječara*, *Radio Jugoslavije*, *TV Novog Sada*, *Subotice* i *Valjeva* dobili su otkaze. U mnogim medijskim kućama se štrajkovalo, i radnici *RTS* su 5. oktobra stupili u generalni štrajk (*Beta*, 27.–29. septembar i 2–5. oktobar).

Vlada Srbije je zapretila 3. oktobra da će „svaka subverzivna delatnost koja pretili ličnoj i materijalnoj sigurnosti građana biti sprečena u skladu sa zakonom“. Takve aktivnosti vlada je ocenila kao „kriminalne“ i dodala da se mere za njihovo sprečavanje odnose i „na medije koji se finansiraju iz inostranstva, koji šire laži i neistine i prizivaju krvoproliće“. (*Blic*, 4. oktobar, str. 2)

Savezno ministarstvo inostranih poslova je 4. oktobra uputilo memorandum Savetu Bezbednosti UN protestujući zbog „grubog stranog mešanja u vezi sa izborima u SRJ“ (*Politika*, 5. oktobar, str.1).

Savezni ustavni sud je 4. oktobra poništio deo izbornog postupka za izbor predsednika SRJ koji se odnosi na glasanje, utvrđivanje i objavljivanje rezultata glasanja 24.

septembra i tako naložio ponavljanje izbora s istim kandidatima (*Politika*, 5. oktobar, str. 1).

2.13.5. Masovne demonstracije 5. oktobra 2000. – Sve što se dešavalo posle izbora izazvalo je veliki revolt pa se više stotina hiljada građana okupilo u Beogradu ispred zgrade Savezne skupštine. Policija je ujutru pokušala da spreči dolazak građana iz unutrašnjosti Srbije, pa su incidenti počeli već tada policijskim blokadama na putevima. Oko 15.30h policija je bacila suzavac da bi sprečila demonstrante da uđu u Skupštinu SRJ, koju su ovi i zauzeli oko 16,30h.

U blizini Savezne skupštine masa je zapalila više policijskih automobila, zatim je počeo da gori i podrumski deo Skupštine SRJ. O požaru u Skupštini postoje dva objašnjenja – prvo da je Skupština zapaljena spolja, a drugo da je požar podmetnut u samoj zgradi radi prikriivanja falsifikovanja izbornog materijala. U obračunu policije i demonstranata pred Skupštinom, više puta su se čuli pucnji iz pištolja.

Pucanje, i to rafalno uz gumene metke i topovske udare, čulo se i kod zgrade *RTS*, koju su demonstranti zauzeli oko 17 časova a zatim i zapalili. Demonstranti su nasrnuli na Dragoljuba Milanovića, tada generalnog direktora *RTS*, i urednika informativnog programa Milorada Komrakova, kao i na novinare i spikere *RTS*. Policajci koji su se nalazili u *RTS* i Skupštini odložili su oružje i predali se demonstrantima, a nekoliko njih je i povređeno. Bez incidenata su preuzeti *TV Studio B*, *Politiku* i *Radio Beograd (Vreme*, 12. oktobar, str. 10 i 11).

Građani su tokom protesta zauzeli i stanicu policije Stari grad, koja je zatim zapaljena; iz nje je odneto 500 komada raznog vatrenog oružja (*Blic*, 27. oktobar, str. 8).

Tokom demonstracija u Beogradu je poginulo dvoje a povređeno 93 građana i policajaca. Jasmina Jovanović (39) pala je sa kamiona pa je pregažena, a Momčilo Stakić (57) je umro od infarkta. Među povređenima je bilo 12 lica s težim ozledama, 5 njih sa prostrelnim ranama; 16 povređenih policajca (*Blic*, 6. i 7. oktobar, str. 3 i 8). Opljačkano je više kioska i prodavnica, demolirana je i parfimerija Skandal, vlasništvo Marka Miloševića, sina bivšeg predsednika Slobodana Miloševića. Uništeno je i nekoliko sedišta partija leve koalicije, a oštećene su i zapaljane prostorije gradskog odbora SPS (*Blic*, 7. oktobar, str. 8).

2.13.6. Promene od 6. oktobra. – Savezni ustavni sud je 6. oktobra zvanično priznao pobedu Vojislava Koštunice u prvom krugu predsedničkih izbora. Uz zamerke na rad SIK, sud je saopštio da su „poništeni izbori u svim mestima na Kosovu na kojima biračka mesta nisu ni otvarana“ i delimično prihvatio prigovore DOS na rad SIK (*Beta*, 6. oktobar).

Bivši predsednik SRJ Slobodan Milošević je uveče 6. oktobra, u izjavi televiziji *YU INFO* priznao pobedu Vojislava Koštunice: „Upravo sam dobio službenu informaciju da je Vojislav Koštunica pobedio na predsedničkim izborima. Tu odluku je doneo organ koji, po Ustavu, na nju ima pravo i smatram da ona mora da se poštuje. Želim da zahvalim svima koji su mi ukazali poverenje i na ovim izborima za mene glasali, ali da se

zahvalim i svima koji za mene nisu glasali, jer su mi sa duše skinuli jedan veliki teret odgovornosti, kojom nosim već punih 10 godina... Ja, lično, upravo zbog tog velikog olakšanja zbog prestanka jedne ogromne odgovornosti koju sam nosio čitavu deceniju, imam nameru da se malo odmorim, da više vremena provodim sa svojom porodicom, posebno sa svojim unukom Markom“ (*Politika* 7. oktobar, str. 1).

Tri dana kasnije srbijanski parlament je usvojio ostavku ministra unutrašnjih poslova Srbije Vljaka Stojiljkovića i novi Zakon o izboru poslanika sa proporcionalnim izbornim sistemom, Srbijom kao jednom izbornom jedinicom i cenzusom od 5% glasova za ulazak u parlament (*Blic*, 10. oktobar, str. 3).

Prema podacima SIK od 10. oktobra Vojislav Koštunica je osvojio 2.470.304, što je 50,24% a Slobodan Milošević 1.826.789 što je 37,15%. Ukupan broj upisanih u birački spisak je dodatno smanjen – 6.830.464 (*Sl. list SRJ* br. 55/2000).

Predstavnici DOS, koji su od 250 mesta u Skupštini Srbije imali dva poslanika, sklopili su sporazum 16. oktobra s vladajućom koalicijom i SPO o rekonstrukciji srbijanske vlade i prevremenim parlamentarnim izborima. Osam dana kasnije, izabrana je prelazna vlada u kojoj su SPO i DOS imali po 5 ministara. Na čelu četiri ključna ministarstva – policije, finansija, informisanja i pravde – nalazio se kolegijum sastavljen od po jednog predstavnika SPS, DOS i SPO, a predsednik vlade koji je iz SPS na isti način je radio sa potpredsednicima vlade iz SPO i DOS. Predsednik Srbije Milan Milutinović raspustio je parlament 25. oktobra, nakon čega je predsednik parlamenta Dragan Tomić raspisao prevremene parlamentarne izbore za 23. decembar (*Politika*, 17. oktobar, str. 1, *Blic*, 25. i 26. oktobar, str. 3 i 2).

Početak novembra su konačno verifikovani mandati svih poslanika u saveznom parlamentu. Od 138 mandata u Veću građana, DOS je dobio 58, SPS 44 a SNP 28 mandata a od 40 poslanika u Veću republika DOS je pripalo 10, SPS 7 a SNP 19 mandata. Četvrtog novembra obrazovana je i jugoslovenska vlada. Nju su formirali DOS, SNP i SNS iz Crne Gore. Ova političko-ekspertska vlada ima jednog potpredsednika i 15 ministara. Potpredsednika vlade i 9 ministara predložio je DOS dok premijer i 6 ministara dolaze iz redova SNP i SNS (*Politika*, 4. novembar, str. 1 i *Blic*, 5. novembar, str. 5).

Od kada je DOS faktički preuzela vlast u Srbiji, zabeleženi su slučajevi pritisaka na legalno izabrane predstavnike socijalista u lokalnim organima vlasti. Tako su građani Uba 2. novembra nasilno ušli u salu opštine, gde je birano rukovodstvo, i „vređali, pretili i maltretirali odbornike socijalista i JUL, prisiljavajući ih da potpišu ostavke. Socijalistički odbornici koji su imali većinu u opštinskoj skupštini, kažu da su spasavali glave glasajući za kandidate opozicije, dok nova vlast veli da nikakve prisile nije bilo“. Odbornička grupa SPS/JUL je 23. novembra zatražila od Ministarstva za lokalnu samoupravu da poništi izbor čelnika opštine i taj proces je bio u toku u vreme pisanja ovog izveštaja. DOS je saopštio da je neosnovano osporavanje legitimiteta novih vlasti u Ubu, jer su nakon izbora „odbijene žalbe DOS na regularnost izbora u tri izborne jedinice.“ DOS je izneo podatak da je u opštini Ub za opoziciju glasalo 9.116 birača, a za koaliciju SPS-JUL 8.210 i da je kombinatorikom izbornih jedinica levica uspela da

obezbedi minimalno veći broj odbornika na šta je reagovao narod (*Vreme*, 9. novembar, str. 15 i *Politika* 24. novembar, str. 14, *Tanjug*, 1. decembar).

Građani Bele Palanke 17. novembra demonstrirali su tražeći od socijalista i JUL, koji u gradskoj skupštini drže 36 od 41 mesta, da ustupe vlast odbornicima DOS. Oni su optužili poslanike levice da su skupštinu opštine konstituisali bez kvoruma, „u prostorijama SPS i pod slikom Slobodana Miloševića“. Predstavnici Otpora su zauzeli lokalnu stanicu i počeli da emituju svoj program „podržavajući želju građana za promenama“. Dejan Milenković, odbornik levice vratio je mandat uz ocenu da je „vreme promena zapljusnulo celu Srbiju i da su one neminovne i u našoj sredini“ (*Beta*, 17. i 18. novembar i *Blic*, 19. novembar, str. 2). DOS, iako nema ni jedan mandat u skupštini opštine, pozvao je građane na demonstracije i u Bosilegradu da bi „izborili uvođenje prinudne uprave“. U saopštenju DS Bosilegrada se navodi da bi to stvorilo „demokratske uslove radi održavanja vanrednih lokalnih izbora na kojima će narod izabrati poštene i sposobne predstavnike u lokalnoj samoupravi“ (*Beta*, 21. novembar).

2.13.7. Prevremeni parlamentarni izbori u Srbiji. – Nakon promena od 5. oktobra, usvojen je novi izborni zakon, raspuštena je Narodna skupština Srbije i obrazovana prelazna vlada. Vanredni parlamentarni izbori u Srbiji održani su 23. decembra.

Prema izveštaju OSCE o preliminarnim zaključcima, izbori su uglavnom sprovedeni u skladu s prihvaćenim međunarodnim standardima za demokratske izbore. Novi izborni zakon, koji je rešio niz pitanja na koja su ukazivali međunarodni posmatrači, primenjen je na transparentan i nepristrasan način.

Međutim, OSCE u preliminarnom izveštaju ukazuje da su neophodna dodatna poboljšanja, naročito u pogledu dodele poslaničkih mandata, ispravljanja i ažuriranja biračkih spiskova i omogućavanja invalidima, vojnicima i državljanima nastanjenim van teritorije Srbije da glasaju. Izborna komisija je bila višestranačka na svim nivoima, što je „poboljšalo transparentnost, nepristrasnost i odgovornost izborne administracije“. Republička izborna komisija (RIK) je svojim odlukama umanjila mnoge nedostatke izbornog zakona. Iako je izbornim zakonom izostavljeno pitanje posmatrača RIK je po prvi put dala dozvolu za posmatranje jednoj domaćoj organizaciji – CeSID. Takođe, obeležavanjem kažiprsta svakog birača nevidljivim sprejom mogućnost višestrukog glasanja je svedena na minimum.

Prema izveštaju OSCE, način na koji su sredstva javnog informisanja izveštavala birače znatno se poboljšao u odnosu na savezne izbore. Sva politička mišljenja su bila zastupljena. s tim što su *RTS* i *Studio B* više pažnje poklanjali DOS nego drugim političkim partijama. Zakon o javnom informisanju od 1998. nije primenjivan.

Uz značajno poboljšanje u odnosu na prethodne izbore, glasanje je obavljeno u mirnoj atmosferi i u skladu s propisima. Na velikoj većini biračkih mesta, članovi biračkih odbora su se pridržavali propisa za sprečavanje manipulacije izbornim rezultatima – birači su uredno potpisivali biračke spiskove (99%), vršena je provera ličnih dokumenata (83%), provera ultraljubičastim svetlom kažiprsta (97%) i nanošenje spreja (95%), retkima je omogućeno da popune glasačke listiće za druge osobe (0,6%), ili da popune

više glasačkih listića (0,6%). Međunarodna izborna posmatračka misija je pratila prebrojavanje glasova na 108 biračkih mesta i pri tom nije zabeležen nijedan slučaj zastrašivanja, a samo je na jednom biračkom mestu došlo do tenzije.

Na Kosovu je registrovano oko 150.000 birača, uključujući i neke etničke Albance. Priprema izbora na Kosovu bila je obeležena neizvesnošću, a međunarodna posmatračka misija nije tamo imala svoje posmatrače (OSCE, *Izveštaj o preliminarnim zaključcima*, 24. decembar).

RIK je potvrdila 27. decembra da je na ovim izborima pobedio DOS. Od ukupnog broja upisanih birača, na izbore 23. decembra izašlo je 57,72 %. Izbore su po odluci RIK pratili domaći i strani posmatrači. Izbori su ocenjeni kao slobodni, pošteni i demokratski i njihovi rezultati predstavljaju slobodno izraženu volju naroda (*Beta*, 27. decembar).

Izbori su ponovljeni 10. januara na 19 biračkih mesta zbog nepravilnosti u izbornom postupku. Prema saopštenju RIK, ukupan broj birača bio je 6.508.856. Od tog broja glasalo je 3.752.170.

Za DOS je glasalo 2.404.758 birača (84,08%) pa je ta koalicija osvojila 178 poslaničkih mandata u Narodnoj skupštini Republike Srbije. SPS je osvojila 516.326 glasova (13,76%) ili 37 mandata, dok je SRS dobila 322.615 glasova (8,59%) ili 23 mandata. Stranka srpskog jedinstva osvojila 200.052 (5,33%) ili 14 mandata (*Sl. glasnik RS*, br. 2/2001).

2.13.8. *Crna Gora*. – U Crnoj Gori su u 2000. godini održani opštinski izbori u Podgorici i Herceg Novom, čije stanovništvo čini trećinu biračkog tela ove republike. Na izborima 11. juna, u Podgorici je pobedila koalicija „Da živimo bolje“ predsednika Mila Đukanovića koja je osvojila 28 od ukupno 54 mandata. U Herceg Novom je pobedila SNP, partija tada saveznog premijera Momira Bulatovića, koja je osvojila 19 od 35 mandata (*Vijesti*, 12. jun, str. 1). Ovi izbori su protekli bez krupnijih incidenata i nepravilnosti (OSCE, *Early Municipal Elections – Podgorica and Herceg Novi*, jun 2000 <http://www.osce.org/odihr/election/monoo-1-final.htm>)).

Bivši srbijanski i jugoslovenski režim je prema vlasti u Crnoj Gori imao istovetan odnos kao prema tadašnjoj srbijanskoj opoziciji. Za predsednika Crne Gore Mila Đukanovića koristile su etiketu „izdajnik“. Tako je *Politika* u tekstovima „Don Milo – NATO portparol“ (17. mart, str. 20) i „Đukanović pao na ispitu patriotizma“ (9. april, str. 17) opisivala crnogorskog predsednika kao „stranog plaćenika“ i „podrivača sopstvene zemlje“.

Provladini dnevnici *Politika* i *Borba* nisu pisali o značajnim izmenama u zakonodavstvu Crne Gore po kojima predsedniku republike „ukoliko naredi nezakonito korišćenje vojske, policije ili pravosudnih i državnih organa u izbornom procesu, sleduje kazna do pet godina zatvora“ (*Danas*, 14. mart, str. 1), kao ni o zabrani učešća sudija u izbornim komisijama jer se „sudstvo na taj način politizuje“ (*Blic*, 28. maj, str. 6). Ali su zato prenosili tvrdnje Bulatovićeve SNP da crnogorska vlast „drži u kućnom pritvoru

gradonačelnika Podgorice“ (9. mart, str. 19) i da je čovek „osumnjičen za kriminal u Srbiji postao policajac u Crnoj Gori“ (27. mart, str. 23).

Obezbeđenje jugoslovenskog parlamenta je saveznog poslanika Safeta Sušića iz Herceg Novog sprečilo da uđe u zgradu parlamenta. On se žalio Saveznom ustavnom sudu zbog povrede sloboda i prava čoveka i građanina garantovanih ustavom SRJ ali je sud odbacio žalbu sa obrazloženjem da „fizička radnja ometanja saveznog poslanika da uđe u zgradu parlamenta i to od strane obezbeđenja nije povreda navedenih prava“ (*Blic*, 10. april, str. 3).

I u Crnoj Gori su zabeleženi fizički obračuni s političkim neistomišljenicima.⁷⁴

I posle demokratskih promena od 5. oktobra napetost između vlasti na saveznom nivou i Crne Gore nije prestajala. Iako se nove vlasti zalažu za redefinisane odnose između dve federalne jedinice, vladajuća koalicija u Crnoj Gori nastavlja da insistira na samostalnosti ove federalne jedinice.

2.14. Posebna zaštita porodice i deteta

Bivše srbijanske vlasti godinama su tvrdile da je „porodica najvažnija karika društva“, da je podizanje nataliteta „najpreči nacionalni cilj jer preči izumiranje nacije“. Jedan od načina borbe za podizanje nataliteta bio je i nalog bivšeg ministra zdravlja Srbije Milovana Bojića da ustanove u državnoj svojini u kojima se vrši prekid trudnoće iz nemedicinskih razloga za svaku takvu intervenciju po 2.000 dinara (po realnom kursu oko 60 DEM) na račun novoformirane Fondacije za podsticanje obnavljanja stanovništva Srbije (*Danas*, 31. avgust, str. 18 i *Vreme*, 9. septembar, str. 25). Stalno se obećavalo poboljšanje zaštite porodice a naročito dece (*Politika*, 17. januar, str. 14). Međutim, zakonski propisi o njihovoj zaštiti se nisu mnogo poštovali. Tako je, na primer, Slavka Pajić, majka troje dece iz Sremske Mitrovice, dobila rešenje da je tehnološki višak u kompaniji *Politika* dok je bila na porodiljskom odsustvu (*Blic*, 23. april, str. 6) iako jugoslovenski zakoni zabranjuju otpuštanje radnika koji su na bolovanju.

U užoj Srbiji i Vojvodini stopa nataliteta stalno opada u poslednjih desetak godina, a naročito nakon 1995. godine (*Bela knjiga 2000*, str. 10). U većini seoskih naselja stopa prirodnog priraštaja je negativna, a u najvećem broju opština u Središnjoj Srbiji i u Vojvodini indeks starenja je veći od 1 (odnos starosnog kontingenta do 20 godina i kontingenta 60 i više godina starosti).

U 2000. policija je bila naročito gruba prema maloletnicima koji su bili simpatizeri pokreta Otpor.⁷⁵

U SRJ ne postoje objedinjeni podaci o broju dece bez roditelja, kao ni o uslovima njihovog smeštaja. Nadležnom Ministarstvu za rad i socijalna pitanja ovi podaci nisu

⁷⁴ Vidi posebno odeljak o pravu na slobodu i bezbednost ličnosti II.2.4.1.

⁷⁵ O postupanju s privedenim maloletnicima bilo je više reči u poglavlju o zabrani mučenja i pravu na slobodu i bezbednost ličnosti, vidi II.2.3. i II.2.4.

dostupni, ili se njima ne raspolaže. Na *drugom dnevniku RTS*, 25. novembra objavljena je vest da je ministar za socijalna pitanja u prelaznoj vladi Republike Srbije dr Gordana Matković dala hitan nalog o aktivnostima na poboljšanju uslova života dece u sirotištima. Vest je bila praćena šokantnim snimcima iz jednog sirotišta u Srbiji.

U porastu je seksualno zlostavljanje dece, naročito incest. Uzrast žrtava sve je niži tako da je 16,2% devojčica koje su doživele seksualno nasilje mlađe od 5 godina, dok je 31,3 posto njih bilo staro od pet do 10 godina. Među slučajevima incesta najveću pažnju je privukao slučaj iz Bara, gde je neimenovani muškarac, deportovan iz SAD, četrdeset puta silovao kćerku (14), koja od druge godine života živi kod dede u Crnoj Gori (*Večernje novosti*, 27. januar, str. 12).

2.14.1. Pravo na socijalno obezbeđenje. – U SRJ ima 1.600.000 nezaposlenih ljudi, većinom mladih. Zaposleni su primali prosečnu platu od 2.500 dinara (oko 70 nemačkih maraka), što nije dovoljno ni za osnovnu ishranu dvoje ljudi.

Zaostajanje u isplati tako umanjenog dečjeg dodatka sredinom ove godine iznosilo je 28 meseci pa je bivša srbijanska vlast u avgustu mesecu donela odluku o izdavanju obveznica sa dospećem prve rate za isplatu početkom 2001. godine. Pri tome, nisu obračunate kamate niti je revalorizovana vrednost umanjena inflacijom. Ove obveznice prodavane i unovčavane su za polovinu njihove nominalne vrednosti.⁷⁶ Zahvaljujući donaciji Vlade Kraljevine Norveške, 24. novembra započeta je isplata zaostalih dečjih dodataka, odnosno obveznica čija naplata je trebalo navodno da započne u januaru 2001. godine (*Politika*, 17. novembar, str. 10).

2.15. Pravo na državljanstvo

Savezni ministar unutrašnjih poslova Zoran Živković krajem decembra je najavio da će novi Zakon o državljanstvu biti donet januara 2001. Prema njegovim rečima, novi Zakon predviđa dvojno državljanstvo za izbeglice, prognanike i one koji žive u inostranstvu. Procedura za dobijanje državljanstva biće znatno pojednostavljena, a i rok za upis u matičnu knjigu građana će biti skraćen. Pored toga, novi Zakon predviđa da državljanstvo dobiju sva lica koja na teritoriji SRJ žive najmanje godinu dana, kao i u slučaju stupanja u brak s jugoslovenskim državljaninom (*Blic*, 22. decembar, str. 6)

Prema podacima koje je izneo ministar Živković, trenutno oko 70.000 ljudi čeka na rešavanje zahteva za prijem u jugoslovensko državljanstvo, a još 70.000 zahteva je uništeno u bombardovanju zgrade Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova (SMUP) tokom intervenije NATO. On je takođe istakao da je aprila 2000, prethodna vlast zaustavila izdavanje rešenja, kako bi prema njegovom mišljenju onemogućila izbeglice u ostvarivanju svih a posebno izbornih prava (*Blic*, 21. decembar, str. 6).

⁷⁶ U listu *Pančevac* je 1. septembra objavljena reportaža o porodici Nikolić, iz Banatskog Novog Sela, koja je za osmero dece dobila obveznice u vrednosti od 50.880 dinara ili oko 2.500 DEM, što je za ovdašnje prilike izuzetno velika suma. Za te obveznice, međutim, njihovi imaoci ne mogu da kupe hranu, obuću, odeću, ogrev i druge osnovne životne namirnice.

Krajem decembra započeta je i kampanja kojom se pozivaju građani koji duže od šest meseci čekaju na odgovor na zahtev za dobijanje državljanstva da se obrate specijalnoj službi SMUP, koja će im odgovarati na pitanja i pomagati da što pre ostvare svoje pravo (*Blic*, 21. decembar, str. 6).

2.16. Sloboda kretanja

O ograničavanju slobode kretanja pripadnika opozicije i stranih novinara već je bilo reči u odeljcima o slobodi izražavanja i mirnog okupljanja.⁷⁷

Evropska unija (EU) je u 2000. godini sačinila listu od 800 jugoslovenskih državljana iz političkog i javnog života, bliskih Miloševiću; njima je bio zabranjen ulazak na teritorije zemalja članica Unije. Tokom 2000. godine bivše jugoslovenske vlasti protestovale su zbog ove odluke EU. Na listi zabrane ulaska u zemlje EU bili su visoki funkcioneri vlade i stranaka koje su bile na vlasti do 5. oktobra. Savet Evropske unije je 10. novembra s ove liste skinuo 184 imena, među kojima su se našli načelnik Generalštaba VJ general Nebojša Pavković, šef srbijanskog DB Radomir Marković, visoki funkcioneri SPS Gorica Gajević i Milomir Minić, kao i bivši jugoslovenski premijer Momir Bulatović. „Mora vam biti jasno da je odluka o tome doneta u Beogradu i da je nama u Briselu samo prosleđena“, izjavio je anonimni izvor EU (*Blic*, 14, 15. i 16. novembar, str. 3, 2 i 3).

Postojala je i lista jugoslovenskih novinara kojima je bio zabranjen ulaz u zemlje članice EU. Milorad Komrakov, predsednik Udruženja novinara Srbije, maja 2000. godine uputio je pismo Međunarodnoj federaciji novinara u Briselu tražeći slobodu kretanja za jugoslovenske novinare, iako nije reagovao na sprečavanje ulaska stranih novinara koji su posedovali potrebne vize u SRJ. U njegovom pismu stoji da je spisak imena novinara „kojim se onemogućava njihov ulazak u pojedine evropske zemlje nezabeležen akt diskriminacije i ugrožava obavljanje novinarske profesije“ (*Blic*, 6. maj, str. 6).

Jugoslovenske i srbijanske vlasti ograničavale su do 6. oktobra slobodu kretanja opozicionim liderima. Gradonačelnika Novog Sada Stevana Vrbaškog (SPO) policija je bez obrazloženja zadržala na jugoslovensko-mađarskoj granici (*Blic*, 20. februar, str. 5). Na istom graničnom prelazu dva meseca kasnije jugoslovenski carinici su Vladanu Batiću, lideru opozicione Demohrišćanske stranke Srbije, uzeli pasoš (*Blic*, 20. april, str. 2).

Na onemogućavanje slobode kretanja žalili su se i zapadni diplomati akreditovani u Jugoslaviji koji su bili u poseti Preševu. „Kada smo ušli u Preševo, zaustavljeni smo i temeljno pretreseni. Policija se nije obazirala na naš diplomatski status i na činjenicu da naša poseta nije zabranjena“, izjavili su zapadni diplomati (*Blic*, 7. mart, str. 9). Dušku Tomiću, sekretaru Dečije ambasade, čije je sedište u Bosni i Hercegovini, jugoslovenska pogranična policija je pri ulasku u SRJ dala dokument u kome je bez obrazloženja pisalo da za 24 sata mora da napusti SRJ (*Danas*, 30. maj, str. 22).

⁷⁷ Vidi II.2.8. i II.2.9.

U 2000. godini promet ljudi i dobara između Srbije i Crne Gore je bio otežan. Policija je pretresala sve putnike na beogradskoj železničkoj stanici pre polaska voza za Bar, tražeći od onih koji imaju crnogorska dokumenta da pokažu svoj lični prtljag (*Vijesti*, 14. februar, str. 4). Srpski policajci su kod Prijepolja, u poslovnom vozu 510, legitimisali i temeljno pretresli Zorana Sošića (28), oduzevši mu 700 DEM. Pri tom su ga vređali govoreći mu da je crnogorski kriminalac (*Vijesti*, 17. mart, str. 4).

Početkom novembra nova jugoslovenska vlada je ispunila svoje predizborno obećanje i ukinula taksu, inače protivustavnu, za izlaz iz zemlje (vidi I.2.16).

2.17. Ekonomska i socijalna prava

2.17.1. Socijalno obezbeđenje. – Sve posledice politike prethodne vlasti su se najplastičnije odrazile u ekonomskoj i socijalnoj sferi. Tako je jedan zaposleni Jugosloven izdržavao sedmoro nezaposlenih. Od 8.383.000 stanovnika SR Jugoslavije (bez Kosova) zaposleno je 2.300.000, njih 800.000 čeka posao a još toliko su njihove firme poslale na prinudni odmor, jer za njih nema posla. Tome treba dodati i 1.400.000 penzionera i oko 800.000 izbeglica. (*Blic*, 18. februar, str. 7).

Mnogi zaposleni u SRJ, iako imaju stalni posao, ne primaju redovno platu. Kada je prime, ona nije dovoljna ni za zadovoljavanje osnovnih potreba. Prosečna plata iznosila je u oktobru 3.256 dinara (po realnom kursu 108 DEM). U istom mesecu troškovi egzistencijalnog minimuma za četvoročlanu porodicu u Beogradu su iznosili 11.203 dinara (po realnom kursu 373 DEM) (*Beta*, 5. decembar, *Politika*, 7. decembar, str. 11). Za kupovinu domaćeg televizora u boji bile su potrebne 4,3 a za domaću mašinu za veš 5,4 prosečne mesečne zarade (*Politika* 12. oktobra, str. 11).

Prema procenama, 58 procenata stanovništva prima pomoć od članova porodice koji žive na selu ili u inostranstvu, dok 6 posto prima humanitarnu pomoć (*Danas*, 11. januar, str. 4). SRJ je postala jedan od najvećih primalaca humanitarne pomoći u svetu. Po procenama Jugoslovenskog crvenog krsta, samo preko ove organizacije humanitarna pomoć je u 1999. godini deljena za 992.000 ljudi. Svetski program za hranu, čija pomoć ide delom preko domaćeg Crvenog krsta, u 2000. je imao 890.000 korisnika, među kojima 180.000 penzionera (*Blic*, 5. april, str. 6).

Prema izjavi pomoćnika saveznog ministra za rad, zdravstvo i socijalnu politiku „na socijalnom dnu je oko četiri miliona ljudi“, odnosno oko 40% stanovnika SRJ (*Politika*, 27. oktobar, str. 2). Svetski program za hranu, prema izjavi šefa Misije Svetskog programa za hranu u Beogradu, u periodu novembar 2000 – mart 2001. godine, obezbeđivaće hranu, pre svega brašno i konzervisano meso, za 710.000 ljudi s minimalnim primanjima: penzionere, korisnike tuđe nege i pomoći i radnike na prinudnim odmorima. EU je pripremila novi projekat u hrani, koji bi trebalo da obuhvati između 680.000 i 1.200.000 stanovnika: najsiromašnije penzionere, bolnice, decu u osnovnim školama, obdaništa i tzv. granične socijalne slučajeve (*Politika*, 27. oktobar, str. 2).

Procene broja siromašnih stanovnika u Srbiji su različite i kreću se od nekoliko procenata, prema izjavama i podacima doskora bivše vladajuće koalicije, do više od polovine stanovništva, prema tvrdnjama nezavisnih istraživača. Prema procenama o granici siromaštva i potrebnom novcu za mesečni trošak po stanovniku, ispod granice siromaštva nalazi se oko 70% građana, dok se prema kriterijumu prihoda od jednog dolara SAD dnevno, ispod granice siromaštva nalazi 46% stanovnika Srbije. Prema kriterijumu „potrošačke korpe“, koja sadrži osnovne potrepštine četvoročlane porodice, gotovo 53% domaćinstva ne ostvaruje dovoljno prihoda za nabavku osnovnih namirnica. Aritmetička srednja vrednost ova tri kriterijuma siromaštva svrstava gotovo 54 procenta stanovništva Srbije ispod linije siromaštva (UNDP, *Early Warning Report – FRY*, jun 2000, str. 23).

Zbog svega ovoga štrajkovi su bili česti. U februaru su štrajkovali profesori i nastavnici u osmogodišnjim i srednjim školama tražeći da država isplati i poveća plate, ali je vlada to odbila i optužila profesore da ugrožavaju prava dece. „Svaki nastavnik koji je danas ravnodušan i pasivan ruši principe pedagoške etike i dokazuje da mu nije mesto za katedrom... I način na koji profesori nastoje da se izbore za veće plate nije prihvatljiv ako se zna da u drugim delatnostima u celoj zemlji ima mnogo većih problema materijalne prirode zbog dugogodišnjih sankcija i bombardovanja NATO“ (*Politika*, 7. mart, str. 3).⁷⁸

No, vlasti nisu ostale samo na verbalnim pretnjama pa je policija ulazila u školska dvorišta u Kragujevcu i privodila profesore na informativne razgovore, dok su u Gornjem Milanovcu otpušteni profesori koji su štrajkovali u Ekonomskoj i Tehničkoj školi (*Blic*, 6. februar i 13. april, str. 6).

Posle promene vlasti u Srbiji, pored štrajkova s političkim zahtevima usledili su i štrajkovi sa socijalnim zahtevima – isplata zaostalih zarada i povećanje plata. Samostalni (nekada državni) sindikat prosvetnih radnika od prelazne vlade Srbije je tražio povećanje plata za 100% odbijajući njen predlog za povećanjem od 30%, iako se u vreme bivšeg režima zadovoljavao s tim procentom povećanja (*Politika*, 18. novembar, str. 8 i *Beta*, 16. novembar). Nakon povišice od 80% samostalni sindikat je prekinuo štrajk, dok ga je, Forum srednjih škola u Beogradu, koji je pre političkih promena podržavao srbijansku opoziciju, nastavio zahtevajući sistematsko rešavanje materijalnog položaja radnika u obrazovanju i smenu direktora škola koje je na to mesto postavila SPS (*Politika*, 28–30. novembar, str. 11, *Beta*, 28. novembar).

Štrajkovali su i socijalni radnici Srbije. Resorni ministar nije našao vremena da primi delegaciju štrajkača i prekoreo ih je rečima da je njihov štrajk nelegalan jer oni rade „human posao“ i dodao da ih razume ali da novca nema. (*Blic*, 24. april, str. 20)

U želji da spreče mahinacije rukovodstava sopstvenih firmi ili njihovu nezakonitu prodaju privatnim vlasnicima i moguća otpuštanja, radnici su pribegavali i štrajkovima glađu. Na taj način je mesec dana protestovalo 10 radnika Župskog rekord komerca iz

⁷⁸ *Dnevnik 2 RTS* od 10. maja preneo je saopštenje SPS povodom štrajka prosvetnih radnika prema kome „svaki štrajk predstavlja u uslovima produžene agresije NATO na našu zemlju nepatriotski čin koji nanosi štetu, pre svega deci, učenicima i društvu u celini“ (Video-arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

Kruševca koji 4 godine nisu primili plate i pet nedelja 15 radnika Budućnosti iz Crvenke, ali bez uspeha (*Danas*, 11. januar, str. 26 i *NIN*, 17. februar, str. 28).

Štrajkovi su bili česti i u Crnoj Gori. Radnici AD Gazing iz Nikšića stupili su u štrajk 10. aprila jer plate nisu primili od novembra 1998. godine. U nekim štrajkovima u Crnoj Gori istaknuti su i za jugoslovenske uslove visoki zahtevi za zaradama. Tako su maja 2000. radnici Nikšićke pivare, koja je prodana belgijskoj firmi, zahtevali da im plata bude 600 nemačkih maraka. Nakon nedelju dana pregovaranja radnici su pristali na prosečnu platu od 540 maraka što je, za jugoslovenske uslove, vrlo visoka plata, i garanciju rukovodstva da zbog štrajka neće biti otkaza (*Vijesti*, 12. maj, str. 5 i *Monitor*, broj 510, str. 8).

Posebno poglavlje direktnog kršenja ekonomskih i socijalnih prava predstavljala je odluka države da zaposlenima i penzionerima svakog meseca oduzima „dnevnicu solidarnosti“ za obnovu onoga što je porušeno u bombardovanju NATO 1999. godine. Dok je bombardovanje još trajalo, u junu, počelo je uzimanje ovih dnevnica, i to iz plata i penzija i za mesece pre bombardovanja, koji su isplaćivani sa zakašnjenjem. Taj novac je uziman redovno, bez obzira na proteste i činjenicu da su penzije i zarade bile vrlo male. Radnici Instituta za bakar u Boru su zabranili svojoj obračunskoj službi da iz njihovih plata odbija ove dnevnice. „Na osnovu Ustava i zakona Srbije, ličnom zaradom radnika bez sudske odluke ne može raspolagati niko osim njega lično“, kaže se u obrazloženju odluke. (*Danas*, 17. mart, str. 24) Prelazna vlada Srbije je 16. novembra ukinula dnevnicu solidarnosti (*Beta*, 17. novembar).

Što se penzija tiče, one su bile veoma niske. Prema proračunima penzionerskih organizacija, srbijanske vlasti su tokom poslednjih 10 godina penzionerima uskratili 60 penzija, dok zemljoradnicima 23 meseca nije isplaćeno ništa (*Blic*, 24. april, str. 6 i 28. maj, str. 7). Prema podacima Saveza penzionera Srbije, „u poslednjih 20 godina prosečna penzija je pala sa 720 na 70 nemačkih maraka a u oktobru 1999. godine dvočlanoj penzionerskoj porodici samo za osnovnu ishranu je bilo potrebno 1.600 dinara, odnosno 1,5 penzija“ (*Večernje novosti*, 17. januar, str. 3).

Prema istraživanju Svetskog programa za hranu, 80% penzionera nema dovoljno novca za ishranu a meso i voće više ne kupuje 29% njih (*Danas*, 19–20. februar, str. 6 i *Blic*, 14. april, str. 6). Ovakvi uslovi ugrožavali su zdravlje, pa i sam život penzionera. Tako po podacima penzijskog fonda, 60% penzionera boluje od hroničnih bolesti a smrtnost raste. U 1996. godini umrlo je 40.000 penzionera, godinu dana kasnije 2.000 više a 1998. preko 48.000.

U poslednjih deset godina bar jedan član iz svakog devetog domaćinstva (11%) napustio je zemlju iz ekonomskih razloga. To znači da broj građana koji su emigrirali iz Vojvodine i središnje Srbije iznosi između 260 i 300 hiljada (UNDP, *Early Warning Report – FRY*, str. 18). Ovi građani mahom su mladi, obrazovani ljudi, u fertilnom periodu.

2.17.2. Pravo na obrazovanje. – Osnovno obrazovanje u Srbiji u poslednjih nekoliko godina umnogome je neregularno upravo zbog brojnih štrajkova nastavnika, niskih i

neredovnih plata, skraćivanja ili neodržavanja časova, ali i zastarele opreme i učila i nezagrejanih prostorija.

Prema procenama UNICEF, preko 50 procenata učenika pripada nekoj od kategorija socijalnog rizika. Zapaženo je napuštanje škole koje se objašnjava štrajkovima nastavnika, problemima s grejanjem škola, bedom (učenici nemaju pristojnu odeću, obuću niti školski pribor) i nedostatkom novca za plaćanje prevoza učenika. Kao primer navodi se opština Loznica, u kojoj je mesečni prevoz učenika veći od prosečne zarade roditelja (UNICEF, *Mobile Team Assesment Mission 2000*, str.18).

2.17.3. Zdravstvena zaštita. – Uzrok povećane smrtnosti je, pored slabe ishrane i slaba zdravstvena zaštita. Tokom poslednjih nekoliko godina znatno su pogoršani uslovi lečenja i boravka u bolnicama. Nekvalitetna ishrana, stara oprema i bolnički inventar, zapušteni sanitarni čvorovi i higijenske jedinice, teškoće sa grejanjem i toplom vodom, nedostatak lekova i sredstava za lekarske intervencije su zajedno tome doprineli. Temperatura u bolnicama leti prelazi 40, a zimi pada ispod 16 stepeni Celzijusa (UNICEF, *Mobile Teams Assesment Mission 2000*). U izveštaju UNICEF se pominje problem zdravstvene zaštite u dve seoske opštine u Srbiji (Blace i Kuršumljija), gde su zbog nepostojanja mobilnih zdravstvenih timova posebno pogođeni trudnice, porodilje, novorođenčad, bolesni i stari ljudi, koji stanuju na velikim udaljenostima od opštinskih centara gde se nalaze domovi zdravlja. Početkom devedesetih, u SFRJ izdvajano je oko 200 USD godišnje po stanovniku za zdravstvenu zaštitu, a danas je u SRJ taj iznos ispod 50 USD. U istom izveštaju se navodi da su zdravstvene ustanove za decu i porodilišta među najzapostavljenijim zdravstvenim ustanovama. (UNICEF, *Mobile Teams Assesment Misssion 2000*, str. 11).

Tokom jula 2.000 godine urađena je anketa na reprezentativnom uzorku od 1.488 ispitanika (UNDP, *Early Warning Report – FRY*, jun 2000), prema čijim podacima trećina domaćinstava ima jednog ili više hronično bolesnih članova. Ovaj procenat među najsiromašnijim domaćinstvima je još viši – 45%. Tokom prethodnih šest meseci lekarske usluge koristio je jedan ili više članova iz 81% domaćinstava. Ovaj procenat je izuzetno visok jer obuhvata neuobičajeno jaku epidemiju gripa u prva tri meseca 2.000. godine. Među lečenima, 88% su koristili javnu/državnu ustanovu, 8% privatnu lekarsku službu, a oko 4% usluge i jednih i drugih. Prema podacima beogradske kancelarije UNICEF, korisnici lekarskih usluga u državnom zdravstvu Srbije sami su snosili 40% ukupnih troškova lečenja, bez obzira što su već jednom platili zdravstveno osiguranje (*Blic*, 10. jul, str. 6).

U prvoj polovini 2000. godine znatno se povećala stopa mortaliteta u Srbiji. Tako je na primer, u Beogradu u januaru zabeleženo 50 procenata smrti više nego u januaru 1999, a u martu 25 procenata više u odnosu na isti mesec prethodne godine. U opštinama Stara Pazova i Kraljevo to povećanje kretalo se između 30–50%. (UNICEF, *Mobile Teams Assesment Mission 2000*, str. 11).

Prema podacima UNICEF, u prvih pet meseci 2000. evidentirani su povećan broj plućnih oboljenja, astme i anemičnosti kod dece, kao i poremećaji u ponašanju (strah, noćno mokrenje), povećanje procenta spontanih pobačaja i rizičnih trudnoća, kao i povećanje

procenta rođene dece smanjene težine i sa različitim anomalijama (mongoloidnost, srčane smetnje (UNICEF, Mobile Teams Assessment Mission 2000, str. 11). Prema izjavi načelnika službe u gradskom zavodu za zaštitu zdravlja Beograda telesna težina novorođenčadi je poslednjih godina opala za 200 do 300 grama, dužina za jedan santimetar, a obim glave se smanjio za 1,5 santimetar (*NIN*, 4.maj, str. 27).

2.17.4. Pravo na stanovanje. – Uslovi stanovanja u Srbiji su se pogoršali tokom poslednje decenije. Sredinom 2000, Vlada Republike Srbije najavila je program izgradnje deset hiljada stanova godišnje u narednih deset godina. Stanovi su bili namenjeni mladim bračnim parovima, pripadnicima policije i VJ. Ne raspolaže se podacima o izvorima finansiranja ovih stanova. Najavljeni uslovi kupovine stanova iz ovog programa bili su između komercijalne i subvencionirane cene (cena m^2 stana od oko 750 DEM, otplata do 20 godina, mesečna kamata od 5% i prati vrednost nemačke marke, s učešćem najmanje 30% ukupne cene). Za kupovinu stana od 60 m^2 , mesečna rata iznosila je oko 210 DEM, pored učešća od oko 13.500 DEM, što je znatno iznad prosečne mesečne zarade jednog fakultetski obrazovanog stručnjaka u Srbiji.

U bankama se nije moglo dobiti obaveštenje o uslovima ugovaranja, vrsti hipoteke na stan, niti o statusu stana ukoliko kupac iz objektivnih razloga ne bude u mogućnosti da redovno otplaćuje kredit (smrt hranioca porodice, gubljenje posla i sl). Kada je sredinom septembra, posle završenog konkursa i objavljivanje rang liste zainteresovanih, započelo potpisivanje ugovora, ispostavilo se da banke ne odobravaju da mesečna rata bude veća od trećine mesečne plate, što je za većinu kupaca bio uslov koji ne mogu da ispune. Pri tom, prioritet su dobili kupci koji su mogli da plate stan odjednom ili najviše u tri rate u roku od 60 dana. Tržišna cena ovih stanova biće viša od njihove prodajne cene, budući da u cenu stana nisu uračunati troškovi komunalnog opremanja, kupovine i uređenja zemljišta, ali nije precizirano ko će snositi ove troškove. Iako najavljen kao jedan od najvažnijih poduhvata u sledećoj deceniji, do izbora od 24. septembra potpisani su ugovori o kupovini svega nekoliko desetina stanova. Ceo program je zastao nakon promene vlasti od 5. oktobra. Međutim, postoji dobra volja nove vlasti da program nastavi, ali uz prethodnu reviziju, naročito u pogledu izvora finansiranja i merila za konkurisanje.

2.17.5. Socijalna sigurnost i prava osetljivih društvenih grupa. – Prema podacima ankete Programa za razvoj UN (UNDP), u svakom desetom domaćinstvu postoji invalid ili hendikepirani član. Siromašnija domaćinstva imaju srazmerno više članova s trajnim oštećenjima i invaliditetom. U Srbiji nije procenjen broj lica sa smanjenim sposobnostima, čak ni posle ratnih sukoba u poslednjoj deceniji, koji su zasigurno povećali broj invalida i lica nesposobnih za samostalan život. Socijalna zaštita ovih lica mahom se ograničavala na novčanu pomoć porodici. Pored ekonomskih teškoća, sa kojima se ovi građani i njihove porodice bore naročito poslednjih godina, hendikepirani i teže pokretni građani suočeni su sa još jednim, možda čak i težim problemom. Naime, u Srbiji se nisu nikada, izuzev sporadično i gotovo simbolično, primenjivale mere za smanjivanje prostornih barijera i nesmetano kretanje slabije pokretnih lica (u javnim objektima, u stanovima i zgradama, na javnim površinama i dr.). Ne postoji, na primer, ni jedan objekat u sklopu beogradskog Univerziteta koji je prilagođen za nesmetano

kretanje i korišćenje invalidnih ili hendikepiranih lica, čak ni u onim zgradama koje su građene u poslednjih petnaestak godina. Slično je i sa bolnicama, školama, ustanovama kulture, prodavnicama, autobuskim i železničkim stanicama, sportskim objektima, kolektivnim stambenim zgradama i stanovima itd (UNDP, *Early Warning Report – FRY*, jun 2000).

U Srbiji postoji nekoliko nevladinih organizacija čija su ciljna grupa invalidi i *disabled persons*. U Beogradu su aktivne nevladine organizacije „Iz kruga“, i „Handicaped international“, koja ima programe na celoj teritoriji Srbije. Prema podacima „Iz kruga“ u Beogradu ima više od 160.000 invalida, ali nema nijednog pozorišta, muzeja ili biblioteke u koje invalid može ući. Postoje samo dva bioskopa sa rampama za hendikepirane, a postavljanje kosina na ivicama trotoara radi nesmetanog kretanja lica u kolicima, urađeno je na manjem delu površine gradskih komunikacija. „Iz kruga“ su tvrdili da u jugoslovenskoj i srbijanskoj vladi ne postoji nijedan zvaničnik, čak ni savetnik, kome bi se invalidi mogli obratiti za pomoć (*Blic*, 5. novembar, str.8).

Ljudska prava u pravnoj svesti građana Jugoslavije

III

LJUDSKA PRAVA U PRAVNOJ SVESTI GRAĐANA JUGOSLAVIJE

1. Uvodne napomene

Ispitivanje pravne svesti građana SR Jugoslavije, koje je obavljeno u drugoj polovini juna i prvoj polovini jula 1998. (da bi u 1999. izostalo usled teškoća prouzrokovanih oružanom intervencijom NATO), ponovljeno je u prvoj polovini decembra 2000.⁷⁹ Anketnom tehnikom je ispitano 2.205 ispitanika iz svih krajeva Jugoslavije, osim Kosova i Metohije. *Podaci koji se na idućim stranama izlažu reprezentativni su, dakle, samo za jugoslovensku populaciju bez Kosova i Metohije.*

Anketa je obavljena na standardizovanom upitniku uglavnom zatvorenog tipa, sa ponuđenim odgovorima. Uzorak ispitanika je bio delimično stratifikovan za punoletnu populaciju. Ispitivanje je obavljeno u 96 mesta na teritoriji 58 opština, od kojih se 12 nalaze u Vojvodini, 12 u Beogradu, 23 u užoj Srbiji i 10 u Crnoj Gori. Reprezentovana je populacija Srbije (1.805 ispitanika) i Crne Gore (400 ispitanika), pri čemu je broj ispitanika iz ove druge republike morao biti povećan u odnosu na njen realni udeo u strukturi stanovništva SR Jugoslavije. U srbijanskom uzorku bilo je 805 ispitanika iz uže Srbije, 500 ispitanika iz Vojvodine i 500 iz Beograda. Na slici 1 je prikazana regionalna struktura uzorka.

Slika 1. Regionalna struktura uzorka

Uzorkom je obuhvaćeno 51% muškaraca i 49% žena. Kada se gleda njihova etnička pripadnost, najviše je bilo Srba (66,6%), a zatim slede Crnogorci (9,8%), Jugosloveni (7,4%), Muslimani (5,6%), Mađari (2,5%), Slovaci (1,4%), Albanci (1,2%) i Hrvati (1,1%). Gledano po zanimanjima, VKV i KV radnika je bilo 31,5%, penzionera 18,6%, intelektualaca i stručnjaka 16,6%, učenika i studenata 13,6%, domaćica 7,4%, zemljoradnika 3,2%, nezaposlenih 3,0%, NK radnika 2,7% i preduzetnika 1,9%. Grafički predstavljena, struktura našeg uzorka prema varijablama starosne dobi i obrazovanja izgleda na sledeći način:

Grafikon 1. Starosna struktura uzorka

Grafikon 2. Obrazovna struktura uzorka

Pošto je ispitivanje sprovedeno u prvoj polovini decembra, interesantno je uporediti dobijenu strukturu stranačkih preferencija u srbijanskom uzorku sa rezultatima izbora za

⁷⁹ Istraživanje je za Beogradski centar za ljudska prava sprovedla novosadska agencija „Scan“.

republičku skupštinu Srbije, održanih 23. decembra. U našem istraživanju 72,3% ispitanika je izjavilo da bi glasalo za DOS, 5,4% za SPS, 3,6% za SRS, 2,4% za SPO, dok je 1,5% ispitanika optiralo za sve druge stranke (ostalih 14,6% ispitanika bi se mogli okarakterisati kao apstinenti). Po podacima koje je Savezna izborna komisija saopštila 27. decembra, na izborima (na koje je izašlo 57,7% glasača) DOS je osvojio 64,1%, SPS 13, 8%, SRS 8,6%, SSJ 5,3%, SPO 3,8%, DSP 0,8%, SDP 0,8% i JUL 0,4%. Vidimo, dakle, da je u našem uzorku bio daleko manji procenat apstinenata nego što je to bio slučaj na izborima. Takođe je bilo manje i pristalica SPS, SRS i SSJ, dok je procenat pristalica DOS bio znatno veći od onoga koji je za ovu koaliciju glasao 23. decembra. Pogledaju li se stranačke preferencije na nivou cele SR Jugoslavije, videće se da je u našem uzorku bilo ubedljivo najviše pristalica DSS (27%), za kojima slede pristalice DS (8,6%), DPS (5,3%), SPS (4,2%), SNP (3,4%), SRS (3%) itd.

U upitniku ponuđenom ispitanicima nalazilo se 46 pitanja iz oblasti poznavanja ljudskih prava. Kao ni u ispitivanju 1998, tako ni sada nije primenjen tzv. KOL-standard (*Knowledge and Opinion about Law*),⁸⁰ pošto bi diferenciranje pitanja u upitniku na ona koja se odnose striktno na pravnu regulaciju, na ona koja su vezana za pravnu praksu i na ona koja se odnose na poželjnu regulaciju dovelo do velikih metodoloških problema. Zato je odlučeno da se u ispitivanje ide sa što jednostavnijim setom pitanja u kojem ne postoji razlikovanje između normativno važećih, faktički primenjivanih i poželjnih ljudskih prava. Ono što se na taj način dobilo jesu opšti i neizdiferencirani sudovi ispitanika o realnosti ljudskih prava u SR Jugoslaviji.⁸¹

2. Shvatanje ljudskih prava

Pre izlaganja o poznavanju konkretnih ljudskih prava, koje su prilikom ispitivanja pokazali građani SR Jugoslavije, potrebno je izložiti dobijene rezultate o tome šta oni uopšte podrazumevaju pod ljudskim pravima. Pošlo se od pretpostavke da je o ljudskim pravima moguće govoriti kao o jusnaturalističkoj kategoriji (ljudska prava su nepozitivirana prava koja prethode državnom pravu i koja uživa svaki čovek već samim tim što je čovek), pravnopozitivističkoj kategoriji (ljudska prava su prava pozitivirana ustavom i međunarodnim pravom), realpolitičkoj kategoriji (ljudska prava su obična sredstva u borbama za političku moć) i svetsko-zavereničkoj kategoriji (ljudska prava su obična sredstva kojima se služe svetski moćnici u ucenjivanju *nas i naše vlasti*). Rezultati koje smo dobili prikazani su na Tabeli 1.

Tabela 1. Shvatanja ljudskih prava

⁸⁰ KOL-standard podrazumeva diferencijaciju pitanja koja ispitanicima omogućava da iznesu kako svoje poznavanje važeće regulacije (konkretno u oblasti ljudskih prava), tako i svoje mišljenje o tome šta bi *trebalo* da bude važeća regulacija. Treći segment pravne problematike koji se ponekad istražuje u KOL-istraživanjima predstavljaju sudovi ispitanika o primeni pravne regulative u praksi.

⁸¹ Više informacija vezanih za metodološku stranu problema može se pronaći u: M. Biro i A. Molnar: „Znanje i stavovi studenata prava o ustavnim rešenjima“, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, LXVIII, br. 6/96:219–225; M. Biro, A. Molnar i D. Popadić: „Stavovi građana Srbije prema pravnoj državi: relacija sa obrazovanjem, autoritarnošću i poznavanjem ljudskih prava“, *Sociologija*, XXXIX, br. 2/97 str. 207–221.

„Šta su ljudska prava“	%
1. Prava koja svako ima, bez obzira na državu i zakone	46,7
2. Deo međunarodnog i ustavnog prava	25,6
3. Običan komad papira kojim se služe političari	17,1
4. Sredstvo ucene malih država (Srbija i Crna Gora)	7,7
5. Nešto drugo	2,1
6. Bez odgovora	0,8
Total	100,0

Uporedimo li ove podatke sa onima koje smo dobili 1998,⁸² videćemo nesumnjivo poboljšanje: procenat ispitanika koji ima pozitivan (jusnaturalistički ili pravno pozitivistički) stav prema ljudskim pravima se povećao sa nešto manje od dve trećine na skoro tri četvrtine. Kao i 1998, i sada je najveći deo ispitanika bio sklon tome da ljudska prava posmatra jusnaturalistički, kao prava koja „svako ima“ bez obzira na državnu pravnu regulaciju. U isti mah, procenat ispitanika koji preferira ovo shvatanje ljudskih prava se u najvećoj meri povećao u odnosu na 1998: za skoro osam posto. Ono što posebno ohrabruje jeste povećanje ispitanika koji su skloni da ljudska prava sagledavaju u pozitivno-pravnim relacijama: oni su sada, sa 25,1%, postali brojniji od ispitanika koji preferiraju real-političko objašnjenje ljudskih prava (što 1998. nije bio slučaj). Revolucionarna zbivanja od 5. oktobra, kao i visoka zastupljenost tematike o ljudskim pravima na gotovo svim medijima u SR Jugoslaviji tokom oktobra i novembra meseca, verovatno su u velikoj meri uticali na porast pozitivnih stavova prema ljudskim pravima. S druge strane, pošto dva meseca, koliko je delilo naše ispitivanje od revolucionarnih zbivanja, nisu bila dovoljna da se nešto učini na institucionalnom planu zaštite ljudskih prava u SR Jugoslaviji, mnogo je više rasla sklonost jusnaturalističkom, nego pravno pozitivističkom shvatanju ljudskih prava. Posledica ovog trenda je bila ta da se broj „jusnaturalista“ među ispitanicima uvećao toliko da ih sada ima skoro dvostruko više nego „pravni pozitivista“. Ta pojava se ne može pozitivno vrednovati, pošto je superiornost jusnaturalističkog nad pravno pozitivističkim stavom verovatno najvećim delom posledica činjenice što u SR Jugoslaviji ne postoje institucionalne mogućnosti za zaštitu ljudskih prava ni pred ustavnim sudovima, ni pred odgovarajućim međunarodnim organima. Pošto građani ne mogu sami da se bore za svoja ljudska prava unutar legalnih institucija, logično je što će pokazivati pojačanu sklonost prema apstraktnijem i neformalnijem shvatanju ovih prava. U tom pogledu revolucionarna zbivanja od 5.

⁸² *Izveštaj 1998*, str. 291.

oktobra ne samo da nisu mogla ništa da promene, nego su još samo raspalila „jurnaturalističku euforiju“.

Kada je reč o shvatanju karaktera ljudskih prava, postoji još jedan problem koji je veoma važno imati na umu. U SR Jugoslaviji, naime, poslednjih desetak godina postoji akutan problem neusklađenosti pravnih akata. Nakon urušavanja socijalizma usledio je raspad SFR Jugoslavije i rat na njenim prostorima, da bi u poslednjim godinama Miloševićevog režima lične vlasti bio brzopleto donesen čitav niz loših, protivrečnih ili čak neustavnih i/ili nelegalnih pravnih akata. Pošto takav pravni haos ugrožava privilegovani status ljudskih prava u pravnom sistemu, hteli smo da u našem ispitivanju proverimo kakav osećaj za hijerarhiju pravnih akata imaju ispitanici. Zbog toga smo im postavili pitanje šta ima prvenstvo u slučajevima u kojima su pravne norme neusklađene. Odgovori koje smo dobili predstavljeni su na Tabeli 2.

Slika koju smo po ovom pitanju dobili, iako još uvek nezadovoljavajuća, ipak je neuporedivo bolja od one koja je dobijena 1998. Dok je 1998. najveći broj ispitanika bio sklon da ističe ljude koji „imaju vlast“ ili koji su „pametni“, kao onu instancu koja rešava probleme neusklađenosti pravnih akata,⁸³ u ispitivanju obavljenom decembra 2000. procenat ispitanika koji je ustavu dao prvenstvo u odnosu na sve druge akte skočio je na skoro celu trećinu (32,4%). Moguće je da je ovaj obrat posledica intenziviranja rasprava o donošenju novog saveznog (ali i srbijanskog republičkog) ustava u mesecima nakon revolucionarnih događanja u Srbiji, tako da su ispitanici poslednjih meseci 2000. godine mogli da steknu utisak kako je upravo ustav onaj akt na kojem se „temelji“ politička zajednica i da ga na odgovarajući način i vrednuju. Taj momenat ohrabruje pošto će poverenje u ustav biti veoma važno u 2001. godini, ako bi se u njoj zaista pristupilo izradi jugoslovenskog ustava i ustava Srbije), a pogotovu u kasnijim godinama, kada bude trebalo primenjivati odredbe novog (odnosno novih) ustava.

Tabela 2. Neusklađenost pravnih akata

„Ako su pravne norme neusklađene šta ima prvenstvo?“	%
1. Ono što piše u ustavu	32,4
2. Ono što kažu pametni ljudi	18,9
3. Ono što piše u zakonu	18,1
4. Ono što piše u međunarodnopravnim dokumentima	14,4
5. Ono što kažu ljudi koji imaju vlast	12,4

⁸³ Za „ljude koji imaju vlast“ i „pametne ljude“ opredeljivalo se 1998. po 22,9% ispitanika. Upor. *ibid*, str. 292.

6. Nešto drugo	1,7
7. Bez odgovora	1,1
Total	100,0

Na drugoj strani, nezadovoljstvo mogu da izazivaju dve stvari: mali procenat ispitanika koji je na pomenuto pitanje dao ispravan odgovor (ako su pravne norme neusklađene, prvenstvo imaju norme međunarodnih dokumenata) – 14,4% (što je manje nego 1998: 15,6%) i još uvek relativno veliki procenat ispitanika koji smatra da u SR Jugoslaviji određeni ljudi rešavaju probleme neusklađenosti pravnih akata (skoro cela trećina). U predstojećem periodu se u SR Jugoslaviji mora raditi na ispravljanju obe zablude: ljudi koji imaju „vlast“ ili su „pametni“ moraju nestati iz razmišljanja građana o hijerarhiji pravnih akata, a međunarodni dokumenti moraju dobiti mesto koje im u toj hijerarhiji realno pripada.

3. Posebna prava

3.1. Zabrana diskriminacije

Kao i 1998, i u ispitivanju obavljenom decembra 2000, zabranu diskriminacije smo operacionalizovali kroz pet posebnih oblika, formulisanih u pet pitanja. Tri pitanja su se odnosila na zabranu diskriminacije po polnoj osnovi (i to u oblastima politike, zapošljavanja i napredovanja u službi i braka), a po jedno pitanje se odnosilo na zabranu diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti (u oblasti zapošljavanja) i seksualnog usmerenja (homoseksualnosti).

Neravnopravnost žena u političkom životu SR Jugoslavije se očigledno pojačava u celom postkomunističkom periodu. Iz izbora održanih 24. septembra 2000. proizašao je Savezni parlament, u kojem od 178 poslanika samo 8 čine žene. U političkim strankama, kako u Srbiji, tako i u Crnoj Gori, sve vodeće funkcije zauzimaju muškarci, dok je prisustvo žena na čelnim partijskim pozicijama još uvek malo i ima, reklo bi se, čisto simbolički karakter. Taj pogoršani položaj žena u politici su registrovali i naši ispitanici. Dok je 1998. bilo 49,3% ispitanika koji su konstatovali neravnopravnost žena u domaćem političkom životu, 2000. se taj procenat popeo na 59,4%. Procenat onih koji su zadovoljni postojećom situacijom prema poslednjem istraživanju je bio 29,6%, dok je tek svaki deseti ispitanik odgovorio da su žene previše prisutne u politici. Kao što se i moglo očekivati, među nezadovoljnim ispitanicima prevladavaju žene (68,5%), ali je značajno što ovo mišljenje deli i cela polovina muških ispitanika (50,7%).⁸⁴ Procenat ispitanika koji smatra da su žene premalo zastupljene u političkom životu nešto je veći u Crnoj Gori (67,5% od ukupnog broja anketiranih građana Crne Gore), nego u Srbiji (57,4% od ukupno anketiranih građana Srbije).

⁸⁴ U ispitivanju 1998. muškaraca koji su bili nezadovoljni učešćem žena u političkom životu SR Jugoslavije bilo je tek nešto više od jedne trećine. Upor. *ibid*, str. 293.

Diskriminacija žena u oblasti zapošljavanja i napredovanja u službi takođe je u očima ispitanika porasla u odnosu na 1998: sada 44,3% ispitanika smatra žene neravnopravnim u oblasti zapošljavanja i napredovanja u službi, dok je procenat onih koji su postojećom situacijom zadovoljni pao na 38,7%.⁸⁵ Procenat nezadovoljnika je i ovde značajno veći među ženama (53,3%), nego među muškarcima (35,6%), kao što je ponovo u Crnoj Gori veći (52,6%) nego u Srbiji (39,4%).

Drugačiji trend se može zabeležiti u pogledu (ne)ravnopravnosti polova u braku. Procenat ispitanika koji smatra da postoji ravnopravnost polova u braku narastao je u protekle dve godine sa 49,5% na 54,0%, dok se procenat onih koji su mišljenja da se i dalje održava dominacija muškarca spustio sa 41,4% na 37,9%. Ipak, ako se pogledaju odgovori koje su dale ispitanice, videće se da u njima postoji porast kritičnosti u odnosu na 1998. Dok su žene po ovom pitanju tada bile prilično razjedinjene (49,3% ih je smatralo da postoji muška dominacija u braku, a 44,1% da su pripadnice „lepšeg pola“ ostvarile emancipaciju), u 2000. jasna većina ispitanica stoji na stanovištu da diskriminacija postoji u braku (53,1%, nasuprot 39,2% onih koje diskriminaciju osporavaju). Tome nasuprot, procenat muškaraca koji osporavaju bilo kakvu diskriminaciju žena u braku sada se popeo na 57,5% i odlučujuće doprineo ukupnom trendu porasta ubeđenja o postojanju ravnopravnosti polova u ovoj oblasti. I po ovom pitanju se pokazuju značajne regionalne razlike: dok je procenat ispitanika koji smatra da i dalje postoji muška dominacija u braku najmanji u Vojvodini (31,8%), najveći je u Crnoj Gori i iznosi 53,1%.

Iz navedenih podataka se može zaključiti da su građani, a naročito građanke SR Jugoslavije u protekle dve godine postali osetljiviji na različite oblike diskriminacije prema ženama i da su u daleko većoj meri spremni da ospore postojanje emancipacije žena u svojoj zemlji. Situacija u Crnoj Gori se pritom i dalje pokazuje kao dosta lošija nego u Srbiji.

Što se diskriminacije etničkih manjina tiče, ona je u našem istraživanju ispitivana u domenu zapošljavanja i napredovanja u službi. Na pitanje kakve šanse za zapošljavanje i napredovanje u službi imaju pripadnici etničkih manjina, najveći procenat ispitanika (55,9%) je dao odgovor: „Iste kao i Srbi/Crnogorci“. Ostatak odgovora je relativno ravnomerno raspoređen između onih koji smatraju da se pripadnici etničkih manjina lakše zapošljavaju i napreduju u službi (13,2%), onih koji smatraju da im to teže polazi za rukom (21,3%) i onih koji nisu bili u stanju da daju odgovor na ovo pitanje (9,6%). Ti podaci su gotovo identični sa podacima dobijenim u istraživanju 1998. Regionalno posmatrano, najveće razlike se pokazuju između Vojvodine, gde je najmanji procenat ispitanika koji smatraju da pripadnici etničkih manjina imaju teškoća prilikom zapošljavanja i napredovanja u službi (15,2%), i Crne Gore, gde je taj procenat najviši (29,1%).

Interesantno je da stav o nepostojanju diskriminacije prema pripadnicima etničkih manjina u domenu zapošljavanja i napredovanja u službi uglavnom dele i sami pripadnici ovih manjina, s izuzetkom Muslimana i Albanaca. Među ispitanicima koji su se izjasnili

⁸⁵ Za podatke dobijene 1998. vidi *ibid*, str. 294.

kao Muslimani 58,7% smatra da postoji diskriminacija prema etničkim manjinama u ovoj oblasti društvenog života. Isto mišljenje deli 56% ispitanika koji pripadaju albanskoj etničkoj grupi. U poređenju sa podacima koje smo dobili 1998, vidljivo je da ubeđenje Muslimana u postojanje diskriminacije prema pripadnicima etničkih manjina stagnira, dok je među Albancima došlo do velike promene nagore, pošto se broj onih koji zastupa ovo mišljenje skoro udvostručio. Očigledno je da su Miloševićeva nacionalistička politika, rat na Kosovu 1998–1999, aktivnosti ultranacionalističke „OVK“, kao i nesposobnost međunarodnih snaga stacioniranih u ovoj pokrajini da obuzdaju međuetničkih sukob, u velikoj meri zatrovali i odnose između Srba i Crnogoraca, na jednoj strani, i Albanaca, na drugoj strani (i to ne samo u užoj Srbiji, nego i u Crnoj Gori),⁸⁶ i da će mržnja i netrpeljivost prema Albancima (a u tom kontekstu i diskriminacija prilikom zapošljavanja i napredovanja u službi u užoj Srbiji i Crnoj Gori) predstavljati veliki problem u narednom periodu. Ono što posebno otežava položaj Albanaca u užoj Srbiji i Crnoj Gori jeste objektivno mnogo teži položaj srpske i crnogorske manjine na Kosovu. Iako nismo bili u mogućnosti da isto pitanje postavimo i Srbima i Crnogorcima na Kosovu, sasvim je izvesno da bismo dobili isti, ako ne i veći procenat odgovora koji potvrđuju postojanje diskriminacije nealbanskog življa – između ostalog, i prilikom zapošljavanja i napredovanja u službi u ovoj pokrajini. Mržnja, netolerancija i diskriminacija ovde će biti za duži period učvršćeni svojevrsnim sistemom spojenih sudova (između Kosova, uže Srbije i Crne Gore).⁸⁷

Naposletku, naše istraživanje je sadržavalo i jedno pitanje o diskriminaciji homoseksualaca. Odgovori ispitanika pokazuju da se situacija u manjoj meri promenila u odnosu na 1998. Jedna trećina ispitanika (33,1%) smatra da su homoseksualci diskriminirani, a jedna četvrtina (24,6%) da im se suviše povlađuje. Diskriminisanost homoseksualaca poriče 18,7% ispitanika, dok 23,6% njih uopšte ne zna postoji li ili ne društvena osuda i bojkot prema homoseksualcima. Ako se može suditi po ovim podacima, građani SR Jugoslavije su u protekle dve godine za nijansu postali skloniji da priznaju postojanje društvene osude i bojkota homoseksualaca.⁸⁸

3.2. Pravo na život

Mišljenje ispitanika o poštovanju prava na život u SR Jugoslaviji ispitivali smo na primerima dva oblika ovog prava: na slobodi od vanskudskih ubistava i slobodi od smrtne kazne. Što se prvog oblika tiče, ispitanicima smo postavili pitanje, koje je glasilo „Šta se radi sa ljudima za koje se zna da su opasni kriminalci, iako ne postoje dokazi za to?“ Ispitanicima je postavljena zamka samom upotrebom floskule „zna se da su opasni kriminalci“, koja sugerije da o navodnim zločinima tih „opasnih kriminalaca“ ne postoje

⁸⁶ Skoro svi ispitanici koji su se u našem istraživanju izjasnili kao Albanci bili su sa teritorije Crne Gore, što treba imati na umu kada se razmatraju odgovori ove kategorije ispitanika.

⁸⁷ Poboljšanje položaja muslimanske etničke manjine u užoj Srbiji i Crnoj Gori je realno očekivati u doglednoj budućnosti, s obzirom na novi politički kurs demokratskih vlasti u Beogradu, kao i na perspektive normalizacije odnosa SR Jugoslavije sa Bosnom i Hercegovinom.

⁸⁸ Na žalost, ne možemo reći koliko je bilo homoseksualaca među ispitanicima, pošto nismo postavljali pitanje o seksualnim orijentacijama. Zato se po ovom pitanju podaci ne mogu diferencirati na odgovore „normalne“ većine i „odstupajuće“ manjine.

nikakvi pouzdani dokazi. Nedvosmisleno obeležje represivnog režima bi se sastojalo u mogućnosti da se takvim „opasnim kriminalcima“ organizuje tajno suđenje (bez primene uobičajenih procesnih garantija) ili da ih čak bez suđenja likvidira Služba državne bezbednosti.

Više od dve trećine ispitanika (69,2%) je odbacilo mogućnost da se u SR Jugoslaviji organizuju tajna suđenja i likvidacije i opredelilo se za opciju po kojoj se sa osumnjičenim ništa ne započinje sve dokle god se ne pronađu dovoljni dokazi. Ubeđenje da se u SR Jugoslaviji ovim nedokazano „opasnim kriminalcima“ organizuju tajna suđenja pokazalo je 6,5% ispitanika, dok je u praksu njihove likvidacije od strane Službe državne bezbednosti ubeđeno daljih 14,1% ispitanika. Preostalih 10,2% nije dalo nikakav odgovor na ovo pitanje. Ovi rezultati su gotovo identični onima koje smo dobili 1998.

Kada je u pitanju smrtna kazna, u SR Jugoslaviji je još krajem 2000. vladala čudna situacija: saveznim Ustavom je smrtna kazna zabranjena za krivična dela propisana saveznim zakonom, dok republički ustavi ostavljaju mogućnost da se smrtna kazna republičkim zakonom propisuje za „najteže oblike krivičnih dela“. U takvoj situaciji se za najteža krivična dela, kao što su ratni zločin ili genocid, nije mogla propisati smrtna kazna, ali se zato mogla propisati za neke oblike ubistva, čija je inkriminacija bila u nadležnosti federalnih jedinica.⁸⁹ Ustavnu mogućnost propisivanja smrtne kazne iskoristili su i srpski i crnogorski zakonodavac, pa je tako ova kazna našla svoje mesto i primenu na teritoriji cele SR Jugoslavije – na temelju republičkih krivičnih zakona. Pošto se takva situacija teško mogla nazvati drugačije nego haotičnom, hteli smo da u istraživanju proverimo šta o statusu smrtne kazne u SR Jugoslaviji misle ispitanici.

Rezultati pokazuju da 35,7% ispitanika smatra da u SR Jugoslaviji uopšte ne postoji smrtna kazna; 33,5% misli da postoji samo u saveznom zakonodavstvu, a 16,4% da postoji samo u republičkom zakonodavstvu. Ako se pogleda ova potonja grupa, koja je dala tačan odgovor, videće se da u njoj manji deo (6,5%) smatra da smrtna kazna ne samo što postoji u republičkom zakonodavstvu, nego da se i primenjuje, dok veći deo (9,9%) iznosi rezervu da smrtna kazna, doduše, postoji, ali da se ne izvršava. Procenat ispitanika koji nije bio u stanju da saopšti svoje mišljenje iznosio je 14,4%. Najveća razlika se u odgovorima po ovom pitanju pokazuje između ispitanika iz Beograda i Crne Gore: dok 23% prvih smatra da u SR Jugoslaviji ne postoji smrtna kazna, isto mišljenje zastupa 50,5% drugih. Tako se pokazuje da u Srbiji vlada mnogo veća disperzija mišljenja po ovom pitanju nego u Crnoj Gori. Takvo stanje pravne svesti građana Srbije, evidentirano već 1998,⁹⁰ odgovara haosu u samoj ustavnoj i zakonodavnoj regulaciji i može se smatrati njenom posledicom.

Sve u svemu, ispitanici su se u prilično velikoj meri pokazali ubeđenim da u SR Jugoslaviji nema tajnih suđenja „opasnim zločincima“, za čije „zločine“ ne postoje sigurni dokazi, dok su, s druge strane, pokazali slabo poznavanje mogućnosti za izricanje

⁸⁹ Upor. V. Dimitrijević, M. Paunović u saradnji sa V. Đerićem: *Ljudska prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1997, str. 230.

⁹⁰ Upor. *Izveštaj 1998*, str. 297.

smrtne kazne, koje je u to vreme pružalo jugoslovensko (savezno i republičko) zakonodavstvo.

3.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

Zabrana mučenja je u istraživanju bila zastupljena preko dva svoja oblika: slobode od torture i državnih represalija (pri čemu je ova sloboda operacionalizovana u konkretnoj proceduralnoj garantiji osumnjičenom licu da će biti pošteđen iznuđivanja priznanja silom) i slobode od sudski izrečenih telesnih kazni.

Da bi se ispitao njihov odnos prema slobodi od torture i državnih represalija ispitanicima je bilo postavljeno pitanje: „Da li je radi dobijanja priznanja dozvoljena upotreba sile na osumnjičenom za teško krivično delo, za koje je predviđena smrtna kazna?“ Na to pitanje je negativno odgovorilo 58% ispitanika, 16,1% je smatralo da je primena sile dozvoljena do granice ugrožavanja zdravlja osumnjičenog, 12,5% je ovu granicu pomerilo na ugrožavanje života osumnjičenog, dok 13,4% nije znalo da odgovori na ovo pitanje. Iako su ovi rezultati bolji od onih dobijenih 1998,⁹¹ procenat ispitanika koji smatra da je dopušteno silom iznuđivati priznanje od lica osumnjičenog za krivično delo za koje je propisana smrtna kazna i dalje je velik (28,6%) i – posebno kada se uzme u obzir i procenat ispitanika koji nisu znali da daju odgovor na ovo pitanje – svedoči o prilično rasprostranjenom nepoznavanju sadržaja slobode od torture i državnih represalija.

Istu sliku pruža i odnos ispitanika prema slobodi od sudski izrečenih telesnih kazni. Na pitanje „Da li postoje telesne kazne u SR Jugoslaviji?“ ispravan (negativan) odgovor je dao skoro identičan procenat ispitanika – 57,2%. Ostatak otpada na one koji su dali bilo pogrešan (pozitivan) odgovor (28%), bilo odgovor „Ne znam“ (14,8%). Rezultati su i ovde bolji nego 1998, ali razlika nije prevelika (dvanaestak procenata je transferisano iz grupe koja 1998. nije znala da odgovori na pomenuto pitanje u grupu koja je 2000. dala negativan odgovor). Time se još uvek drži sud, izrečen 1998, da u SR Jugoslaviji vlada vrlo rasprostranjena neverica u mogućnost da pojedinac u sudskom procesu (kako u fazi istrage, tako i u fazi izvršenja sudske presude) očuva svoj telesni integritet i bude lišen zlostavljanja. Ma koliko to anahrono zvučalo u Evropi na kraju 20. veka, fizičko nasilje kao sredstvo iznuđivanja priznanja i kao sudska kazna još su daleko od toga da iščeznu iz pravne svesti građana SR Jugoslavije.

3.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

Svest o pravu na slobodu i bezbednost ličnosti u našem istraživanju je ispitivana preko pitanja koje je glasilo: „Koliko po našem pravu može da traje pritvor za vreme istrage?“ Tačan odgovor (mesec dana, a samo u posebnim slučajevima šest meseci) dalo je 45,8% ispitanika, dok je 6,7% mislilo da pritvor može da traje do tri godine, a čak 28,1% da može da traje onoliko koliko je potrebno da bi se pronašli dokazi (što znači da može da

⁹¹ Tada je samo 45,8% dalo negativan odgovor. Upor. *ibid.*, str. 297–298.

traje i doživotno!). Preostalih 20,2% nije znalo da odgovori na ovo pitanje. Rezultat je ponovo bolji nego 1998, iako to poboljšanje nije značajno. Kao što se moglo očekivati, ispravan odgovor na ovo pitanje daje mnogo veći procenat visoko obrazovanih ispitanika (59,5%), nego ispitanika bez osnovne škole (23,6%). Interesantno je da je ispravan odgovor dalo više muškaraca (52,1%) nego žena (39,4%).

Iz ovih podataka vidimo da svest ispitanika o granicama zahvatanja države u slobodu i ličnu bezbednost pojedinaca napreduje, iako je još uvek daleko od razvijenosti. Naročito je vidljivo da nedovoljan broj ispitanika ima predstavu o neprikosnovenosti telesnog integriteta. To je na neki način i logično: ako sud ima „pravo“ da u redovnoj proceduri dosuđuje telesne kazne, u istrazi nikako ne bi smeo biti lišen „prava“ da neograničeno drži osumnjičenog u pritvoru.

3.5. Pravo na pravično suđenje

Iz izlaganja u prethodna dva poglavlja se već moglo zaključiti da najkrupniji problem vezan za ljudska prava u SR Jugoslaviji leži u domenu nezavisnog sudstva. Bilo da je u pitanju sam sudski postupak, bilo da je reč o izvršavanju pravosnažnih sudskih presuda, građani SR Jugoslavije se nalaze u velikoj neizvesnosti da li će moći da svoja prava ostvare. Zato je interesantno pogledati odgovore ispitanika na pet pitanja koja pokrivaju oblast prava na pravično suđenje.

Prvo pitanje koje je ispitanicima bilo postavljano u sklopu ispitivanja oblika prava na pravično suđenje glasilo je: „U kom roku uhapšeni mora izaći pred sudiju?“ Najveći deo ispitanika (37,1%) je izjavio da ne zna odgovor na to pitanje, jedna trećina (32,6%) je dala pogrešne odgovore, dok je samo preostalih 30,3% dao tačan odgovor (u roku od 24 časa). Dakle, nešto manje od trećine ispitanika bi smatralo da im je povređeno jedno vrlo važno procesno pravo ako bi bili uhapšeni i ako ne bi u roku od 24 časa izašli pred sudiju.

Već smo ranije imali prilike da vidimo da 6,5% ispitanika veruje da se u SR Jugoslaviji organizuju tajna suđenja „opasnim kriminalcima“ za čije „zločine“ ne postoje sigurni dokazi (ako „neko“ ipak „zna“ da su ih počinili). Na pitanje da li u SR Jugoslaviji važi pravilo da su svi sudski postupci javni pokazalo se da je samo jedna petina ispitanika (21,5%) spremna da odgovori pozitivno. Ostatak je bio mišljenja ili da to pravilo uopšte ne važi (24,6%) ili da važi, ali da ima puno izuzetaka od njega (40,0%), dok je 13,9% ispitanika izjavilo da ne zna odgovor. To znači da ubedljiva većina ispitanika veruje kako se u SR Jugoslaviji organizuju tajna suđenja – i to bilo u sporadičnoj, bilo u redovnoj (*sic!*) sudskoj formi. Interesantno je da je najveći procenat ispitanika koji smatraju da ima puno izuzetaka od pravila javnosti suđenja pronađen u Crnoj Gori (44,8%), dok je u Vojvodini najmanji (32,1%).

Ispitanici su bili u prilici da odgovore i na pitanje da li se u SR Jugoslaviji primenjuje pravilo da je svako nevin sve dok se sudski ne dokaže suprotno. Na to pitanje je 40,8% ispitanika je odgovorilo potvrdno, dok je 6,5% bilo bez odgovora. Ostalih 52,7% je ili u potpunosti osporavalo važenje pravila prezumpcije nevinosti (11,6%) ili navodilo brojne

izuzetke od tog pravila (41,1%). Sve u svemu, svaki drugi ispitanik je pokazao manju ili veću skepsu u pogledu važenja pravila pretpostavke nevinosti u SR Jugoslaviji.

Za razliku od poražavajućih odgovora na prethodna tri pitanja u oblasti prava na pravično suđenje, odgovori na pitanje „Da li svako slobodno može da izabere advokata koji će ga zastupati?“ su se pokazali ohrabrujućim. Ubedljiva većina od 76% je iznela mišljenje da se ovo pravo poštuje bezizuzetno, 3,3% ispitanika je generalno osporilo poštovanje ovog prava, dok se na postojanje mnogobrojnih izuzetaka od tog pravila pozvalo se 15,4% ispitanika (preostalih 5,3% je izjavilo da ne zna odgovor).

Naposletku, ispitanicima je data mogućnost da iznesu svoje mišljenje o sudijama, koji danas sude na teritoriji SR Jugoslavije. Više od polovine ispitanika (53,6%) je ovu mogućnost iskoristilo kako bi iznelo uverenje da su sudije uglavnom loše i zavisne od političara. Daleko manji procenat ispitanika (9,6%) je bio mišljenja da su sudije uglavnom dobre i nezavisne, dok je njih 19,1% istaklo napore sudija da u postojećim veoma lošim uslovima ostanu poštene (bez stava je bilo 7,2% ispitanika). Uporedimo li ove podatke sa onima koji su dobijeni 1998. videćemo da je ugled sudija u SR Jugoslaviji nastavio da propada. Međutim, za razliku od 1998. (kada je nezadovoljstvo sudijama bilo naročito izraženo u Crnoj Gori), u 2000. nije bilo nikakvih značajnijih regionalnih razlika u stavovima ispitanika po ovom pitanju. To znači da se mišljenje o sudijama u protekle dve godine naročito rapidno pogoršalo u Srbiji. Kada su u pitanju drugi kriterijumi, primetno je da neku ulogu još uvek igra starost i profesija, mada opet ne tako izraženu kao 1998: najmanju sklonost da sudije proglase lošim i zavisnim od političarima pokazali su ispitanici stariji od 65 godina (41,5%) i domaćice (40,1%). Međutim, kao što se može videti, čak i u ovim – po pravilu najkonzervativnijim – kategorijama ispitanika preovlađuju nezadovoljnici stanjem u pravosuđu.

Iz iznesenih rezultata jasno je da ispitanici realno percipiraju eroziju pravosuđa u SR Jugoslaviji i da su svesni nepostojanja nezavisnog sudstva. Takođe, kod ispitanika postoji veoma iskrivljena svest o mogućnostima koje domaće procesno pravo pruža, pa najveći broj ispitanika u većoj ili manjoj meri osporava postojanje takvih procesnih garancija kao što su hitan izlazak uhapšenog pred sudiju, javnost postupka i prezumpcija nevinosti (za razliku od prava na slobodan izbor branioca, koje ispitanici percipitaju kao u najvećoj meri ostvareno).

3.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Pravo na privatnost je u našem istraživanju bilo zastupljeno preko dva oblika: slobode od otvaranja pisama i prisluškivanja telefona i slobode od policijske pretrage stana bez sudskog naloga.

Stav da u SR Jugoslaviji postoji безусловna sloboda komunikacije putem pisama i telefona zastupa 63,5% ispitanika (tj. 14,3% više nego 1998). Moguće je da je ovo jedan od neposrednih efekata obaranja Miloševićevog režima lične vlasti 5. oktobra, pošto je jedan od prvih „oslobodilačkih proglašaja“ lidera DOS bio da je obustavljeno policijsko

prisluškivanje građana. U postojanje prava policije da (bez sudskog naloga) otvara pisma i prisluškuje telefone uvereno je sada 32,4% ispitanika, s tim što je za 5,3% dovoljno da policija ima razlog u zaštiti postojeće vlasti, dok preostalih 27,1% smatra da jedini pravi razlog leži u bezbednosti zemlje (4,2% ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje). Bilo kako bilo, procenat ispitanika koji veruje da policija i dalje zadire u slobodu poštanskog i telefonskog komuniciranja (bez sudskog naloga) u protekle dve godine je pao sa jedne polovine na jednu trećinu.

Ispitanicima je dalje bilo postavljeno pitanje u kojim slučajevima policija može da izvrši pretres privatnog stana. Pošto je bilo moguće dati više odgovora, rezultati prikazani na Tabeli 3 daju skor koji je veći od 100%

Dobijeni podaci nalikuju na one koji su dobijeni 1998.⁹² Pošto su ispitanici imali mogućnost da daju više od jednog odgovora (najviše tri), greške su se opet ponovile prilikom davanja drugog i trećeg odgovora. Kao i 1998, kada se 71,7% ispitanika prvo opredelilo za „sudski nalog“, i sada je daleko najveći procenat ispitanika (76,9%) odmah zaokružio sudski nalog kao uslov policijskog pretresa stana. Da je bilo moguće dati samo jedan odgovor, opcije 2–6 bi uspele da privuku između 2% i 7% ispitanika, dok bi opcija 1 ubedljivo trijumfovala. Međutim, 43,6% ispitanika se nije zaustavilo na ovom odgovoru, nego je ponudilo još jedan (a 29% još dva), čime je narasla podrška opciji po kojoj policija može da pretresa stanove i sa nalogom MUP (34,7%), i sa nalogom Službe državne bezbednosti (25,4%), ali i bez ikakvog naloga – tj. uvek kada proceni da je ugrožena bezbednost (14,7%) ili da je jednostavno takva mera potrebna (15,3%). Time je u velikoj meri relativizovan značaj velikog procenta ispitanika koji su se u svom prvom odgovoru opredelili za sudski nalog kao osnov za pretragu privatnog stana. Jer, pokazuje se da je za nezanemarljivi deo ispitanika potpuno irelevantno sa kakvim nalogom bi im policija ušla u stan da ga pretrase – pustili bi ih svakako!

Tabela 3. Osnovi za pretres privatnog stana

„U kojim slučajevima policija može da izvrši pretres privatnog stana?“	%
1. Ako postoji sudski nalog	77,0
2. Ako postoji nalog MUP	34,7
3. Ako postoji nalog Službe državne bezbednosti	25,4
4. Uvek kada proceni da je potrebno	15,3
5. Uvek kada je ugrožena bezbednost	14,7
6. Ne znam	5,7

⁹² Iako je i ovde primetno poboljšanje, ono nije izraženo. Upor. *ibid.*, str. 301.

Prvi oblik prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti koji će se u okviru ovog odeljka razmatrati jeste sloboda od državne ideologije u školama. Nakon propasti socijalizma, marksizam je bio izbačen iz nastavnih programa u Jugoslaviji i danas bi celokupan proces obrazovanja trebalo da se odvija bez ikakvih primesa državne ideologije. Zato smo ispitanicima postavili pitanje da li je to zaista tako, odnosno da li u školama nastavni programi ipak moraju biti usklađeni sa nekim zvaničnim učenjem. Na to pitanje 39,9% ispitanika je odgovorilo da u školama zaista više nema nikakve državne ideologije, dok je 31,4% izjavilo da ne zna odgovor. Procenat onih koji su tvrdili da i danas u školama postoji jedno zvanično učenje skoro je dvostruko veći od onog iz 1998 i iznosi 28,7%. Pritom je bilo najviše onih koji nisu znali da tačno preciziraju o kojem se to učenju radi i koji su davali sasvim uopštene odgovore („ono koje odredi Ministarstvo prosvete“, „ono koje zastupa vladajuća stranka“ i sl.). Konkretni odgovori bili su retki: pravoslavlje je pomenulo 1,9%, nacionalizam 0,3%, a marksizam 0,2% ispitanika. Tako vidimo da raste procenat onih koji su ubeđeni u postojanje indoktrinacije dece u školama, iako je vrlo malo onih među njima koji su u stanju da tačno definišu učenje kojim se deca (navodno) indoktriniraju.

Drugi oblik slobode misli, savesti i veroispovesti koje smo ispitivali odnosi se na slobodu ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja. Opšte je poznato da je pod socijalističkim režimom crkva bila u vrlo nepovoljnom položaju i zato nam se činilo interesantnim da upoznamo mišljenje ispitanika o tome koliko je napredovao proces prevazilaženja tog stanja nakon propasti socijalizma. Na pitanje „U kojoj meri po Vašem mišljenju danas postoji sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja?“ 46,2% ispitanika je odgovorilo „U pravoj meri“. Ispitanika koji su mislili da je u SR Jugoslaviji sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja još uvek prilično ograničena bilo je 19,9%, nasuprot 28,6% onih koji su smatrali da se sa time sada preteruje, jer se tolerišu opasne sekte. Po ovom pitanju je vrlo mali procenat ispitanika (5,3%) odbio da se izjasni. Iz izloženih rezultata se vidi da se procenat zadovoljnih slobodom ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja nešto malo povećao u odnosu na 1998,⁹³ ali da je procenat nezadovoljnih prekomponovan, tako da je sada daleko više onih koji su zaplašeni aktivnošću sekta u SR Jugoslaviji: za razliku od 5,4% ispitanika koji su 1998. izražavali ovu bojazan, sada ih ima pet puta više! Sve i svemu, u SR Jugoslaviji i dalje postoji prilično polarizovano mišljenje o aktuelnom stanju slobode ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja, pri čemu broj onih koji smatra da se sa tom slobodom preteruje vrlo brzo raste.

Polarizacija po ovom pitanju znatno je manje izražena kod pripadnika etničkih manjina koje žive u Vojvodini i ispovedaju katoličku religiju: odgovor „U pravoj meri“ na pomenuto pitanje dalo je 69,1% Mađara, 68% Hrvata i 61,3% Slovaka. Drugačija je situacija sa Albancima i Muslimanima: svega 38,5% prvih i 42,5% drugih je zadovoljno postignutom slobodom ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja. Očigledno je da su pripadnici potonje dve etničke manjine skloni tome da vlastiti doživljaj etničke diskriminisanosti protegnu i na oblast religije. Srbi, Crnogorci i Jugosloveni se nalaze negde u sredini između Mađara, Hrvata i Slovaka, na jednoj strani, i Albanaca i

⁹³ Za nepunih 7%. Upor. *ibid.*, str. 303.

Mulsimana, na drugoj strani. Moguće je da se iza njihove kritičnosti prema postojećem stanju slobode ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja krije i jedna doza nezadovoljstva položajem pravoslavne crkvi i odsustvom pozitivne diskriminacije prema pravoslavnim vernicima.

3.8. Sloboda izražavanja

Sloboda izražavanja bila je jedno od najviše uskraćivanih prava u bivšoj SFRJ. Naročito je kritička misao bila suzbijana na osnovu već ozloglašenog člana 133 Krivičnog zakona SFRJ,⁹⁴ koji je predviđao tzv. „verbalni delikt“. SR Jugoslavija je formalno ukinula „verbalni delikt“, ali je ostalo sporno da li su neki zaostaci ovog arhaičnog instituta ipak preživeli. Zato smo hteli da vidimo da li se, po mišljenju naših ispitanika nešto promenilo u međuvremenu, od kako je iz Krivičnog zakona otklonjen ozloglašeni „verbalni delikt“. Ispitanicima su za opis stanja u SR Jugoslaviji ponuđene tri opcije: apsolutna sloboda širenja informacija, sloboda širenja informacija do međunarodnopravno utvrđenih granica (kao primer je uzeto ograničenje koje se sastoji u narušavanju ugleda nekog drugog lica) i sloboda širenja informacija, ograničena zabranom kritikovanja vlasti. Pokazalo se da je među ispitanicima bilo 27,7% onih koji su bili ubeđeni u postojanje apsolutne slobode širenja informacija, 45,5% onih koji su smatrali da postoje ograničenja slobode širenja informacija u skladu sa međunarodnopravnim standardima, dok je 19,1% ispitanika ostalo ubeđeno da se u SR Jugoslaviji sloboda širenja informacija i dalje ograničava u svim slučajevima u kojima se kritikuje vlast (7,7% ispitanika je uskratilo odgovor na ovo pitanje). Iz ovih rezultata je vidljivo da je u protekle dve godine procenat ispitanika koji kritiku vlasti vidi kao osnovu za ograničavanje slobode širenja informacija u SR Jugoslaviji pao sa jedne trećine⁹⁵ ispod jedne petine, dok je procenat onih koji smatraju da je SR Jugoslavija napokon postigla nivo slobode izražavanja u skladu sa međunarodnim standardima porastao na blizu jedne polovine.

Naredno pitanje iz kompleksa vezanog za slobodu izražavanja je glasilo: „Da li postoji cenzura umetničkih dela?“ Na to pitanje 32,8% ispitanika je odgovorilo potvrdno, 18,4% je bilo mišljenja da formalno cenzura ne postoji, ali da se nezvanično primenjuje u državnim umetničkim institucijama, dok je samo 28,1% ispitanika odgovorilo sa bezrezervnim „Ne“. Pritom je 20,7% ispitanika izjavilo da ne zna postoji li ili ne cenzura umetničkih dela u SR Jugoslaviji. Ovi rezultati su gotovo identični sa rezultatima dobijenim 1998, što znači da u pravnoj svesti građana istrajava stav da u SR Jugoslaviji postoji ovaj ili onaj oblik cenzure umetničkih dela.

Na pitanje „Da li postoji cenzura štampe?“ odgovori su bili još porazniji. Čak 51,4% ispitanika je odgovorilo sa direktnim „Da“, još 10,9% je izjavilo da cenzura štampe formalno ne postoji, ali da se nezvanično primenjuje u jednom delu štampe. Samo 25,2% je moglo da utvrdi kako u SR Jugoslaviji ne postoji cenzura štampe, dok je bilo 12,5% onih koji nisu bili u stanju da daju odgovor. Ovi rezultati su takođe skoro identični onima dobijenim 1998, tako da se slobodno može konstatovati da se tokom protekle dve godine

⁹⁴ Upor. priloge u zborniku: *Misao, reč, kazna. Verbalni politički delikt*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1989.

⁹⁵ Upor. *Izveštaj 1999*, str. 304.

nije desilo ništa toliko značajno što bi u pravnoj svesti građana SR Jugoslavije izazvalo promenu ovog duboko ukorenjenog stava o postojanju cenzure štampe. Interesantno je pomenuti i to da ispitanici iz Crne Gore više ističu postojanje cenzure (57,7%) nego ispitanici iz Srbije (49,9%). Pritom je ovo uverenje rasprostranjenije među pristalicama SNP (65,3%), nego među pristalicama DPS (55,1%).

U vezi sa cenzurom štampe, postavlja se pitanje kakav je odnos vlasti prema onom delu štampe koji nije uspela da stavi pod svoju kontrolu. Po mišljenju 33,4% ispitanika vlast dosta čini da uguši štampu koja je nezavisna od nje; 18,7% je mišljenja da ovu štampu vlast toleriše jer smatra da ima mali značaj, dok 12,2% ne može da odgovori na to pitanje. Preostalih 35,6% ispitanika je moglo da odgovori da vlast prema nezavisnoj štampi ima isti tretman kao i prema svakoj drugoj štampi. Poboljšanje u odnosu na 1998. sastoji se u tome što se procenat onih koji smatraju da nezavisna štampa uživa punu ravnopravnost udvostručio. Pritom je procenat ispitanika koji imaju ovo mišljenje veći u Srbiji (38,6%), nego u Crnoj Gori (22,7%). Naročito je nizak među pristalicama SNP-a (11,1%), dok među pristalicama DPS dostiže vrlo visokih 33,9%.

Slični rezultati su dobijeni i prilikom postavljanja pitanja o položaju nezavisnih izdavača: 30,3% ispitanika je bilo mišljenja da vlast čini dosta da ih uguši, 20,2% je smatralo da ih vlast toleriše jer smatra da imaju mali značaj, 35,1% je stajalo na stanovištu da vlast ima prema njima isti odnos kao i prema svakom drugom izdavaču, dok je 18,6% bilo bez odgovora. Očigledno je da je u svesti ispitanika sudbina nezavisnih izdavača neraskidivo povezana sa sudbinom nezavisne štampe. Kao i u slučaju prethodna dva pitanja, i ovde su ispitanici iz Crne Gore kritičniji i u manjoj meri skloni da tvrde da nezavisni izdavači uživaju punu ravnopravnost (23,1%), nego ispitanici iz Srbije (37,9%). Pritom je procenat pristalica DPS koji su zadovoljni postojećom situacijom (34,5%) tri puta veći nego procenat pristalica SNP (10,8%).

Naposletku, ispitanike smo pitali za mišljenje o položaju nezavisnih radio i TV stanica. Ni na to pitanje odgovori nisu bili mnogo drugačiji nego na prethodna dva pitanja: 31,3% ispitanika je smatrala da vlast čini dosta da ih uguši, toleranciju vlasti iz razloga njihovog malog značaja preferiralo je 18,5% ispitanika, a 38,3% je istrajavalo na stavu da vlast ima prema njima isti odnos kao i prema svakoj drugoj radio i TV stanici (11,9% ispitanika je moglo samo da ponudi odgovor „Ne znam“). Ispitanici iz Srbije su ponovo u većoj meri (41,2%) mogli da konstatuju punu ravnopravnost nezavisnih radio i TV stanica nego ispitanici iz Crne Gore (25,8%). Pristalice SNP u ovoj republici ponovo prednjače po nezadovoljstvu: 50,7% njih smatra da vlast dosta čini da uguši nezavisne radio i TV stanice (nasuprot 28,4% pristalica DPS koji imaju identično mišljenje).

Ako bi se sumirala slika koja se dobija o percepciji slobode u medijima masovnog komuniciranja koju imaju građani SR Jugoslavije onda bismo mogli da istaknemo dva najbitnija momenta. Prvo, svest o postojanju cenzure je još uvek vrlo uvrežena i, drugo, u Srbiji je počeo da se menja – istina, veoma sporo – stav građana o postojanju slobode u medijima masovnog komuniciranja. Rušenje režima lične vlasti Slobodana Miloševića 5. oktobra i promene u programskoj politici koje su odmah potom usledile u brojnim srbijanskim TV, radio i novinskim kućama očigledno su kod jednog dela ispitanika

proizvele utisak o prestanku represije prema nezavisnim medijima, pa, u izvesnoj meri, i o jačanju slobode u svim medijima masovnog komuniciranja i slabljenju (ili čak nestajanju) uticaja vlasti u njima. Otuda se verovatno može objasniti najveći deo razlika u odgovorima ispitanika iz Srbije i Crne Gore na pitanja iz oblasti slobode u medijima masovnog komuniciranja. U svakom slučaju, situacija je još uvek daleko od zadovoljavajuće i ako bi se još za nove vlasti u SR Jugoslaviji (koje su u vreme sprovođenja ispitivanja samo delimično kontrolisale srbijanske političke institucije) mogla naći olakšavajuća okolnost u samoj činjenici da su imale isuviše kratak vremenski period da inciraju temeljne promene, za vlasti u Crnoj Gori takva olakšavajuća okolnost ne postoji. Negativan sud o slobodi u medijima masovne komunikacije, koji je većina ispitanika iz Crne Gore jednako davala i 1998. i 2000, svedoči o tome da medijski problem u ovoj republici postoji i da se ništa nije učinilo na njegovom rešavanju. Taj zaključak dodatno sugerše daleko veće nezadovoljstvo slobodom u medijima masovne komunikacije koje postoji među pristalicama SNP (koja je u ovoj republici u opoziciji), nego među pristalicama vladajuće koalicije „Da živimo bolje“ (DPS, SDP i NS).

Ispitanike smo takođe pitali i za mišljenje o organizacijama koje prate kršenje ljudskih prava na teritoriji SR Jugoslavije i o svojim nalazima obaveštavaju domaću i svetsku javnost. Procenat ispitanika koji je mogao da izjavi da su to korisne organizacije, koje doprinose poštovanju ljudskih prava, značajno se uvećao: sa 30,1% u 1998. popeo se na 48,1%. Na drugoj strani, procenat onih koji imaju kritičan stav prema ovim organizacijama je opao: neznatno kada su u pitanju oni koji smatraju da je reč o besmislenim organizacijama (sa 29,7% na 26,2%) i znatno kada su u pitanju oni koji su skloni da ih označe kao ilegalne i plaćeničke organizacije, čije aktivnosti su opasne za državu (sa 25,6% na 13,5%). Pritom je procenat onih koji nisu znali ništa da kažu o ovim organizacijama ostao gotovo isti (12,2%). Kao što možemo da vidimo, prevalirajuće mišljenje o organizacijama koje se bave „monitoringom“ poštovanja ljudskih prava je daleko bolje nego 1998. To je uglavnom posledica promena u Srbiji, gde se procenat ispitanika sa pozitivnim odnosom prema ovim organizacijama popeo sa 27,6% na 48,7%. U Crnoj Gori je takođe procenat ispitanika koji pomenute organizacije doživljava kao faktore poboljšanja poštovanja ljudskih prava porastao, ali ne tako mnogo – umesto 40,0% (1998), sada je 45,4% (2000). Ove promene u stavovima ispitanika prema organizacijama koje prate kršenje ljudskih prava u SR Jugoslaviji su ohrabrujuće, pošto će poboljšavanje standarda ljudskih prava u ovoj zemlji u velikoj meri zavisiti od tih organizacija, kao i od poverenja i saradnje građana, na koju će one moći da računaju.

3.9. Sloboda mirnog okupljanja

Ispitanici su bili u prilici da se izjasne i o uslovima pod kojima je zakonito okupljanje ljudi na javnom mestu radi izražavanja protesta. Miroljubivost okupljanja je preferiralo 34,7% ispitanika, za dozvolu nadležnog državnog organa (koja se ni po jednom od tri važeća ustava u SR Jugoslaviji ne traži) se opredelilo 50,8%, a na ustavnom i zakonskom uslovu u Srbiji⁹⁶ da okupljanje ne ometa javni saobraćaj je insistiralo 8,9% (dok je 5,6%

⁹⁶ Ovaj uslov je propisan u članu 43, stav 2 Ustava Srbije i dalje razrađen u Zakonu o okupljanju građana Srbije od 1992.

ispitanika dalo odgovor „Ne znam“). Kao što možemo da vidimo, ispitanici su se prilikom navođenja uslova pod kojima je zakonito okupljanje na javnom mestu u mnogo većoj meri opredeljivali za restriktivni uslov koji nije ustavno i zakonski propisan (dozvola nadležnog državnog organa), nego za restriktivni uslov (neometanje javnog saobraćaja) koji u Srbiji *jeste* (Ustavom i Zakonom o okupljanju građana) propisan. Interesantno je da u odgovorima na ovo pitanje ne nalazimo značajnije razlike među ispitanicima različite dobi, profesije, zanimanja, pa čak ni etničke i regionalne pripadnosti. Takođe, izloženi skorovi se bitno ne razlikuju od onih dobijenih 1998, tako da se stiče utisak da protesna okupljanja građana u Srbiji krajem septembra i početkom oktobra, kao i njihova kulminacija u svrgavanju Slobodana Miloševića sa vlasti 5. oktobra u Beogradu (na čijim ulicama je tog dana bilo, po nekim procenama, oko 700.000 ljudi), nisu imali nekog značajnijeg efekta na menjanje stavova građana o uslovima pod kojima je zakonito okupljanje ljudi na javnom mestu radi izražavanja protesta.

3.10. Sloboda udruživanja

U bivšoj SFRJ članstvo u komunističkoj partiji je bilo važan uslov društvene promocije i neformalne kontole, zbog čega je ova država bila često optuživana kao kršitelj slobode udruživanja. Poznato je da su se u Srbiji i Crnoj Gori bivši komunisti 1990. samo preimenovali i nastavili da vladaju kao socijalisti, zadržavajući dobar deo svoje stare partijske mreže i infrastrukture. Zato smo od naših ispitanika hteli da saznamo šta se u pogledu slobode udruživanja promenilo nakon propasti socijalizma. Prvo što se od njih tražilo bilo je da navedu slučajeve u kojima se za izbor na određenu funkciju po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci? Pošto je bilo moguće dati više odgovora ukupni skor rezultata prikazanih na Tabeli 4 prevazilazi 100%.

Tabela 4. Slučajevi kada se traži članstvo u vladajućoj stranci

„U kojim slučajevima se po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci?“	%
1. Ni u kom slučaju	45,8
2. Prilikom izbora funkcionera i službenika u državnim organima	25,7
3. Prilikom izbora direktora preduzeća u društvenoj ili mešovitoj svojini	23,4
4. Prilikom izbora sudija	18,3
5. Ne znam	19,2

Pre svega, iz Tabele 4 se može videti da skoro polovina (45,8%) ispitanika ispravno odgovara da se po zakonu ni u jednom od pomenutih slučajeva ne traži članstvo u vladajućoj stranci. To je veliki napredak u odnosu na 1998, kada je procenat ispitanika

koji su isto tvrdili bio skoro upola manji. I procenat onih koji nisu znali da odgovore na ovo pitanje se takođe smanjio, iako ne tako drastično (tj. samo za jednu petinu). U grupi ispitanika koja je tvrdila da je članstvo u vladajućoj partiji zakonski uslov za izbor na određenu funkciju najviše je onih koji smatraju da je to slučaj prilikom izbora funkcionera i službenika u državnim organima (25,7%), dok isti zakonski uslov u pogledu izbora direktora preduzeća u društvenoj i mešovitoj svojini i sudija pretpostavlja nešto manji procenat ispitanika (23,4%, odnosno 18,3%). Interesantno je pogledati razlike koje postoje u odgovorima ispitanika iz Srbije i Crne Gore. Razlika u procentu ispitanika koji osporavaju da je za izbor na određene funkcije zakonski uslov članstvo u vladajućoj stranci postoji, iako nije velika (u Srbiji 46,7%, a u Crnoj Gori 41,8%). Razlika između ispitanika iz Srbije i Crne Gore je još manja (iako ima obrnut smer) po pitanjima članstva u vladajućoj stranci kao zakonskog uslova za izbor direktora društvenih i mešovitih preduzeća (u Srbiji 23%, a u Crnoj Gori 25,2%) i sudija (u Srbiji 17,1%, a u Crnoj Gori 23,8%). Međutim, razlika postaje značajna po pitanju članstva u vladajućoj stranci kao zakonskog uslova za izbor funkcionera i službenika u državnim organima: dok u Srbiji samo 24,6% ispitanika po tom pitanju zauzima pozitivan stav, u Crnoj Gori takvih ispitanika je čak 45,9%. Pozitivan stav, prema očekivanjima, preovlađuje među pristalicama SNP: njihov procenat (46,7%) je dvostruko veći od procenta pristalica DPS (23,8%) koji imaju identičan stav. Kao što možemo da vidimo, u Crnoj Gori je mnogo rasprostranjenije mišljenje da je država još uvek partijska, nego što je to slučaj u Srbiji, pri čemu to mišljenje preovlađuje kod pristalica partije koja je u ovoj republici u opoziciji. Ono što je možda još najinteresantnije, to je da mišljenje da je članstvo u vladajućoj stranci zakonski uslov za izbor funkcionera i službenika u državnim organima u Crnoj Gori ima trend rasta (u protekle dve godine se procenat ispitanika koji to mišljenje usvajaju povećao za 8,5%), dok u Srbiji ima trend (rapidnog) opadanja (u protekle dve godine se procenat ispitanika koji to mišljenje usvajaju smanjio za 27,4%). Razlog zbog kojeg je u Srbiji došlo do tako rapidnog smanjivanja broja ispitanika koji državu doživljavaju kao partijsku verovatno leži u političkim promenama koje su započete 5. oktobra (i za koje se u vreme ispitivanja očekivalo da će biti nastavljene posle republičkih izbora od 23. decembra).

Sindikati predstavljaju specifičan oblik udruživanja. U bivšoj SFRJ sindikati su bili uklopljeni u vladajuću strukturu moći i nisu mogli da zaista artikulišu i reprezentuju interese svojih članova.⁹⁷ Koliko to danas novoosnovani nezavisni sindikati uspevaju bilo je pitanje koje smo postavili našim ispitanicima. Rezultati do kojih smo došli prilično su loši i u suštini se ne razlikuju od onih dobijenih 1998:⁹⁸ samo 17,9% ispitanika je zadovoljno organizacijom i aktivnošću nezavisnih sindikata u SR Jugoslaviji. Nasuprot ovom stavu, kritični glasovi prevaliraju: lošu organizaciju i slabo zastupanje interesa članova nezavisnim sindikatima prebacuje 22,1% ispitanika, dok daljih 21,6% ide čak toliko daleko da tvrdi kako su ovi sindikati i dalje paravan za manipulacije direktora i političara; 19,8% ispitanika tvrdi da nezavisni sindikati postoje samo na papiru, a 18,7% nije znalo ništa da kaže o njima. Kao što se može videti, novoosnovani nezavisni sindikati se veoma loše kotiraju u očima stanovništva SR Jugoslavije i još su uvek daleko

⁹⁷ Upor. A. Molnar: „Sindikalizam u Srbiji – prošlost i sadašnjost“, *Dijalog*, br. 1–2/96, str. 79–83.

⁹⁸ Upor. *Izveštaj 1999*, str. 308.

od onog položaja koji bi im omogućavao barem koliko-toliko ravnopravnu borbu sa poslodavcima i privilegovanim (tzv. „državnim“) sindikatom (koji je proteklih godina bio pod kontrolom vladajućeg SPS). Interesantno je da po ovom pitanju ne postoje velike razlike među ispitanicima koji imaju različita zanimanja (uključujući tu i domaćice i nezaposlene). Razlike takođe nisu velike ni među ispitanicima koji imaju različite stranačke preferencije.

3.11. Pravo na mirno uživanje imovine

Društvena svojina je bila jedan od temelja pravnog sistema SFRJ. Nakon propasti ove države, ona ipak nije podelila sudbinu sistema čiji je tako važan element bila, nego je nastavila da egzistira kao prevalirajući svojinski oblik i u SR Jugoslaviji (ili, tačnije, u Srbiji, pošto je u Crnoj Gori ukinuta).⁹⁹ Našim ispitanicima je zato postavljeno pitanje o odnosu društvene i privatne svojine u SR Jugoslaviji. Ravnopravnost između oba oblika svojine postoji po mišljenju 13,4% ispitanika, dominaciju društvene u odnosu na privatnu svojinu vidi 18,0%, dok daleko najveći procenat ispitanika (58,4%) smatra da je društvena svojina samo paravan za nelegalno sticanje privatne svojine – pre svega direktora i političara (10,2% ispitanika nije mogao da odgovori na ovo pitanje). Očigledno je, dakle, da je u stanovništvu SR Jugoslavije veoma rasprostranjena svest o manipulativnom karakteru društvene svojine i diskriminaciji privatne svojine (u Srbiji), koja se odvija pod parolom o „ravnopravnosti“ oba oblika. Pritom je važno zabeležiti da se po stavu prema privatnoj i društvenoj svojini i dalje veoma razlikuju najmlađi i naobrazovaniji ispitanici, s jedne strane, i najstariji i najneobrazovaniji ispitanici, s druge strane.

3.12. Prava pripadnika manjina

Posebna prava pripadnika etničkih manjina u našem su istraživanju bila zastupljena preko prava na izdavaštvo i školstvo na maternjem jeziku. Na pitanje „Da li pripadnici etničkih manjina imaju pravo da objavljuju knjige i pohađaju škole na maternjem jeziku?“ najveći procenat ispitanika (59,8 %) je odgovorio potvrdno, ne predviđajući postojanje bilo kakvih uslova. Odobrenje državnog organa je 26,5% ispitanika smatralo nužnim uslovom za korišćenje ovog prava, dok se za njegovo uskraćivanje svim „nelojalnim“ etničkim manjinama izjasnilo 10,1% ispitanika (uz 3,6% neupućenih). Kao što možemo da vidimo, iako većina ispitanika ispravno percipira korišćenje ovog prava, ipak je više od jedne trećine bilo sklono mišljenju da postoji sistem državnih dozvola, pa čak i mogućnost uskraćivanja ovog prava „nelojalnim“ etničkim manjinama. Što se samih pripadnika etničkih manjina tiče, oni uglavnom dele mišljenje Srba i Crnogoraca, s tim što procenat ispitanika koji smatraju da etničke manjine uživaju ovo pravo bezuslovno jedino kod Albanaca pada ispod 50% (i to za 3,8%).

⁹⁹ O sponama „nove“ vlasti i „stare“ društvene svojine upor. A. Molnar, *The Collapse of Self-Management and the Rise of Führerprinzip in Serbian Enterprises*, *Sociologija*, br. 4/96, str. 539–559.

3.13. Politička prava

SR Jugoslavija je dugo predstavljala izuzetak u odnosu na model političkog razvitka postsocijalističkih zemalja u Istočnoj i Srednjoj Evropi. Naime, sve do 5. oktobra 2000. bivši komunisti nisu u njoj ni za trenutak izgubili vlast iz ruku, već su se prilično vešto (preimenovani u socijaliste) prilagodili novim uslovima partijskog pluralizma. U međuvremenu (23. decembra) su bivši srbijanski komunisti (SPS i JUL) izgubili vlast i u Republici Srbiji, čime je otvorena nova stranica u političkoj istoriji zemlje. U Crnoj Gori stvari stoje mnogo komplikovanije, pošto su se bivši komunisti raspali na dve frakcije, od kojih je jedna (DPS) neprekidno vladala u Crnoj Gori (od 1998. u sklopu koalicije „Da živimo bolje“, u koju su ušle do tada opozicione partije SDP i NS), a druga (SNP) u SR Jugoslaviji – i to prvo u koaliciji sa SPS, a od oktobra 2000. u koaliciji sa DOS. Kada se sve to uzme u obzir (a posebno način na koji je sa vlasti svrgnut Slobodan Milošević), teško je reći da li u SR Jugoslaviji zaista postoji višepartijski demokratski poredak ili ne. U momentu kada je sprovedeno naše ispitivanje bilo je, u svakom slučaju, još uvek otvoreno pitanje da li u SR Jugoslaviji (odnosno u svakoj od njenih republika) može postojati pravo na miroljubivu političku opoziciju, koja bi zaista mogla da automatski preuzme vlast ako bi dobila izbore.

Imajući sve to u vidu, ispitanicima smo ponudili isto pitanje kao i 1998: da li u SR Jugoslaviji uopšte postoji višepartijski politički sistem kakav vlada u zemljama Zapada. Na to pitanje je potvrdno odgovorilo 46,1% ispitanika, dok je 39,8% iznelo rezervu da kod nas jedna stranka suvereno vlada, dok opozicione stranke imaju pravo učešća na izborima. Ostatak čine ispitanici koji ili nisu znali da daju odgovor (6,6%) ili su osporili postojanje normalnog višepartijskog političkog sistema u SR Jugoslaviji (7,5%). Ovde vidimo da su se dogodile određene promene u svesti građana. Dok je 1998. 20,1% ispitanika osporavalo da u Jugoslaviji postoji višepartijski politički sistem kao u zemljama Zapada, sada je taj procenat pao na 7,5%. Za otprilike isti procenat je porasla grupa ispitanika koja je sada sklona da jugoslovenski višepartijski politički sistem izjednači sa zapadnim. Ono što je ponovo najinteresantnije jesu regionalne razlike u distribuciji odgovora. Dok u Srbiji, naime, 49,1% ispitanika smatra da u SR Jugoslaviji postoji višepartijski politički sistem kao na Zapadu, u Crnoj Gori to isto smatra samo 33,3% ispitanika. I obrnuto, rezervu da u jugoslovenskom političkom sistemu jedna stranka suvereno vlada, dok opozicione stranke samo učestvuju na izborima, stavlja 36,7% ispitanika u Srbiji i 53,1% ispitanika u Crnoj Gori. Pogledaju li se stranačke preferencije, videće se da taj stav zastupa čak 60,8% pristalica SNP (nasuprot 48,3% pristalica DPS). Dugotrajno i kontinuirano učešće SNP u saveznoj vladi i, naročito, DPS u crnogorskoj vladi stvorilo je vremenom rasprostranjeno i veoma ukorenjeno mišljenje kod građana Crne Gore da vladajuća stranka (koja ima korene u bivšoj komunističkoj partiji) dozvoljava opozicionim partijama da učestvuju na izborima – ali ništa više od toga.

Ispitanicima smo takođe postavili pitanje šta se *po našem pravu* događa kada na izborima pobjedi opoziciona stranka ili koalicija. Od ispitanika se, dakle, decidirano tražilo da se izjasne o pravnoj regulaciji promene vlasti kao posledice na izborima iskazane volje birača. Na to pitanje je većina od 43,8% ispitanika odgovorila da opoziciona stranka ili

koalicija automatski preuzima vlast. Ovo predstavlja mnogo bolji rezultat nego 1998, kada je samo jedna četvrtina (25,0%) ispitanika bila spremna da zaokruži ovaj – jedini tačni – odgovor. Nasuprot tome, u ovogodišnjem ispitivanju je 36,8% ispitanika dalo pogrešan odgovor da rezultate izbora u slučaju pobjede opozicione stranke ili koalicije mora još da potvrdi Vrhovni sud kako bi bili valjani. Daljih 11,1% je odgovorilo da se *po našem pravu* izbori ponavljaju, dok 13,8% ispitanika nije moglo da odgovori na ovo pitanje. Sve u svemu, vidljiv je napredak u shvatanju normalnog funkcionisanja višepartijskog političkog sistema, iako je još jedan veliki deo građana SR Jugoslavije ubeđen da i u samom pravu postoje mehanizmi koji onemogućavaju ili otežavaju prelazak vlasti u ruke opozicije.

3.14. Posebna zaštita porodice i deteta

Erupcija nacionalizma na teritoriji bivše SFRJ odrazila se u velikoj meri i na mikrosocijalnim grupama, kao što je porodica, odnosno bračna zajednica. Jedan aspekt ovog kompleksnog problema tiče se i mogućnosti za zaključivanje mešovityh brakova. Naše ispitanike smo pitali gde danas po njihovom mišljenju leži najveća prepreka zaključivanju mešovityh brakova. Nešto više od trećine ispitanika (40,6%) je izjavio da zaključivanju mešovityh brakova u SR Jugoslaviji ne stoje nikakve prepreke. Ostali deo ispitanika (59,4%) ili nije mogao tačno da navede prepreke zaključivanju mešovityh brakova (4,6%), ili ih je identifikovao u represivnim merama države (2,7%), u samim ljudima, koji smatraju da je mešanje krvi različitih naroda loše (24,7%) i u propagandi, koja se uvukla u intimni život ljudi (27,4%). Veliki deo ispitanika je, dakle, svestan postojanja prepreka zaključivanju mešovityh brakova, ali je najskloniji da ih pripíše motivaciji samih žena i muškaraca, odnosno propagandi, koja je odlučujuće uticala na hijerarhiju kriterijuma za izbor bračnog druga. Situacija se u odnosu na 1998. izmenila samo utoliko što više nisu Srbi i Crnogoraci ti koji u najmanjem broju izjavljuju da zaključivanju etnički mešovityh brakova ne stoje na putu nikakve prepreke. Ispitivanje sprovedeno u 2000. pokazuje da je najmanje Muslimana (25,6%) i Albanaca (30,8%) skloni da tvrde kako etnički mešovitym brakovima u SR Jugoslaviji nikakve prepreke ne stoje na putu.

3.15. Pravo na državljanstvo

Raspad bivše SFRJ doneo je sa sobom, između ostalih, i problem državljanstva. U staroj su se državi često puta ljudi rađali u jednoj republici, školovali u drugoj, kućili i venčavali u trećoj, da bi ih raspad 1991. dočekaio u četvrtoj. Takvi ljudi su u novouspostavljenim državama na teritoriji bivše SFRJ doživeli ogromne probleme kada su pristupili regulisanju sopstvenog državljanstva. Ostavljajući po strani ovu problematiku (koja je, barem što se tiče SR Jugoslavije, detaljnije razmotrena u prvom poglavlju, odeljak 4.15), ovde ćemo se osvrnuti na to kako naši ispitanici doživljavaju probleme vezane za sticanje jugoslovenskog državljanstva.

Uslove za sticanje jugoslovenskog državljanstva većina ispitanika ocenjuje negativno: 33,8% misli da u toj oblasti vlada takav kaos da se niko ne može snaći, dok 25,6% iznosi mišljenje da je u pitanju diskriminacija ljudi, koji su svi ranije živeli u jednoj državi (a

sada ne mogu dobiti državljanstvo one države u kojoj žive kao normalni građani). Korektnost uslovima za sticanje jugoslovenskog državljanstva je spremno da prizna 25,3% ispitanika, dok preostalih 15,3% nije u stanju da da odgovor. Pojava, koja je evidentirana 1998,¹⁰⁰ da su Srbi, Crnogorci i Jugosloveni nezadovoljniji uslovima sticanja državljanstva nego pripadnici etničkih manjina, u ispitivanju 2000. se nije ponovila: na diskriminaciju u dodeli državljanstva sada su se više pozivali Hrvati (40%) i Albanci (38,5%) nego Srbi (25,5%), Crnogorci (21,5%) i Jugosloveni (30,9%).

U SR Jugoslaviji postoje različite kategorije lica koja ne mogu dobiti državljanstvo. Pored „starosedelaca“ koji zbog nekog formalnog uslova ne mogu ostvariti pravo na državljanstvo, takođe postoje i izbeglice, doseljenici iz Albanije (albanske etničke pripadnosti) koji nikada nisu stekli, ali ni tražili jugoslovensko državljanstvo, kao i lica koja su već stekla neko strano državljanstvo, ali žele da imaju i jugoslovensko (dvojno) državljanstvo. Ovim istraživanjem smo hteli da utvrdimo stavove ispitanika prema ovim kategorijama lica bez državljanstva. Dobijeni rezultati su izloženi na Tabeli 5.

Tabela 5. Stavovi ispitanika o odnosu države prema licima koja traže državljanstvo

Lica koja traže državljanstvo	Stav države		
	Nepopustljiv	Korektan	Popustljiv
1. Izbeglice koje traže državljanstvo	40,5	38,3	17,7
2. Albanci koji nemaju jugoslovensko državljanstvo i ne traže ga	19,5	29,7	45,0
3. Državljan Federacije BiH koji hoće da imaju i jugoslovensko (dvojno) državljanstvo	32,8	43,1	17,7
4. Državljan svih država nastalih na teritoriji bivše SFRJ koji hoće da imaju i jugoslovensko (dvojno) državljanstvo	31,8	43,4	17,8
5. Državljan ostalih država koji hoće da imaju i jugoslovensko (dvojno) državljanstvo	21,9	49,4	21,6

Iz podataka izloženih na Tabeli 5 može se videti generalno nepovoljan stav ispitanika prema dvojnog državljanstvu, odnosno onim licima koji ga traže. U svojoj politici usmerenoj protiv dvojnog državljanstva vlasti u SR Jugoslaviji (dok je Slobodan Milošević bio predsednik) izgleda da su uživale solidnu podršku stanovništva (49,4%, dok 21,6% tu politiku smatra još isuviše blagom). Interesantno je da se, u odnosu na 1998, smanjio procenat ispitanika koji je smatrao odnos bivših jugoslovenskih vlasti prema izbeglicama bilo korektnim, bilo popustljivim. Međutim, i taj manji procenat

¹⁰⁰ Upor. *Izveštaj 1999*, str. 313.

(56%), do kojeg se došlo 2000, još uvek je prilično visok i svedoči o trajnijem negativnom stavu većine građana SR Jugoslavije prema izbeglicama. Jedino u čemu se pokazuje kritičnost ispitanika jeste odnos bivših jugoslovenskih vlasti prema Albancima koji nemaju jugoslovensko državljanstvo i ne traže ga – prema ovoj kategoriji lica bez jugoslovenskog državljanstva polovina ispitanika bi preduzela represivnije mere.¹⁰¹

Sve u svemu, mogao bi se ponoviti zaključak koji je donesen na osnovu rezultata dobijenih 1998: ispitanici prave veliku razliku kada ocenjuju uslove „starosedelaca“ u SR Jugoslaviji, s jedne strane, i uslove izbeglica i tuđih državljana, s druge strane, za sticanje jugoslovenskog državljanstva. Za prve oni misle da su diskriminisani od strane države, dok odnos države prema drugima uglavnom ocenjuju kao korektan (ili – kao kada su u pitanju Albanci koji traže državljanstvo – kao isuviše popustljiv).

3.16. Sloboda kretanja

Ispitanicima u našem istraživanju smo ponudili i pitanje: „Da li se u SR Jugoslaviji svaki njen državljanin može nastaniti gde želi?“. Na to pitanje 55,2% ispitanika je dalo odgovor „Da, bez ikakvih uslova“, 30,3% je bilo mišljenja da je za nastanjivanje u nekom mestu potrebna dozvola nadležnog državnog organa, 4,8% nije znalo šta da odgovori, dok je 9,7% ispitanika smatralo da se čovek danas u SR Jugoslaviji može nastaniti samo u onoj sredini u kojoj je poželjan. Najviše je ispitanika koji su se opredili za ovu poslednju opciju bilo među Albancima (34,6), a zatim Muslimanima (22,1%)

Na pitanje „Da li SR Jugoslaviju svaki njen državljanin može slobodno da napusti?“ dobili smo sledeće rezultate: 35,9% je odgovorilo „Da, bez ikakvih uslova“, 48,3% je bilo mišljenja da je za napuštanje zemlje potrebna dozvola nadležnog državnog organa, dok je 11,3% ispitanika (u vreme ispitivanja već ukinute) izlazne takse i dalje tretiralo kao diskriminativnu meru, usmerenu prema siromašnijim slojevima (5,9% ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje). Kako se iz ovih podataka može zaključiti, ispitanici primećuju da u SR Jugoslaviji postoje mnogo veća ograničenja slobode kretanja kada čovek napušta zemlju, nego kada u njoj menja mesto nastanjivanja.

Ispitanike smo takođe pitali kako stoje stvari sa proterivanjem, odnosno koga država može danas zakonito da udalji sa svoje teritorije. Ispravan odgovor („samo stranca, a državljanina SR Jugoslavije ni pod kojim uslovima“) na to pitanje dalo je samo 35,5 % ispitanika. Ostali ispitanici su se opredeljivali za sledeće odgovore: „stranca i državljanina SR Jugoslavije koji je izvršio teško krivično delo“ (22%), („stranca i nelojalnog državljanina SR Jugoslavije“ (9,7%), „stranca i nelojalnog pripadnika nacionalne manjine“ (4,7%), „ne može nikoga“ (15,8 %) i „ne znam“ (11,5 %).

3.17. Ekonomska i socijalna prava

Heterogena grupa ljudskih prava koju čine ekonomska i socijalna prava uvrštena je u naše istraživanje preko tri prava. Prvo pravo se odnosilo na zapošljavanje maloletnika. Na pitanje „Da li je kažnjivo zapošljavanje maloletnika ispod 16 godina?“ 47,7%

¹⁰¹ Ipak treba primetiti da je i ovaj, inače visok procenat (45%) niži nego 1998. (50,6%).

ispitanika je ispravno odgovorilo sa „Da, u svakom slučaju“. Ostali ili nisu znali da odgovore na ovo pitanje (9,4%), ili su navodili (nepostojeće) izuzetke od ovog pravila – kada je dete psiho-fizički doraslo poslovima na koje je zaposleno (14,9%) i kada radom izdržava sebe i svoju porodicu (28,1%).

Ispitanici su takođe trebali da navedu koji su dokumenti, pored radne knjižice i školskog svedočanstva, potrebni da bi se danas dobio neki posao u SR Jugoslaviji. Potvrdu o nacionalnosti (koja, naravno, ne postoji, ali je bila izmišljena za ovu priliku) navelo je 5,3%, a člansku knjižicu političkih stranaka 12,2% ispitanika. Najveći deo ispitanika koji je pomenuo knjižicu političke stranke kao uslov za zapošljavanje precizirao je da misli na SPS i JUL, iako su bili brojni i neodređeni odgovori („vladajuća stranke“, stranka kojoj pripada direktor i sl.). Nezanemarljiv procenat ispitanika (31,1%) je naveo potvrdu o stalnom boravku u mestu u kojem se zapošljava. Jedino tačan odgovor (nijedan dokument) dalo je 35,1% ispitanika. Sve u svemu, pokazan je relativno visok stepen neobaveštenosti o dokumentima koja su potrebna radi zasnivanja radnog odnosa.

Kao oblik prava na korišćenje naučnih dostignuća u našem istraživanju je poslužila upotreba kontraceptivnih sredstava. Ispitanicima je tako postavljeno pitanje, koje je glasilo: „U kojoj meri se danas po Vašem mišljenju koriste kontraceptivna sredstva (za sprečavanje neželjene trudnoće)?“. Više od polovine ispitanika (52,3%) je na ovo pitanje odgovorilo sa „Premalo, jer država ništa ne čini da ih populariše i olakša njihovu nabavku“. Među njima prevladavaju, kao što se i moglo očekivati, ispitanici koji su najmlađi, najobrazovaniji i koji se školuju ili studiraju: 65,4% prvih, 60% drugih i 65,2% trećih je sklono da okrivi državu zbog njene pasivnosti u popularizaciji i olakšavanju nabavke kontraceptivnih sredstava. Mišljenje da se danas previše koriste sredstva za sprečavanje neželjene trudnoće iznelo je 15,9% ispitanika, dok je 35,3% izjavilo da se kontraceptivna sredstva koriste u pravoj meri (na pitanje nije umelo da odgovori 17,1% ispitanika). Kao što se može videti, vrlo mali deo ispitanika je pokazao zadovoljstvo postojećim nivoom korišćenja sredstava za sprečavanje neželjene trudnoće. U odgovorima na ovo pitanje nisu identifikovane nikakve značajnije razlike između žena i muškaraca, dok su etnička i regionalna pripadnost, kao i stranačko opredeljenje igrali manju ulogu.

4. Ostvarivanje ljudskih prava

Na kraju našeg upitnika nalazila su se dva pitanja uz pomoć kojih smo pokušali da ustanovimo koliko su sami naši ispitanici zadovoljni ostvarivanjem njihovih ljudskih prava (o kojima je bilo ranije reči) i koji način smatraju najboljim da bi se ona zaštitila. Potpuno zadovoljnih ostvarivanjem njihovih ljudskih prava u našem istraživanju je bilo 20,8%; 33,4% ispitanika je procenilo da uspeva da ostvari većinu svojih ljudskih prava; mišljenje da država u najvećoj meri ugrožava njihova ljudska prava delilo je 16,2% ispitanika, dok ih je najviše (29,6%) izjavilo da je ostvarivanje njihovih ljudskih prava prepušteno slučaju, jer svako može da ih ugrozi i da zato ne odgovora. Kao i 1998, i sada su se ispitanici polarizovali na grupu koja uspeva da ostvari sva ili većinu svojih ljudskih prava (54,2%) i grupu čija ljudska prava država ili direktno ugrožava ili jednostavno prepušta slučaju (45,8%). Interesantno je da se Albanci u uživanju svojih ljudskih prava

najviše osećaju ugroženim od strane države (23,1), a da za njima odmah dolaze – Srbi (17,7%)

Tabela 6. Rešenja za zaštitu ljudskih prava

„Ako je čoveku danas uskraćeno neko ljudsko pravo o kojem je ranije bilo reči on će najbolje uraditi ako se obrati	%
1. Uticajnim ljudima koji imaju veze	31,0
2. Redovnom sudu	26,9
3. Uticajnim ljudima u vlasti	18,4
4. Ljudima koji za novac izvršavaju svaki nalog	9,7
5. Međunarodnom sudu	7,6
6. Svi drugi odgovori („Bogu“, „sebi samom“, „nekoj ambasadi“ i sl.)	5,4
Total	100,0

Iz odgovora na pitanje šta treba da učini neko kome je danas uskraćeno neko ljudsko pravo (upor. Tabelu 6) vidi se da ubedljivo najveći procenat ispitanika (59,1%) preferira vaninstitucionalna rešenja, tj. obraćanje ljudima koji imaju veze, moć ili vlast. Poverenje u redovne sudove je nisko (a to isto važi i za međunarodne sudove), iako je nešto veće nego 1998. (17,5%).

5. Zaključak

Bacajući na kraju sumaran pogled na stanje ljudskih prava u SR Jugoslaviji u pravnoj svesti njenih građana, moglo bi se pre svega reći da je napravljeno izvesno poboljšanje u odnosu na 1998. Obaranje režima lične vlasti Slobodana Miloševića 5. oktobra 2000. u tom smislu je igralo veliku ulogu. Međutim, naše ispitivanje je sprovedeno vrlo brzo nakon tog događaja, kada je u SR Jugoslaviji (a naročito u Srbiji) vladala vrlo konfuzna politička situacija (u iščekivanju republičkih izbora od 23. decembra), tako da veće promene nije bilo ni realno očekivati.

Možda najveća promena, koja se pojavila u rezultatima dobijenim 1998. i 2000, ticala se promena u faktorima pravne svesti građana. Najvažniji faktori u izgrađivanju odnosa prema ljudskim pravima prestali su da budu (kao 1998) starost, obrazovanje i zanimanje. Stranačka orijentacija pripadnika je ostala najznačajniji faktor, ali joj se sada pridružio novi faktor – republička pripadnost. U ispitivanju je, naime, primećeno da pravna svest građana Srbije i građana Crne Gore pokazuje sve više razlika. Te razlike nisu izrazite, ali

je nesumnjivo da se u protekle dve godine formiralo jedno jezgro spornih pitanja, koje je pokrenulo razlike između građana dve republike i koje će u narednoj godini te razlike najverovatnije dalje produbljivati.

Glavno među tim pitanjima jeste pitanje državnog statusa Crne Gore. Crnogorsko stanovništvo je oštro podeljeno na pristalice Jugoslavije i pristalice samostalne crnogorske države¹⁰² i napetosti, koje ova podela proizvodi, sasvim jasno rastu kako se približava momenat donošenja konačne odluke o državnom statusu ove republike. Miloševićev pad ne samo da nije doprineo smirivanju strasti u Crnoj Gori, nego je, obrnuto, podstaknuo predsednika Mila Đukanovića i njegov DPS da još odlučnije krenu u razdvajanje Crne Gore od Srbije. Time je jaz u crnogorskom stanovništvu produbljen i intenzivirano nezadovoljstvo onog njegovog dela koje se sa tom separatističkom politikom ne slaže. U tome leži verovatno najjači faktor jačanja stava o ugroženosti pojedinih ljudskih prava – a naročito onih koja su vezana za odvijanje demokratskog političkog života – u pravnoj svesti građana Crne Gore.

U konkretnoj analizi poznavanja pojedinih ljudskih prava i ocene njegovog poštovanja u SR Jugoslaviji primećen je takođe izvestan napredak, ali je neinformisanost i dalje vrlo rasprostranjena – pre svega u oblasti ljudskih prava koja se tiču proceduralnih garantija pred državnim organima. S druge strane, neosporno je da su prilikom ocene postojećeg stanja pojedinih ljudskih prava građani Srbije, a naročito građani Crne Gore, pokazali dosta kritičnosti i realističnosti.

¹⁰² Iz rezultata ispitivanja se vidi da većina u Crnoj Gori želi opstanak savezne države: 15,6% ispitanika smatra da saveznu državu uopšte ne treba menjati, dok daljih 41,1% preferira opstanak SR Jugoslavije sa redefinisanim odnosom dve republike. Procenat onih koji se zalažu za samostalnu državu Crnu Goru je 37,8, dok je broj neopredeljenih 5,5%. Interesantno je da se Crnogorci u mnogo većoj meri opredeljuju za opstanak savezne države, dok su pripadnici etničkih manjina (Albanci posebno) daleko veći zagovornici stvaranja samostalne crnogorske države (upor. Agencija Scan: *Informacija o istraživanju. Decembar 2000*).

Glavni problemi – 2000

IV

GLAVNI PROBLEMI – 2000.

1. Kosovo i Metohija

1.1. Uvod

Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija od 10. juna 1999. uspostavljena je međunarodna civilna i vojna uprava na Kosovu i počeo je rad prelazne uprave pod pokroviteljstvom UN.¹⁰³ To znači da Kosovo, praktično, ima status međunarodnog protektorata. Međunarodna uprava (UNMIK) se oslanja na četiri nosioca funkcija uprave. Prvi stub čini UNHCR koji je zadužen za humanitarna pitanja, drugi je sam UNMIK u čijem je mandatu celokupna civilna administracija, treći je OEBS koji se bavi izgradnjom demokratskih institucija i četvrti je Evropska unija, nadležna za obnovu i ekonomski razvoj. Na čelu misije UNMIK je specijalni predstavnik generalnog sekretara UN koji, prema rezoluciji, ima vrhovnu zakonodavnu i upravnu vlast na Kosovu. U toku 2000, na tom položaju bio je Bernar Kušner (Bernard Kouchner)¹⁰⁴

UNMIK ima pet glavnih regionalnih kancelarija i kancelarije u trideset opština. UNMIK je 15. decembra 1999. obrazovao Prelazno administrativno veće Kosova (IAS/PAVK) i Zajedničku administrativnu strukturu (Joint Interim Administrative Structure – JIAS) koja je u februaru 2000. zvanično zamenila sve ostale bezbednosne i administrativne paralelne strukture vlasti koje su do tada postojale na Kosovu.¹⁰⁵ To se posebno odnosi na instituciju prelazne vlade, na čijem je čelu bio Hašim Tači (Hashim Thaqi), vođa Demokratske partije Kosova. Sporazumom koji su 15. decembra potpisali Hašim Tači, predsednik Demokratskog saveza Kosova Ibrahim Rugova, i lider Ujedinjenog demokratskog pokreta Redžep Čosja (Rexhep Qosja), sve institucije prelazne vlade inkorporirane su u administrativnu strukturu.

Prelazno veće predstavlja najviše savetodavno telo i odlučuje o politici JIAS. Veće predlaže nove uredbe a odluke se donose konsenzusom, ali poslednju reč ima specijalni

¹⁰³ S/RES/1244 (10. jun 1999).

¹⁰⁴ Bernar Kušner je bivši ministar zdravlja Francuske i saosnivač nevladine organizacije Lekari bez granica, koja je 1999. dobila Nobelovu nagradu za mir. Sredinom decembra na mesto specijalnog predstavnika imenovan je danski ministar odbrane Hans Hakerup (Hans Haekkerup) koji zvanično preuzima dužnost 15. januara 2001. godine.

¹⁰⁵ Uspostavljanje Prelaznog veća i Zajedničke administrativne strukture je u skladu s rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN koja UNMIK, između ostalog, nalaže da „organizuje i nadgleda razvoj privremenih (provisional) institucija za demokratsku i autonomnu samoupravu do političkog rešenja“ i da „prenosi na ove institucije administrativne nadležnosti i istovremeno da nadgleda i pruža podršku učvršćivanju lokalnih privremenih institucija na Kosovu kao i ostalim mirotnim aktivnostima“. (doc. UN, S/RES/1244, 10. jun 1999).

predstavnik. Veće ima osam članova – četiri predstavnika UNMIK, tri predstavnika Albanaca i jednog predstavnika Srba. Veće u punom sastavu radi od 11. aprila, kada je Srpsko nacionalno veće predložilo svog predstavnika, Radmilu Trajković, u svojstvu posmatrača.¹⁰⁶ U početku je JIAS imala 14 odeljenja, slično klasičnim ministarstvima a krajem 2000. godine ima 20 odeljenja, među kojima se, međutim, ne nalazi odeljenje za policiju koja, ostaje u isključivoj nadležnosti UNMIK.

Na Kosovu su se 28. oktobra 2000. održali lokalni izbori, na kojima su učestvovala 24 partije. Izbore su bojkotovali kosovski Srbi, oni su odbili i da učestvuju u popisu stanovništva koji je prethodio izborima. Specijalni predstavnik Bernar Kušner verifikovao je zvanične rezultate izbora 7. novembra, prema kojima je Demokratski savez Kosova (DSK/LDK) Ibrahima Rugove osvojio 58 odsto glasova, ili 504 od ukupno 869 odborničkih mesta u kosovskim opštinama. Demokratska partija Kosova Hašima Tačija osvojila je 27,3 odsto glasova i 267 odborničkih mesta, a Savez za budućnost Kosova bivšeg komandanta Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) Ramuša Haradinaja (Ramush Haradinaj) na osnovu 8 odsto glasova osvojila je 71 odborničko mesto.¹⁰⁷ Rezultati u 3 opštine u kojima većinu čine kosovski Srbi (Zvečan, Zubin Potok i Leposavić) nisu verifikovani zbog slabog odaziva birača. Odbornike u ovim opštinama imenovao je specijalni predstavnik. Šef misije OEBS na Kosovu, ambasador Dan Everts, izjavio je da je na izbore u proseku izašlo 79 odsto birača, a da je sam dan održavanja izbora bio jedan od najmirnijih od prestanka sukoba. Everts je ocenio je da će izbori na Kosovu „najverovatnije ući u istoriju kao najbolji prvi izbori koji su se održali nakon nekog sukoba“ („These elections, as we have boldly predicted, will probably go into history as the best ever post-conflict first elections“)¹⁰⁸ S druge strane, Srbi su izašli na savezne i predsedničke izbore 24. septembra i na republičke izbore za srpski parlament od 23. decembra 2000. godine, dok su ih Albanci bojkotovali.

Na Kosovu se, prema Kušnerovoj uredbi od 1999. godine, primenjuju zakoni koji su važili do 22. marta 1989, tj. pre nego što je pokrajini ukinuta autonomija. Osim ovih zakona, važeći zakonski akti su pojedinačne uredbe šefa UNMIK, kojima se obustavlja važenje određenih jugoslovenskih propisa (uredbe o carini i valuti, na primer) i regulišu određene oblasti i mandat ustanova na Kosovu.

Šef misije UN je 14. decembra ustanovio i Vrhovni sud na Kosovu i imenovao sudije. Sudom koji se sastoji od 14 sudija Albanaca i 2 međunarodnih sudija predsedava Redžep Hadžimusa (Rexhep Haxhimusa).

¹⁰⁶ Do tada su predstavnici srpske zajednice na Kosovu odbijali da se uključe u rad veća, nezadovoljni položajem srpske manjine na Kosovu. Predstavnici kosovskih Srba povukli su svog posmatrača iz PAVK 4. juna u znak protesta zbog učestalih napada na pripadnike srpske manjine na Kosovu i zbog neefikasne zaštite koju im pruža međunarodna zajednica. Prisustvo srpskog predstavnika u PAVK obnovljeno je 29. juna sporazumom koji su potpisali vladika Artemije, u ime Srpskog nacionalnog veća i dr Kušner u ime UNMIK.

¹⁰⁷ <<http://www.osce.org/kosovo/elections/parties1/>>. Prema podacima od 8. novembra 2000. DSK je osvojio većinu u svim većim gradovima na Kosovu. DPK Hašima Tačija osvojila je većinu u Srbici i Prekazu (region Drenice), tradicionalnim uporištima „OVK“, dok partija Ramuša Haradinaja nigde nije osvojila većinu, već je znatniji broj glasova osvojila u Peći i Dečanima.

¹⁰⁸ Head of Mission reports on successful Kosovo elections, OSCE press release, 9. novembar 2000.

Od 14. avgusta na Kosovu je uspostavljena i institucija Ombudsmana koji će razmatrati pritužbe građana na kršenja ljudskih prava od strane lokalne vlasti ili predstavnika međunarodne uprave. Ombudsman je istaknuti poljski borac za ljudska prava Marek Novicki (Nowicki), a njegov međunarodni zamenik je Amerikanka Dona Gomien (Donna Gomien). Novicki ima i dvojicu zamenika, Albanca Nikea Ljumezija (Nike Lumezi) i Srbina Ljubinka Todorovića.

1.2. Stanje ljudskih prava u 2000. godini

I posle godinu i po dana od uspostavljanja međunarodne civilne i vojne uprave na Kosovu bezbednosna situacija i dalje je nepovoljna a sloboda kretanja manjinskog¹⁰⁹ stanovništva ograničena. Iako je broj ubistava u 2000. bio manji nego prethodne godine, i uprkos tome što zvaničnici NATO tvrde da se situacija na Kosovu stabilizuje, napetost nije prestala ni do kraja 2000. godine. Nedostatak bezbednosnih garancija prouzrokovan je manjkom policijskih snaga i neefikasnošću pravosudnih organa. I tokom 2000. godine broj međunarodnih policijskih snaga bio je manji od 6000, koliko je predviđeno. U prvoj polovini godine broj policajaca bio je 3900. Jedan od razloga zbog čega se broj ubistava smanjio u odnosu na period nakon dolaska međunarodnih snaga svakako je i taj da Srbi i ostalo nealbansko stanovništvo danas na Kosovu mahom žive u monoetničkim enklavama pod jakom zaštitom snaga KFOR.

Uz to, iako se razoružanje Oslobodilačke vojske Kosova smatra za uspešnije obavljene zadatke međunarodnih snaga¹¹⁰, pripadnici KFOR gotovo svakodnevno otkrivaju oružje u ilegalnom posedu a oružani incidenti i bombaški napadi bili su deo kosovske svakodnevice i u 2000. godini. Zbog sumnje da pripadnici bivše „OVK“ nisu predali sve oružje sredinom juna je KFOR lansirao operaciju *Leatherman* s ciljem da pronađe sakrivena skladišta oružja u oblasti Mališeva i Srbiće, predratnih jakih uporišta „OVK“. Samo u jednom bunkeru pronađeno je preko 65 tona eksploziva i municije.¹¹¹

1.2.1. Međuetničko nasilje. – Tokom cele godine zabeleženo je više napada na pripadnike manjina. Zbog nepovoljne bezbednosne situacije i zbog protesta što UNMIK i KFOR ne čine dovoljno da zaštite manjine na Kosovu, međunarodna organizacija „Lekari bez granica“ povukla je svoje ekipe iz tri srpske enklave na severu Kosova.¹¹²

U opširnom izveštaju OSCE o položaju manjina na Kosovu utvrđeno je da je bezbednosna situacija za pripadnike nealbanskog stanovništva – Srbe, Turke, Rome, Aškalije, Torbeše, Bošnjake i Gorance – i dalje nezadovoljavajuća. Osim fizičke bezbednosti, pripadnicima manjina uskraćeni su sloboda kretanja i pristup zdravstvenim, obrazovnim i drugim javnim institucijama. Osim toga, izveštaj ističe da je pripadnicima

¹⁰⁹ Ovde će se pojam „manjinski“ i „manjina“ odnositi na etničku grupu koja po svojoj brojnosti čini manjinu na teritoriji Kosova (*de facto* status), a ne na status koji je određen nekim državnim dokumentom (*de jure*). Dakle, reč je o nealbanskom stanovništvu na Kosovu.

¹¹⁰ International Crisis Group (ICG) Kosovo Report Card, avgust 2000.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Intervju predsednika Međunarodnog saveta „Lekara bez granica“ Džejmisa Orbinskog londonskom listu *The Independent*, 17. avgust 2000.

manjina uskraćeno pravo na slobodno uživanje imovine i da će vidljiviji rezultati rada Direkcija za smeštaj i imovinu i Komisja za povratak imovine (Housing and Property Directorate and Claims Commission) biti registrovani tek u 2001. godini.¹¹³ Zbog nepovoljne bezbednosne situacije, na Kosovo se vratio tek neznatan broj raseljenih lica nealbanaca.

Najbrojniji incidenti i napadi na pripadnike manjina zabeleženi su sredinom juna, u vreme obeležavanja godišnjice uspostavljanja međunarodne misije na Kosovu i ulaska NATO snaga 12. juna. Žrtve brojnih oružanih i bombaških napada bili su uglavnom pripadnici manjina – u tom periodu poginulo je jedanest osoba, a desetak ih je ranjeno. Ozbiljniji incident ove vrste svakako je ubistvo Srbina Petra Topoljskog (25), prevodioca zaposlenog u UNMIK. Njegovo beživotno telo pronađeno je 15. maja u selu Rimanište kod Prištine, nedelju dana nakon njegovog nestanka. Nestanku je prethodio članak u dnevniku na albanskom jeziku „Dita“, bliskom partiji Hašima Tačija, u kojem je Topoljski optužen za ratne zločine i u kojem su objavljeni podaci o njemu i njegovom kretanju. Međunarodna policija zatvorila je početkom juna dnevni list „Dita“ zbog kršenja Uredbe Administratora UN na Kosovu o zabrani širenja međuetničke mržnje.¹¹⁴ Takođe, u junu je Bernar Kušner doneo uredbu o pravilima ponašanja štampanih medija na Kosovu, po kojoj Privremena medijska komisija može izreći kazne medijima koji krše kodeks ponašanja. Najstroža novčana kazna iznosi 100,000 DEM, a medij koji se ne povinuje pravilima ponašanja može se i suspendovati ili zabraniti. Inače, ova uredba izazvala je oštre kritike međunarodnih nevladinih organizacija za slobodu medija jer po njihovom mišljenju ugrožava slobodu izražavanja.¹¹⁵

U Prištini 20. juna nepoznati napadači su teško ranili Valentinu Čukić, novinarku multietničkog Radija Kontakt, i njenog prijatelja, uprkos tome što je Čukićeva imala vidno istaknutu novinarsku legitimaciju KFOR. Na automobil u kojem su se vozili sveštenik Srpske pravoslavne crkve Dragan Kojić i dvojica bogoslova pucano je iz automatskog oružja 12. jula. Putnici su teže ranjeni.

Zabeležena su i dva ozbiljna napada na decu srpske nacionalnosti.

Iz automobila u pokretu je 18. avgusta bačena ručna bomba na grupu dece koja se igrala na košarkaškom igralištu u selu Crkvena Vodica. Povređeno je desetoro dece. U istom selu je 27. avgusta automobil velikom brzinom naleteo na grupu dece. Vozač koji je prilikom nasrtaja usmrtio jedno dete i ranio troje dece je pobegao. U istom selu je istog dana iz vatrenog oružja ubijen osamdesetogodišnji Srbin.

¹¹³ Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering June through September 2000), OSCE/UNHCR.

¹¹⁴ UNMIK/REG/2000/4, On the prohibition against inciting to national, racial, religious or ethnic hatred, discord or intolerance (1. februar 2000).

¹¹⁵ UNMIK/REG/2000/37 On the conduct of print media in Kosovo, 17 June, 2000. Dnevnik „Dita“ kažnjen je više puta zbog kršenja ove uredbe. Nevladina organizacija za zaštitu slobode izražavanja Article 19 oštro je kritikovala uredbu zbog toga što ograničava ovo pravo (30 June 2000 – UN Setting 'Dangerous Precedent' With Kosovo Media Regulation, *Article 19*).

U aprilu je u Prištini nađen mrtav Čeh Metodije Halauska (86). Napadači su Halausku najpre oteli iz njegovog stana i pretukli, a zatim su mu pucali s leđa. U Peći je sredinom aprila petnaestorica nepoznatih Albanaca pretukla sedamdesetogodišnju Bošnjakinju koja je zbog zadobijenih povreda smeštena u bolnicu.

U selu Doševac, severozapadno od Prištine, 8. novembra ubijena su četvorica Aškalija (Roma čiji je maternji jezik albanski), među kojima i šesnaestogodišnji dečak, samo dva dana pošto su se vratili u rodno selo iz Kosova Polja, gde su živeli kao raseljena lica. Njihov povratak u selo organizovao je UNHCR i ova grupa Aškalija činila je prethodnicu u okviru šireg programa repatrijacije. Ubistvo Roma povratnika navelo je šefa UNMIK da 29. novembra obrazuje Komitet za povratak Aškalija/Roma, koji će biti zadužen da prethodno ispita sve bezbednosne uslove za povratak raseljinih Roma.¹¹⁶ (Joint Committee on Returns for the Ashkalia/Roma People).

Četvorica nepoznatih napadača teško je pretukla Ahmeta Sijarića (Sijariq), zaposlenog u Odeljenju za bezbednost građana i mere predostrožnosti (Department of Civil Security and Emergency Preparedness) Kosovskog zaštitnog korpusa, zaduženog za regrutovanje nealbanskih pripadnika KZK (KPC). Sijarić je pretučen 10. oktobra u Klini, na putu iz Prištine u Peć, gde je trebalo da obavi ispitivanje kandidata nealbana za prijem u KZK.

Na zgradu u kojoj je stanovao Stanimir Vukićević, šef Komiteta jugoslovenske vlade za odnose sa UNMIK, 22. novembra je bačena bomba; u eksploziji je poginuo Vukićevićev vozač Goran Jevtić, a tri osobe su povređene.

U Prištini je 18. avgusta ekplodirala bomba podmetnuta u zgradu u kojoj se nalaze sedišta manjih albanskih partija i partije kosovskih Turaka, kao i kancelarije Komiteta jugoslovenske vlade za saradnju sa UNMIK.

Povodom dva odvojena incidenta u istom danu, kada je sedamnaestogodišnji Albanac ubio iz vatrenog oružja svog četrnaestogodišnjeg sunarodnika u Suvoj Reci, i kada je 11. decembra Albanac ubio svog albanskog komšiju u Prizrenu, portparol KFOR izrazio je zabrinutost što i dalje veliki broj civila na Kosovu ilegalno poseduje vatreno oružje. Istog dana iz zatvora „Dubrava“ kod Istoka, koji je pod kontrolom međunarodnih snaga, pobjegla su četiri Albana uhapšena zbog nelegalnog posedovanja oružja i oružane pljačke.¹¹⁷

Izvor napetosti, nemira i nasilja na Kosovu i u 2000. godini bila je situacija u Kosovskoj Mitrovici, koja je podeljena na severni, srpski deo, i na južni, albanski.

Najburniji mesec u podeljenom gradu svakako je bio februar, kada je nakon serije napada na Srbe u okolini Mitrovice u nemirima poginulo 13 osoba, a 50 ih je ranjeno.¹¹⁸ No, i tokom cele godine Mitrovica je bila poprište sporadičnih incidenata i sukoba između

¹¹⁶ UNMIK press release, 29. novembar 2000.

¹¹⁷ *Beta*, 11. decembar 2000.

¹¹⁸ FRY (Kosovo): Setting a standard? UNMIK and KFOR's response to the violence in Mitrovica, *Amnesty International*, mart 2000.

Albanaca i Srba ili snaga KFOR i Srba, u kojima je bilo mrtvih i povređenih. Najčešće, povod za incidente je akcija KFOR radi hapšenja osumnjičenih Srba za neko krivično delo, ili potraga za ilegalnim oružjem, ali i demonstracije Albanaca u znak protesta što Srbi iz severnog dela grada onemogućavaju njihovim sunarodnicima da dođu do svoje imovine u tom delu grada. Kada su policajci 18. decembra uhapsili jednog kosovskog Srbina u Leposaviću zbog brze vožnje i bezobzirnog ponašanja, oko zatvora u Mitrovici okupilo se oko 200 građana zahtevajući oslobađanje njihovog sunarodnika. Usledio je sukob s pripadnicima KFOR i policije UNMIK, u kome je poginuo jedan Srbin, a drugi je umro od srčanog udara. Jedan Albanac ubijen je iz vatrenog oružja u svom stanu u severnom delu grada. Spaljena su više vozila međunarodnih snaga i policijska stanica u Mitrovici. Lokalni Srbi oteli su sedmoricu belgijskih vojnika, pripadnika KFOR, i držali ih kao taoce. Vojnici su oslobođeni nakon pregovora predstavnika KFOR i političkih lidera kosovskih Srba iz Mitrovice.¹¹⁹

1.2.2. Političko nasilje. – Godinu je na Kosovu obeležilo i često političko nasilje između pripadnika različitih albanskih političkih opcija. Najviše napada bilo je na pristalice umerenije stranke Ibrahima Rugove DSK; oni su se pred izbore žalili na pritiske i pretnje od strane tajnih militantnih grupa koji ih optužuju za izdaju.¹²⁰ Iako je sam dan izbora prošao mirno i bez incidenata, obračuni između političkih neistomišljenika bili su brojni. U kosovskim medijima napadi Albanaca na Albance najčešće se prikazuju kao obračuni s kriminalnom pozadinom. Međutim, mnoga takva ubistva imala su jasnu političku dimenziju. Nepoznati napadači s oznakama bivše „OVK“ ubili su 15. juna u selu Streoce Aljilja Drešaja (Alil Dreshaj), istaknutog političara DSK. U jednom zabačenom selu je 6. avgusta pronađeno ugljenisano telo funkcionera DSK Šabana Manaja (Shaban Manaj), koji je otet deset dana pre toga. U Podujevu je 1. avgusta ubijen aktivista DSK a sutradan je u Srbici ranjen iz vatrenog oružja šef ogranka DSK ove opštine. Na kuću člana DSK u Dragašu bačena je bomba 9. avgusta. U eksploziji je poginula njegova supruga. Pretpostavlja se da su ubistva Šefkija Popove (Shefki Popova), urednika u dnevniku „Rilindija“ i arhitekta Redžepa Lučija (Rexhep Luci), direktora Odeljenja za izgradnju i urbanizam, koja su se dogodila dan za danom u Prištini u septembru takođe politički motivisana. Naime, i Popova i Luči, iako nisu bili formalno članovi DSK, bili su poznati po dobrim vezama i odnosima sa ovom partijom. Nepoznate osobe su 16. decembra teško ranile iz vatrenog oružja člana predsedništva DSK u Mališevu, Fetaha Rudija.

I za ubistvo maja 2000. politički umerenog komandanta „OVK“ iz Prizrena Ekrema Redže (Ekrem Rexha), poznatijem po nadimku komandant Drini u maju veruje se da je imalo političku pozadinu. Redža je bio poznat i po tome što se u nekoliko navrata zauzimao da zaštiti pripadnike nealbanskog stanovništva u Prizrenu od maltretiranja ekstremnih Albanaca. Jula je izvršen napad i na Ramuša Haradinaja, jednog od vodećih komandanata bivše „OVK“ i predsednika Saveza za budućnost Kosova. Samo pet dana kasnije, 12. jula, ubijen je jedan njegov bliski saradnik.

¹¹⁹ UNMIK press release, 18. decembar.

¹²⁰ ICG report, avgust 2000.

1.3. Kriminal

Međunarodna zajednica je, osim zbog etničkog i političkog nasilja, u više navrata izrazila zabrinutost zbog visoke stope kriminaliteta na Kosovu. Od januara do avgusta 2000, na Kosovu je izvršeno preko 14.000 krivičnih dela i to 172 ubistva, 160 pokušaja ubistva, 116 otmica i preko 200 teških napada (serious assaults), dok ostalo predstavljaju provale, krađe, silovanja i drugo. U istom periodu je uhapšeno blizu 4000 osoba.¹²¹ Samo u prvoj nedelji decembra policiji je prijavljeno preko 400 kriminalnih radnji a uhapšeno je 87 osoba, od kojih sedmorica zbog sumnje da su izvršili teška krivična dela.¹²² Poseban problem predstavljali su organizovana prostitucija i šverc osoba. U cilju suzbijanja prostitucije i kriminala sredinom novembra policija je na Kosovu otpočela masovnu akciju razotkrivanja izvora kriminala i prostitucije. U jednoj policijskoj akciji u Kosovu Polju iz noćnog kluba je oslobođeno 12 državljanke Moldavije koje su bile prinuđene na prostituciju.¹²³

Uz nedovoljno brojne policijske snage, normalizaciju situacije na Kosovu i uspostavljanje vladavine prava otežava i slabo funkcionisanje pravosudnih institucija. Većina počinilaca prekršaja i krivičnih dela ne bivaju otkriveni, a mnogi slučajevi nikada ni ne dospevaju na sud.¹²⁴

Zbog čestih primedbi na poštovanje procedure i prava na pravično suđenje od strane albanskih sudija i tužilaca administracija UN na Kosovu imenovala je međunarodne sudije pri Okružnom sudu u Mitrovici, gde se nalazi najveći broj Srba optuženih za etnički motivisane zločine. Predviđeno je da si pri svakom od ukupno pet okružnih sudova na Kosovu rasporede po dve međunarodne sudije i po jedan međunarodni tužilac. Najozbiljnije primedbe odnosile su se na protivpravni pritvor i zastrašivanje svedoka. Portparol UNMIK Suzan Manuel (Susan Manuel) je obrazložila imenovanje međunarodnih sudija sledećim rečima: „Ima albanskih sudija i tužilaca koji su veoma objektivni, ali bilo je dovoljno predmeta kada to nije bio slučaj i stoga smo morali da uvedemo međunarodne sudije.“¹²⁵ (There are Albanian judiciary officials who are very objective, but there have been enough cases where it wasn't happening that we had to introduce the idea of international judges.“ Da bi se prevazišao problem pristrasnosti u politički osetljivim suđenjima, kao što su ona za etnički motivisana ubistva, predloženo je da se obrazuje poseban sud koji bi sudio za ova dela. Kosovski sud za ratne i etničke zločine (Kosovo War and Ethnic Crimes Court – KWECC) trebalo bi da se sastoji od ukupno 17 sudija, od toga devetoro stranaca.

U zatvoru u Mitrovici nalazili su se pritvorenici optuženi za genocid i ratne zločine protiv civila koji su više od godinu dana čekali na suđenje. Među njima je bio i maloletni,

¹²¹ Zvanična statistika UNMIK policije. *Ibid.*

¹²² *Casual, extreme violence still accepted by Kosovar society: UN police*, UNMIK press release, 11. decembar.

¹²³ *UN launches major operation against organized crime in Kosovo*, UNMIK press release, 17. novembar.

¹²⁴ *Word for Word/Kosovo police Blotter*, *The New York Times*, Donald G. McNeil Jr., 29. oktobar, 2000.

¹²⁵ *Kosovo Justice System Tries Patience of Serbs, Albanians*, *The Los Angeles Times*, Paul Watson, 23. avgust, 2000.

mentalno oboleli Vladimir Vučetić, koji je proveo u jedanaestomesečnom pritvoru u ćeliji sa trojicom odraslih muškaraca.

Do početka septembra u Mitrovici su započela samo tri suđenja. Iz zatvora u Mitrovici je 3. septembra pobjeglo 15 srpskih zatvorenika. Ukupan broj zatvorenika koji su pobjegli iz zatvora u Mitrovici je 22. Dvojica su ubrzo bila uhvaćena. Četvorica odbeglih bila su optužena za ratne zločine, trojica za genocid, četvorica za masovno ubistvo, a po jedan za ubistvo i oružanu pljačku.

Na Kosovu su istražioci Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu nastavili ispitivanje masovnih grobnica i slučajeve ratnih zločina koje su počinile srpske snage i pripadnici „OVK“. Još nije poznat broj žrtava ratnih zločina tokom intervencije NATO snaga. U izveštaju Inicijative za pravo u srednjoj i istočnoj Evropi Američke advokatske komore (ABA/CEELI – The American Bar Association Central and East European Law Initiative) i Američke asocijacije za unapređenje nauke (American Association for the Advancement of Science), koji se pojavio početkom decembra, tvrdi se da je tokom intervencije NATO ubijeno oko 10.500 albanskih civila.¹²⁶

Pitanje političkih albanskih zatvorenika u Srbiji kao i nerazjašnjena sudbina preko 3.000 osoba sa Kosova i dalje predstavlja faktor koji utiče na političke i etničke tenzije na Kosovu. Do kraja 2000. godine u zatvorima u Srbiji nalazilo se oko 700 od preko 1.000 Albanaca koji su prilikom povlačenja srpskih snaga sa Kosova prebačeni u Srbiju. Većina ih je osuđena za terorizam ili udruživanje radi neprijateljske delatnosti. Procenjeno je da je tokom intervencije NATO nestalo blizu 3.000 Albanaca, najviše njih u Đakovici i okolini. Od ulaska KFOR-a na Kosovu je nestalo oko 400 Srba i oko 300 Roma.¹²⁷ Prema rečima predsednika Udruženja kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji Ranka Đinovića, na Kosovu je od izbijanja oružanih sukoba nestalo i oteto 1.230 lica nealbanske nacionalnosti.¹²⁸

Specijalni predstavnik obrazovao je Zajedničku komisiju za zatvorenike i osobe u pritvoru, koja radi pod pokroviteljstvom Visokog komesara UN za ljudska prava (UNHCHR) a prvi radni sastanak Komisije održan je 21. septembra u Prištini. Radom komisije, koja se sastoji od eksperata za ljudska prava, predstavnika nevladinih organizacija i rodbine lica koja se nalaze u zatvorima, rukovodi specijalni izaslanik UN, visoki komesar Meri Robinson. (Mary Robinson). Takođe, obrazovana je i specijalna komisija za nestala lica.

¹²⁶ Political Killings in Kosova/Kosovo, March-June 1999, <<http://hrdata.aaas.org/kosovo/pk>>.

¹²⁷ Human Rights Watch Annual Report Kosovo. <hrw.org>.

¹²⁸ *Beta*, 10. novembar.

2. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal)¹²⁹

2.1. Kadrovske promene u toku 2000.

Od oktobra ove godine u Tribunalu je stalno zaposleno ukupno 1200 osoba iz 75 zemalja. Od tog broja sudija ima 14, a potiču iz Francuske, Zambije, Australije, Velike Britanije, Portugala, Malezije, Egipta, Gvajane, Kolumbije, Maroka, Jamajke, SAD, Italije i Kine. Na predlog predsednika Tribunala, sudije Kloda Žorde (*Claude Jorda*), Savet bezbednosti UN je 30. novembra imenovao 27 novih, *ad-hoc* sudija, koje će biti pozivane po potrebi. Uz njihovu pomoć, ako se svi optuženi blagovremeno nađu u Hagu i uz dodatne procesne reforme, Tribunal bi mogao da završi svoj mandat do 2007, umesto do 2016. godine, kako se to prvobitno predviđalo.¹³⁰

Početkom februara, profesor međunarodnog prava Univerziteta u Milanu i dugogodišnji član Komiteta UN za ljudska prava Fausto Pokar (*Pocar*), zamenio je italijanskog sudiju Antonija Kasezea (*Cassese*) na mestu sudije Haškog tribunala.

2.2. Istrage

Prema glavnoj tužiteljki Tribunala, Karli del Ponte, istražitelji tužilaštva su od juna 1999. iskopali iz masovnih grobnica na Kosovu oko 4000 leševa.¹³¹ Ona smatra da tačan broj žrtava nikada neće moći da bude utvrđen zbog namernog spaljivanja ili uništavanja posmrtnih ostataka na drugi način. Takođe, del Ponte je od Saveta bezbednosti UN zahtevala da izmeni Statut Tribunala, kako bi nadležnost Tribunala mogla da obuhvati i istragu navoda o etničkom čišćenju preostalog srpskog i romskog stanovništva na Kosovu od prestanka oružanog sukoba i uspostavljanja KFOR.¹³² Pol Rizli (*Paul Risley*), portparol tužilaštva, izjavio je da se istražuju tvrdnje o počinjenim zločinima nad Srbima na Kosovu i traži veza sa osobama na vrhu komandnog lanca bivše „OVK“.¹³³

Istraga o ratnim zločinima na dubrovačkom ratištu završena je u Hrvatskoj, a od kraja novembra traje u Crnoj Gori.¹³⁴ Prema izjavi istražitelja tužilaštva Klinta Vilijamsona (*Clint Williamson*), istraga će se odvijati u dve faze. Prva je usredsređena na vojnu odgovornost, a druga faza na komandnu odgovornost političara. U skladu s praksom tužilaštva da ne objavljuje detalje istraga, javnost nije zvanično obavestena o osumnjičenima.

¹²⁹ Za osnovne podatke o Tribunalu i hronologiju događaja, vidi *Izveštaj 1998. i Izveštaj 1999.*

¹³⁰ 21. novembar 2000, obraćanje predsednika Tribunala Savetu bezbednosti UN.

¹³¹ 24. novembar 2000, obraćanje Savetu bezbednosti UN.

¹³² Kao što je to slučaj sa Statutom Tribunala za Ruandu, trebalo bi ukloniti zahtev za postojanjem *oružanog sukoba* za uspostavljanje nadležnosti Tribunala za zločine protiv čovečnosti.

¹³³ *Blic*, 18. jun, str. 9.

¹³⁴ *Monitor*, 8. decembar, „Trag za Hag“, str. 10.

Istrage o operacijama hrvatske vojske „Bljesak“ i „Oluja“ se nastavljaju. U aprilu je zvanično započela i istraga u Gospiću o zločinima nad lokalnim srpskim stanovništvom tokom sukoba u Hrvatskoj 1991. i 1992. godine.¹³⁵ Del Ponte je nekoliko puta ponovila da nepostojanje saradnje s vlastima SRJ, odnosno pristup svedocima na teritoriji Srbije usporava ove istrage, kao i istragu protiv pripadnika „OVK“ na Kosovu.¹³⁶

Komitet eksperata tužilaštva preporučio je glavnoj tužiteljki u izveštaju, objavljenom juna 2000, da nema mesta otvaranju istrage ni sveukupno povodom NATO intervencije protiv SRJ, niti o pojedinim incidentima, koji su razmatrani kao najproblematičniji.¹³⁷ Obraćajući se Savetu bezbednosti UN, del Ponte je izjavila da je, „iako je NATO počinio nekoliko grešaka prilikom intervencije protiv SRJ 1999. godine, veoma zadovoljna što nije bilo namernog ciljanja civila, niti protivpravnih vojnih ciljeva tokom kampanje bombardovanja“.¹³⁸

U zaključku izveštaja Komiteta navodi se da zvaničnici NATO nisu bili spremni da daju precizne i konkretne odgovore na pitanja tužilaštva, mada su priznate greške i slučajevi pogrešnih procena, ali da „u svim slučajevima ili pravo po sebi nije dovoljno precizno, ili nije verovatno da bi istrage dovele do obezbeđivanja dovoljno dokaza koji bi mogli da potkrepe optužbe za posebno teške zločine“.¹³⁹

Međunarodna nevladina organizacija sa sedištem u Londonu *Amnesty International* objavila je izveštaj suprotan nalazu komiteta tužilaštva.¹⁴⁰ U ovom izveštaju se navodi da je NATO odgovoran za kršenje međunarodnog humanitarnog prava u nekoliko incidenata prilikom oružane intervencije protiv SRJ, kao što je napad na RTS, u kome je poginulo 16 osoba, očigledan primer namernog napada na civilni objekat, koji kao takav predstavlja ratni zločin.

Odgovarajući na kritike *Amnesty International*, del Ponte je navela da tužilaštvo raspolaže s mnogobrojnim stručnjacima međunarodnog humanitarnog prava, koji imaju mnogo više iskustva od stručnjaka ove nevladine organizacije, da poseduje dokazni materijal u koji nevladine organizacije nemaju uvid, kao i da mora da vodi računa o standardu dokaznog materijala kako bi optužnica imala šanse da izdrži dokazivanje „van svake osnovane sumnje“ (*beyond reasonable doubt*), koje zahteva Sud.¹⁴¹

Prema Statutu Tribunala,¹⁴² glavni tužilac ima diskreciono pravo da oceni kada postoji dovoljno osnova za pokretanje istrage, na šta se ukazuje i u uvodnom delu ovog izveštaja. Objavljivanje izveštaja – elaborata o razlozima za nepokretanje, odnosno pokretanje istrage, prvi je takav slučaj u praksi tužilaštva Tribunala.

¹³⁵ *Blic*, 12. april, str. 8.

¹³⁶ *Danas*, 27. januar.

¹³⁷ Izveštaj je dostupan i na srpskom (hrvatskom i bosanskom) jeziku na <www.un.org/icty/pressrel/nato>.

¹³⁸ *Tribunal Update* 178, 29. maj – 3. jun, 2000.

¹³⁹ Vidi paragraf 90.

¹⁴⁰ Vidi tekst na engleskom jeziku: <www.amnesty.org/news/2000/47002500.htm>.

¹⁴¹ *Tribunal Update* 180, 12–18. jun, 2000.

¹⁴² Vidi čl. 18.

2.3. Optužnice

Od osnivanja Tribunala ukupno je objavljeno 96 optužnica, od kojih je povučeno 18, osmorica optuženih su preminula, četvorica su prebačena na izdržavanje kazne u Norvešku, Finsku i Nemačku, a jedan je oslobođen optužbe. Uz otvaranje novih istraga, smatra se da će ukupan broj optuženih pred Tribunalom dostići 200.

U toku je postupak protiv 38 optuženih, dok je 27 još uvek na slobodi. Svih 27 optuženo je javno, te su njihova imena poznata ne samo zvaničnicima država kojima su upućeni nalozi za njihovo hapšenje, već i široj javnosti.¹⁴³

Od svih pritvorenika, 19 je SFOR lišio slobode, šestoricu je uhapsila državna policija (Austrije, BiH i Hrvatske), a devet se dobrovoljno predalo. U 2000. godini, petoricu bosanskih Srba uhapsio je SFOR,¹⁴⁴ bosanskog Hrvata Mladena Naletilića –Tutu je izručila Hrvatska.

Januara meseca 2000. u Beogradu je ubijen Željko Ražnatović-Arkan, koga je 1997. godine Tribunal optužio za zločine počinjene tokom rata u BiH i Hrvatskoj. Ova optužnica je delimično objavljena 1999, otkrivajući samo to da se Ražnatović nalazi na listi optuženih. Povodom njegove pogibije del Ponte je izjavila da još uvek nije spremna da precizno objavi mesta i okolnosti zločina za koje se teretio Ražnatović, kako ne bi ugrozila prikupljanje dokaznog materijala protiv njegovih saradnika.¹⁴⁵ Objavila je, međutim, da je tužilaštvo Tribunala sprovelo iscrpnu istragu o njegovim aktivnostima u istočnoj Slavoniji i istočnoj i severozapadnoj Bosni od 1991–1995. godine.

Iako je bilo najavljeno kao mogućnost, ove godine optužnica protiv bivšeg predsednika SRJ, Slobodana Miloševića i četvorice saradnika nije proširena optužbom za genocid, već je to najavljeno za narednu godinu, po završetku ovogodišnjih ekshumacija na Kosovu.¹⁴⁶ Povodom promene vlasti u SRJ, Karla del Ponte izjavljuje da suđenje Miloševiću pred Tribunalom u Hagu „nema alternativu“, odnosno da njegovo napuštanje položaja predsednika, kao ni neko eventualno suđenje u zemlji za izbornu krađu ili sličnu krivičnu odgovornost ne može da ga oslobodi optužbe za dela za koja ga tereti optužnica Haškog tribunala.¹⁴⁷ Portparol tužilaštva Rizli istakao je da se ostali optuženi još uvek nalaze na visokim položajima u SRJ (na kraju godine bilo je izvesno da Milan Milutinović nastavlja da predsedava Srbijom), i da bi Evropska unija i zemlje članice zbog te činjenice trebalo da preispitaju odluku o uspostavljanju diplomatskih odnosa sa SRJ.¹⁴⁸

¹⁴³ Vidi <www.un.org/icty/bhs/glance/procfact-b.htm>.

¹⁴⁴ Uz jedan neuspeo pokušaj kada se optuženi Janko Janjić razneo ručnom granatom, *Tribunal Update* 194, 9–14. oktobar.

¹⁴⁵ *Danas*, 18. januar, str. 1.

¹⁴⁶ Prema izjavi zamenika glavne tužiteljke, Grejema Bluita, *Danas*, 6. jul, str. 1.

¹⁴⁷ *Tribunal Update* 193, 194, 199; obraćanje Savetu bezbednosti UN, 24. novembra i 20. decembra.

¹⁴⁸ *Tribunal Update* 193, 2–7. oktobar.

Ove godine, istražitelji Tribunala na Kipru istraživali su poslovanje predsednika Slobodana Miloševića,¹⁴⁹ a naložena je pretraga njegovih računa i u Beču.¹⁵⁰ Del Ponte je najavila nastavak istrage i zamrzavanje finansijskih sredstava, koja bi trebalo da se iskoriste za naknadu štete žrtvama optuženih.¹⁵¹

Dragoljub Ojdanić, bivši ministar odbrane SRJ, optužen zajedno s Miloševićem od strane Tribunala, boravio je maja 2000. u zvaničnoj poseti Moskvi. Iako je za njim izdat međunarodni nalog za hapšenje po kome su dužne da postupe sve zemlje članice UN, do hapšenja nije došlo. Posle burnih protesta upućenih Rusiji od strane EU, OEBS, NATO, predsednik Tribunala je prihvatio zvanično objašnjenje ruskih zvaničnika da je propust da se Ojdanić uhapsi posledica unutrašnje „disfunkcije“, dok je ruski ambasador u Holandiji potvrdio odlučnost ruske vlade da saraduje sa Tribunalom.¹⁵²

Februara meseca u Beogradu je ubijen i Pavle Bulatović, tadašnji ministar odbrane SRJ. Zamenik glavne tužiteljke Bluit (*Blewitt*) potvrdio je da je Bulatović bio pod istragom tužilaštva i da je moguće da se u drugom krugu optužnica povodom Kosova pomene kao saizvršilac, kao što će to biti slučaj sa Tuđmanom povodom „Oluje“.¹⁵³

Prilikom hapšenja Mitra Vasiljevića, bosanskog Srbina iz Višegrada, oštećen je deo optužnice podignute 1998. godine za zločine pripadnika paravojnih jedinica, lokalne policije i lokalnih Srba protiv muslimanskog stanovništva Višegrada. Prema navodima optužnice, Vasiljević je bio pripadnik paravojne jedinice „Beli orlovi“,¹⁵⁴ koja je po osvajanju Višegrada od strane JNA, od 1992. do 1994. godine, ubijala, mučila, prebijala, krala i uništavala privatnu imovinu lokalnog muslimanskog stanovništva. Prilikom prvog pojavljivanja pred sudijama Tribunala u januaru, Vasiljević je izjavio da se ne smatra krivim za 14 tačaka optužnice, koja ga tereti za zločine protiv čovečnosti i kršenje ratnog prava. Del Ponte je oktobra meseca objavila da Višegradska optužnica obuhvata i Milana i Sredoja Lukića, koji se zajedno sa Vasiljevićem terete za masovno ubistvo 135 višegradskih Muslimana, žena i dece.

Momčila Krajišnika, predsednika skupštine Republike Srpske od 1991. do 1995. godine, uhapsio je SFOR 3. aprila. U optužnici koja je podignuta februara 2000. i zapečaćena do trenutka hapšenja, navodi se da je Krajišnik, zajedno sa Radovanom Karadžićem i drugima, odgovoran za genocid, zločine protiv čovečnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja i teške povrede Ženevskih konvencija, počinjene u Bosni i Hercegovini od 1. jula 1991. do 31. decembra 1992. godine. Povodom hapšenja Momčila Krajišnika, tužiteljka del Ponte je posebno naglasila kako se (i) ova optužnica odnosi na individualnu

¹⁴⁹ Izjava ministra finansija Kipra, *Danas*, 27. jul, str. 2.

¹⁵⁰ Bečki nedeljnik *Format* prenosi da je ministar finansija Austrije izdao nalog specijalnoj jedinici austrijske policije za suzbijanje organizovanog kriminala, da pročešlja sve račune Miloševića i njegovih saradnika u austrijskim bankama, kako bi oni bili zamrznuti, *Politika*, 9. oktobar, str. 2.

¹⁵¹ Obraćanje Karle del Ponte Savetu bezbednosti UN, 20. decembra.

¹⁵² *Tribunal Update* 177, 22–27. maj, 2000.

¹⁵³ *Tribunal Update* 163.

¹⁵⁴ Sa ovom jedinicom se svojevremeno dovodio u vezu i Vojislav Šešelj, lider Srpske radikalne stranke u Srbiji.

krivičnu odgovornost lidera, a ne bosanskih Srba kao grupe, i kako se naročito zalaže za hapšenje Radovana Karadžića da bi mu se sudilo zajedno sa Krajišnikom.¹⁵⁵

Prilikom prvog pojavljivanja pred sudijama, Krajišnik se izjasnio da se ne oseća krivim ni po jednoj od tačaka optužnice. Njegov advokat Igor Pantelić izjavio je da je optužnica „neosnovana, isfabrikovana i politički motivisana“, da je njegov klijent bio samo konsultant vođstvu bosanskih Srba i da kao takav ni u kom slučaju nije odgovoran za vojne operacije. Tužilaštvo, naprotiv, tvrdi da je Krajišnik, za vreme koje pokriva optužnica, kao jedan od osnivača Srpske demokratske stranke (SDS), član glavnog odbora stranke, predsednik Skupštine Republike Srpske (RS), član Narodnog veća odbrane RS, član Predsedništva i član Vrhovne komande oružanih snaga RS, „bio prisutan na svakom sastanku na kome su se donosile odluke o proterivanju, nezakonitim hapšenjima, etničkom čišćenju i ubijanju hiljada ljudi.“¹⁵⁶

Suđenje Momčilu Krajišniku bi trebalo da započne krajem maja 2001, a očekuje se i da bude najduže do sada, jer će samo predstavljanje dokaza tužioca trajati duže od godinu dana.¹⁵⁷

2.4. Presude i suđenja

Ove godine su donete dve prvostepene presude, u predmetima *Kupreškić i ostali* (slučaj Ahmići) i generala Hrvatskog vijeća obrane (HVO) Tihomira Blaškića, konačna presuda o kazni Duška Tadića i o nepoštovanju suda advokata Vujina i Avramovića, kao i presude po žalbi u predmetima Anta Furundžije i Zlatka Aleksovskog. Krajem decembra je završeno suđenje i očekuje se presuda bosanskim Hrvatima Dariju Kordiću i Mariju Čerkezu za zločine u dolini Lašve u centralnoj Bosni.

Pet bosanskih Hrvata, Zoran, Mirjan i Vlatko Kupreškić, Vladimir Šantić i Drago Josipović, osuđeno je na kazne zatvora od šest do dvadesetpet godina zbog učešća u napadu na stanovništvo sela Ahmići u dolini reke Lašve.¹⁵⁸ Šesti saoptuženi, Dragan Papić, oslobođen je optužbe, pošto tužilaštvo nije uspelo da dokaže njegovo učešće u zločinu. Na najdužu kaznu osuđen je Šantić, koji je učestvovao u masakru kao komandant posebne jedinice vojne policije HVO pod nazivom *Džokeri*. U presudi se navodi da napad na selo Ahmići nije bila obična vojna operacija, već dobro planirano i organizovano ubijanje civila, pripadnika jedne etničke grupe, u nameri da se teritorija etnički očisti. Tako su petorica optuženih osuđeni za zločin proganjanja (etničkog čišćenja), kao zločin protiv čovečnosti, koji je stepenica ispod genocida. Za odgovornost za genocid potrebno je dokazati nameru da se istrebe i fizički unište pripadnici jedne grupe (naroda), odnosno sama grupa, a tužilaštvo i sudije su u ovom slučaju smatrali da takva namera nije postojala. Zaključeno je i da su za zločine u Ahmićima najviše

¹⁵⁵ Izjava tužioca povodom hapšenja Momčila Krajišnika, 3. aprila 2000. godine, vidi <www.un.org/icty>.

¹⁵⁶ Izjava portparola tužilaštva povodom Krajišnikovog hapšenja, *Tribunal Update* 171, 3–9. april, 2000.

¹⁵⁷ *Tribunal Update* 185, 17–22. jul, 2000; do sada najduže suđenje pred Tribunalom, računajući samo prvostepeni postupak, trajalo je 223 (radna) dana u predmetu Tihomira Blaškića (od 24. 6. 1997. do 30. 7. 1999).

¹⁵⁸ *Tribunal Update* 159, 10–14. januar 2000.

odgovorni politički i vojni lideri bosanskih Hrvata, Tihomir Blaškić, Dario Kordić i Vladimir Čerkez, što je uzeto u obzir prilikom odmeravanja kazni. U toku je postupak pred Žalbenim većem.

General Tihomir Blaškić osuđen je 3. marta na 45 godina zatvora zbog zločina pripadnika HVO pod njegovom komandom, kao i za individualnu odgovornost jer je utvrđeno da je „naredio, planirao, podstrekavao i na drugi način pomagao i podržavao planiranje, pripremu ili izvršenje zločina“ nad Muslimanima u centralnoj Bosni između 1992–1994. godine.¹⁵⁹ Raspravno veće je našlo da je sukob o kome je reč bio međunarodnog karaktera, odnosno da je postojala direktna umešanost Hrvatske vojske (HV) i sveukupne kontrole Hrvatske nad snagama i vlastima bosanskih Hrvata. Posledica ovog tvrđenja je da se žrtve smatraju zaštićenim osobama u smislu ženevskih konvencija iz 1949. godine, te postoji odgovornost za teške povrede ovih konvencija. Kao predsedavajući sudija, sudija Žorda je prilikom izricanja presude izjavio da su zločini generala Blaškića „izuzetno teški, učinjeni iz mržnje prema drugome i bez obzira prema međunarodnom humanitarnom pravu“. Odbrana generala Blaškića uložila je žalbu na ovu presudu.

Žalbeno veće je u predmetu Anta Furundžije, nekadašnjeg lokalnog zapovednika specijalne jedinice vojne policije HVO *Džokeri*, potvrdilo kaznu od deset godina, po osnovu individualne krivične odgovornosti za kršenje ratnih zakona i običaja (premlaćivanje hrvatskog vojnika i silovanje Muslimanke kome je prisustvovao, a koje nije ni sprečio ni kaznio). Furundžija je prebačen u Finsku na izdržavanje kazne.

Rešavajući po žalbi u predmetu Zlatka Aleksovskog, bivšeg upravnika zatvora Hrvatskog vijeća obrane (HVO) u Kaoniku i okružnog zatvora HVO „Heliodrom“ u Mostaru, koji je 1999. osuđen na dve i po godine zatvora, Žalbeno veće Tribunala je odlučilo da mu poveća kaznu na sedam godina zatvora, našavši da je prilikom prvobitnog odmeravanja kazne došlo do „očigledne“ greške.¹⁶⁰ Prema navodima iz presude, pogrešno je ocenjena ozbiljnost ponašanja žalioca, kao i to što njegovo svojstvo komandanta nije ocenjeno kao otežavajuća okolnost. Prilikom izricanja preinačene kazne, Žalbeno veće je kao olakšavajuću okolnost uzelo u obzir činjenicu da je žalilac morao da se pojavi dva puta na izricanju kazne, kao i to da je pritvoren po drugi put pošto je devet meseci proveo na slobodi, a što je sve kod njega uzrokovalo dodatnu duševnu bol, inače bi kazna bila i znatno duža. Aleksovski je prebačen u Finsku na izdržavanje kazne.

Dušku Tadiću je 26. januara Žalbeno veće smanjilo prvobitno odmerenu kaznu sa 25 na najviše 20, a najmanje 10 godina zatvora.¹⁶¹ Kazna se računa od 14. jula 1997. kada je osuđen do najranije 14. jula 2007. godine. Žalbeno veće je zaključilo da prethodna presuda od 25 godina nije odgovarajuće uzela u obzir malu ulogu osuđenog u širem kontekstu sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije. Tadić je prebačen u Nemačku na izdržavanje kazne. Ova presuda je interesantna jer je suprotna stavu Žalbenog sudijskog veća u slučaju Erdemović iz 1997. godine, koje je utvrdilo da je zločin, kvalifikovan kao

¹⁵⁹ *Tribunal Update* 166.

¹⁶⁰ Izjava za štampu Tribunala, 24. mart 2000, vidi <www.un.org/icty>.

¹⁶¹ *Tribunal Update* 161, 24–29. januar.

zločin protiv čovečnosti ozbiljniji prestup od ratnog zločina i da zaslužuje strožu kaznu. Sudije Žalbenog veća koje je utvrdilo konačnu presudu o kazni u slučaju Tadić, smatrale su da međunarodno pravo ne poznaje načelo po kome bi trebalo razlikovati ozbiljnost jedne i druge vrste zločina.¹⁶²

Beogradskom advokatu, doskorašnjem predsedniku Advokatske komore Srbije Milanu Vujinu, zabranjeno je da ubuduće istupa pred Tribunalom, od kada ga je u martu Žalbeno veće konačno osudilo za nepoštovanje suda, zbog delovanja suprotno interesu njegovog bivšeg klijenta Duška Tadića.¹⁶³ Za razliku od Vujina, Milan Simić, optužen za zločine nad Muslimanima i Hrvatima u Bosanskom Šamcu i njegov advokat Branislav Avramović, oslobođeni su optužbe za nepoštovanje suda, jer tužilac nije uspeo da dokaže da su Simić i Avramović podmitili, zastrašivali i podstrekivali na lažno svedočenje svedoka pod nazivom Agnes.¹⁶⁴

Sledeće godine se nastavljaju suđenja generalu Vojske Republike Srpske (VRS) Radislavu Krstiću za genocid nad Muslimanima u Srebrenici 1995. godine, petorici optuženih bosanskih Srba za ubijanje i mučenje bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata u logorima Omarska, Keraterm i Trnopolje u okolini Prijedora 1992. godine i vojnicima VRS Kunarcu, Kovaču i Vukoviću za ubijanje i mučenje Muslimana i silovanje Muslimanki u Foči 1992. godine. U oktobru je počelo suđenje Miloradu Krnojelcu, nekadašnjem komandantu KP doma u Foči za zločine protiv civila, Muslimana i ostalih ne-Srba zatočenih u ovoj ustanovi.

Generalu Radislavu Krstiću, nekadašnjem komandantu Drinskog korpusa VRS, od 13. marta traje suđenje pred Tribunalom po optužbi za genocid nad muslimanskim civilnim stanovništvom u Srebrenici.¹⁶⁵ Oko 7,5 hiljada muškaraca, od kojih su najmlađi imali 14 godina, nestalo je pošto je VRS osvojila Srebrenicu jula 1995. godine, tada oblast u statusu tzv. bezbednosne, zaštićene zone UN. Tužilaštvo tvrdi da su vojnici VRS posle osvajanja Srebrenice, u vojnoj bazi Potočari, koju su napustili vojnici mirovnih snaga UN, sakupili na hiljade muslimanskih izbeglica iz Srebrenice. Oko 25–30 hiljada žena i dece odvojeno je od muškaraca i deportovano na bosansku teritoriju, dok je oko sedam hiljada muškog stanovništva Srebrenice ubijeno. Iako tužilaštvo tvrdi da je VRS prekopavala masovne grobnice i uništavala leševe, do sada su pronađeni posmrtni ostaci 1866 žrtava.

Kao komandant Drinskog korpusa, Krstić se po osam tačaka tereti za genocid, zločine protiv čovečnosti i povredu zakona i običaja ratovanja, za zločine koji su počinjeni pod njegovom komandom. Optužnica protiv Krstića potvrđena je 2. novembra 1998. godine, a ozvaničena nepunih mesec dana kasnije, prilikom njegovog hapšenja u američkom sektoru SFOR u istočnoj Bosni.

¹⁶² Sudija Kaseze, koji je predsedavao većem iz 1997. a učestvovao u veću, koje je konačno presudilo Tadiću, jedini od petorice sudija nije se složio sa ovom odlukom.

¹⁶³ Vujin je kažnjen i sa 15.000 holandskih guldena, *Tribunal Update* 168, 27. mart – 1. april.

¹⁶⁴ *Tribunal Update* 170, 13–18. mart.

¹⁶⁵ Ovom suđenju je prethodilo samo jedno suđenje povodom zločina u Srebrenici. Dražen Erdemović koji je priznao učešće u masakru osuđen je 1997. godine na pet godina zatvora.

General Krstić se optužuje da je rukovodio operacijom napada na Srebrenicu, kao i svim onim što je posle njenog osvajanja usledilo. Krstićeva odbrana se uglavnom zasniva na tvrdnji da je po osvajanju položaja oko Srebrenice, Drinski korpus pod njegovom komandom nastavio put Žepe, dok je komandu u Srebrenici preuzeo general Ratko Mladić, komandant glavnog štaba VRS, koji je, zajedno sa „kninskim klanom“ oficira bivše JNA, odgovoran za sve događaje u Srebrenici, Bratuncu, Zvorniku, Milićima i Vlasenici, između 11–20. jula 1995. godine.¹⁶⁶

Tužilac je tokom suđenja predstavio i audio snimak razgovora generala Krstića i njegovog oficira, u kome general navodno naređuje da se „svi preživeli pobiju...“ Krstić je rekao da ne prepoznaje glas ni jednog učesnika snimljenog razgovora.¹⁶⁷

Suđenje optuženima *Fočanskom optužnicom*, vojnicima VRS, Dragoljubu Kunarcu, Radomiru Kovaču i Zoranu Vukoviću za sistematsko silovanje Muslimanki iz Foče, među kojima je bilo devojčica i od 12 godina, traje od marta meseca, a presuda se očekuje početkom sledeće godine. U ovom predmetu se po prvi put silovanje predstavlja kao zločin protiv čovečnosti. Svi izveštači iz Tribunala se slažu da zbog prirode zločina praćenje ovog suđenja spada u najteže profesionalne zadatke.

Stevan Todorović, nekadašnji šef policije u Bosanskom Šamcu, optužen za etničko čišćenje Muslimana i Hrvata, od pritvaranja u Hagu septembra 1998. tvrdi da je kidnapovan na Zlatiboru, a zatim prebačen preko Drine i prodat pripadnicima SFOR za 50,000 nemačkih maraka. Od tada se i vodi postupak za preispitivanje zakonitosti njegovog hapšenja. Odbrana je zahtevala da se optuženi Todorović odmah pusti na slobodu i vrati u zemlju odakle je kidnapovan, zbog nezakonitog hapšenja. Takođe, odbrana je zahtevala da SFOR omogući pristup dokumentaciji o hapšenju Todorovića, dok je SFOR odbijao da preda traženu dokumentaciju iz „bezbednosnih razloga“.¹⁶⁸ Sud je našao da se obaveza saradnje sa Tribunalom odnosi ne samo na države već i na međunarodne organizacije, i naložio američkom generalu, pripadniku SFOR, da se pojavi i svedoči o okolnostima Todorovićevog hapšenja. Tužilaštvo je žestoko kritikovalo ovu odluku suda, smatrajući da dokumentacija u pitanju nema veze sa njegovom optužnicom, kao i da nema smisla insistirati na nečemu što ne može da dovede do ostvarenja zahteva odbrane – puštanja na slobodu bez preispitivanja navoda optužnice. Nekoliko zemalja čije su trupe u sastavu SFOR usprotivilo se ovoj odluci smatrajući da ona može da ima krajnje nepovoljan uticaj na preduzimanje hapšenja od strane međunarodnih snaga u buduću. Žalbeno veće je početkom novembra suspendovalo odluku prvostepenog veća, kojom je naloženo da SFOR preda svu dokumentaciju u vezi hapšenja Stevana Todorovića.¹⁶⁹

Konačno, 13. decembra, održano je ročište na kome je ozvaničena nagodba između tužilaštva i Todorovića,¹⁷⁰ prema kojoj on povlači sve optužbe na račun SFOR, izjašnjava

¹⁶⁶ *Tribunal Update* 195, 16–21. oktobar.

¹⁶⁷ *Tribunal Update* 196, 23–30. oktobar.

¹⁶⁸ *Tribunal Update* 195, 16–21. oktobar.

¹⁶⁹ *Tribunal Update* 198, 6–12. novembar.

¹⁷⁰ Procesni institut anglosaksonskog prava.

se krivim za optužbe pod tačkom 1. optužnice, proganjanje po političkom, rasnom i verskom osnovu, dok će tužilaštvo formalno zatražiti povlačenje tački 2–27 optužnice i zahtevati kaznu ne manju od 5 i ne veću od 12 godina zatvora.¹⁷¹

Odlučujući o predlogu tužilaštva, sudije Tribunala su ove godine zaključile da žrtve zločina u nadležnosti Tribunala imaju pravo da zahtevaju naknadu pretrpljene štete. Predsednik Tribunala je Savetu bezbednosti i generalnom sekretaru UN uputio izveštaj u kojem sudije predlažu modalitete postupka za naknadu štete i predložio da nadležni organi UN ozbiljno razmotre odgovarajući metod obeštećenja žrtava zločina u bivšoj Jugoslaviji.¹⁷²

2.5. Reakcije vlasti u SR Jugoslaviji

Hapšenja bosanskih Srba u BiH od januara do juna meseca, a posebno hapšenje nekadašnjeg predsednika skupštine Republike Srpske, Momčila Krajišnika, nastavila su da izazivaju burne proteste vlasti, vladajućih stranaka, ali i jednog dela opozicije, koje u potpunosti prenose režimski mediji. Tako je pored Savezne vlade¹⁷³ i Veće Univerziteta u Beogradu najoštrije osudilo hapšenje Krajišnika i zatražilo „ukidanje Haškog tribunala, političkog suda koji hapsi, preti i otima ljude koji su krivi samo zato što su Srbi.“¹⁷⁴ Savezni ministar pravde Petar Jojić ustvrdio je da Haški tribunal „nije sud nego inkvizicija iz perioda srednjeg veka“, „lovac na srpske glave“, te da „optužnica protiv Momčila Krajišnika ne sadrži nijedan dokaz već u njoj samo vrvi i provejava mržnja prema srpskom narodu“.¹⁷⁵

Tanjug prenosi i komentar predsednika tada opozicione Demokratske stranke Srbije Vojislava Koštunice, o „razbojničkom“ hapšenju Krajišnika i Tribunalu kao „...natovskom, tačnije rečeno američkom sredstvu pritiska i zavođenja reda u svetu po meri trenutnih interesa,“¹⁷⁶ Srpski pokret obnove smatra da „Hag kažnjava lidere Srba, a amnestira vođe Muslimana i Hrvata ... Hapšenje Krajišnika na osnovu tajne optužnice predstavlja gaženje elementarnih principa prava, demokratije i slobode.“¹⁷⁷

Tadašnji dekan Pravnog fakulteta beogradskog univerziteta Oliver Antić u televizijskoj emisiji na RTS objašnjava da je „takozvani Haški tribunal – sramota prava i pravde“, da je „osnivanje Tribunala od strane Saveta bezbednosti *pravna katastrofa* ... neozbiljan politički sud, što se vidi i u njegovim osnivačkim aktima, gde stoji da je osnovan kako bi doprineo okončanju sukoba u bivšoj Jugoslaviji, što je političko, a ne pravno pitanje“.¹⁷⁸

¹⁷¹ Izjava za štampu, 13. decembar (JL/P.I.S./549-e).

¹⁷² Izjava za štampu od 13. septembra 2000. <www.un.org/icty>

¹⁷³ „Oštar protest Savezne vlade Savetu bezbednosti povodom kriminalnog hapšenja Momčila Krajišnika“ (poziv na ukidanje Tribunala kao tvorevine bez pravnog osnova), „NATO hapsi zlikovački“, *Politika*, 5.april, str. 2.

¹⁷⁴ *Politika*, 13. april, str. 18.

¹⁷⁵ *Politika*, 15. april, str. 18.

¹⁷⁶ *Politika*, 4. april, str. 2.

¹⁷⁷ *Politika*, 5.april, str. 18.

¹⁷⁸ *Politika*, 30. januar (transkript TV emisije).

Dorđe Ignjatović, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i zamenik predsednika Jugoslovenskog komiteta za ratne zločine, u istoj emisiji metod rada Tribunala ocenio je kao „dvoličan i licemeran“, istakao da je „tužilaštvo glavni organ, a ne sud, i da je ono donelo odluku da su Muslimani žrtve, Hrvati strana za ucenjivanje, a Srbi nesumnjivi krivci...“

Zvanična politika prethodne vlasti promovisala je i lažne informacije u vezi s Tribunalom. Tako je bivši ministar za informisanje u vladi Republike Srbije, Aleksandar Vučić, saopštio javnosti kako je „portparol Haškog tribunala Pol Rizli otvoreno rekao da su oni likvidirali Pavla Bulatovića i Željka Ražnatovića Arkana i da će se to dešavati i mnogim drugim u Srbiji, ukoliko ne prihvate okupaciju i okupatora“.¹⁷⁹ Bivši savezni ministar za informacije Goran Matić, saopštio je „istinu“ o događajima u Srebrenici: „Masakr nad oko 1200 ljudi u Srebrenici, za koji su neopravdano optuženi Srbi, izvršila je prema svedočenju članova špijunske-terorističke grupe Pauk, u saradnji sa francuskom i muslimanskom obaveštajnom službom, grupa plaćenika Hrvata, Slovenaca, Muslimana i Srba, za dva miliona maraka, koje je obezbedila muslimanska vlada u Sarajevu.“¹⁸⁰ U tekstu pod naslovom „Lovci na ucene iz Haškog tribunala“ – „generalna proba jedinice specijalizovane za hapšenje Srba već je obavljena...“, dnevna novina *Politika* obaveštava javnost šta se događa u Hagu: „General Krstić je osetio tehniku ispitivanja kojoj su ga podvrgli američki islednici: saslušan je 30 časova, bodežima su mu boli ruke i glavu, a u rane sipali nekakvu tečnost“.¹⁸¹

Vrhunac zvaničnih napada na Tribunal, koji tužilaštvo tumači kao „znak paranoje Beograda“¹⁸², jeste zvanično pismo bivšeg saveznog ministra pravde Petra Jojića glavnoj tužiteljki Tribunala Karli del Ponte, koje je naslovljeno „Kurvi del Ponte“.¹⁸³ Pismo prepuno uvreda odgovor je na pismo Karle del Ponte vladi SRJ, u kojem ona apeluje na saradnju i izručenje osoba optuženih za ratne zločine.

„Tamnica kojom rukovodite, u kojoj ste se, kao najgora kurva, prodali Amerikancima i u koju, koristeći se i ubistvima, silom dovlačite nevine Srbe, tzv. Haški tribunal je nelegalna institucija osnovana protivno odredbama Povelje Ujedinjenih nacija i međunarodnom pravu u celini.“

Neke opozicione stranke, a posebno Demokratska stranka Srbije (DSS), inače veliki kritičar Tribunala, oštro je kritikovala saveznog ministra pravde: „Jojićev rečnik je ispod svakog nivoa komunikacije – ministar je znatno obezvređio ozbiljne diskusije o pravnoj

¹⁷⁹ „Haški tribunal i NATO stoje iza ubistva Pavla Bulatovića i Arkana“, *Politika*, 16. april – Portparol tužilaštva je, u stvari, izjavio da bi Ražnatović očigledno bio sigurniji da se nalazio u Hagu. Vidi, *Danas*, 19. april, str. 3.

¹⁸⁰ „Popucala paukova mreža“, *Borba*, 14. mart, str. 5.

¹⁸¹ *Politika*, 18. mart.

¹⁸² *Vijesti*, 26. maj, str. 2.

¹⁸³ Ovo pismo nisu prenele nijedne novine u integralnoj verziji. Vidi *Danas*, 26. maj, str. 9. Beogradski centar za ljudska prava u svojoj dokumentaciji poseduje kopiju pisma koja je podeljena novinarima prisutnim na konferenciji za štampu ministra Jojića, 24. maja.

utemeljenosti i načinu rada Haškog tribunala i naneo ogromnu štetu svima koji argumentovano i kritički sude o toj ustanovi“.¹⁸⁴

Osim samo ostrašćenih napada na Tribunal, kritikovanje tajnih optužnica, koje „ne poznaje ni jedan pravni sistem u svetu“, uvreženo je među većim delom opozicije.¹⁸⁵ Retko su se mogli čuti glasovi da je nenajavljeno hapšenje praksa u svim zemljama, a u slučaju Tribunala je već podignuta optužnica.¹⁸⁶ Problem predstavlja činjenica da gotovo nema domaćih nepristrasnih komentatora koji poznaju pravila Tribunala i koji su u stanju da ih mirno objasne javnosti. Jedino je nezavisna štampa redovno izveštavala o događajima vezanim za Tribunal, prenosila izjave za štampu zvaničnika Tribunala bez komentara, a povremeno prenosila komentare najznačajnijih domaćih političkih stranaka. U maju, Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) iz Podgorice, organizovao je konferenciju pod nazivom „Tribunal i modeli saradnje“, koja je pružila priliku prisutnim pravnicima, novinarima i političarima iz Crne Gore, da učestvuju u diskusiji sa predstavnicima Tribunala.

Aktivnijem uticaju Tribunala na javno mnjenje SRJ, posebno Srbije, sigurno će doprineti i ponovno otvaranje kancelarije tužilaštva u Beogradu, početkom 2001. godine. Ovo predstavništvo će omogućiti pristup istražitelja svedocima u Srbiji, i konačno ubrzati istrage protiv onih koji su činili zločine nad srpskim stanovništvom u Hrvatskoj i na Kosovu. Do sada je tužilaštvo imalo pristup svedocima na teritoriji Crne Gore, zahvaljujući vrlo dobroj saradnji sa tamošnjim vlastima. Iako su vlasti SRJ odbile da joj daju vizu jer je „administrativni službenik NATO“¹⁸⁷, del Ponte se juna meseca sastala sa predsednikom Đukanovićem u Crnoj Gori, blizu granice sa Hrvatskom. Crnogorska vlada je više puta izrazila spremnost na saradnju s Tribunalom i izručenje svih optuženih za ratne zločine, za čije hapšenje „ne postoji rizik unutrašnjeg konflikta u Crnoj Gori i brojnih i masovnih žrtava“¹⁸⁸. Od kako istražitelji od novembra meseca intenzivno istražuju odgovornost za zločine na dubrovačkom ratištu, crnogorski mediji predviđaju ko bi od tadašnjeg političkog i vojnog rukovodstva mogao da se nađe na listi optuženih.¹⁸⁹

Posle 5. oktobra i promene saveznih vlasti, preko noći je nestala i razlika između nekada režimskih i nezavisnih medija. Od tada, svi uglavnom izveštavaju o Tribunalu bez komentara.

¹⁸⁴ *Beta*, 25.maj.

¹⁸⁵ Pravni eksperti Saveznog ministarstva za inostrane poslove, profesori dr Rodoljub Etinski i dr Ivan Čukalović samo su jedni od onih koji misle isto, vidi *Politika*, 22. januar, str. 17; O protestima opozicionih stranaka, Demokratske stranke, Pokreta za demokratsku Srbiju, Srpskog pokreta obnove, vidi *Blic*, 4. april, str. 8.

¹⁸⁶ TV emisije u produkciji ANEM (Asocijacije nezavisnih elektronskih medija), Studio B, mart i maj 2000.

¹⁸⁷ Saopštenje jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova, *Vijesti*, 20. jun, str. 2.

¹⁸⁸ Predsednik crnogorske Vlade, Filip Vujanović u razgovoru sa del Ponte u Hagu, *Vijesti*, 5. februar, str. 3.

¹⁸⁹ „Trag za Hag“, *Monitor*, 8. decembar, str. 10.

Saradnju sa Tribunalom nove savezne vlasti doživljavaju kao nužnost, obavezu koju je bivši predsednik Milošević prihvatio potpisivanjem Dejtonskog sporazuma.¹⁹⁰ Odavno je poznato da novoizabrani predsednik SRJ Vojislav Koštunica nije oduševljen Tribunalom,¹⁹¹ što prati i raspoloženje značajnog dela javnog mnjenja (o čemu će biti reči u narednom odeljku). Odluka glavne tužiteljke del Ponte da nema osnova ni za pokretanje istrage o pojedinim ključnim incidentima NATO intervencije protiv SRJ, doprinelo je da se Tribunal i u „post-miloševićevskoj“ eri ne doživljava kao nepristrasan i nezavisan sud.

Otvaranje kancelarije Tribunala u Beogradu, do čega treba da dovede poseta del Ponte Beogradu početkom 2001.¹⁹² nije sporno, dok „sve ostalo“, prema predsedniku Koštunici, „dolazi pod lupu onoga što su naši propisi i Ustav, koji ima problem s ekstradicijom“.¹⁹³ Ostaje da se vidi kako će se pitanje izručivanja optuženih Hagu rešiti naredne godine, s obzirom i na kategoričan stav del Ponte po tom pitanju.

Ideja da je neophodno suditi ratnim zločincima postoji, ali se krajem godine prevashodno razmišljalo o tome da se suđenja organizuju u zemlji. Predsednik Koštunica je izjavio da će „Milošević za svoja dela odgovarati pred srpskim narodom“.¹⁹⁴ Neizvesno je da li se planira suđenje i za krivična dela za koja ga tereti Haška optužnica ili samo za zloupotrebu vlasti, izbornu krađu, korupciju i slično.¹⁹⁵

2.6. Reakcije građana SR Jugoslavije

U ispitivanje pravne svesti građana SR Jugoslavije (čiji su rezultati izloženi u poglavlju 3) bilo je uvršteno i pet pitanja koja su se odnosila na Haški tribunal. Želja nam je bila da dobijemo realan uvid u to kako građani gledaju na aktivnosti ovog tribunala, kao i na mogućnost da se državljani SR Jugoslavije nađu pred njim.

Prvo pitanje koje smo postavili ispitanicima glasilo je „Šta mislite o aktivnostima Haškog tribunala na teritoriji bivše SFRJ?“. Dobijeni odgovori su predstavljeni na Grafikonu 1. Kao što se očekivalo, najveći broj ispitanika je bio mišljenja da Haški tribunal i nije pravi sud, nego puko sredstvo američke spoljne politike (38,9%). Ipak, to ne sme da zamagli

¹⁹⁰ Vidi intervju Vojislava Koštunice nedeljniku *Vreme*, 14. decembar, str. 18.

¹⁹¹ „Kandidat DOS za predsednika SRJ, Vojislav Koštunica izjavio je da neće dozvoliti, ukoliko bude izabran, da Slobodan Milošević bude izveden pred Haški sud, koji je, prema Koštunici, više politička nego pravna institucija, i više američki, nego međunarodni sud. Podizanje Haške optužnice protiv Slobodana Miloševića bilo je besmisleno, kao što je bilo besmisleno i prošlogodišnje bombardovanje SRJ“, *Vijesti*, 6. septembar, str. 2.

¹⁹² Portparol Tribunala Florens Hartman – kancelarija Tribunala u Beogradu biće otvorena verovatno posle izbora u Srbiji, *Blic*, 26. 11, str. 7.

¹⁹³ *Vreme*, 14. decembar, str. 18. Ustav SRJ zabranjuje ekstradiciju državljana SRJ *drugim državama*, a ne međunarodnoj instituciji, kakva je Haški tribunal. Vidi čl. 17 st. 3 Ustava SRJ.

¹⁹⁴ *Blic*, 6. novembar, str. 9.

¹⁹⁵ Prema jednom ispitivanju javnog mnjenja, najveći procenat ispitanika se opredelio za drugu opciju (48%), 14% smatra da mu ne treba suditi, 8,5% da ga treba isporučiti Tribunalu, 11% da mu treba suditi za ratne zločine, 5 % je za to da mu Tribunal sudi u SRJ, a samo 13% nije opredeljeno. Vidi *Vreme*, 16. novembar, str. 17.

činjenicu da je naše javno mnjenje *duboko podeljeno* po ovom pitanju. Jer nasuprot ovoj grupi ispitanika, koja ima negativan stav prema Haškom tribunalu, stoji nešto manja grupa (29,3%), koja ima pozitivan stav – bilo da aktivnosti Haškog tribunala ocenjuje kao „ulaznicu“ SR Jugoslavije u civilizovan svet (19,6%), bilo da u njima vidi priliku da se izbegnu domaći revanšizmi i „stvaranje zle krvi u narodu“ (9,7%). Treću grupu čine svi oni koji nemaju formiran stav prema Haškom tribunalu (31,8%), pri čemu je veoma značajno naglasiti da se dobar deo ispitanika koji pripada ovoj grupi (22,1%) ne zadovoljava time da na postavljeno pitanje odgovori sa jednostavnim „Ne znam“, nego ističe činjenicu da je njihovo neznanje proizvod sistematskog uskraćivanja relevantnih informacija pod Miloševićevim režimom. Po prirodi stvari, najveći deo tih ispitanika su građani Srbije,¹⁹⁶ što vodi zaključku da svaki četvrti građanin u Srbiji oseća potrebu za dodatnim informacijama, koje bi mu omogućile da donese sud o aktivnostima Haškog tribunala. Isti zaključak važi i za ispitanike koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi (pri čemu se – neznatno – veća potreba za informacijama o Haškom tribunalu oseća samo među Hrvatima i Mađarima).

Grafikon 1: Mišljenje o aktivnostima Haškog tribunala na teritoriji bivše SFRJ

Ispitanici su bili pitani i za mišljenje o tome da li bi se kod nas stav o Haškom tribunalu bitno promenio ako bi se ljudi o njemu mogli informisati u sredstvima masovnih komunikacija. Podeljenost mišljenja o Haškom tribunalu je uočljiva i iz odgovora na ovo pitanje. Najviše je bilo onih koji su odgovorili da bi do promena došlo „vrlo verovatno“ (25,7%), a zatim slede oni koji sumnjaju da bi došlo do promena (24,4%). Gotovo jednak procenat ispitanika je na pitanje odgovorio sa kategoričkim „ne“ (18,6%) i „svakako“ (18,2%). Neopredeljnih je bilo 13,1%. Na odgovore na ovo pitanje najveći uticaj je imalo obrazovanje ispitanika: što je obrazovaniji bio ispitanik, to je bio skloniji da u adekvatnom informisanju vidi odlučujući činilac promene stava o Haškom tribunalu kod građana SR Jugoslavije.

Sledeća dva pitanja postavljena ispitanicima odnosila su se konkretno na nadležnost Haškog suda da sudi državljanima SR Jugoslavije za ratne zločine. Prva stvar koju je važno primetiti u vezi s ovim pitanjima tiče se vrlo rasprostranjenog mišljenja među ispitanicima da su građani SR Jugoslavije tokom ratova na prostorima bivše SFRJ vršili ratne zločine. To je veoma bitan momenat, pošto je propaganda Miloševićevog režima neprestano uveravala građane da su se „Srbi samo branili“, da su bili isključivo „žrtve podmuklog neprijatelja“ i da su vodili „pravedan rat“. Kako će se u nastavku moći videti iz odgovora ispitanika, ta propaganda nije imala uspeha i svest o počinjenim ratnim zločinima tzv. „srpske strane“ je danas veoma rasprostranjena u SR Jugoslaviji. Teškoću, međutim, predstavlja utvrđivanje suda koji je nadležan da građanima SR Jugoslavije sudi za počinjene ratne zločine. Iz odgovora koji su ispitanici dali na pitanje šta misle o državljanima Srbije i Crne Gore koji su pred Haškim tribunalom optuženi za ratne zločine, vidi se da je najveći deo njih pristalica opcije da treba da im se sudi u zemlji, pred domaćim sudom (46,6%). Pritom je taj odgovor dalo značajno manje ispitanika iz

¹⁹⁶ Samo 8,9% ispitanika sa teritorije Crne Gore je zaokružilo ovaj odgovor.

Crne Gore (36,4%) nego ispitanika iz Srbije (49%). Obrnuto, u Crnoj Gori je bilo mnogo više pristalica izručenja osumnjičenih za ratne zločine Haškom tribunalu (26,5%) nego u Srbiji (14,7%). Nije zanemarljiv ni procenat ispitanika koji osumnjičene za ratne zločine i dalje smatra žrtvama antisrpske zavere (16,7%), kao ni procenat ispitanika koji se zalaže za to da se tim licima sudi u onoj bivšoj republici SFRJ na čijoj teritoriji su osumnjičeni da su počinili ratne zločine (9,9%). Kao što se moglo pretpostaviti, među onima koji smatraju da su građani SR Jugoslavije optuženi od strane Haškog tribunala žrtve antisrpske zavere najviše je simpatizera SRS (47,7%) i SPS (46,3%). Na pomenuto pitanje 9,8% ispitanika nije moglo da pruži nikakav odgovor.

Još veći procenat ispitanika smatra da bi Slobodanu Miloševiću trebalo da se organizuje suđenje pred domaćim sudom (57,5%). Za razliku od ispitanika iz Crne Gore (40,6%), ispitanici iz Srbije su bili daleko skloniji da Miloševića vide na optuženičkoj klupi domaćeg suda (61,5%). Na drugoj strani, i o ovom pitanju se za saradnju SR Jugoslavije sa Haškim tribunalom izjasnilo daleko više ispitanika iz Crne Gore (32,1%) nego iz Srbije (19,8%). Tako u Srbiji na svakog ispitanika koji podržava izručenje Slobodana Miloševića Haškom tribunalu dolaze tri ispitanika koji zagovaraju suđenje u SR Jugoslaviji pred domaćim sudom. U grupi od 13,8% ispitanika koji su osporavali Miloševićevu odgovornost za ratne zločine i protivili se bilo kakvom suđenju, najveći deo (tj. celu trećinu) su činili simpatizeri SPS. Najveći deo simpatizera SPS stoji na tom stanovištu (75,3%), dok je daljih 10,3% voljno da prizna da je Milošević verovatno odgovoran za ratne zločine, ali da zbog toga ne bi trebalo da bude izveden pred sud. Takođe je veliki deo simpatizera SRS bio voljan da Miloševića ekskulpira od svake krivice za ratne zločine (45,3%) ili da ga barem poštedi suđenja (10,9%). Interesantno je da sasvim zanemarljiv procenat ispitanika nije mogao da odgovori na ovo pitanje (1,8%).

Pitanje o Miloševićevoj odgovornosti za ratne zločine i izručenju Haškom tribunalu preformulisali smo i ispitanicima ponudili u jednom drugom obliku. U poslednjem pitanju u našem upitniku izneta je prvo činjenica da je sam Milošević kao predsednik Srbije 1995. potpisao Dejtonski sporazum, koji Jugoslaviju obavezuje na saradnju s Haškim tribunalom, a zatim su ispitanici upitani za mišljenje da li se ta obaveza mora poštovati. Ispitanici su sada bili stavljeni u daleko težu situaciju da se izjasne o jednoj međunarodnoj obavezi koju je sam Milošević prihvatio. Na taj način Milošević je ispitanicima predstavljen kao političar koji je sam stvorio mogućnost da bude optužen za ratne zločine i izručen Haškom tribunalu.

Na tako formulisano pitanje je, u skladu s očekivanjima, daleko manji procenat ispitanika bio spreman da odgovori osporavanjem nadležnosti Haškog tribunala. Sve u svemu, dok je jedna trećina ispitanika smatrala da obaveze iz Dejtonskog sporazuma ne treba ispunjavati – bilo zato „što smo tada bili cenjeni“ (22,8%), bilo zato „što je tada postojao nenarodni režim, koji je u međuvremenu oboren“ (10,5%) – polovina ispitanika je ipak bila mišljenja da Milošević treba da bude izručen Haškom tribunalu. Pritom je bilo mnogo više onih koji su smatrali da Milošević tamo mora da odgovara za sve ratne zločine, pa i one počinjene na Kosovu 1998–1999 (34,7%), nego onih koji su odobravali njegovo pozivanje na odgovornost za ratne zločine počinjene samo u periodu pre potpisivanja Dejtonskog sporazuma (dakle za ratne zločine počinjene u ratovima u

Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) (14,1%). Interesantno je da su ispitanici u Crnoj Gori bili daleko manje skloni da ističu ovo ograničenje: 9,6% njih je bilo za to da Miloševiću Haški tribunal sudi samo za ratne zločine počinjene do 1995, dok je onih koji su odbacili ovo ograničenje bilo 48,3%. U Srbiji je, obrnuto, na dva ispitanika koji su smatrali da Milošević mora da odgovara za sve ratne zločine dolazio jedan ispitanik koji je isključivao mogućnost da bivši predsednik SR Jugoslavije odgovara za ratne zločine počinjene na Kosovu 1998–1999. Nešto manje od jedne petine ispitanika (17,9%) nije znalo da odgovori na ovo pitanje.

Sve ovo pokazuje da je javno mnjenje u SR Jugoslaviji nedovoljno obavešteno i podeljeno u stavu prema Haškom tribunalu. Jedna trećina građana SR Jugoslavije je, kako pokazuju rezultati našeg istraživanja, pokazala nepokolebljiv stav da s Haškim tribunalom ne treba saradivati, da mu ne treba izručivati građane SR Jugoslavije i da je on samo sredstvo američke spoljne politike. Na drugoj strani je jedna petina građana koja bezrezervno zagovara saradnju s Haškim tribunalom. Ostatak, koji čini oko 50% populacije, sklon je kolebanju i velikim delom priznaje potrebu da se dodatno informiše o aktivnostima Haškog tribunala kako bi mogao kompetentno da formira svoj sopstveni sud. Za njih će svakako biti od velike koristi otvaranje kancelarije Haškog tribunala u Beogradu i mogućnost da se upoznaju s njegovim aktivnostima „na terenu“. Međutim, vrlo je verovatno da će jedan drugi činilac igrati još veću ulogu u formiranju suda u ovom delu jugoslovenske populacije o Haškom tribunalu. Taj deo populacije, iako slabo informisan o aktivnostima Haškog tribunala i kolebljiv u stavu prema njemu, u velikoj meri je naklonjen DOS i zato će vrlo verovatno biti sklon da do određene mere podrži spoljnopolitičke poteze koje će vući nove vlasti u SR Jugoslaviji (odnosno Srbiji). Podrška će, razume se, morati imati uporište u poverenju koje će te vlasti uživati u očima birača zbog ispunjavanja izbornih obećanja. Fleksibilniji odnos novih jugoslovenskih i srbijanskih vlasti prema Haškom tribunalu bi, praćen uspehom obećanih političkih i ekonomskih reformi (naročito ako bude praćen tešnjim povezivanjem SR Jugoslavije s međunarodnom zajednicom, a pre svega s Evropskom unijom), mogao da naiđe na podršku u ovom delu populacije i da dovede do širenja i jačanja pozitivnog stava prema Tribunalu. I obrnuto, krah reformske politike novih vlasti i produbljanje postojeće krize bi veoma lako mogli da ovaj deo populacije opet okrenu ka ksenofobiji i uskraćivanju podrške svakoj saradnji s međunarodnom zajednicom pogotovu s i onako kontroverznim Haškim tribunalom.

3. Istina i pomirenje

3.1. Predlozi za uspostavljanje komisija za istinu i pomirenje

Ubrzo po stupanju na dužnost, savezni ministar inostranih poslova, Goran Svilanović, pokrenuo je u javnosti ideju osnivanja Komisije za istinu, čiji bi članovi bili domaći intelektualci koji uživaju poverenje građana, a koji bi dobili mandat da prikupljaju dokaze o zločinima i javnosti predstave šta se zapravo činilo u ime „srpskih nacionalnih

interesa“, ali i o zločinima koji su počinjeni protiv građana ove zemlje tokom poslednje decenije. Prema Svilanoviću,

Ukoliko Komisija obavesti javnost o svim ovim događajima, ukoliko progovori argumentovano, sa činjenicama, sa što više detalja, to će ljudi bolje shvatiti koliko je sve to bilo užasno, koliko pojedini događaji, pojedini zločini predstavljaju nesreću za sve nas... Verujem da što više ljudi bude upoznato s onim što se dešavalo, to će više biti zainteresovani za konkretnu odgovornost, znači, sa imenom i prezimenom onih koji su zločin počinili. Krivci, naravno, moraju biti kažnjeni.¹⁹⁷

Uverenje ministra Svilanovića da građanima nedostaju informacije o tome šta se sve događalo u ratovima na teritoriji bivše SFRJ, potvrđuju i istraživanja javnog mnjenja. Ono što je bila redovna pojava na državnim medijima u Crnoj Gori, izveštavanje o Haškom tribunalu u večernjem *TV Dnevniku*, emitovanje dokumentarnog filma o zločinu u Srebrenici, za građane Srbije je i 2000. godine bilo gotovo nezamislivo.

U Ulcinju je marta 2000. održana međunarodna konferencija „Istina, odgovornost, pomirenje“ (*Truth, Responsibility, Reconciliation*) u organizaciji nezavisnog radija B2–92 i Fonda za otvoreno društvo, koja je okupila istaknute borce za ljudska prava iz zemlje i članove komisija za istinu iz Čilea, Argentine i Južnoafričke Republike. U aprilu je u Beogradu održana slična konferencija u organizaciji ANEM i AAOM (Alternativne akademske obrazovne mreže), a u planu za narednu godinu je i treća konferencija na istu temu, koja će prva imati sve medijske uslove da dopre do pažnje široke javnosti.

Osnivanje Komisije za istinu do kraja godine nisu zvanično razmatrale savezne i republičke vlasti, ali se o ideji raspravljalo u javnosti.¹⁹⁸ Prema ministru Svilanoviću, postoji mogućnost da se komisija formira odlukom vlade ili da nastane inicijativom nevladinog sektora.¹⁹⁹ Postoje i razne ideje oko sastava komisije, od toga da ona bude regionalnog karaktera i da je čine ugledni i nepristrasni ljudi od najvećeg poverenja među svim sukobljenim stranama,²⁰⁰ do toga da njene članove bira parlament, da članovi budu iz medija i nevladinih organizacija,²⁰¹ itd.

Za razliku od komisija za istinu i pomirenje u nekim drugim zemljama, svedočenje pred komisijom na ovim prostorima ne bi isključilo krivičnu odgovornost onih koji su činili zločine.²⁰²

¹⁹⁷ Intervju Gorana Svilanovića nedeljniku *Vreme*, 16. novembar, str. 9.

¹⁹⁸ Vidi *Vreme*, 23. novembar, str. 22.

¹⁹⁹ Goran Svilanović, *Vreme*, 23. novembar, str. 22.

²⁰⁰ Vojin Dimitrijević, *Vreme*, 23. novembar, str. 22; Momčilo Perišić, predsednik Pokreta za demokratsku Srbiju i nekadašnji načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije, smatra da „teško koja komisija može da obezbedi svedočenja svih strana“.

²⁰¹ Biljana Kovačević–Vučo, *Vreme*, 23. novembar, str. 22.

²⁰² *Id.* Svilanović i Dimitrijević; advokat Gradimir Nalić smatra da je nemoguće da budu kažnjeni svi koji su odgovorni i da zato ne treba da se ide u „lov na veštice“.

O tome koliko će mukotrpan biti put do uspeha ovakve komisije i rasprostranjenog prihvatanja činjenice da su i pripadnici srpskog naroda odgovorni za najteže zločine, govori i podatak da je tokom intervjua Nataše Kandić, direktorke nevladine organizacije Fonda za humanitarno pravo, novosadska televizija imala najavu bombe, a da su se tokom čitave emisije i sutradan ujutro, u TV Novi Sad javljali brojni građani i gledaoci razjareni zbog njenog gostovanja.²⁰³ Put ka ostvarenju ideje „prava na istinu“, na šta je odavno naviknuta većina stanovništva latinoameričkih zemalja, kao i građana Nemačke, za građane Hrvatske, BiH, Crne Gore, a posebno Srbije, tek počinje.

Rušenje režima lične vlasti Slobodana Miloševića i početak političkih reformi u SR Jugoslaviji otvorili su pitanje pomirenja ljudi i naroda na prostorima bivše SFRJ. Desetogodišnjem periodu, u kojem su se smenjivali i nadopunjavali raspirivanje nacionalističke mržnje, ratna propaganda i samo ratovanje, došao je, po svemu sudeći, kraj. Nove vlasti u Beogradu su na saveznim i republičkim izborima pobedile sa programom koji predviđa reintegraciju SR Jugoslavije u Evropu i u istočnoevropski region. Da bi se taj program ostvario biće neophodno započeti mukotrpan proces mirenja pripadnika različitih naroda, koji su u proteklih deset godina preko kontrolisanih medija masovne komunikacije ili iz ličnog iskustva (pa čak i učešća u međusobnim oružanim sukobima) naučili da jedni o drugima misle sve najgore.

3.2. Rezultati ispitivanja javnog mnjenja

Prvi preduslov pomirenja čini spremnost da se prizna vlastiti deo krivice za ono što je učinjeno i trezveno sagledaju okolnosti koje su doprinele da se desi ono što se desilo. Zato je prvo pitanje koje smo uputili ispitanicima bilo ko je, po njihovom mišljenju, najviše kriv za raspad SFRJ. Na to pitanje je skoro dve trećine (63,2%) ispitanika odgovor potražilo u rukovodstvima bivših republika SFRJ, pri čemu je njih 51,5% bilo sklono da među njima ne pravi nikakvu razliku u krivici (ostalih 11,7% je apostrofiralo neko od rukovodstava kao najviše krivo). Na saveznu vladu Ante Markovića je krivicu bacilo zanemarljivih 2,4% ispitanika. Strani faktor je bilo sklono da okrivi 14,3% ispitanika – od kojih 11, 4% nije htelo da pravi nikakvu razliku među pojedinim akterima koji su se u to vreme angažovali u procesu dezintegracije jugoslovenske države i kao krivca jednostavno označilo „međunarodnu zajednicu“.

Veoma mali procenat ispitanika je na pomenuto pitanje odgovorio da su za raspad SFRJ krivi narodi koji su na njenoj teritoriji živeli – svega 5,3%. To je već samo po sebi ohrabrujući podatak, s obzirom da govori o odsustvu kolektivističke matrice u pripisivanju krivice za raspad SFRJ i ratnih strahota koje su potom usledile. Ipak, hteli smo da proverimo kako će ispitanici reagovati kada im ponudimo opciju da se izjasne o krivici svakog pojedinog naroda (Srbi, Hrvati, Crnogorci, Albanci, Slovenci, Muslimani, Makedonci, Jugosloveni i Mađari) za raspad SFRJ – i to na skali od „mnogo“, preko „delimično“ i „malo“ do „nimalo“. Odgovarajući na ovo pitanje, ispitanici su se retko opredeljivali da neki narod proglase za „nimalo“ kriv (izuzetak su Mađari i Jugosloveni: dok za prve 50,2% ispitanika smatra da nisu „nimalo“ dorineli raspadu SFRJ, za druge to

²⁰³ Vidi „Apstinentska kriza“, *Vreme*, 16. novembar, str. 25.

smatra 48,6%). „Mnogo“ krivice su ispitanici bili skloni da pripisu Hrvatima (51,8%), zatim Albancima (46,8%), Muslimanima (37,7%) i Slovencima (35,3%). Srbi su „mnogo“ krivi za 23,5% ispitanika, a Crnogorci za njih 10,5%. Ako se pak združe ispitanici koji Srbe i Crnogorce smatraju za „mnogo“ i „delimično“ krive onda se dolazi do toga da je 66,4% ispitanika spremno da Srbima pripise neku vrstu krivice za raspad SFRJ, a 46% Crnogorcima. Interesantno je da se 54,1% ispitanika srpske nacionalnosti smatra da Srbi snose neku vrstu krivice SFRJ, dok 45,5% ispitanika crnogorske nacionalnosti isto misli za Crnogorce. Kao što možemo da vidimo, iako preovlađuje mišljenje da su drugi narodi više krivi za raspad SFRJ od sopstvenog, među Srbima i Crnogorcima ipak postoji doza samokritičnosti i spremnost za suočavanje sa određenom vrstom krivice.

Na pitanje da li je, po njihovom mišljenju, potrebno da dođe do pomirenja između naroda koji su živeli na teritoriji SFRJ sa „Da, bezuslovno“ odgovorilo je 64% ispitanika. Onih koji su smatrali da bi do pomirenja trebalo da dođe pošto se ispune određeni uslovi bilo je 15,4%; 16,1% ispitanika je izabralo odgovor „Ne, dok su generacije koje su preživele ratove devedesetih godina žive“ i „Ne, nikada“. Neopredeljnih je bilo 4,5%. Spremnost na bezuslovno pomirenje nešto je manja, ali ipak dovoljno velika i među ispitanicima koji su se izjasnili kao Srbi (60,2%), dok je među ispitanicima koji su se izjasnili kao Crnogorci veća i iznosi čitavih 73%. U toj spremnosti na bezuslovno pomirenje za Srbima ne zaostaju ni Albanci (57,7%), dok ih Muslimani i prevazilaze (66,1%). Ipak, najveća spremnost na bezuslovno pomirenje postoji među Hrvatima – 88% ispitanika koji su se izjasnili kao pripadnici ovog naroda smatralo je da između naroda koji su živeli na teritoriji bivše SFRJ treba da dođe do pomirenja.

Iz ovih odgovora se može rekonstruisati dominantan obrazac, prema kojem su glavni krivci za raspad SFRJ bila republička rukovodstva i da sada, kada su ona uglavnom nestala s političke pozornice, može doći do pomirenja među (bespotrebno zavađenim) narodima. Iako i dalje preovlađuje mišljenje da su drugi narodi dali veći doprinos raspadu zajedničke države, kod Srba i Crnogoraca, kao ključnih naroda u SR Jugoslaviji (tj. Srbiji i Crnoj Gori), postoji nezanemarljiva spremnost da se i na sebe preuzme deo krivice.

Od ispitanika smo želeli da saznamo da li je za proces pomirenja dobro da postoje izvinjenja javnih ličnosti upućena celim narodima. Kao primer je poslužilo izvinjenje koje je crnogorski predsednik Milo Đukanović uputio hrvatskom narodu zbog zločina koje su crnogorski vojnici u sastavu JNA počinili na teritoriji Hrvatske. Taj čin je najveći broj ispitanika (30%) bio sklon da podrži jer doprinosi procesu pomirenja između naroda. Međutim, ostao je još uvek veliki broj ispitanika koji je birao druge odgovore. Da je u pitanju „lukav čin koji ništa ne košta“ smatralo je 23% ispitanika, 21,7% je mislilo da je u pitanju „sramota, jer je Crnogorcima naneta ljaga“, dok je 18,5% ispitanika izjavilo da je to bilo „glupo, pošto nije bilo razloga za izvinjavanje“. Preostalih 6,8% ispitanika nije znalo da odgovori na ovo pitanje. Interesantno je da je mnogo više Crnogoraca (57,3%) nego Srba (20,5%) bilo spremno da Đukanovićev čin oceni kao koristan, pošto doprinosi pomirenju između dva naroda. Uopšte uzev, u republici Crnoj Gori je Đukanovićev čin mnogo više tumačen na ovaj način (48,1%), nego u Srbiji (25,7%). Kao što se može videti, izvinjenje javnih ličnosti ne uživa veliku popularnosti u SR Jugoslaviji, a naročito

u Srbiji (i kod Srba), iako se ono počinje dovoditi u vezu sa realno postojećom potrebom pomirenja među narodima. Moguće je da će sa protekom vremena, stišavanjem nacionalističkih strasti i otpočinjanjem konkretnih vidova saradnje između naroda na prostorima bivše SFRJ izvinjenja javnih ličnosti postajati popularnija i prerasti u značajan instrument pomirenja između ovih naroda.

Na kraju smo želeli da vidimo da li su ispitanici izvukli neku pouku iz iskustva koje su imali sa vlastitim rukovodstvom prilikom razbijanja SFRJ i otpočinjanja ratova na teritoriji njenih bivših republika. Zato smo ih pitali u čemu vide najvažniju posledicu (već dugo najavljivanog) izvođenja Slobodana Miloševića i njegovih saradnika pred sud. Odgovori koje smo dobili predstavljeni su na Grafikonu 1. Obnarodovanje svih onih zakulisnih radnji i igara istakao je najveći procenat ispitanika (37,3%) – pri čemu više u Srbiji (40%), nego u Crnoj Gori (26,2%). Nešto manji procenat ispitanika je bio sklon da u tom činu vidi opomenu za budućnost i buduće nosioce najviše vlasti u Srbiji i Crnoj Gori (25,4%). Za samo kažnjavanje kao najbitniju posledicu suđenja Miloševiću i saradnicima opredelilo se relativno malo ispitanika – 17,3%. Ovi podaci daju povoda za nadu da bi suđenje Slobodanu Miloševiću zaista moglo da posluži kao katarza za sve one koji su godinama verovali njegovoj propagandi, koji su, prinudno ili dobrovoljno, sudelovali u ratovima koje je on potpaljivao i koji su patili u bedi i siromaštvu.

Sve u svemu, rezultati istraživanja pokazuju da u jugoslovenskoj populaciji postoje sasvim solidni preduslovi za otpočinjanje procesa pomirenja sa narodima koji žive na preostalim teritorijama bivše SFRJ. Nove vlasti u SR Jugoslaviji i Srbiji (ali i Crnoj Gori) mogle bi da te preduslove iskoriste i započnu da vode politiku koja će narode na ovim prostorima zaista pomiriti sa svojim okruženjem i uključiti u evropske integrativne tokove.

4. Položaj Roma u SR Jugoslaviji

4.1. Učešće u ukupnoj populaciji

Prema zvaničnom popisu stanovništva iz 1991. godine, na teritoriji Srbije i Crne Gore registrovano je ukupno 143.519 Roma, sto predstavlja 1,38% celokupne populacije ove dve republike. Od pomenutog broja 140.237 Roma registrovano je na teritoriji Republike Srbije, što čini 1.43% njenog ukupnog stanovništva.

Zvanični podaci o broju Roma ne smatraju se, međutim, pouzdanim. Prema procenama Matice romske, u Srbiji i Crnoj Gori danas živi između 600.000 i 700.000 Roma što bi značilo da su, posle Srba i Albanaca, Romi po brojnosti najveća etnička grupacija u državi.²⁰⁴

Trifun Dimić, predsednik Matice romske u Jugoslaviji, smatra da se zvanična statistika i stvarni broj Roma ne poklapaju zato sto sami Romi često pribegavaju nacionalnoj ali i

²⁰⁴ Vidi Manjine u Srbiji, *Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji*, Beograd, 2000, str. 85.

konfesionalnoj mimikriji, deklarisući se obično kao pripadnici većinskog naroda, a sve u nadi da će tako steći bolji društveni položaj.²⁰⁵

4.2. Pravni položaj

Položaj Roma u jugoslovenskom pravu nemoguće je utvrditi prostom jezičko-pravnom analizom vazećih ustavnih i zakonskih propisa, pre svega zbog toga što se Romi kao etnička zajednica u ustavima i zakonima nigde izričito ne pominju. Osim toga, ustavi Savezne Republike Jugoslavije, Republike Srbije i Republike Crne Gore, ne definišu ni sam pojam „nacije“ odnosno „nacionalne manjine“, kao i ne nabrajaju etničke grupe kojima se to svojstvo priznaje. U tom smislu, dakle, čak ni bivšim konstitutivnim narodima u okviru Socijalističke Federativne Reublike Jugoslavije, kao što su to na primer bili Hrvati ili Makedonci, danas u SRJ takođe izričito nije priznato svojstvo nacionalne manjine. Pravni položaj Roma, međutim, još je teži za definisanje jer njima ni u bivšoj SFRJ nije bio priznat bilo kakav poseban status.²⁰⁶

Bez obzira na pomenute nedorečenosti, najveći deo domaće stručne javnosti smatra da Romi u Srbiji i Crnoj Gori ispunjavaju najveći broj opšteprihvaćenih uslova za priznavanje statusa nacionalne manjine²⁰⁷, te čak da im se sa pravnotehničkog, mada svakako ne i sa životnog, stanovišta taj status i u ovom trenutku ne može osporiti. Ovakvo shvatanje je sasvim u skladu i sa izraženim stavom Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, koja je još 1993. godine preporukom 1203 o Romima u Evropi ovu etničku skupinu po prvi put nazvala „pravom evropskom manjinom“.

Sami Romi se, međutim, već godinama s pravom zalažu za to da im se i izričito prizna svojstvo nacionalne manjine. U tom smislu, u više navrata romski predstavnici obraćali su se kako saveznim tako i republičkim vlastima. Dragoljub Acković, predsednik Romske kongresne partije, ovakav zahtev obrazlaže sledećim rečima:

„U poslednjih deset godina za Rome nije učinjeno ništa ... I danas imamo status etničke grupe i jedan od naših osnovnih ciljeva jeste priznavanje statusa nacionalne manjine. Nemamo kolektivna prava, pravo na informisanje i školovanje na maternjem jeziku, kao ni mnoga druga prava. Vlada tvrdi da Romi uživaju prava po najvišim evropskim standardima, ali to je smešno.“²⁰⁸

4.3. Stvarni položaj

Mada ni pravni položaj Roma nije povoljan, njihov stvarni položaj, u većini zemalja u kojima su nastanjeni, pa tako i u Srbiji i Crnoj Gori, još je teži. Izloženi su

²⁰⁵ *Naša borba*, 5. avgust 1997.

²⁰⁶ Vidi Romi u Srbiji, *Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja*, Beograd, 1998, str. 124–125.

²⁰⁷ Među pomenute uslove obično se ubrajaju etnička, jezička i kulturna posebnost, svest o posebnosti, brojnost, postojanje „matičnog“ naroda, istorijska diskriminisanost (vidi: *Romi u Srbiji, ibid.*, str. 125).

²⁰⁸ *Blic*, 27. mart 2000.

svakodnevnom i svakovrskom preziru, podozrenju, nasilju, stereotipima i diskriminaciji, ali i ubedljivo najtežim životnim uslovima.

4.3.1. Policijsko nasilje. – Pored nažalost već „uobičajenog“ i „sitnijeg“ zlostavljanja Roma od strane organa unutrašnjih poslova, posebnu pažnju javnosti ove godine privukao je i slučaj masovne policijske represije u romskom naselju „Antena“ u Surčinu.

Prema saopštenju Fonda za humanitarno pravo od 13. juna 2000, naselje „Antena“ srušeno je 7. juna 2000. i to uz brutalnu intervenciju policije. U naselju je u tom času živelo ukupno 109 osoba, od toga 77 dece. Najmanje polovina njih bili su raseljena lica sa Kosova.

U saopštenju se dalje navodi da je 12. juna 2000, dakle dan pre incidenta, Skupština opštine Novi Beograd, u kojoj je tada većinu odbornika imala Socijalistička partija Srbije, izdala rešenje o rušenju bespravno podignutih objekata na opštinskom zemljištu i naložila Romima da se odmah isele. Nadležna opštinska tela potom su usmeno, i jedan paušalan način, odbila molbu Roma da im se ostavi još koji dan za iseljenje. Ovakav gest učvrstio je raseljene Rome s Kosova u uverenju da im vlast u perspektivi, a mimo njihove volje, sprema povratak na Kosovo, gde bi im egzistencija ponovo bila ugrožena.

FHP navodi da su prilikom rušenja kuća i drugih objekata u naselju „Antena“ pripadnici organa unutrašnjih poslova maltretirali sve prisutne Rome, istovremeno ih na najgrublji način vređajući po nacionalnoj/etničkoj osnovi. Pored toga, mnogi Romi su i šamarani, šutirani nogama i udarani pesnicama. Tako je jedan dvanaestogodišnji dečak usled udaraca kojima je bio izložen zadobio povrede u predelu bubrega, dok su jednog drugog, nešto starijeg mladića, policajci prvo zlostavljali u samom naselju, a nešto kasnije i u policijskoj stanici gde je priveden i bez osnova zadržan više časova.

Usled ponašanja policije u naselju „Antena“, pored nepokretnosti u vlasništvu Roma, uništena ili tesko ostećena je i sva njihova lična imovina, predmeti domaćinstva, kao i više automobila.

4.3.2. Nasilje od strane privatnih lica. – Pored policijskog nasilja prema Romima, ove godine je zabeležen i zabrinjavajući broj slučajeva u kojima se Romi pojavljuju kao žrtve napada privatnih lica. Ponekad se u ulozi siledžija pojavljuju „skinhedsi“ a ponekad i „obični građani“.

FHP u svom saopštenju od 13. maja 2000. skreće pažnju javnosti na ono što se tri dana ranije, 10. maja 2000, dogodilo G. J, trinaestogodišnjoj romskoj devojčici i učenici osnovne škole „Milan Rakić“, u naselju Bežanijska kosa u Beogradu.

FHP navodi da je 10. maja posle podne, na putu od škole prema kući, devojčicu napala grupa mladića. Među njima je bilo i „skinhedsa“ ali i drugih, i samih učenika osnovne škole „Milan Rakić“.

Napadači su devojčicu oborili na zemlju pa su joj nožem naneli više povreda, istovremeno joj sadistički razmazujući krv po čitavom telu. Pretili su joj i drogom,

pokazujući joj špric. Kasnijim lekarskim pregledom utvrđeno je da je devojčica na ukupno 17 mesta, po grudima i nogama, zadobila posekotine kao i druge povrede.

Nekoliko sati pre ovog napada ista grupa mladića u školskom dvoristu pretila je maloletnoj G. J. da će je silovati i iseći na komade. Devojčica je te pretnje odmah prijavila nastavniku matematike, na šta je ovaj odgovorio da ga to ne interesuje.

Prema saopštenju FHP, i pre 10. maja pomenuta grupa mladića je ispoljavala rasnu mržnju prema drugim romskim učenicima osnovne škole „Milan Rakić“. Mnogi su vređali a mnogima i pretili. Romska deca su se za pomoć obraćala direktoru škole, ali bez rezultata.

Povodom čitavog incidenta FHP podneo je krivičnu prijavu nadležnom javnom tužilaštvu.

Drugi ekstreman slučaj nasilja privatnih lica nad Romima desio se 8. aprila 2000. godine u Nišu. Tog dana D. A, petnaestogodišnjeg romskog dečaka, na putu do obližnje radnje kamo ga je otac poslao da mu kupi cigarete, bez ikakvog povoda napala je lokalna grupa „skinhedsa“. Dečaka su prvo zaustavili, a zatim i zapitali da li je „Ciganin“. Potom su mu skinuli jaknu i duksericu i pesnicama ga udarali u glavu psujući mu „majku cigansku“. I pošto je pao na zemlju, „skinhedsi“ su nastavili sa zlostavljanjem. U međuvremenu, jedan drug D. A. uspeo je da o svemu obavesti njegove roditelje, tako da su oni ubrzo pritekli u pomoć. Otac D. A. ovako opisuje šta se zatim dogodilo:

Kada sam video sina polunagog, oblivenog krvlju i petnaestak skinhedsa, mislio sam samo kako da spasem svoje dete. Skinhedsi su pošli i na mene i moju ženu, flašama od piva i kamenjem. Ljudi su gledali, niko nije hteo da pozove policiju.²⁰⁹

Nakon incidenta, protiv svega dvojice, od petnaestorice „skinhedsa“ koji su učestvovali u napadu, pokrenut je prekršajni postupak. Istovremeno, zahtev za pokretanje prekršajnog postupka podnet je i protiv oca maloletnog D. A, iako je on nesumnjivo samo nastojao da svog sina zaštititi od divljačkog nasrtaja poveće grupe razularenih huligana. Otac D. A. je neposredno nakon incidenta priveden u lokalnu policijsku stanicu, gde je bez obrazloženja zadržan puna četiri časa.²¹⁰

4.3.3. Diskriminacija. – Tokom 2000, šabačkim Romima bio je zabranjen pristup lokalnom bazenu koji se nalazi u sklopu sportskog centra „Krsmanovača“. Inače, kao vlasnik pomenutog objekta navodi se Čedomir Vasiljević – predsednik Okružnog odbora Srpske radikalne stranke i bivši ministar u vladi Republike Srbije. (Saopštenje FHP od 12. jula 2000)

FHP dalje objašnjava da je povodom sve učestalijih pritužbi šabačkih Roma na nemogućnost korišćenja pomenutog bazena, 8. jula 2000. sproveo „testiranje“ objekta i na nesumnjiv način utvrdio da je zaista reč o „ekstremnom slučaju rasne diskriminacije“.

²⁰⁹ *Danas*, 17. april 2000.

²¹⁰ *Ibid.*

Naime, pomenutog dana trojica Roma i trojica neroma, a u organizaciji FHP, pokušali su da kupe karte i uđu na dotični bazen. Trojici Roma, međutim, zaposleni na bazenu odbili su da prodaju karte uz obrazloženje da „pravila sportskog centra Krsmanovača“ to ne dozvoljavaju. Trojica neroma takođe su zatražila objašnjenje ali je i njima dat isti odgovor – da je Romima pristup zabranjen.

4.3.4. *Etnička distanca.* – Februara meseca 2000. tri domaće nevladine organizacije, Društvo dobre akcije, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije i Komrenski sociološki susreti, sprovele su u Nišu istraživanje etničke distance između romske i neromske populacije toga grada. Istraživanje je sprovedeno na uzroku od 200 Nišlija. Dr Dragoljub Đorđević, koordinator tima, rezultate istraživanja sažeo je na sledeći način:

„Skoro polovina ispitanika potpuno ili delimično misli da je za Rome bolje da žive u svojim malama ... nego da se mešaju sa drugima. To nije ništa drugo nego stav da Romi treba da žive u getu, što predstavlja ... teritorijalnu segregaciju.“²¹¹

Pored toga, dr Đorđević ističe da zabrinjava i stav Nišlija prema mešovitim brakovima sa Romima. Prema rezultatima istraživanja skoro 80% ispitanih neroma protiv je ovakvih brakova, dok bi manje od jedne petine pristalo da stupi u brak sa pripadnikom romske etničke zajednice ili bi to „dozvolilo najbližem rođaku“.²¹²

Istovremeno, međutim, više od tri četvrtine ispitanih osuđuje rasističko nasilje „skinhedsa“ prema Romima. Od toga 67% smatra da država treba da zaštiti Rome od rasistički motivisanog nasilja, a 8,5% da Romi imaju pravo i da se samoorganizuju i na taj način, po potrebi, zaštite. Tek nešto preko četiri posto ispitanih smatra da su „skinhedsi u pravu“.²¹³

Takođe, dve trećine ispitanih protivi se ideji da bi Rome „trebalo iseliti u drugi grad ili zemlju“, dok se gotovo tri četvrtine ispitanika izjašnjava protiv sahranjivanja Roma na zasebnim grobljima ili na posebnim delovima mesnih grobalja.²¹⁴

Konačno, više od 40% ispitanih građana smatra da romska deca u školama pored srpskog jezika treba da uče i romski. Ovome se protivi tek jedna petina ispitanih.²¹⁵

4.3.5. *Školstvo.* – Prema rezultatima popisa stanovništva u bivšoj SFRJ iz 1981. godine, 47,3% Roma starijih od 15 godina bilo je bez škole ili sa završenim od jednog to tri razreda osnovne škole. Svega 29,4% završilo je od četiri do sedam razreda, a samo 17,2% celu osnovnu (osmogodišnju) školu. Više od osnovne škole imalo je tek 4,6% romske populacije, a više i visoke škole završilo je samo 0,2%. Od 1965. do 1985. nije zabeležen nijedan Rom na postdiplomskim studijama. U istom periodu registrovan je

²¹¹ *Danas*, 15. februar 2000.

²¹² *Ibid.*

²¹³ *Ibid.*

²¹⁴ *Ibid.*

²¹⁵ *Ibid.*

samo jedan doktor nauka. Mada novijih sistematskih istraživanja na ovu temu, makar na nivou čitave zemlje, nije bilo, za očekivati je da se situacija nije značajnije promenila.²¹⁶

Poseban problem predstavlja disproporcijalna zastupljenost Roma u školama za decu zaostalu u razvoju.

Romi žive u privredno najzaostalijim sredinama, potisnuti na rub gradova i sela, sa vrlo malo suštinskog kontakta sa ostalim stanovništvom. Romska deca često dočekuju školski uzrast bez adekvatnog poznavanja srpskog jezika. Ovakvo stanje stvari potvrđuju i istraživanja prema kojima svega sedam posto romske dece pohađa predškolske ustanove. Istovremeno, čak 37% romske dece do polaska u školu uopšte ne govori srpski jezik a 46% tvrdi da zna „malo“.²¹⁷

Usled svega toga veliki broj romske dece, inače psihički i mentalno potpuno zdrave, pokazuje loše rezultate na testovima za kategorizaciju i završava u specijalnim odeljenjima ili školama za decu zaostalu u mentalnom razvoju. Deci koja se nađu u ovakvoj situaciji dramatično se smanjuju šanse za dalje školovanje ili stručno osposobljavanje.

Kao razlog za ovakvu sudbinu mnoge romske dece stručnjaci, pored uslova života i nepoznavanja jezika na kome se izvodi nastava, navode i to da se u samom startu, prilikom kategorizacije dece, čini metodološka greška time što se romska deca vrednuju isključivo prema normama ustanovljenim za neromsku decu. To dovodi, prema rečima dr Svenke Savić, profesora na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, do toga da se „romska deca određuju nedovoljnom dobrom u odnosu na drugu decu, a ne [prosto] različitom“²¹⁸. Profesorka Savić zaključuje da „istraživanja pokazuju da je u osnovi romske kulture drugačija filozofija življenja ... od onoga što su norme ... neromske populacije, te u obrazovnom procesu valja voditi računa o tim razlikama koje se ogledaju u jezičkom i kulturnom ponašanju romske dece u školi“²¹⁹.

4.3.6. Političko organizovanje. – Romi nastanjeni na teritoriji Srbije i Crne Gore nikada nisu aktivno, a pogotovo ne ravnopravno, učestvovali u političkom životu tih sredina. Po pravilu su tretirani kao nepresušan izvor glasova kojima se može manipulirati, kako zastrašivanjem tako i potkupljivanjem. Tokom 2000. opet nailazimo na „kupovinu romskih glasova“ uljem, brašnom ili drugim životnim potrebštinama. Dušan Grujić, član Komisije za obrazovanje pri Savezu društava Roma Srbije, u razgovoru za *Blic* od 10. aprila 2000. ističe da uoči svakih izbora Socijalistička partija Srbije nastoji da Romima podeli ulje ili brašno, u nameri da ih manipulacijom privoli da glasaju za njene kandidate.

²¹⁶ Vidi: *Manjine u Srbiji, ibid*, str. 88.

²¹⁷ Đura Simić, *Studija o socijalnoj integraciji Roma*, Savez društava „Rom“ Republike Srbije, Niš, januar 1993.

²¹⁸ Saopštenje na Savetovanju o društvenom položaju i kulturi Roma u Vojvodini, Novi Sad, Matica srpska, 25. januar 1990. godine.

²¹⁹ *Ibid.*

Trenutno u našoj zemlji postoji više romskih političkih partija, ali se kvalitet učešća Roma u političkom životu nije značajnije promenio. Autentične romske stranke, kao što je to na primer Romska kongresna partija, i dalje su vanparlamentarne i potisnute na marginu političkih zbivanja. Glasovi Roma i prečesto postaju plen drugih, većih, stranaka bez obzira na to što ove po pravilu ne nude odgovore upravo na ona pitanja koja su od najvećeg značaja za romsku populaciju.

Jedan Rom, Jovan Damjanović, u proteklih nekoliko godina, kao visoki funkcioner Srpske radikalne stranke, obavljao je dužnost ministra bez portfelja u vladi Srbije. Njegovu aktivnost karakterisala je pre patriotska retorika nego bavljenje svakodnevnim romskim problemima. Ilustracije radi, treba navesti i naslove nekih članaka u provladinim medijima u kojima se povoljno govori o javnim istupima ministra Damjanovića. Tako, naslov u *Politici* od 5. aprila 2000. glasi „Romi su patriotski branili zemlju od agresora“, dok se u istom listu od 21. aprila 2000. može naći podjednako zvučan naslov „Romi su uvek bili patriotskih uverenja“.

4.4. Položaj Roma na Kosovu posle intevencije NATO

European Roma Rights Center (ERRC) je stao na stanovište da je ono što su Romi tokom 1999. godine doživeli na Kosovu „najveća katastrofa koja je zadesila romsku zajednicu nakon holokausta tokom Drugog svetskog rata“.²²⁰

ERRC u svom izveštaju o položaju Roma na Kosovu iz 1999. godine navodi brojna ubistva, otmice, nestanke, protivpravna lišenja slobode, silovanja, proterivanja, kao i slučajevne torture i uništavanja romske imovine. Uglavnom se kao počinioci ovih zločina označavaju albanski civili i aktivni ili odmetnuti pripadnici „OVK“. Na osnovu ovakvih nalaza, ali i držanja predstavnika međunarodne zajednice na Kosovu, ERRC zaključuje:

„Romi na Kosovu su u neposrednoj fizičkoj opasnosti od napada i progona od strane etničkih Albanaca. Zlostavljanja Roma na Kosovu su u ovom trenutku zabrinjavajuće učestala. „Sve se pritom ... dešava u kontekstu faktičkog postojanja međunarodnog protektorata ... i stoga se ne može tretirati kao neželjeno ratno dešavanje ... već pre ... kao neuspeh legitimnih vlasti da Romima pruže zaštitu ... Mere preduzete od strane KFOR do sada su se pokazale kao neodgovarajuće ...“²²¹

I FHP dolazi do sličnog zaključka:

„Svi Romi s kojima su razgovarali istraživači FHP kažu da imaju jako loše iskustvo sa KFOR-om. Kada su prijavljivali slučajevne nasilja, oficiri KFOR-a su im navodno odgovarali da ne znaju šta da rade. Neki Romi tvrde da pripadnici KFOR-a ne čine ništa ni u situaciji kada se nađu pred kućom koja gori.“²²²

²²⁰ Kosovo Roma Today: Violence, Insecurity, Enclaves and Displacement, *Roma Rights* 1/2000, str. 72.

²²¹ ERRC in Kosovo: *Roma Rights* 2/99, str. 20.

²²² Zloupotreba i nasilje nad kosovskim Romima, FHP, 1999, str. 14.

Dvehiljaditu godinu karakterise manji broj incidenata nego 1999, s tim što ERRC²²³ i UNHCR/OSCE²²⁴ i ove godine na uverljiv način dokumentuju brojna kršenja ljudskih prava Roma kao što su: ubistva, zlostavljanja, torture, kao i uništenja i pljačke romske imovine. Pritom, izvršiooci ovih zločina i dalje po pravilu ostaju nepoznati, a sami incidenti nerasvetljeni. Deo objašnjenja ovakve situacije svakako treba tražiti i u „nepostojanju vladavine prava na Kosovu“²²⁵.

Usled svega, a prema procenama UNHCR i OSCE od februara 2000, na Kosovu je preostalo ukupno 30.000 Roma,²²⁶ dok je opet prema drugim procenama Kosovo napustilo oko 100.000 pripadnika romske zajednice.²²⁷

Imajući sve ovo u vidu, ERRC nalazi da postoje jake indikacije da se nasilje protiv kosovskih Roma preduzima s ciljem da se prisile na napuštanje svojih domova i odlazak iz pokrajine.

4.5. Položaj raseljenih Roma s Kosova

Prema procenama UNHCR, u Srbiji je marta 2000, bilo između 40.000 i 50.000 raseljenih Roma s Kosova. Romska unija studenata iz Beograda, međutim, tvrdi da je u isto vreme na teritoriji Srbije i Crne Gore ukupan broj raseljenih Roma s Kosova bio oko 80.000, s tim što od tog broja nekih 60.000 nije živelo u kolektivnom smeštaju, već kod rođaka, prijatelja, ili na „divlje“ po prigradskim naseljima. U Crnoj Gori decembra 1999. UNHCR je registrovao ukupno 5.596 Roma i 907 Egipćana, dok su u martu mesecu 2000. lokalne nevladine organizacije broj raseljenih Roma procenile na 8.000.²²⁸

Komisija Srpske akademije nauka i umetnosti za proučavanje života i običaja Roma upozorava na to da je položaj Roma u SRJ, a posebno onih raseljenih s Kosova, iz dana u dan sve dramatičniji i apeluje na državne organe, humanitarne organizacije ali i naučne institucije, da se više angažuju na pomoći i zaštiti ove „najugoroženije etničke i socijalne grupe u Srbiji“. Aleksandra Mitrović ističe da jedan od ključnih problema predstavlja činjenica da je najveći broj raseljenih Roma „nevidljiv“ jer su mnogi neprijavljeni, tako da do njih humanitarna pomoć skoro da i ne stiže. Prema njenim rečima, većina Roma s Kosova utočište je našla kod prijatelja koji i sami žive u oskudici. Raseljeni Romi mahom su bez posla²²⁹ i zdravstvene zaštite, a mnogi nemaju sredstava ni za hranu ili odeću.²³⁰

²²³ Continuing Violence Against Roma in Kosovo: an Update, *Roma Rights 1/2000*, str. 74–76.

²²⁴ Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo, UNHCR/OSCE, februar 2000.

²²⁵ Izjava Dennisa McNamare, zamenika specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN za humanitarna pitanja na Kosovu, data na konferenciji o Kosovu u Londonu 29. januara 2000. (Preuzeto iz *Kosovo Roma Today*, etc, *Roma Rights 1/2000*, str. 73).

²²⁶ Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo, UNHCR/OSCE, februar 2000.

²²⁷ *Kosovo Roma Today: Violence, Insecurity, Enclaves and Displacement*, *ibid*, str. 72.

²²⁸ *Ibid*, 74–77.

²²⁹ Kada je o zaposlenosti Roma generalno reč, istraživači se slažu u tome „da su Romi ne samo u najvećem broju nezaposleni ... [već i da] ... su za njih po pravilu „rezervisana“ ona radna mesta koja su najmanje plaćena, necenjena i stigmatizirajuća (čistači ulica, pomoćni radnici u fabrikama, radnici na groblju i u mrtvačnicama i sl.“ (Videti: Romi u Srbiji, *ibid*, str. 62).

Na primer, o životnim uslovima u centrima za kolektivni smeštaj u Krušumliji kaže Verislava Jovanović, epidemiolog iz lokalnog Doma zdravlja kaže: „Situacija je alarmantna i ukoliko nešto ... hitno ... ne bude ... preduzeto ... na obezbeđivanju ... bar minimuma uslova za život, može doći do zaraze, ne samo Roma nego i građana Kuršumlije.“ Nekoliko stotina raseljenih Roma s Kosova „već deset meseci živi bez minimalnih higijenskih uslova, struje i vode ...“ Najveći broj raseljenih Roma smešten je u nedovršenom domu kulture u naselju Rasadnik, u neposrednoj blizini „divljih“ deponija, a u još težem položaju su Romi smešteni ispod mosta na ulazu u grad.²³¹

²³⁰ *Danas*, 22. februar 2000.

²³¹ *Danas*, 25. april 2000.

Ljudska prava u SFRJ i SRJ u periodu od 1983. do 2000.

V

LJUDSKA PRAVA U SFRJ I SRJ U PERIODU OD 1983. DO 2000.

U izveštaju o stanju ljudskih prava u SR Jugoslaviji u 1998. po prvi put je načinjeno poređenje između bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i postojeće Savezne Republike Jugoslavije u domenu poštovanja ljudskih prava.²³² Rezultati našeg ovogodišnjeg istraživanja, izloženi u poglavljima 1–3, omogućavaju novo poređenje. Ipak, odmah se mora napomenuti da se ovogodišnje poređenje razlikuje u odnosu na 1998. u dva važna momenta. Prvo, na teritoriji Kosova i Metohije od 1999. civilnu i vojnu vlast vrši Međunarodna uprava (UMNIK), tako da su zaštita i poštovanje ljudskih prava u ovoj pokrajini sada izuzeti iz nadležnosti vlasti u Srbiji, odnosno SR Jugoslaviji. Iz tog razloga se na ovom mestu neće uzimati u obzir stanje ljudskih prava na Kosovu i Metohiji. Drugo, u SR Jugoslaviji, odnosno Srbiji, je do 23. decembra 2000. u potpunosti srušen režim lične vlasti Slobodana Miloševića, tako da se stanja ljudskih prava na početku i na kraju ove godine veoma razlikuju. Da bi se izbegle sve neudomice, odlučeno je da se za potrebe poređenja u ovom izveštaju uzme u obzir *jedino* stanje ljudskih prava u SR Jugoslaviji koje je postojalo na dan 31. decembra 2000.

Pre nego što se pređe na poređenje stanja ljudskih prava u SR Jugoslaviji u 2000. sa stanjem u ranijim godinama, potrebno je reći nekoliko reči o metodologiji koja će biti korišćena. U izveštajima koje je Charles Humana objavljivao na osnovu istraživanja poštovanja ljudskih prava u celom svetu u 1983, 1986. i 1991. godini nalaze se i podaci za SFRJ. Posebna odlika ovih istraživanja sastojala se u kvantitativnoj obradi podataka,²³³ koja je omogućila veoma egzaktno utvrđivanje stanja ljudskih prava u svakoj zemlji i komparaciju sa drugim zemljama, kao i sa globalnom situacijom. U našim istaživanjima 1998. i 2000. dobijeni su podaci na koje je takođe primenjiva Humanina metodologija (pri čemu se može napomenuti da je oba puta iskustvena osnova bila neuporedivo bogatija, sistematizovanija i pouzdanija nego 1983, 1986. i 1991. godine).

Tabela 1: Osnovna prava i njihovi konkretni oblici

Osnovno pravo, Konkretni oblik prava*

1. Zabrana diskriminacije	a) Pravo žena na političku ravnopravnost i ravnopravnost pred zakonom (21) b) Pravo žena na socijalnu i ekonomsku
---------------------------	---

²³² *Izveštaj 1998*, str. 395–406.

²³³ Humana Charles: *World Human Rights Guide. First Edition*, London: Hutchinson & Co. (Publishers) Ltd. 1983, str. 7–12; Humana Charles: *World Human Rights Guide. Second Edition*, London: Economist Publications 1986, str. 1–7; Humana Charles: *World Human Rights Guide. Third Edition*, New York i Oxford: Oxford University Press 1992, str. 3–10.

	ravnopravnost (22) c) Pravo žena na ravnopravnost u braku i razvodu (37) d) Pravo pripadnika manjina na socijalnu i ekonomsku ravnopravnost (23) e) Pravo homoseksualaca na ravnopravnost (40)
2. Pravo na život	a) Sloboda od vansudskih ubijanja i „nestanaka“ (8) 6) Sloboda od smrtne kazne (11)
3. Zabrana mučenja	a) Sloboda od torture i državnih represalija (9) b) Sloboda od sudski izrečenih telesnih kazni (12)
4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti	a) Pravo na ograničeni pritvor (do podizanja optužbe) (13)
5. Pravo na fer suđenje	a) Nezavisnost sudova (27) b) Prezumpcija nevinosti i mogućnost odbrane (30) c) Pravo na pravnu pomoć i savet po izboru (31) d) Pravo na javnost sudskih postupaka (32) e) Brzo privođenje pritvorenika pred sudiju (33)
6. Pravo na privatnost	a) Sloboda od otvaranja pisama i prisluškivanja telefona (18) b) Sloboda od policijske pretrage stana bez sudskog naloga (34)
7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti	a) Sloboda od državne ideologije u školama (15) b) Pravo upražnjavanja religije (38)
8. Sloboda izražavanja	a) Pravo na širenje informacija (4) b) Slobodan monitoring osnovnih prava čoveka (5) c) Sloboda umetničkog stvaralaštva (16) d) Sloboda od cenzure (17) e) Sloboda štampe (24) f) Sloboda izdavaštva (25) g) Sloboda radio i TV emitovanja (26)
9. Sloboda mirnog okupljanja	a) Sloboda mirnog okupljanja (3)
10. Sloboda udruživanja	a) Sloboda od prinudnih državnih organizacija (14) b) Pravo na nezavisni sindikat (28)
11. Pravo na mirno uživanje imovine	a) Sloboda privatne svojine (35)
12. Prava pripadnika manjina	a) Pravo izdavaštva i školstva na jezicima manjina (6)
13. Politička prava	a) Pravo na miroljubivu političku opoziciju (19) b) Pravo

	glasa (20)
14. Posebna zaštita porodice i dece	a) Sloboda zaključivanja mešovutih brakova (36)
15. Pravo na državljanstvo	a) Pravo na državljanstvo (29)
16. Sloboda kretanja	a) Sloboda kretanja u sopstvenoj zemlji (1) b) Sloboda napuštanja sopstvene zemlje (2)
17. Socijalna, ekonomska i kulturna prava	a) Pravo na ravnopravnost prilikom zapošljavanja (10) b) Sloboda od ropstva, prinudnog ili dečjeg rada (7) c) Pravo na korišćenje sredstava kontracepcije (39)

* – Brojevi u zagradama odnose se na redni broj prava iz Tabele 2 i 3

Suština Humanine metodologije istraživanja poštovanja ljudskih prava sastoji se u sledećem. Iz korpusa međunarodno pravno regulisanih ljudskih prava prvo je izabrano najznačajnijih 17 prava, koja su zatim operacionalizovana kroz 40 konkretnih oblika (Tabela 1). Zatim je od ovih 40 prava izdvojeno 7 prava čije je kršenje povezano sa nanošenjem fizičkog bola (prava 7–13 na Tabeli 2 i 3),²³⁴ kako bi bilo ponderisano faktorom [weighted by a factor of] 3.0. Na osnovu prikupljene građe za svaku zemlju, poštovanje svakog prava je ocenjivano sa četiri ocene:

0 – – označava konstantni obrazac kršenja ljudskog prava;

1 – – označava česta kršenja ljudskog prava;

2 – – označava rezerve na inače zadovoljavajuće poštovanje ljudskog prava zbog sporadičnih kršenja;

3 – – označava bezrezervno poštovanja ljudskog prava.

Iz takvog načina ocenjivanja proizlazi da ukupan broj poena koji jedna zemlja može da ostvari jeste 162 ili $(33 \times 3 = 99) + (7 \times 3 \times 3 = 63)$, ili 100%. Najuoštenije rečeno, ukoliko zemlja ostvari skor iznad 75% može se reći da na zadovoljavajući način štiti osnovna prava čoveka. Zemlja koja postigne skor između 41% i 75% slabo štiti osnovna prava čoveka, dok je u zemlji koja ostvari manje od 40% na delu manje ili više sistematsko kršenje osnovnih prava.

Da bi se Humanina metodologija mogla primeniti na rezultate našeg istraživanja bilo je potrebno da se prethodno izračuna broj poena za svako pravo, i to u svakoj od tri oblasti istraživanja (zakonodavstvo, pravna praksa i pravna svest). Nakon toga, izračunat je

²³⁴ Izuzetak predstavlja pravo na ravnopravnost prilikom zapošljavanja (pravo br. 10), čije kršenje ne mora biti povezano sa nanošenjem bola.

prosečan broj poena za svih četrdeset prava, da bi sve to zatim bilo sabrano i iskazano u apsolutnom broju i procentu (upor. Tabelu 2).

Bodovanje je izvršeno na osnovu diskusije rezultata od strane celokupnog istraživačkog tima. Najviše problema je bilo prilikom bodovanja svesti građana o ljudskim pravima: u zavisnosti od formulacije pitanja, ocenjivano je ili poznavanje regulacije određenog prava ili sud o ostvarivanju tog prava u SR Jugoslaviji. Npr. sloboda od sudski izrečenih telesnih kazni bodovana je na osnovu podataka o tome koliko ispitanici (ne) poznaju relevantne pravne norme, dok su bodovi o pravu na nezavisnog sudiju izračunati na osnovu sudova ispitanika o tome kakve su danas u SR Jugoslaviji sudije. Razlozi za ovu metodološku nedoslednost objašnjeni su već u Poglavlju 3 (Ljudska prava u pravnoj svesti građana Jugoslavije), tako da im se na ovom mestu više neće poklanjati pažnja. Veliki problem su takođe predstavljale regionalne neujednačenosti, a naročito trend povećanja kritičnosti u sagledavanju stanja nekih (mahom političkih) ljudskih prava, koju su pokazali građani u Crnoj Gori – dok je u Srbiji došlo do sasvim suprotnog trenda (o čemu je takođe bilo reči u Poglavlju 3). Ovo su svakako važni momenti, koje čitalac neprestano mora imati na umu, ali oni nemaju takvu snagu da dovedu u pitanje mogućnost sintetičkog prikaza stanja ljudskih prava u SR Jugoslaviji.

Tabela 2: Stanje ljudskih prava u SRJ u 2000.

Ljudska prava	Zak.	Prak.	Svest	Prosek
1. Sloboda kretanja u sopstvenoj zemlji	3,0	2,0	2,0	2,3
2. Sloboda napuštanja sopstvene zemlje	3,0	2,0	1,0	2,0
3. Sloboda mirnog okupljanja	2,0	3,0	1,0	2,0
4. Pravo širenja informacija	1,0	2,0	1,0	1,3
5. Slobodan monitoring osnovnih prava čoveka	1,0	2,0	2,0	1,7
6. Pravo izdavaštva i školstva na jezicima manjina	2,0	2,0	2,0	2,0
7. Sloboda od ropstva, prinudnog ili dečjeg rada ^o	6,0	3,0	6,0	5,0
8. Sloboda od vansudskih ubijanja i „nestanaka“ ^o	6,0	0,0	6,0	4,0
9. Sloboda od torture i državnih represalija ^o	6,0	2,0	6,0	4,3
10. Pravo na ravnopravnost prilikom zapošljavanja ^o	9,0	6,0	3,0	6,0

11. Sloboda od smrtne kazne ^o	6,0	6,0	0,0	4,0
12. Sloboda od sudski izrečenih telesnih kazni ^o	9,0	9,0	6,0	8,0
13. Pravo na ograničeni pritvor (do podiz. optužn.) ^o	9,0	6,0	3,0	6,0
14. Sloboda od prinudnih državnih organizacija	3,0	2,0	2,0	2,3
15. Sloboda od državne ideologije u školama	3,0	2,0	1,0	2,0
16. Sloboda umetničkog stvaralaštva	3,0	3,0	2,0	2,7
17. Sloboda od cenzure	2,0	2,0	2,0	2,0
18. Sloboda od otvaranja pisama i prislušk. telefona	3,0	1,0	2,0	2,0
19. Pravo na miroljubivu političku opoziciju	3,0	3,0	2,0	2,7
20. Pravo glasa	2,0	2,0	2,0	2,0
21. Pravo žena na polit. ravnopr. i jednakost pred zakonom	3,0	2,0	2,0	2,3
22. Pravo žena na socijalnu i ekonomsku ravnopr.	2,0	1,0	2,0	1,7
23. Pravo prip. manjina na socijal. i ekon. ravnopr.	2,0	2,0	2,0	2,0
24. Sloboda štampe	2,0	2,0	2,0	2,0
25. Sloboda izdavaštva	3,0	2,0	2,0	2,3
26. Sloboda radio i TV emitovanja	1,0	2,0	2,0	1,7
27. Pravo na nezavisnog sudiju	1,0	1,0	3,0	1,7
28. Pravo na nezavisni sindikat	1,0	1,0	2,0	1,3
29. Pravo na državljanstvo	2,0	2,0	2,0	2,0
30. Prezumpcija nevinosti i mogućnost	2,0	2,0	1,0	1,7

odbrane				
31. Pravo na pravnu pomoć i savet po izboru	2,0	2,0	3,0	2,0
32. Pravo na javnost sudskih postupaka	2,0	2,0	0,0	1,3
33. Habeas corpus	2,0	1,0	0,0	1,0
34. Sloboda od polic. pretresa stana bez sud. naloga	3,0	2,0	1,0	2,0
35. Sloboda privatne svojine	2,0	2,0	3,0	2,3
36. Sloboda zaključivanja mešovityh brakova	3,0	2,0	1,0	2,0
37. Pravo žena na ravnopravnost u braku i razvodu	3,0	2,0	2,0	2,3
38. Pravo upražnjavanja religije	3,0	2,0	1,0	2,0
39. Pravo na korišćenje sredstava kontracepcije	3,0	3,0	1,0	2,3
40. Pravo homoseksualaca na ravnopravnost	3,0	2,0	1,0	2,0
Ukupno (u apsolutnom broju)	127,0	97,0	85,0	102,2
Ukupno (u procentu)	78,4	59,9	52,5	63,1

° – Osnovna prava 7–13 su ponderisana sa faktorom 3.0

Tabela 3: Stanje pojedinih ljudskih prava u SFRJ i SRJ u periodu 1983–2000.

Ljudska prava	1983	1986	1991	1998	2000
1. Sloboda kretanja u sopstvenoj zemlji	3,0	3,0	3,0	2,3	2,3
2. Sloboda napuštanja sopstvene zemlje	2,0	3,0	2,0	1,0	2,0
3. Sloboda mirnog okupljanja	1,0	0,0	1,0	1,3	2,0
4. Pravo širenja informacija	0,0	1,0	2,0 ⁺	0,3	1,3
5. Slobodan monitoring osnovnih prava čoveka	2,0*	1,0	2,0	1,0	1,7

6. Pravo izdavaštva i školstva na jezicima manjina	3,0	2,0	1,0 ⁺	1,7	2,0
7. Sloboda od ropstva, prinudnog ili dečjeg rada ^o	9,0	9,0	9,0	4,0	5,0
8. Sloboda od vansudskih ubijanja i „nestanaka“ ^{oo}	0,0*	6,0	0,0	6,0	4,0
9. Sloboda od torture i državnih represalija ^o	6,0	3,0	0,0 ⁺	4,0	4,3
10. Pravo na ravnopravnost prilikom zapošljavanja ^o	3,0	3,0	3,0	5,0	6,0
11. Sloboda od smrtne kazne ^o	0,0	0,0	0,0	4,0	4,0
12. Sloboda od sudski izrečenih telesnih kazni ^o	9,0	9,0	9,0	7,0	8,0
13. Pravo na ograničeni pritvor (do podiz. optužn.) ^o	3,0	3,0	3,0 ⁺	4,0	6,0
14. Sloboda od prinudnih državnih organizacija	2,0*	2,0	3,0	1,7	2,3
15. Sloboda od državne ideologije u školama	0,0	0,0	1,0 ⁺	1,7	2,0
16. Sloboda umetničkog stvaralaštva	3,0	3,0	2,0 ⁺	2,3	2,7
17. Sloboda od cenzure	1,0	1,0	2,0	1,0	2,0
18. Sloboda od otvaranja pisama i prislušk. telefona	1,0	1,0	1,0 ⁺	1,0	2,0
19. Pravo na miroljubivu političku opoziciju	1,0	0,0	1,0	1,3	2,7
20. Pravo glasa	0,0*	0,0	1,0 ⁺	1,3	2,0
21. Pravo žena na pol. ravnopr. i ravnopr. pred zak.	3,0	2,0	2,0	2,0	2,3
22. Pravo žena na socijalnu i ekonomsku ravnopr.	3,0*	2,0	2,0	1,3	1,7
23. Pravo prip. manjina na socijal. i ekon. ravnopr.	2,0*	2,0	2,0 ⁺	1,7	2,0

24. Sloboda štampe	1,0*	1,0	1,0 ⁺	1,0	2,0
25. Sloboda izdavaštva	2,0	2,0	2,0 ⁺	2,0	2,3
26. Sloboda radio i TV emitovanja	0,0	0,0	2,0 ⁺	0,7	1,7
27. Pravo na nezavisnog sudiju	0,0	0,0	1,0	1,3	1,7
28. Pravo na nezavisni sindikat	1,0	1,0	2,0 ⁺	1,3	1,3
29. Pravo na državljanstvo	3,0	2,0	3,0	1,7	2,0
30. Prezumpcija nevinosti i mogućnost odbrane	2,0	2,0	2,0 ⁺	1,3	1,7
31. Pravo na pravnu pomoć i savet po izboru	3,0*	2,0	2,0	2,0	2,0
32. Pravo na javnost sudskih postupaka	0,0	0,0	2,0	1,3	1,3
33. Brzo privođenje pritvorenika pred sudiju	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0
34. Sloboda od polic. pretrage stana bez sud. naloga	1,0	0,0	2,0 ⁺	1,7	2,0
35. Sloboda privatne svojine	0,0*	0,0	2,0	2,0	2,3
36. Sloboda zaključivanja mešovutih brakova	3,0	3,0	3,0	2,0	2,0
37. Pravo žena na ravnopravnost u braku i razvodu	3,0	3,0	3,0	2,0	2,3
38. Pravo upražnjavanja religije	3,0	2,0	3,0	1,7	2,0
39. Pravo na korišćenje sredstava kontracepcije	3,0	3,0	3,0	2,3	2,3
40. Pravo homoseksualaca na ravnopravnost	2,0	1,0	2,0 ^{+ #}	1,7	2,0
Ukupno (u apsolutnom broju)	86,0	80,0	89,0	84,0	102,2
Ukupno (u procentu)	53,1	49,4	54,9	51,9	63,1

° – Prava 7–13 su ponderisana sa faktorom 3.0 (takode i za 1983. kada su inace bila neponderisana).

* – Poeni se ne odnose na pomenuta osnovna prava, vec na podatke o policiji i kriminalnoj politici.

+ – Osnovna prava za čije kršenje je posebno apstrofirana odgovornost republike Srbije.

– U istraživanju 1991. upotrebljena je šira formulacija „zadiranja u privatnost“.

Što se tiče uporedivosti podataka dobijenih u naša dva istraživanja (1998. i 2000) i podataka koje je Charles Humana dobio u svoja tri istraživanja (1983, 1986. i 1991), moraju se istaći neke rezerve. Pre svega, iako su svih pet puta istraživana ista prava (sa izuzetkom prvog istraživanja sprovedenog 1983, kojom prilikom je devet pitanja bilo posvećeno problemima policije i kriminalne politike), postoje velike razlike u izvorima i opsegu građe na osnovu kojih su izvlačeni zaključci. Humana je svoja istraživanja radio na gotovo svim zemljama sveta, koristeći se dostupnim podacima pre svega međunarodnih organizacija, a ne podacima dobijenim ciljno organizovanim prikupljanjem empirijske građe na teritoriji svake države (kao što je to bio slučaj u našem istraživanju). Takođe, on nije vodio računa o kvalitativnoj različitosti podataka o zakonodavstvu i pravnoj praksi (dok pravnu svest nije, niti je mogao uzimati u obzir), pa samim tim nije mogao doći do izdiferenciranijih i kompleksnijih sudova o realnosti ljudskih prava (između ostalog i) u SFR Jugoslaviji. Pa ipak, nezavisno od svih ovih rezervi, podaci omogućavaju prilično verodostojno poređenje stanja ljudskih prava u SFRJ (1983, 1986. i 1991) i u SRJ (1998. i 2000) i donošenje izvesnih zaključaka o sudbini ovih prava u procesu postsocijalističke tranzicije na ovim prostorima.

Ako se pogledaju podaci izloženi na Tabeli 3 videće se da od 1983. do 1998. ne postoje krupnije promene u stanju ljudskih prava na teritoriji SFRJ/SRJ. Do promena dolazi tek krajem 2000, i to posle rušenja režima lične vlasti Slobodana Miloševića (prvo na saveznom nivou, a zatim i u Republici Srbiji). Od 40 ispitivanih prava, 8 je ostalo na istom nivou na kojem je bilo i 1998, dok se situacija pogoršala samo u pogledu jednog prava: slobode od vansudskih ubijanja i „nestanaka“. U obe jugoslovenske republike su u protekle dve godine ubistva i nestanci značajnijih ličnosti na političkoj, privrednoj i kulturnoj sceni postali sve učestaliji, tako da se zaista može konstatovati pogoršanje stanja ovog ljudskog prava. Ipak, neuporedivo su značajnija poboljšanja: od 31 prava koje je unapređeno krajem 2000, čak 11 beleži značajnije poboljšanje – od 1 do 2 poena. Kao što se moglo i pretpostaviti, do najvećih poboljšanja je, u poređenju sa 1998, došlo u praksi ljudskih prava (27 poena ili 16,7%). Poboljšanja u pravnoj svesti su bila nešto manja (19 poena ili 14,2%), dok je najmanje poboljšanje zabeleženo u zakonodavstvu (11 poena ili 8,8%). Kada se uzme u obzir da je za vreme Miloševićeve vladavine najmanje problema sa ljudskim pravima bilo upravo u zakonodavstvu (zbog čega je režimska propaganda mogla neprestano da govori o primeni ili čak premašivanju „svetskih standarda“ ljudskih prava) i da nove vlasti u SR Jugoslaviji i Srbiji nisu imale puno vremena da preduzmu radikalnije promene pravnog sistema, onda je skromno poboljšanje u ovoj oblasti sasvim razumljivo. Obrnuto, pošto je Miloševićev režim lične vlasti karakterisao oštar rasep između pravnih normi i pravne realnosti, uklanjanje tog režima je imalo najviše pozitivnih efekata u praktičnom segmentu ljudskih prava. Naposletku, pravna svest je po prirodi stvari najotpornija na promene i zato se tokom cele poslednje dekade 20. veka najsporije menjala i pokazivala najveće deficite u oblasti ljudskih prava. Pa ipak, revolucionarna zbivanja krajem 2000. nisu mimoišla ni pravnu svest, zbog čega je i ovaj segment ljudskih prava započeo obećavajuće kretanje unapred.

Slika stanja ljudskih prava u SR Jugoslaviji na kraju 20. veka tako ipak otvara perspektivu relativno brze „tranzicije“ u skladu sa međunarodnopravnim standardima. Novi talas demokratizacije, koji je zapljusnuo svet, a naročito Jugoistočnu Evropu, u devedesetim godinama, ne može se razdvojiti od rastućeg značaja koji ljudska prava igraju u savremenom svetu. Iako ne postoje novija istraživanja stanja ljudskih prava u svetu, realno je očekivati da se uzlazni trend iz 1991. nastavio (upor. Tabelu 4) i da je u međuvremenu doveo do podizanja proseka poštovanja ljudskih prava. Taj prosek izvesno još uvek nije 75% – što je za Charlesa Humanu bio donji prag zadovoljavajuće zaštite ljudskih prava – ali za njim ne zaostaje puno. Gledano u tim razmerama, SR Jugoslavija je sa svojim skorom od 63,1% krajem 2000. još uvek zaostajala za svetom, pošto je uspela da dostigne onaj stepen poštovanja ljudskih prava koji je bio na nivou svetskog proseka pre 10–20 godina. Ipak, značajno je da je trend stagniranja, koji je još u našem istraživanju iz 1998. utvrđen u odnosu na bivšu zajedničku državu (SFRJ), okončan, čime je otvoren put za SR Jugoslaviju da uhvati korak sa preostalim zemljama Jugoistočne Evrope i počne da se – i na planu poštovanja ljudskih prava – uključuje u evropske integrativne tokove.

Tabela 4: Stanje osnovnih prava čoveka u SFRJ i SRJ u periodu 1983–2000.

Godina	SFRJ/SRJ	Svetski prosek	Mesto Jugoslavije u svetu
1983	53,1%	64%	47. (od 76 istraživanih zemalja)
1986	49,4%	60%	56. (od 90 istraživanih zemalja)
1991	54,9%	62%	66. (od 104 istraživane zemlje)
1998	51,9%	–	–
2000	63,1%	–	–

Dodatak I – Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ

- Dopunska Konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58.
- Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava, *Sl. list FNRJ*, br. 8/58.
- Konvencija MOR br. 98 o primeni principa prava organizovanja i kolektivnog pregovaranja, *Sl. list FNRJ*, br. 11/58.
- Konvencija MOR br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 3/61.
- Konvencija o državljanstvu udate žene, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58.
- Konvencija o nezastarevanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 50/70.
- Konvencija o političkim pravima žena, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/54.
- Konvencija o pravnom položaju lica bez državljanstva i završni akt konferencije Ujedinjenih nacija o pravnom položaju lica bez državljanstva, *Sl. list FNRJ*, br. 9/59, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 2/64, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/60.
- Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registraciji brakova, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 13/64.
- Konvencija o ropstvu, *Sl. novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 234/1929.
- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, *Sl. vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/50.
- Konvencija o statusu izbeglica, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/60.
- Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovine licima i eksploataciji drugih, *Sl. list FNRJ*, br. 2/51.
- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, *Sl. list SFRJ*, br. 11/81.
- Konvencija protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 9/91.

- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/90; *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/96 (povlačenje rezerve date pri potpisivanju); *Sl. list SRJ*, br. 2/97.
- Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u pogledu obrazovanja, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 4/64.
- Međunarodna konvencija o suzbijanju i kažnjavanju zločina aparthejda, *Sl. list SFRJ*, br. 14/75.
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/67.
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.
- Protokol iz 1953 kojim se menja Konvencija o ropstvu iz 1926, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 6/55.
- Protokol kojim se menja Konvencija za suzbijanje trgovine ženama i decom i Konvencija o suzbijanju trgovine odraslim ženama, *Sl. list FNRJ*, br. 41/50.
- Protokol o statusu izbeglica, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 15/67.

Dodatak II

Indeks saveznih i republičkih propisa koji se pominju u ovoj knjizi

Ustavi

- Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 1/92.
- Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90.
- Ustav Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 48/92.

Savezni propisi

- Krivični zakon, *Sl. list SFRJ*, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, *Sl. list SRJ*, br. 35/92, 37/93, 24/94.
- Odluka o prestanku važenja odluke o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 61/2000.
- Pravilnik o promeni ličnog imena, *Sl. list SFRJ*, br. 6/83.
- Uredba Savezne vlade o Saveznoj javnoj ustanovi Borba, *Sl. list SRJ*, br. 15/97.
- Ustavni zakon za sprovođenje amandmana II do VIII na Ustav SRJ, *Sl. list SRJ*, br. 29/2000.
- Zakon o državljanstvu, *Sl. list SRJ*, br. 33/96.
- Zakon o izboru i prestanku mandata Predsednika Republike, *Sl. list SRJ*, br. 32/2000.
- Zakon o izbornim jedinicama za izbor saveznik poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/2000, 33/2000.
- Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/2000.
- Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 57/93, 32/2000, 36/2000.
- Zakon o kretanju i boravku stranaca, *Sl. list SFRJ*, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90, 53/91, *Sl. list SRJ*, br. 42/94, 28/96.
- Zakon o krivičnom postupku, *Sl. list SFRJ*, br. 4/77, 36/77, 14/85, 26/86, 74/87, 57/89, 3/90, *Sl. list SRJ*, 27/92, 24/94.
- Zakon o obligacionim odnosima, *Sl. list SFRJ*, br. 29/78.

- Zakon o opštem upravnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 33/97.
- Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti, *Sl. list SFRJ*, br. 15/84.
- Zakon o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98.
- Zakon o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa, *Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o postupku za upis u sudski registar, *Sl. list SRJ*, br. 80/94.
- Zakon o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o putnim ispravama jugoslovenskih državljana, *Sl. list SRJ*, br. 33/96, 46/96.
- Zakon o saveznom budžetu, *Sl. list SRJ*, br. 24/94.
- Zakon o sistemima veza, *Sl. list SFRJ*, br. 41/88.
- Zakon o štrajku, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 42/90.
- Zakon o uvođenju matičnog broja građana, *Sl. list SFRJ*, br. 58/76.
- Zakon o Vojski Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 67/93, 43/94.
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. list SRJ*, br. 24/98.

Propisi Republike Srbije

- Krivični zakon, *Sl. glasnik SRS*, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90; *Sl. glasnik RS*, br. 16/90, 49/92, 23/93, 67/93, 47/94 i 17/95.
- Pravilnik o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97.
- Pravilnik o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude, *Sl. glasnik RS*, br. 40/95.
- Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. list Grada Beograda*, br. 17/92.
- Zakon o braku i porodičnim odnosima, *Sl. glasnik SRS*, br. 22/80, *Sl. glasnik RS*, br. 22/93, 25/93, 35/94.
- Zakon o državnoj upravi, *Sl. glasnik RS*, br. 20/92, 48/93, 48/94.

- Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana, *Sl. glasnik SRS*, br. 24/82.
- Zakon o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS*, br. 49/92, 23/93, 53/93, 67/93, 28/94, 47/94, 25/96.
- Zakon o eksproprijaciji, *Sl. glasnik SRS*, br. 40/84, 53/87, 22/89, *Sl. glasnik RS*, br. 6/90, 15/90, 53/95.
- Zakon o finansiranju političkih organizacija, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97.
- Zakon o građevinskom zemljištu, *Sl. glasnik RS*, br. 44/95, 16/97.
- Zakon o izbeglicama, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92.
- Zakon o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/2000.
- Zakon o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90, 79/92.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97.
- Zakon o javnom informisanju, *Sl. glasnik RS*, br. 19/91, 36/98.
- Zakon o javnom tužilaštvu, *Sl. glasnik RS*, br. 43/91, 71/92.
- Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 48/94.
- Zakon o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 48/99.
- Zakon o nasleđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 46/95.
- Zakon o okupljanju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 51/92.
- Zakon o osnovnoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 52/96.
- Zakon o političkim organizacijama, *Sl. glasnik RS*, br. 37/90, 30/92, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o pomilovanju, *Sl. glasnik RS*, br. 49/95, 50/95.
- Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti, *Sl. glasnik SRS*, br. 30/89, 42/89, *Sl. glasnik RS*, br. 55/90, 22/91, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi, *Sl. glasnik RS*, br. 16/95.
- Zakon o pravnom statusu verskih zajednica, *Sl. glasnik SRS*, br. 44/77.
- Zakon o radio televiziji, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91.

- Zakon o radnim odnosima u državnim organima, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91.
- Zakon o radnim odnosima u posebnim okolnostima, *Sl. glasnik RS*, br. 40/90.
- Zakon o radnim odnosima, *Sl. glasnik RS*, br. 55/96.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, *Sl. glasnik RS*, br. 45/91.
- Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91.
- Zakon o sredstvima u svojini Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 54/96.
- Zakon o sudovima, *Sl. glasnik RS*, br. 46/91 60/91, 18/92, 71/92.
- Zakon o univerzitetu, *Sl. glasnik RS*, br. 20/98.
- Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. glasnik RS*, br. 44/91, 79/91, 54/96.
- Zakon o vanrednom stanju, *Sl. glasnik RS*, br. 19/91.
- Zakon o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93.
- Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/93, 82/92.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, 26/92, 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96.
- Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 26/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 48/98, 54/99.

Propisi Republike Crne Gore

- Krivični zakon, *Sl. list RCG*, br. 42/93, 14/94, 27/94.
- Odluka o nadležnostima i sastavu republičkog Savjeta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, *Sl. list RCG*, br. 32/93.
- Porodnični zakon, *Sl. list SRCG*, br. 7/89.
- Pravilnik o registru političkih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 25/90, 46/90.
- Uredba o registraciji sindikalnih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 20/91.
- Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92.
- Zakon o biračkim spiskovima, *Sl. list RCG*, br. 4/98.

- Zakon o izboru poslanika i odbornika, *Sl. list RCG*, br. 4/98.
- Zakon o izboru predsjednika Republike, *Sl. list RCG*, br. 49/92.
- Zakon o crnogorskom državljanstvu, *Sl. list RCG*, br. 41/99.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. list RCG*, br. 25/94, 29/94.
- Zakon o javnim skupovima, *Sl. list RCG*, br. 57/92.
- Zakon o javnom informisanju, *Sl. list RCG*, br. 4/98.
- Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. list RCG*, br. 45/93.
- Zakon o ličnom imenu, *Sl. list RCG*, br. 20/93, 27/94.
- Zakon o osnovnoj školi, *Sl. list RCG*, br. 50/92.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. list SRCG*, br. 23/85, 3/86, 14/89.
- Zakon o pomilovanju, *Sl. list RCG*, br. 16/95.
- Zakon o radnim odnosima, *Sl. list RCG*, br. 29/90, 42/90, 28/91, 16/95, 21/96.
- Zakon o sistemima veza, *Sl. list SRCG*, br. 28/77.
- Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, *Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94, 16/95.
- Zakon o srednjoj školi, *Sl. list RCG*, br. 50/92.
- Zakon o udruživanju građana, *Sl. list RCG*, br. 23/90, 26/90, 13/91, 48/91, 17/92, 21/93, 27/94.
- Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. list RCG*, br. 24/94.
- Zakon o uslovima i postupku prekida trudnoće, *Sl. list RCG*, br. 29/79.
- Zakon o ustavnom sudu, *Sl. list RCG*, br. 44/95.
- Zakon o zapošljavanju, *Sl. list RCG*, br. 29/90, 27/91, 28/91, 48/91, 8/92, 17/92, 3/94, 27/94, 16/95, 22/95.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list RCG*, br. 39/90, 21/91, 48/91, 17/92, 30/92, 58/92, 6/94, 27/94, 30/94, 16/95, 22/95, 23/96.